ԱԶԳԱՑԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՅԱ.

ՊՈՆՏԱԿԱՑՒՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՄԱՍՆ Ա.

ՀԱՏՈՒԿՈՒԹԻՒՆ ՈՒՂԱՓԱՌՈՒԹԻՒՆ Ի ՊՈՆՏՈՍ

Ց. Գ. Կ. ԸՆԴԵՐՍԸՆԻ

ՄԱՍՆ Բ.

ՈՒՂԱՓԱՌՈՒԹԻՒՆ ՀՆԱԽՕՍԱԿԱՑ ՀԱՏՈՒԿՈՒԹԻՒՆՔ

Ի ՊՈՆՏՈՍ ԵՒ Ի ՓՈՔՐ-ՀԱՅՍ

ՓՐ. ԵՒ ԵՒԳ. ԿԻՒՄՈՆ ԵՂԲՕՐՑ

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

Հ. ՅԱԿՈՎԲՈՍ Վ. ՏԱՇԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԵՑ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1919.

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

Ա. Ճտրէք Մ., Հայաստան, Քրդաստան եւ արեւմտեան Պարսկաստան բաբելական-ասորեստանեայ սեպագրերու համաձայն: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէգիկճեան: 1904: Էջ Լ+222: Քր. 3.—

ԱՄ. Խապայեթեանց Դ., Հայ Արշակունիք ըստ Մովս. Խորենացւոյ, կամ Նոր ուսումնասիրութիւններ Մովս. Խորենացւոյ մասին: Թրգմ. Արսէն Ս. Սիմոնեանց: 1906: Էջ Ը+124: Քր. 1.50

ԱՐ. Պէդեանսըն Հ., Հայերէն եւ դրացի լեզուները: Թրգմ. Հ. Թ. Կէտիկեան: 1907: Էջ ԺԱ+257: Քր. 5.—

ԱԳ. Հիւբշմաան Հ., Հին Հայոց տեղւոյ անունները: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէգիկճեան: 1907: Էջ Ժ+443: Քր. 7.—

ԱԴ. Պէդեանսըն Հ., Հին Հայերէնի ցուցական դերանունները: Թրգմ. Հ. Ճ. Տաշեան: 1907: Էջ Լ+90: Քր. 2.—

ԱԵ. Գալէմքեարեան Հ. Գ. Վ., Կենսագրութիւն Սարգիս Արքեպիսկոպոսի Սարաֆեան եւ ժամանակին հայ կաթողիկեայք: 1908: Էջ Ժ+433: Քր. 5.—

ԱԶ. Ամատեան Հ., Հայերէն նոր բառեր Նորագիւտ Մնացորդաց գրոց մէջ: 1908: Էջ 38: Քր. —.60

ԱԷ. Կիւլէսէրեան Բ. Ա. Վ., Եղիշէ, քննական ուսումնասիրութիւն: 1909: Էջ ԻՀ+458: Քր. 7.—

ԱՀ. Ակինեան Հ. Ն., Տիմոթէոս Կուզ հայ մատենագրութեան մէջ: Էջ 1—60:

ԱՀ. Ամատեան Հ., Հայերէն նոր բառեր Տիմոթէոս Կուզի Հակաճառութեան մէջ: 1909: Էջ 61—106: Քր. 1.50

ԱԹ. Ակինեան Հ. Ն., Ջաքարիա Եպ. Գնունեաց եւ իւր տաղերը: 1909: Էջ ԺՐ+87: Քր. 1.—

Կ. Ակինեան Հ. Ն., Կիւրիոն Կաթողիկոս Վրաց: 1910: Էջ ՀՀ+315: Քր. 5.—

ՊՈՆՏԱԿԱՆ ԱԻՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՆՔ

ԱԶԳԱՑԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ՀՔ.

ՊՈՆՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՄԱՍՆ Ա—Բ.

ՎԻԵՆՆԱ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1919.

ՊԱՆՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՄԱՍՆ Ա.

ՀԱՏՈՒԱԾՈՅ ՈՒԼՂՒՈՐՈՒԹԻՒՆ Ի ՊԱՆՏՈՍ

Ց. Գ. Կ. ԸՆԴԵՐՍՔՆԻ

ՄԱՍՆ Բ.

ՈՒԼՂՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՆՈՒՈՂԱԿԱՆ ՀԱՏՈՒԱԾՈՅԹԵՆՆ Ի ՊԱՆՏՈՍ ԵՒ Ի ՓՈՔՐ-ՀԱՑՍ

ՓՐ. ԵՒ ԵՒԳ. ԿԻՒՄՈՆ ԵՂԲՕՐՑ

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

Հ. ՅԱԿՈՎԲՈՍ Վ. ՏԱՇԵԱՆ

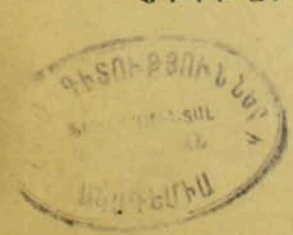
ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1919.

Ա Զ Դ

Ուրախ ենք որ այսօր կրնանք աւարտել գործ մը, որ տարիներ յառաջ գրուած եւ նաեւ տպագրութեան սկսած՝ երկար ընդհատումներ ունեցած է այլեւայլ պատճառներով: Նախնաբար "Հանդիսի,, մէջ լոյս տեսած մաս առ մաս, եւ ապա՝ երկար ընդմիջումներով[1], այժմ լոյս կը տեսնէ առանձին գրքով: Ընդհատման պատճառներէն կը յիշենք յատկապէս մեր երկարատեւ բացակայութիւնն եւ աշաց տկարութիւնն անոր համար որ թերութեանց առիթ եղած են: Յատկապէս գործոյս առաջին մասը տպագրուած է այսպիսի պարագայից մէջ, որով դժուարին էր հսկել ամէն մանրամասնութեանց վրայ: Ասով այլեւայլ անհաճոյ վրիպակներ սպրդած են՝ նաեւ առանձինն տպագրութեանս մէջ: Որչափ սակայն այժմ կրնանք տեսնել՝ այս վրիպակաց մեծագոյն մասը դիւրին է ուղղել նոյն իսկ ընթերցողին կողմանէ. միայն քանի մ'էջեր լի են վրիպակներով[2]:

---

1 Համմ. *Հմ. 1909, էջ 309–312, 362–368. – 1910, էջ 18–22, 83–88, 144–149, 190–192, 221–224. – 1912, սիւն 164–170, 237–250. – 1914, սիւն 139–156, 453–479, 609–625, 718–740. – 1915, սիւն 76–95. – 1916, սիւն 13–67:*

2 *Մանաւանդ էջ 108–112. ի մասնաւորի սրբագրելի են այսպէս՝ (էջ 108) բռաձեփ. – (էջ 109) Նկարագրութիւնն... Փագիմնիտիս... – (էջ 111) Oïniatai... Φαξημῶνα κώμην. – (էջ 112) Φαξιωνιτῶν... Փագիմնիտիսի... (անդ՝ ծան.) Νεαπολίτην... Φαξημῶνα... τὴν... προσαγορεύσας... (անդ՝ ծան. 1) "...վարը կը յիշատակենք,,: – Մնացեալ վրիպակներն ամբողջ գործոյն մէջ դիւրաւ կ'ուղղուին. եւ աւելորդ համարեցանք Ուղղելեաց ցանկ մը դնել, որ բաւական երկար կ'ըլլար:*

Ներկայ հատորս առաջին եւ այն՝ ուղեգրական մասերը կը պարունակէ "Պոնտական Ուսումնասիրութիւնք,, երկասիրութեանց շարքին Շարունակութիւնը կը կազմեն՝ գործոյս մէջ անընդհատ յիշուած՝ Արձանագրութեանց հրատարակութիւնն ու լուսաբանութիւնը. եւ դարձեալ՝ պատմական կարեւոր ներածութիւն մը: Որչափ մեզի ծանօթ է՝ լոյս տեսած է յաջորդ հատորին առաջին կէսը, այսինքն՝ Արձանագրութեանց մէկ մեծ մասը. եւ այն՝ գիտնական մը՝ որ իւր ուղեգրութիւնը չէ հրատարակած Ուսումնասիրութեանցս շարքին մէջ, այլ ուրիշ տեղ մը[1]: Արձանագրութեանց այս առաջին բաժինը, որ լոյս տեսած է նոյն գիտնականէն[2], մեծ ընդունելութիւն գտած է գիտնոց կողմանէ, որոնք կը գովեն զայն իբրեւ օրինակելի երկ մը, մեծ խնամքով

---

1 Henry Grégoire, Rapport sur un voyage dans le Pont et la Cappadoce, ի Bull. Corr. Hell. XXXIII, 1909, p. 3–170, երեք քարտէսներով:

2 J. G. C. Anderson. F. Cumont et Henry Grégoire, Studia Pontica. III, Recueil des Inscriptions grecques et latines du Pont et de l'Arménie, Fasc. I Bruxelles 1910, p. 258. Բազմաթիւ մատենախօսականներէն յիշենք L. Jalabert եւ G. Jerphanion ի MFO. V, 1 (1911), p. XXX–XXXVIII. Վերջին գիտնականս, որ մեծագործ ուսումնասիրութեանց ծեռնարկած է Գամրաց, աշխարհի մասին, կարեւոր քննութիւններ ըրած է Պոնտոսի մասին ալ: Յիշենք միայն հետեւեալը. P. G. de Jerphanion, Ibora-Gazioura? Etude de Géographie Pontique. ի MFO. V, 1 (1911), p. 332–354. ուր բաժնելով երկուքի՝ գիւղը կը գտնէ արդի Իվէր-էօնիւ տեղը: Գրութիւնս կարեւոր է Հելենոպոնտոսի, Պողնմոնականին եւ Բ Հայոց սահմանաց համար: Դարձեալ՝ P. G. Jerphanion, Notes de Géographie Pontique, I. Kainochorion, II. Pédoechthoë, ի MFO. (Բէյրութ) V, 2 (1912), p. 135–141 եւ 142–144 (Տե՛ս. ԺԸ–ԺԹ): Կենդրորիոն ըլլայ արդի Մահալլա-կամ Քէվկիր-Կալէսի: – Պետորքիոէ, արդի Բեղոխտոն, կոչուած նաեւ Հերակլէոպոլիս, ըստ ժամանակաց եւ պատմական պարագայից՝ վերաբերած է Ա եւ Բ Հայոց: Զանոնք կ'առնունք այս եւ այլ գիտնոց ուրիշ գրութիւնները յիշել այս տեղ:

երկասիրուած, պատմական-աշխարհագրական տեղեկութեամբ լի հիմնական եւ սքանչելի գործ մը: Ու այժմ հրատարակուած Գ մասը կը պարունակէ արձանագրութիւնները՝ Ամիսոսի, Նէոկղաւդիոպոլսոյ, Փագիմինիտեայ, Ամասիոյ, Եւքայիտայ, Գաղատականի սահմանագծին, Զնելայ եւ Գագիւտայ: Երկրորդ կէսը, որ ընդ մամլոյ կ'ըսուի, պիտի պարունակէ արձանագրութիւնները՝ Սեբաստոպոլսոյ, Սեբաստիոյ, Կոմանայ, Նէոկեսարիոյ, Տրապիզոնի, եւ ապա՝ Նիկոպոլսոյ եւ Փոքրն-Հայոց: Թէ երբ կ'աւարտի այս վերջին բաժինը, եւ մանաւանդ երբ ի գլուխ կ'ելլէ ամբողջական գործը՝ չենք գիտեր, մանաւանդ այս համաշխարհային պատերազմի շրջանէս ետքը: Ցամենայն դէպս՝ առանց ի նկատի ունենալու մնացեալ Մասերն ալ, ներկայ հատորս՝ նաեւ այս վիճակիս մէջ չինքնան ամիսուի եւ օգտակար գործ մըն է իբր գիտնական-ուղեգրութիւն մը:

Ի վերջոյ յարմար տեսանք կցել Տեղեաց անուանց ցանկ մը, որով աւելի դիւրութիւն կ'ըլլայ ուզուած տեղերը գտնելու: Իւրաքանչիւր պատշաճ տեղեր նշանակած ենք՝ բաց ի հին կամ նոր համազօր անուններէ՝ նաեւ գործոյս համաձնները (§§) եւ գլուխները՝ իրենց էջերով, որոնք բաց աստի նշանակուած են նաեւ իւրաքանչիւր իջի վրայ: Այս ամէնը՝ կը յուսանք՝ օգտակար կը դատուի մեր ընթերցողներէն: Չենք կրնար փակել այս տողերն՝ առանց յիշատակելու այն դառն կսկիծը, զոր զգացած ենք եւ կը զգանք այս անհաւատալի քնաչնչման տարիներս, որուն ենթարկուած է ընդհանուր հայութեան հետ՝ նաեւ Պոնտոսի եւ Փոքր-Հայոց հայութիւնն, որուն համար առանձնապէս հետաքրքրական էր այսպիսի հրատարակութիւն մը:

Հ. Ե. Տ.

ՄԱՍՆ Բ.

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՀՆԱԽՕՍԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԵԱՆ

Ի ՊՈՆՏՈՍ ԵՒ Ի ՓՈՔՐ-ՀԱՅՍ

ՓԲ. ԵՒ ԵՒԳ. ԿԻՒՐՈՆ ԵՂԲՕՐՑ

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ
ՀՆԱԽՕՍԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԵԱՆ

Ի ՊՈՆՏՈՍ ԵՒ Ի ՓՈՔՐ-ՀԱՅՍ

Ա. Ամիսոն:

§ 1. *Յառնուն:* — Սահման ցամաք ելանը 1900 ապրիլ 4 չորեքշաբթի օրը՝ այդուն, Երբեմնեայ՝ յոյն, տաճիկ եւ հայ՝ քաղաքը մահկանձեւ տարածուած է բլուրներու վրայ՝ որոնք լայնօրէն բաց նաւակայքը կը պատեն։ Իւր շինուածքները՝ որոնք կրակ բռնուած են եւ յարաչափ գծուած փողոցներուն երկայնքը կը շարուին, սրեւէ բան մը չունին հնախօսի մը հետաքրքրութիւնը գրաւող։ Ամէնքն ալ նոր են. ծխ գարուն՝ վաճառականութեան արագ աճմամբը նաւահանգիստս իւր հին բարգաւաճումը վերստացած է։ եւ այս պատճառաւ ալ մեզի ամենապատեհ տեղն երեւցած էր՝ մեր ուղեւորութեան պատրաստութիւնները տեսնելու համար։ Ուրեւարան այս մեծ հրապարակին մէջ Թեղդիոյ դերհիւպատոսի մը ներկայութիւնը մեզի համար մեծ օժանդակութիւն մ՚եղաւ։ Պր. Ալբիլէս Կիպրիոտիս, թէեւ առ ժամանակ հիւանդագին՝ որով քիչ մ՚ետքն ալ պիտի վախճանէր,

---

1 Տես. Cuinet, La Turquie d'Asie, I, p. 87 ff.

ամենայն կամակար եւ անդեմամբ փութայ ձեռնտու բլլալու մեզի, եւ իր միջամտութեամբ հարթելոյ ամէն դժուարութիւնները՝ որոնք կրնային յապղիլ մարդկան հետ պայմանաւորութելու եւ ձիեր գնելու առեն, որոնցմով պիտի կարմնէր մեր կարաւանը։ Պր. Whittall՝ ծխախոտի վաճառականութեան տեսուչը (Դաղըր) պատուասիրաբար յանձնարարած կաններ տուաւ մեզի՝ ներքնաշխարհին մէջ գանուող իր գործակալաց ուղղուած, որով անոնցմէ դիւրութիւններ ունենայինք, գլխաւոր քաղաքներուն մէջ ապահովի պաշտպանութիւն մը եւ միշտ հիւրասիրաբար օթեւան մ՚ապահովելով։

Առանձին արդի քաղաքը ճիշդ այն տեղը չի դրաւեր՝ ուր Միլեսացիք հիմնած էին իրենց քաղաքն այս խոր ծովախորշին մէջ։ Այժմուս կանգնած եր բարձունքի մը վրայ աւելի դէպի հիւսիսակողմը, նաւակայքը պաշտպանող հրամանդանին ծայրը։ Հիւսիսէն ու արեւելքէն ծովացատ, եւ արեւմտեան Ջուրակուրդ-Խրմանի դարափնեայ հովտէն պատուած՝ այս լեռնադաշտակը, որ ծայրը դէպ ի նեբս դարձած տանձի մը ձեւին նմանութիւն ունի, ռազմագիտական առաջնակարգ դիրք մը կը կազմէր (Քարտ. ժ)։ Վերնաբերդն անառարակոյս գրաւած եր ամէնէն աւելի անձուկ սեղմուած՝ բայց նաեւ ամէնէն բարձր (159 մետր) մնար։ Զարմանալի չէ որ այսպիսի ահեղ դիրք մ՚ունեցող այս մեծ բերդաքաղաքն եւ առեւտրական հրապարակը կարծած եր թէ կրնար Վաւկուպղոսի մը բանակաց դիմագրաւել։

Հեռուէն կ՚իջնէ եւ կը հակի ծովեզերքին վրայ՝ որ մեկ կողմանէ դէպ ի Ախնոզ կ՚երթայ ու կ՚անհետանայ աչքէ, եւ միւս կողմանէ դէպ ի Կերասոն։ Ծովափէն վեր շարք մ՚արուեստական բլուրներ այնպէս պիտի երեւային թէ դիտաբաններ կամ նաւային ցամաքանիշեր բլլան, եթէ չգիտնայինք թէ հիները քաճախ բարձունքներ կ՚ընտրէին իրենց մեռելները թաղելու համար կարկա-

ականերու (tumulus) ներքեւ։ Արեւմտահայերէն տակաւին կը նշմարուին հեթերը շրջապարսպին՝ որ լեռնադաշտին եզերքը կը շրջապատէր. բայց այս պատերուն անյարդ շինուխիւնը, որուն համար դարձածուած են նաեւ կարկառտանոց առաջնեներ, ամենուին չի ներեր որ միջնադարէն առելի հին համարինք։ Բերդն առորտար, արդի փարոսին եւ Խաֆրա առնող ճամբուն մէջտեղը՝ ճախճախուտ գոգ մը հին նաւահանգստին տեղը կը ցուցընէ։ Շրջափին հանդէպ ուղղաձիգ ուղղութեամբ դէպ ի ծով կ'երկարի նաեւ այսօր ամբարտակ մը, որ այժմ ջրասոյզ է։

Հին Ամիսոսի կարեւորութիւնը կ'ապացուցանեն բազմաթիւ վիմափոր դամբաններըՙ որ փորուած են լերան կողերուն մէջ եւ որոնք ծովեզերքի այլեւայլ մասերուն հեռուէն հակայ մեղրախորիսխներու երեւոյթ մը կու տան։ Առանձ մերթ փորուած են բլուրներուն գագաթի կողերուն վրայ, ուր կը բացուի իրենց այժմ լայնարաց դուռը. մերթ սարահարթէն վար կ'իջեցընէ սանդուղ մը դէպ ի գետնափորը։ Գետինը կազմուած բլլալով կայքարային (գալեխապային) կոպճաւազՙ դիւրագործ էր փորողին (fossor) աշխատութեան համար։ Այս դամբարաններէն ոմանք, որոնք բազմաթիւ իրարու յարակից սրահներէ կամ բազմաթիւ վրայ վրայ յարկերէ կը բազկանան, նշանաւոր սարած ութիւն-

---

1 Հաւանական է — միայն պեղումները կրնան ապագային մը տալ, — թէ Ամիսոսի հողակոյտերը գերեզմաններ բլլան։ Թապման այս անոր որ Թրակացւոց քով սովորական էր, գործածութեան մէջ էր նաեւ Փռիկացւոց քով՝ որոնք նոյն ցեղէն էին. եւ գերեզմանական այս կարգադրներէն ճանչցուած է թէ գաւառը չխոխեր։ Չէ կասպադովկիան Հաճ-Քէօյ-ներու (tell, արաբ. Թէլլ) հին որոնք կը գտնուին մինչեւ Ամիսոսի հարաւ Պափլագոնիոյ մէջ։ Հմմտ. Leonhard, Paphlagonische Denkmäler Breslau 1902, p. 2. — Սակայն տես վերը § 3, էջ 144։

ներ ունին։ Ասոնց միջև յատակագիծը կը գծենք (պատկ.), որ ունի պարզ եւ ունի սովորական տեսակի մը կը պատկանի։ Դամբանաձեւը (2·90 × 3·50 *m*) երկու կողմն՝ աջ ու ձախ՝ երկու խորշակերաններ ունի (1·95 × 1·20 *m*)՝ որոնք անտարակոյս սահմանուած էին շիրմատապաններ (sarcophage քարատապան) ընդունելու. կռնակի պատին մէջ խորունկ փորուած նեղ գաւառախորշերուն (loculus, մեծութիւն 2·10 × 1 *m*, բարձր՝ 0·90 *m*) մէջն ալ կրնային երկու դագաղներ սահեցուիլ մուծուիլ։

Այս վիմափոր դերեզմաններն՝ որոնք Պոնտական աշխարհին ամէն կողմ առատութեամբ կը հանդիպին, եւ կարկառակերաններք (tumulus)՝ որոնք բացառիկ են, նոյն իսկ իրենց պահանջած աշխատութեան պատճառաւ ի հարկէ վերապահուած էին միայն բարեկեցիկ անձանց թաղման։ Ամիսոսի դերեզմանատանց մէջ շատ յաճախ դանուած թաղման երբորդ մէկ կերպը կ՚երեւայ թէ ժողովրդական խաւերուն էր։ Պերեզմանը կը շինուի պարզապէս հարթ մեծ կղմինարներով՝ 30 × 40 *cm* մեծութեամբ։ Կմախքին ոտքին կողմը կանոնաւորապէս կը դանուին սովորական խեցեղէն ամաններ, յաճախ նաեւ ապակեղէններ, եւ գրեթէ միշտ՝ քաղաքին դրամներ։ Այն սակաւաթիւ գտհարեղէնները՝ որ այս փոսերուն մէջ գրուած գիակներն երբեմն կը զարդարեն, ամէնէն աւելի հնաոճիկներուն բնչաքաղց տենչանքը կը գրգռեն[1]։

Այլեւայլ ընդարձակ գեռնափորները նախնաբար Ամիսոսի քաղաքացւոց դիակները պարու-

---

[1] Այս տեղեկութիւնները պարտական ենք պր. Papageorgiadisի, որ մեր առաջնորդն եղաւ ի Պարա-Ամասան։ Այս աւերակներուն եւ յատկապէս Ամիսոսի գամբաններուն մասին երկու յօդուած հրատարակած է ի Թերթին Κωνσταντινούπολις 1899, մսյիս 13 եւ 15։

նակելէն եղբը՝ յետոյ միջինդարու մէջ փոխուած եղած են մատուռներ· այսպէս՝ սարահարթին հարաւակողմն այն կամարապարկ սրահը՝ որ նուիրուած է Ս· Պետրոսի, եւ ուր՝ ինչպէս մեզի բսին՝ նաեւ այսօր Հանդիսական թափօր մը կ'երթայ Յունիս 30ին· որ սակայն մեր այցելութեան առեն դժբախտաբար ողողուած էր գարնանային անձրեւներէն· Արեւմտեան զառիվայրին վրայ ուրիշ վիմափոր մը նաեւ այսօր "Մենաստան„ անունը կը կրէ (Monastiri) եւ երբեմն կրօնաւորաց առանձնարան եղած էր· Փիտներէ նաեւ որ Ս· Յովհաննու Մկրտչի նուիրուած էր, եւ թէ երբեմն՝ Յունիս 24ին մեծ նաւատկաւիք մը կը տօնախմբուէր հոն· Տօնախմբութիւնը հիմայ խափանուած է, եւ վանքին կալուածքներն անցած են Կապիքէյի յոյն հասարակութեան[1]· Մնացածն ալ շատ խաթարած է գետնաշարժ տատանին սրահի մը մէջ քանի մը հեղեր միայն կան որմնանկարներու· անդին՝ երկու խցիկներ, որոնք նախնաբար դամբաններ էին· Ամբողջական խորութիւնն ութ մետր չ'անցներ· Բայց այս գետնափորին դիրքը, որուն մուտքը սեպաձեւ ժայռի մը մէջ կը բացուէր՝ հովտէն վեր շատ մեծ բարձրութեամբ, այնչափ անմատչելի եւ այնչափ գեղանկարչական էր՝ որչափ կրնային միջինդարու Յոյներըբազձալ մենարան մը հիմնելու համար·

Ընդարձակ սարահարթին վրայ, որուն մէկ անկիւնը միայն բռնած է այսօր Կալէ-Ղէլ խեղճ գիւղը, որեւէ աւերակ մը հողին դուրս կանգնած չէ· Միայն արմաւ՝ որոնք տեղ տեղ միահարթի կ'երեւան, եւ կղմինարներու եւ քարերու բեկորք՝ որ ամէն քայլափոխին առնուար կ'ըլլան, հնագոյն շե-

---

1 Պատպէարգիասխ՝ անգ· — Ակիտոսի ուրիշ մէկ վանքը՝ ή μονὴ τῆς Γέννας (Աւետաւոր Ծննդեան)՝ կը յիշատակուի ՃԺ դարուն Յովհ· Եւքսխոտոցոյ կողմանէ Դօրոթէոսի կրօսերի վարուց մէջ (հրատ· de Lagarde, p. 210)·

Նուիրեանց գոյութեան կը վկայէին Երբեմն՝ կիսով չափ փլատակներով լեցուած Ջրամբարներ՝ կը ցուցընեն բնակարաններու տեղերը։ Ա.յս բնութիւնն ամենէն նշանաւորն է կամարայարկ բնդարձակ սրահ մը՝ իբր 12 մեթր երկայն կողով։ չորս մարմարեայ սիւներն՝ որ կամար մը կը բռնեն, բնկղմած են տակաւին մթերացած Ջրոյ մէջ։ Որմերը հիւսուած են փոխրակի կարգ մը Հարթ լայն Թիւրեն ապիւններով եւ կարգ մը կրապիւսի (Ցեմենտ) խառով։ Հաւանականօրէն քրիստոնէական ժամանակի շինուածք մըն է, ինչպէս են Պ. Պոլսոյ Հռչակաւոր Ջրամբարները։

Ա.միսոսի աւերակաց գաղտագողի խուզարկութիւնը միշտ շահաւէտ եղած է եւ է յայսօր։ Քանի՛ աւելի արձանագրութիւններ՝ Սաման բերուած՝ օրինակուած են մեր նախորդներէն, մեր աշխատակիցներէն եւ մեր ձեռք (թ. 1 եւն.) բայց եթէ բնակչաց խօսքին հաւատանք՝ շատ աւելի բարմաթիւ ուրիշներ ալ փճացուած են։ Ա.յս բնագիրներն՝ քաղաքին կենաց պէս՝ գաղերու երկար շրջան մը կ՚բնդգրկեն։ Պ. գաբէն Ն. Ք. եղած ատպանագիր մը կ՚երեւայ թէ արձանագրական ամենահին յիշատակարանն բլլայ որ Պոնտոսի մէջ գանուած է (թ. 1.) իսկ ամենակրտսերին թուականն է 1086 Յ. Ք. տարին (թ. 12)։ Ա.յս գերեզմանաքարերուն մէկ մասը զարգարուած է մեռելոց պատկերներով, ինչպէս այն քարը՝ ուր կը տեսնենք տղայ մը նստած որ դնգակ կը խաղայ (թ. 4.) կամ այն բարձր կոթողաքարը՝ որ կը կրէ ճաղատ հռետորի կամ փիլիսոփայի մը պատկերն, որ ինք կենքը ներկայացընել տուած է հոն՝ ձեռք գալար մը բռնած (տես պատ.)։

Սակայն գեղարուեստական շատ աւելի թանկագին գործեր ալ բնծայած է այս հողը՝ որ արգաւանդ է հնութիւններով։ Այր յիշեմ պղնձեայ այն բմբշամարաիկն՝ որ նորերս Պ. Պոլսոյ Թանգա-

բանը մնաց [1]է. պերսեւսի կիսանդրին Warocquéի հաւաքման մէջ [2]. բարձրարանդակ պատկերներով գեղեցիկ չքադրամները (médaillon)՝ որոնք 1896ին Բրիտ. թանգարանի կատակեցան [3]։ Ամենն արտաճութեան մեծ նաւատանգիստ մըն է մարմարներու, պղնձէից եւ մանաւանդ հին գոհարեղինաց, որոնց ճոպռումն ամենայն խնամքով կը քօսարկուի։

Ա՛յս ամէն գիւտերը կը վկայեն միանգամայն թէ հին Ամիսոսացւոց գեղարուեստական ճաշակին եւ թէ իրենց հարստութեան մասին, որ կը պահպանուէր ու կը վերանորոգուէր բանուկ ու ժիր վաճառականութեամբ մը՝ հակառակ պատահած ամէն չարաչար ազէտներուն [4]։ Քաղաքին վաճառականութեան կարեւորութիւնը կ՚ապացուցանեն իւր դրամներուն անսահման քանակութիւնը՝ որոնք երկրին ամէն կողմ կը գտնուին. եւ նոյն իսկ իւր դրամնհատուածեանց տեսակներուն թիւն ու պէսպիսութիւնը [5]։ Ինչպէս ներկայիս Սամսան՝ նոյնպէս հին քաղաքն ալ շատ աւելի իւր աշխարհագրական դիրքի պարտական էր իւր բարգաւաճմանը, քան թէ իւր նաւակայրին ապահովութեան՝ որ բաց է հիւսիսային ու արեւելեան հովերուն առջեւ։ Իր սահ-

---

[1] Rev. archéol. 1899, II, p. 209.

[2] Rev. archéol. 1905, I, p. 180 ff.

[3] Collection of Jewels etc. bequeathed by Baron Ferd. Rothschild, 1899, Nr. 1, 2. — Բրիտ. թանգարանն ալ մեծերու գնեց չարք մը խեղդկէն (թերմահոգի) գարդագործներ՝ որոնք Ամիսոսի մէկ դամբանէն էին։

[4] Կիկերոն "Պատճառք գօրավարութեան Պոմպէի„ Ճառին մէջ (Cicero, De imper. Pompei, § 21) կ՚ըսէ "Սինոպէ եւ Ամիսոս ամէն իրաք լցուած եւ գարդարուած„ (Sinopem adque Amisum omnibus rebus refertas atque ornatas)։

[5] Հմմտ. Babelon et Reinach, Recueil génér. des mon. d'Asie Mineure I, p. 44 ff.

մանին մէջ էր Թեմիսկիւրայ (Themiscyra, այժմ՝ Չարշամբա) գաշտը, որուն արգաւանդութիւնը միշտ արտակարգի էր[1]. բայց մանաւանդ նատած էր ծովեզերքին խորունկ ալեգնաձեւ մէկ գոգաձին մէջ[2], երկու մեծ գետերուն՝ Ղիւսի եւ Հիրիկի՝ հովիտներուն մէջտեղ. եւ Հռոմէական խճուղիները[3] դիւրը հաղորդակցութեան մէջ կը դնէին Ամասիոյ եւ Պոնտոսի հետ մէկ կողմանէ, եւ Ցաւիուսի ու Գալատիոյ հետ միւս կողմանէ, եւ անկէ անդին ալ՝ Կապպադովկիոյ հետ։ Այսօր ալ այս նահանգսին ենթակայ աշխարհամասը կը տարածուի մինչեւ Եոզղատ, Կեսարիա եւ Սեբաստիա։

§ 2. *Բաֆրա*։ — Ապրիլ 8էն մինչեւ 10 արշաւանք մ՚ըրինք դէպ ի Բաֆրա (Bâfra)՝ խոշոր աւան մը Կրզըլ-Իրմաղի (Ղիւսի) վրայ՝ անոր գետաբերանէն ոչ շատ հեռու։ Ճամբան[4] նախ Կարա-Սամսունի լճանապանգուսածին բոլորը կը գառնայ, եւ յետոյ ծովափին երկայնութեամբ կ՚երթայ նեղ երկրաշերտի մը վրայէն՝ բլուրներուն եւ ծովուն մէջտեղէն, ուր կը թափին բարձունքներէն իջնող քանի մը վտակներ։ Հարաւակողման բարձանց վրայ հեռուէն կը նշմարուին գիւղեր՝ ծածկուած բուսականութեամբ եւ ծառաստաններով.

---

1 Ստր-ֆ-ն, ժԲ, 3, 14։ Հմմտ. Cuinet, Turquie d'Asie I, p. 107.

2 Ստր-ֆ-ն, Բ, 5, 24։ Էջ 126 ը. Պղինթոս, Բն. պատ. Զ (§ 7) "Ամիսոս եւ ծովագոգն այնչափ խոր եւ քաշուած՝ որ Ասիան գրեթէ կղզի կ՚ընէ„ (Amisum et sinus tanti recessus ut Asiam paene insula faciat)։

3 Ամիսոսէ Զեղա տանող ճամբուն Միհրդատի ժամանակէն կարեւորութեան եւ Ամիսոսի "Պոնտոսի առեւտրական մայրաքաղաքին„ դրից մասին տես Munroի գիտողութիւնները՝ „Roads in Pontus" (ի Journ. Hell. Stud. XXI) 1901, p. 53.

4 Հ-ֆլ-ր (Researches I, p. 294 ff.) այս ճամբան բրած է եւ իր սովորական ճշդութեամբ կը նկարագրէ։

բայց հոս ճամբուն վրայ որեւէ բնակութիւն չկայ՝ բայց եթէ խեղճ Հանգոյց-կայան մը (օթեւան) Սամսունէն չորս ժամ հեռու։ Միայն Թիւրքմէնեան՝ որ լեռներէն իջած էին իրենց հօտերով մկուռ, ձմեռած էին ծովափին վրայ իրենց սեւ վրաններուն տակ։ Բայց այս ծովեզրն երբեմն բնակելի էր։ Առիաննոս կը յիշէ հոն գիւ-ղեր (vici) որ Ամիսոս քաղաքէն կախուած էին[1], յատկապէս նե-րէնէ. — բայց միջին դարու մէջ ծովահէնութեան եւ ծէն դա-րուն՝ Զաբարոգեան խաղաղութեան արշաւանքներն[2] անառարկելի եղած մղած են ժողովուրդն դէպի աւելի ապահով տեղեր։ Սակայն նաեւ թեւերս, ինչպէս կ'ենթադրէ Համիլտըն, եւսենէն ալ նոյն իսկ հնու-թեան մէջ աւելի ներքսակողմը չենուած էր[3]։

Խճուղին քիչ մ'եռքը կ'ընդհատի. եւ ձիաւո-րներ, ուղտեր ու սայլեր սոխպուած են անցնիլ միաշարթ աւազուտ ծովեզրէն, որ հաղորդակցու-թեան գեղեցիկ ճամբայ մըն է օդը լաւ եղած ժա-մանակ, բայց ուր մենք բռնուեցանք սաստիկ մրրկի մը, որ խռովեալ մրրկածուփ ծովը մինչեւ արահե-տին վրայ կը մղէր։ Բաւական դժուարին եղաւ այս փոթորկէն եռքն՝ որով խանգարած խառնակած էր մեր կարաւանը, դարձեալ հաւաքել անասուններն ու մարդիկը, ամէնքն ալ ցրուած եւ մինչեւ ոսկրը-ներուն ծուծը թրջած։

Բարեբախտաբար Սամսունէն 35 քիլոմեթր անդին նորէն կը սկսի քարայատակ ճամբան եւ

---

1 Arrienus, Peripl. (Շրջանաւութիւն) 22· եւ Müllerի ծանոթութիւնները՝ էջ 389։

2 Համմ. Ritter, Erdkunde XVIII (Kleinasien I) p. 440·

3 Հ-ֆլոթըէ, անդ, էջ 293։ — Սակայն Պր. von Flotwell, որ շրջագայած է ամբողջ լեռնակողմն՝ որ Սամ-սունի եւ Խափրայի միջեւ կը տարածուի, որեւէ հնութիւն մը չի նշանակեր։ Համմ. Aus dem Stromgebiet des Qyzyl-Irmak (ի Peterm. Mitt·Ergänzungsheft 114) 1895, p. 18–19·

թողով ծովեզերք՝ օձապտոյտ կը գալարի ծառախիտ բլուրներու եւ պարարտաբոյս մարգագետիններու միջէն, որոնք կը մնուցանեն բազմաքանակ ոչխարներ, ձիեր եւ նաեւ ուղտեր։ Այս գաւառակը հին Գ–ղ–ղ–ն–դ– կամ Գ–դ–ղ–ն–դ– կոչուածն է[1]*, որուն հատերը հռչակաւոր էին արդէն Պարթեւներէն ժամանակ բրդին բարեկաւութեան պատճառաւ*[2]*։ Նոյն աշխարհագրին օրով մաս մը հպատակ էր Ամիսոս քաղաքին, եւ մաս մ՚ալ Դէոտարոսի պետութեան։ Բ դարուն՝ ծովեզերեայ քաղաքն ստացած էր ամբողջ գաւառակը մինչեւ Աղիւս գետը, որ անոր արեւմտեան սահմանը կը գծէր*[3]*։ Քաղաքը կամաց կամաց սկսաւ հելլենացընել գիւղաքաղաքները, որոնք քրիստոնէական թուականութեան սկիզբը տակաւին կը խօսէին իրենց պարզագոյն բարբառը*[4]*։*

Պողոտան կը բոլորի Ա–գ–ե–լ (Պիտակ լճակի) շուրջը հարաւակողմէն, ընդարձակ լճակ մը՝ որուն արեւմտեան ջրակոյտը հեռուէն կը նշմարուի. եւ ճամբան յետոյ կը կորչի կ՚անցնի սարակ-

---

1 Պր· Անդերսըն մատիր կ՚ընէ թէ ուղղագրութեան այս տարբերութիւնը հատուկ է Հայկական պլազանութիւն մը կ՚արտայայտէ, ինչպէս են՝ Ն–զ–ն–զ– (*Նզիանզός*) եւ Ն–դ–ն–դ– (*Նաձիանձός*), Զ–զ–ն–ն (*Զիզիւսէն*) եւ Դ–դ–ն–ն (*Դինդիւսէն*)։ Համա· Ռամսէյ՝ *Athen. Mitt.* XIII, p. 237, n. 9, եւ Kretschmer, *Einleitung Gr. Sprache*, p. 196·

2 Սարաբան, ԺԲ, 3, 13· էջ 546 ը·

3 Ածիանոս, Շրջանաւ· 22· (Ὁ ποταμὸς Ἅλυς) καθότι εἰσβάλλει εἰς τὸν πόντον ὁρίζει τὰ Σινωπέων καὶ Ἀμισηνῶν ἔργα. (Աղիւս գետը ուր ծով կը թափուի կ՚որոշէ Սինոպացւոց եւ Ամիսացւոց սահմանները)։ Համա. Սարաբան՝ անդ· Μετὰ δὲ τὴν ἐκβολὴν τοῦ Ἅλυος ἡ Γαδιλωνῖτις ἐστι . . . (Աղիւսի ծովախառնուրդէն անդին Գ–դ–ղ–ն–դ– է . . ւ)

4 Սարաբան, էջ 553 ը·

ներու շարք մը։ Վերջապէս՝ վերջին լեռնակին կատարէն մեր առջեւը կը բացուի Բաֆրայի ընդարձակ դաշտը եւ Կրկլ-Իրմակը. հեռաւոր բլուրներու ոտքը՝ որոնց ետեւը արեւը մայր կը մտնէր, գեղը կ'երեւար արեան շաւղի մը նման. իսկ քաղաքը՝ վիթին գոլորշւոյ մէջ ընկղմած, ուսկից դուրս կը ցցուէին աշտարակները (մինարէ), անծայր էր կարծես։ Հոն հասանք մութը կոխելէն ետքը, կակղացած ճամբաներուն վրայէն տաժանագին ուղեւորութենէ մ'ետքը։

Ա յս ամբողջ հեռաւորութեան վրայ հին որեւէ յիշատակարան չգտանք, եւ Բաֆրա ալ աւելի բան մը չ'ընծայեց։ Իր ընդարձակածաւալ հովիտը՝ որ երբեմն արգասաւոր էր ամէն տեսակ բերքերով [1], ինչպես է այսօր ալ, ապահովապէս հին ատեն շատ բազմաբնակ էր։ Սակայն այս տեղ ծովթափուղ հզօր գետոյն պատճառած սկաբերը ջրատուէքիւններն անտարակոյս խորապէս փոփոխած են այս խնամեւ ջերմատ դաշտին երեսը։ Առիանոս կը յիշատակէ Աղիւսի արեւելակողմը երկու լճակ կամ ճահիճ (λίμνη), մին՝ Նո—ո—ն— եւ միւսը՝ Կոնոպէոն։ Այժմ մէկ լճակ միայն կը գտնուի՝ Ակգէօլ կամ Համամլի-գէօլ անուն՝ բայց շատ մեծ։ Եթէ շրջակայքը հռոմէական աւերակներ կան՝ հաւանօրէն սկի թաձր խաւի մը տակ թաղուած են։

Սակայն մեր դէպի Բաֆրա ըրած ուղեւորութիւնը բոլորովին ապարդիւն ալ չեղաւ։ Ցոյն բժիշկ մը՝ Պր· Միխայէլ Սիմէոնիդիս, որ իւր ճամբորդութեանց ատեն բազմաթիւ տեղեկութիւններ հաւաքած է Փոքր-Ասիոյ մասին, աննախանձ թոյլ տուաւ

---

[1] Սարաբան, անդ՝ էջ 546 ը. կ'անուանէ παμφόρος (ամենաբեր)։ Բաֆրայի մշակութեան բերքերուն եւ յատկապէս ծխախոտին մասին՝ տես· Ուլհորն, Աշխարհագր· էջ 438, եւ կէնէ, Փոքր-Ասիա, Ա· էջ 116։

գանձուք աշքէ անցընելու։ Փտանք ի միջի այլոց չափական արձանագրութիւն մը՝ որ անտիպ է (թ. 93) Ա---ը կոշուած գիւղէն, որ Բաֆրայէն իբր 25 քիլոմեար դէպ ի վեր կ'իյնայ։ Մօտերս վիմափոր գամբաններ գտնուած են այս գիւղը եւ ի Կ---Կ--յ (Գափու-Գայա)՝ որ գետոյն միւս ափն է[1], եւ ուր գերը կ'անցնուի գետակուրով մը։ Տեղւոյս հին անունն անծանօթ է։

Բաֆրայի քով փայտեայ երկայնատարած կամուրջ մը՝ իբր 800 մեար երկայնութեամբ՝ ձգուած է վեհաշուք գետին վրան, որ գաշտին մէջ կը տարածուի (պակ.)։ Մեր դիտաւորութիւնն էր յառաջանալ մինչեւ Ալաչամ՝ հաւանօրէն հին Ջա---կամ Պէ---դ---[2], որու մասին կը նշանակուէր թէ հին յիշատակարաններ կը պարունակէ[3]։

---

1 Հմմտ. ֆօն Փլօվէլ, անդ. էջ 20՝ որ այս գերեզմաններուն մէկ տասերագիծը կու տայ։

2 Նոյնացուցի պարսական ենթ Համիլտընի (անդ. Ա. էջ 299)։ — Քանի որ Հերակղէսի քով (701, 6) այս աւանը՝ որ յետոյ Leontopolis եղաւ, կը կոչէ Σάλτος Ζαλίχιν անունը, կրնայ կարծել տալ թէ նախնադար կայսերական անտառարօտ կալուածքի (saltus) մը կենդրոնն էր։

3 Հմմտ. Հոֆլըշէ՝ անդ. Փլօվէլ՝ էջ 24։ — Վերջնոյս նկարագրած քրիստոնէական խորաքանդակը՝ Բերլինի թանգարանը փոխագրուած է, ինչպէս ինձի զեկուցանել Հաճեցաւ պր. Kekulé von Stradonitz, եւ հրատարակուած է գիտնականէն՝ Strzygowski, ի Jahrb. der Königl. Preuss. Kunstsamml. XXII, 1901, p. 29 ff. Փլօվէլի յաւագ բերած արձանագրութիւնը հրատարակուած է՝ ի Athen. Mitt. XIV, 209. — Ամասիոյ Ընթիմոս եպիսկոպոսը հաղորդեց ինձի ուրիշ աւելի հետաքրքրական բնագիր մ'ալ՝ գտնուած Կումլնոս գիւղին մէջ՝ Ալաչամի հարաւակողմն ոչ շատ հեռու, այսպէս՝

> Ἐνορίας μίας (?) τῶν ἁγίων μαρτύρων Σεργίου καὶ Βάκχου φιλοτιμηθέντες ὑπὸ τοῦ βασιλέως ἡμῶν Ἰουστίν(ου).

Սակայն ապրիլի ջրհեղեղային անձրեւները ճամբաները մօրերու փոխած էին՝ ուր ուղտերը մինչեւ լանջը կը խրէին. եւ այսպէս բռնադատուեցանք ընկրկիլ ու Սամսոն վերադառնալ մեր հանդերձանքը լացցնելու։ Բաղձալի է որ հնախօս մը շուտով հետազօտէ Ալաչամի եւ Վէղեր-Քէօփրիւի միջեւ ինկած այս աշխարհամասը, ուր մենք չկրցանք շրջիլ։ Զաւիքոս՝ Ամիսոսէ աւելի՝ մերձաւոր բլուրով Նէոկղաւդիոպոլսոյ (Վէղեր-Քէօփրիւ), հաւանօրէն այն ծաղկեալ քաղաքին արտաճման նաւահանգիստն էր, եւ հետեւաբար անոր բարգաւաճման մասնակից բլլալու էր։

§ 3. *Սամսունէն Խառամ։* — Վերջապէս ապրիլ 12ին ճամբայ ինկանք դէպ ի ներքնաշխարհը։ Սամսունէն ելլելէն ետքը խճուղին կը սկսի բարձրանալ ծովեզերեայ լեռնադաշտայն գառիվեր դարերը, զոր կը կտրէ կ'անցնի 800 մետր բարձրութեան մէջ, եւ կ'իջնայ Չ-ի-ւլէ գիւղը (450 մետր.) կը կտրէ ուրիշ լերանցամէջ մը (840 մետր) եւ կը հասնի Կ---ի, ուր սովորաբար կը գիշերուի։ Ցետոյ ելլելով Կարա-Տաղը՝ երեք ժամէն կը հասնինք Թ-ի-ֆ-Ն-ի-ի իջեւանը (Խան,) եւ անցնելով մացառապատ ու սակաւամշակ լեռնադաշտէ մը՝ կը հասնինք Տէրսական-(կամ՝ Սուսաչամ-)Սուի հովիտը, եւ Խ---ա՝ որ կողմնական կրճի մը մէջ կ'կայ է։

Հոս չենք յամեր մանրամասն նկարագրելով այս ճամբան՝ զոր շատերն բրած են[1], եւ որ գլխաւոր ուղին է Ասատոլիոյ ներսերը խորամուխ բլլալու համար։ Կարաւաններու եւ սայլակառքերու թիւը՝

---

[1] Ցառկապէս Սամսոն-Կաւակ հատածին համար՝ հմմտ. von Lennep, Travels in little known parts of Asia Minor 1870, I, p. 61 ff. եւ բոլորովին նորերս՝ von Flotwell, անդ՝ էջ 15 եւն։ Կիբերդի նոր քարտէսը (թերթ A, IV մինոպ) մեզի պէտք մը չի թողուր ճամբան ծրագրելու։

որոնք անդադար կ'անդնդէին եւ եւս, կրնայ ցուցընել իրմէ ինչ ստուարանի մեծ պիտի ըլլայ առեւտրական երիտասարդ գնգ ի Տոմիզը, երբ փոխադրութեան այս հնդացեալ եւ բազմադարձ կերպերուն տակը բռներ երկրագործին՝ որ չսասանց Տրապիզոնի եւ Հոս կը շահագործէ քանի մը դիտողութիւններ բնելով։

Սամանէն երկու ժամ հեռու կը բարձրանան երկու կանաչեալ լեռնակներ՝ յիսուն մետրէ աւելի բարձր, որոնք կ'իշխեն Նաւակայքին ու Տոմզոն վրայ։ Զսոսնոր կարելի էր իրերու մեծամեծ գերեզմանակարկառներ (tumulus) կարծել, նման անոնց՝ որոնք Կարա-Սամանի սարահարթը կը պատեն[1]։ սակայն աւելի հաւանական է կարծել իրենք տասնոր ցամաքահիշեր կամ փարոսներ եղած բլլան՝ հին նաւագնացներուն Ամիսոսի նաւահանգստին մուտքը ցուցընելու համար։ Արդեամբք ալ տասնոր նուիրուած են այսօր Արրոյ Կոզմոյի եւ Պամփիանոսի, որոնք յաճախ Կ=ա=ր եւ Պ=զզ=ս (Պ=զ-կ-է) երկուարեակով տեղը բռնած են[2], հին վտանգեալ նաւատրոյց այն փրկիչ գիծը։ Հաւանական է որ այս կրկնադրութիւնն վրայ երբեմն կը պատուէին յիշեալ Դիոսկուրեանքը (Dioscuri, «Արամազդայ մանկունքը») որոնց պատկերը դրոշմուած է այս Տոմզոնցի քաղաքին դրամներուն վրայ[3]։

Կ=ա=կի մէջ՝ որ 150 տան բաղկացած գիւղ մըն է 500 մետր բարձրութեան վրայ, նմանագրչով (estampage) մ'առինք այն փորրիկ մոնոգրաբերն, զոր երբեմն հոգարձի արձնակած էր, եւ որ տեղ-

[1] Տես վերը էջ 139։

[2] Հմմտ. Deubner, De incubatione etc. 1900, p. 77 ff.

[3] Babelon et Reinach, Recueil général des monnaies d'Asie Mineure, p. 64 (Ամասիա թ. 94)։

«պէն վարչաւան («գոնագ») գաւիթը կը պահուի (եր. 441)։ Ուրիշ մղոնագրութիւն մ՚ալ յուշուցին մեզի կաւակէն դէպ ի արեւելք մէկ մղոն (lieue) հեռու Թոփաք-Պաղալի գերեզմանոցին մէջ. բայց այնպէս եղծուած էր որ Տպին կրնայինք գրանի մը տառերու հետքերը դանագանել։ Թարթիար-Պաւային Տարաւակոյմէ լեռնակաստարի մը վրայ՝ որ «Զնբէլլի-Ընէֆէ» կը կոչուի, նոյնպէս արմատակ մը կայ, ուր յառաջագոյն գանուած էր Ադոյոնի նուիրուած յունականյաճախական ձոն մը (եր. 18)։ Պահ այսօր բրաւրուհատ խեղդգործութեան մը բեկորները կը գտնուին հոն. արձանիկներու կաւրներ, լայնահանդերձ կանոյք եւ այլն[1]։ Այս լեռն, ինչպէս երկրին շատ ուրիշ բարձունքները[2], յայտնապէս նիւս մըն էր պաշտամունի ի պատիւ արեւի բնիկ՝ անատոլակոյս արգասիքին՝ ասատուածուհիանց մը, որ Ադիր իրենց Ադոյոնի հետ նոյնացուցին։

Ի վերջոյ՝ Թոփ-Ընէֆէի իջեւանին արեւմտակողմը քանի մը վայրկեան հեռու ատճկական գերեզմանոցին մէջ կան ճարտարապետական հատուածներ, գորիսկան սեանդ խարխիներ, ծեսի կաւրներ, եւն։ Ասոնք ծագած են արեւի մեհենէ մը կամ մեհեանդ չերմանական ատճառիկ մը՝ որ չինուած էր Ամիսոսէն Ամասիա տանող հռոմէական ճամբուն վրայ տեղ մը, որուն հետքերը կը տեսնուին այս իջեւանէն քիչ մը հեռուն[3]։

---

1 Ադյոպիսիներ յուշուցին ինձ կաւակի մէջ. պր. Անգերսըն տեսած է նոյնպիսիները Սամսոն. տես վերը Ա· § 22։

2 Հմմտ. վարը § 10։

3 Տես Անգերսըն՝ վերը Ա· § 22 վերջը։

Բ. Փազիմոնիտիս:

§ 4. *Խառնա* (Պակ·)։ — Ինչպէս արդէն Համիլդէն ճանչցած էր[1], Խաւսա (Հավզա) կաբեւոր աւանը կը բռնէ "Փ-վ-ն-ի-ս-ց-ց Ջէրմէ-ց" տեղը, որոնց բուժիչ ջրուխիւնը Ստրաբոն կը դրուատէ[2]։ Այս Ջերմակաղերը՝ որոնք առատօրէն կը բղխեն, հասարակաց աւազանի մը մէջ կը հաւաքուին եւ անկէ կ'երթան բաւական լաւ կարգաւորուած բաղնիք մը. եւ նոյն իսկ մեր օրերը տակաւին հիւանդներու բազմութիւն մը կը դիմէ այս ջրերը[3]։ Նոյնպէս էր Հռոմէացւոց ժամանակ. Ցաւերժահարսանց (Նիմֆիէից) եւ Ասկղեպեայ կը նուիրուէին ձօներ բարձրաստիճան անձերէ՝ ի շնորհակալութիւն ստացած առողջութեան. եւ Դ դարուն՝ կուսակալ մը Ցովիանոս անուն՝ նորոգել տուաւ ջերմուկները՝ հոգ տանելով որ երկու սեռի համար գատ գատ բլլան (արձնգր. Թ. 25 եւն)։ Այս բուժիչ ջրոց իւր սահմանաբաժնին մէջ գտնուելուն համար է որ Նէոկղաւդիոպոլիս քաղաքն իւր դրամոց վրայ աւելի Ասկղեպեայ պատկերը դրոշմել տուած է քան ուրիշ մը[4]։

Ուրիշ յիշատակարաններ ալ կը վկայեն թէ ջերեա այս քաղաքը բարգաւաճ էր միշեւ նաեւ քրիստոնէական շրջանին։ Այլեւայլ արձանագրութիւններէ գատ (Թ. 28 եւն), որոնց մէջ կան չորս Տղոնաքարեր[5], տաճիկ տանտիրոջ մը քով՝ Ցեվերէշ էֆէնտի՝ տեսայ ճերմակ մարմրէ գեղեցիկ խորա-

---

1 Հ-ֆլոր., Փոբր-Ասիա, Ա, էջ 333։

2 Ստր-ոն, Թ, 3, 38, էջ 560՝ *Τὰ θερμὰ ὕδατα τῶν Φαζιμωνιτῶν ὑγιεινὰ σφόδρα* (Փազիմոնացւոց տաք ջրերը՝ շատ առողջարար)։

3 Հ-ֆլոր., անդ. եւ կէնէ., Ասիական Տաճկաստան, Ա, էջ 771։

4 Բ-ֆըլ-ն ե- Ռ-յ-ն-ի, Հւլ. եւն, էջ 169։

5 Թիւք 423, եւն։ Համմ. Ընդհ-ը-ն, վերը՝ Ա, § 37։

նարդ աւազան մը (լայնք՝ 1·20 *m*, երկայնք՝ 1·68 *m*, բարձրութիւն՝ 0·63 *m*), որուն առջեւի կողմը զարդարուած էր քանդակուած խաշով մը՝ որ երկու կողմէ պատուած է ոլորուն զարդաձեւերով (méandre)։ Ասի կրնայ հին մկրտարանի մ՚աւազանն ըլլալ· որովհետեւ իւր ծաւալը ամենեւին չի նմներ շիրմատապան (sarcophage քարատապան) մը համարելու։

§ 5. *Խոհասայի վիճակը - Քիօփրիւ*։— Ապրիլ 14 եւ 15 օրերը շրջեցանք Խաւասայի եւ Վիճակ-Քէօփրիւի մէջ պարփակուած երկիրը եւ ամսոյն 16ին օրը վիճակին („գազա„) այս գլխաւոր տեղն անցուցինք, իսկ 17ին վերադարձանք Խաւասա, մեր առաջին հետազօտութիւնը լրացընելով։ Աւելի պայծառ ըլլալու համար՝ նախ կը խօսինք գիւղերու մէջ կատարած մեր կրկին շրջագայութեանց մասին, եւ կ՚աւարտենք քանի մը մանրամասնութիւններ տալով քաղաքին մասին՝ որ Փաչմահ-Նէ-կը-դէ-պըր-ը տեղը բռնած է[1]։

Այս ամբողջ աշխարհը մաս էր քաղաքին շատ ընդարձակ հողաբաժնին՝ այնպէս ինչպէս սահմանագծած էր Պոմպէոս[2]։ Փալիմոնիտիս հիւսիսէն կը սահմանուէր Ներբան-Տաղի դանգուածէն եւ ծովեզերեայ լեռնաշղթային միացեալ մասէն, որ դինքը կը բաժնէր Ամիսոս քաղաքէն. արեւելակողմը՝ կը սահմանակցէր Փանարէայի (Թաշ-Օվա)՝ մէջն ունենալով Լաւոդիկէ հին քաղաքն ու Սիփանէ լիճը. արեւմտեան կողմն՝ իւր սահմանը պայծառ որոշուած էր Աղիւս գետով. վերջապէս հարաւէն՝ կը կցուէր Ամասիոյ երկրաբաժինին, սահմանագիծն անցնելով Ակ-Տաղի գագաթէն եւ այն բլուրներուն կատարէն՝ որոնք Խաւասայի հովիտը կը

---

1 Հմմտ. քարտէսը՝ Թիւ ԺԱ։

2 Սթր-Բոն, ԺԲ, 3, 38, էջ 560 c.

բաժնեն Մարզուանի դաշտէն (Սուլու-Օվա)[1]։ Այս սահմանը միանգամայն սահմանագլուխն էր Պոնտոսի եւ Պափլագոնիոյ, որուն կը վերաբերէր այսպէս սահմանագծուած ամբողջ գաւառը[2]։ Սորա-բոն յորինաբեր երկիր (σιτοφόρος χώρα) կ'անուանէ զանի. եւ մեր օրերս ալ արժանի է այս տիտղոսին։ Այս բերրի երկրին վրայ սփռուած են բազմաթիւ գիւղեր, որոնց բնակիչները տաճկերէն կը խօսին, բայց մեծաւ մասամբ յունական եկեղեցւոյ գաւանութիւնն ունենալով՝ Ցոյն կը համարուին։

Ամսոյն 14ին մեր սայլերը խաւրեցինք կառագնաց ճամբով, որ խաւսան ուղղակի կը կապէ Վեղեր-Քէօփրիւի հետ[3], եւ մենք դէպի հիւսիս դիմեցինք՝ կտրելով բլրաշատ դաշտը, որ այդուն եղեամով ծածկուած էր։ Հին հատակոտորներու առատութիւնն՝ որոնք ագուցուած են որեւէ եկեղեցւոյ կամ մզկիթի մը պատերուն մէջ, կամ հասարակաց աղբիւրներու քով դրուած են, կամ գործածուած են գրեթէ ամէն գիւղի ագարակաց շինութեան, կը ցուցընէ թէ արշաւի խիտ եղած է երբեմն այս գիւղական գաւառին ազգաբնակութիւնը։ Գերեզմանաքար-կոթողները զարդարող քանդակները, — արանց համար՝ յատող եւ կացին, կանանց համար՝ հայելի, գդոցիկ կամ գդէլ (գդելու մեծ սանտր), իլոյ լիսեռն, աղեկատ, կողով, — երկրագործ ժողովրդեան մ'աշխատասէր ընտանեաց յիշատակը կը զարթուցանեն։ Առնք ընդ-

---

1 Այս բանս աւելի մանրամասն հաստատած ենք ի Revue des études grecques XIV, 1901, p. 33 ff.

2 Հմմտ. վերը՝ § 6։

3 Այս այն ճամբան է՝ որուն հետեւած են Հոֆլէրը (Փոքր-Ասիա, Ա, էջ 332) եւ Ընդէրլէն (տես վերը՝ § 38)։

4 Հմմտ. արձ. 19՝ γεωργίῃ πονέοντα (երկրագործութեամբ վաստակեալ)։

Հանրապէս մեծապէս բարեկեցիկ եղած են, ինչպէս կը ցուցընէ այս փոքրիկ յիշատակարանաց համեմատական պերճութիւնը, որոնք քանդակուած են գեղեցիկ սպիտակ մարմարիոնի վրայ. եւ ոմանք արդէն ընդարձակ կալուածներու տէր էին՝ որով ծերակուտական կարգի մասնակից[1]։ Ա.յս կալուածատէրներու սիրական զբօսանքը եղած կ'երեւայ լեռնանտառներու մէջ որսորդութիւն բնել[2]։ Գիւղացիներու այս պնդակամ ցեղը լեգէոններուն կը մատակարարէր նաեւ բազմաթիւ նորակոչ զինուորներ, որոնք պատերազմելու կ'երթային Հայաստանի սահմանագլխին վրայ՝ ի Սատալա[3]. կամ որոնք՝ երբ Տարիւրապետի աստիճանին կը հասնէին՝ կ'անցնէին Դանուբի կամ Հռենոսի բանակներուն[4]։ Երբեմն այս զինուորներն՝ իբրեւ հնօրեայ վաստակաւորներ (veteranus) իրենց հայրենիքը վերադառնալով՝ մեծարելի անդամներ կ'ըլլային նէոկղաւդիոպոլսոյ քաղաքաբաշխական ժողովոյն[5]։

Հետաքրքրական բնագիրներ գտանք ապրիլ 15ին գիւղերս՝ Էմիէ-Վէրէն (թ. 38—41) եւ Սոյլէյման-էօյ (թ. 42—46)՝ որ Տարաւանողմն է այն լեռնապատ հովտին՝ ուսկից կը հոսի Սատրոս-(կամ Խատրոս-)Իրմակ[6], եւ յետոյ այս հեղեղա-

---

1 Ա.րձ. 56։

2 Ա.րձ. 56՝ *θήραις ἀγαλλόμενον* (յորս վայելեալ)· 52՝ *ὀρεσιδρόμον θηρῶν ὀλετῆρα* (լեռնադնաց սատրիչ երեց)։

3 Ա.րձ. 34։ Հմմտ. Ընդէրձ., վերը՝ Ա, § 38։

4 Ա.րձ. 49։

5 Ա.րձ. 41՝ *οὐετρανὸς βουλευτής* (խորհրդական վաստակաւոր = veteranus)· Հմմտ. 99 *οὐετρανός*.

6 Ա.յս այն գետն է՝ զոր Համիլտոն (Ա, էջ 332) կ'անուանէ Stavlar- (կամ Istavlar-)Chaï. Թերեւս սխալ լսած է անունը. Stavros-Irmak է Խաչ-գետ. եւ անշուշտ յունադաւան գիւղացիներն այսպէս անուանած են։

սին արեւմտակողմն՝ կենդել եւ վերադարձ (Թ. 47—48)[1]։

Վերադարձին նախ պղնձեղէնը Դուբան (Doïran)՝ վերջը Քէսփրիւ Հարաւ-արեւելքը՝ կես մզոն հեռու։ Նոյնպիսակաւոր տապանադրէ մը գատ (պակ.) գտանք հոն հղյակերտ խաչէ մը պատուանդան, պարագիսս եպիսկոպոսի ձեռով՝ որ Եփեսոսի ժողովին ներկայ էր 431ին (Թ. 68)։ Անոնց կրկին ելանք դէպ ի խաւսպի խճուղին, որուն հասանք ոչ շատ հեռու այն ատեն դերեզմանոցէն՝ ուր մեր անդրկուղի նախորդներն երկու մղոնաքար գտած էին[2]։ Այս խճուղին կ'իջնայ դէպ ի Սաւսբուրխրմակ, որուն վրայէն կ'անցնի փայտէ կամրջով մը Սաւսբուրի Քէօփրի- չէնին մօտ[3]։ Առեկ տասանիկ վերելքով մը կու գանք Կոպրէն (Գափլան) գիւղը, իբր քսան տուն բնակչով, խաւսած բարձրաւանդակի մը վրայ՝ որ միանգամայն կ'իշխէ իւ դեպ ի բնիթաղերին որ դէպ ի Կրդել - Խրմակ կը տանին ու կ'անհետանայ, եւ իւ ճերմակ ճամբուն՝ որ դէպ ի Խաւսա կ'երկարագծուի։ Եկեղեցւոյն պատին մէջ ագուցուած է կոթող մ'որ տապանադրի ձեւով չորքստանեան մը կը կրէ (Թ. 58)։ Գիւղացիք պարծենալով յուշ կու տան այս եկեղեցւոյն մէջ նոր նկար մը՝ որ կը ներկայացնէ վերջին դատաստանն ու դատապարտելոց տանջանքը։ Այս անպաճոյճ եւ անյարմար սրմանկարչութեան մէկնութի իւններ գրուած են յատնարէն տառերով՝ բայց տաճկերէն լեզուաւ, որ լեզուն միայն հասկանալի է ամբողջ գաւառին մէջ։

Մեկ խոստացուած բլուրով՝ ոչ շատ հեռուն շատ հին եւ շատ ուշի նշանաւոր արուեստ

[1] Այս գիւղերուն դիրքը նշանակուած է Յ.Ա քարտիսին վրայ։

[2] Տես վերը Ա. § 39։

[3] Տես վերը Ա. § 38։

տակերա մը յուզրնել, յորդորուելդանը խոսա-
բուն չըլլան մ՚բնել գկպ ի հիւսիս· Աչակեալ
սարաՀարթին ՄՂկն Ռկ ժամ ճամբորդելն ետքը՝
Հասանք նախ կեծռկ, յետոյ Վարագայի՝ ուսկից
անցան կինք նախբրեթեր օրը· եւ յետոյ իջանք
Աստւրա-Խրմակի խորունկ հովիտը, Նպաստակա-
կեմին Հանդեպով տեսանք որ այս անգամ խո-
բուած չէինք· խիպախօրէն ձգուած հին կամուրջ
մը կը կապէ երկու կողմեան սեպ քարաժայռերն՝ որ
գետոյն անկողինը կը սեղմեն (պակ·)· կամրջայա-
տակն՝ որ իրը տասնեւհինգ մետր բարձր կ՚անցնի
գետոյն վրայէն, յետոյ նոսանձ է երկու մեծ սրա-
ձեւ կամարներու վրայ, եւ ուրիշ երկու փոքրիկ
կամարներուն ալ վրայ՝ որոնք երկու գետափանց
կամրջաարձակները ապեղծանձեւ կը կապեն· Երկա-
յայր կամարը շինուած է փոխն ի փոխ մեծ Հարթ
տպիւռներով եւ սեպաքարերով (պորտաքարերով)·
խոկ կամարակապերը կազմուած են ամէն տեսակ
բեկորներէ՝ քանդակուած Հատակաոսորներ, բիւ-
զանդեան խոյակներ եւ նոյն խոկ երկու գամբանա-
կան մարմարներ՝ որոնք արձանագրութիւնն ու-
նէին, մին՝ հելլենասական, միւսը՝ քրիստոնէական
(թ· 49, 55)· Ինձի այնպէս երեւցաւ թէ Անկ-
յունկեան չըլլանի չինուածք մըն է (պակ·), բայց
չկրցայինք Հասկրնալ՝ ոչ թէ ամ չինած է կամուրջս
եւ ոչ թէ ուր կը տանէր վրայէն անցնող ճամբան·
— թերեւս խոսորնակ ճամբայ մ՚բլլայ Վկերբ-
Քեօփրիւէն մինչեւ Սամսոն·

Ասկէ ետքն եղեկով լեռն՝ որ հովիտը կը
պատէ արեւմուտքէն, Հասանք 8=ձ= (Tachna),
ուր բազմաթիւ հետաքրքրաշարժ բնագրերներ
գտանք· ամենէն բնագրաժակը (թ· 50) փորագրուած
է մարմարեայ մեծ կոթողի մը վրայ՝ որ անկուած
է գիւղին մօտ բարձունքի մը վրայ (պակ·)· Ասիկայ
եւ ուրիշ կոփածոյ քարեր միասին կէս-բոլորաձեւ
սրմանակ մը կը դնեն, որուն ՄՂ տեղ կեցած

է սեղան մը կամ մանաւանդ բագին մը՝ կազմուած մեծ սալաքարէ մը՝ որ դրուած է անկոփ վիմաքարերու վրայ։ Մեզի ըսին թէ ասիկայ սուրբ տեղ մըն է՝ նուիրուած Եղիա մարգարէին, որ՝ թէ Արեւելք եւ թէ Յունաստան[1] յաճախ յարգած է հեթանոսական դից, իբր պաշտպան բարձանց[2]։ Ամէն կողմ թափթփած մսի բեկոր թռչուտային այս գիւղացւոց տածած ջերմեռանդութիւնը շափեզ մտեղինաց թուէն, զորոնք վառած էին ի պատիւ գիւղական այս սրբարանիս պաշտպանին։

Թ-Ը-Ր-Կ-Լ-Է գիւղը նոր երեւան ելած մէկ գիւղը համոզեց որ շեղուի մ'ընենք մինչեւ այն գիւղը։ Արահետը նախ խորամուխ կ'ըլլայ վայրերնի կիրճ մը, որուն խորքը յորձանալից կ'եռայ ուղիմը՝ հազիւ մէկ մետր լայնութեամբ, երկու կողմէն սեղմուած կրաքարային ափափայից մէջ։ Ան տեղն՝ ուր այս օժանդակը կը թափուի Սատրոս-Իրմակի մէջ, փոքրիկ դաշտ մը կը բացուի՝ որուն ծայրը խմբուած են Թաթար-Կալէսի գիւղին տները։ Դաշտիս մուտքն եղած հին գերեզմանոց մը գրգիռ եղած էր գանձախոյզներուն կամ նաեւ պարզապէս շինուածանիւթ փնտռողներուն պեղումներ ընելու։ Նոր կրկտուած եւ տակաւին բաց դամբանի մը երկայնութեան կողերը կազմուած էին երկու մեծ կոթողաքարերէ՝ որոնք կողին (նեղ երեսին) վրայ պառկեցուած էին։ Մէկուն արձա-

1 Delehaye, Les légendes hagiographiques, 1905, p. 196.

2 Համեմատելու է Յակիմոսի բառը (պամ. Ր, 77) կարմելոս լերան մասին. Nec simulacrum deo aut templum (sic tradidere maiores); ara tantum et reverentia (Ո՛չ պատկեր աստուծոյ կամ մեհեան. այսպէս աւանդած են նախնիք. այլ սեղան միայն եւ յարգութիւն)։ Ա.յսօր հոն ալ (կարմելի վրայ) Ս. Եղիան է որ կը յարգուի. (տես Robertson Smith, Religion of the Semites², p.156, n.1).

նագրութիւնը — վեցաչափ ուխտ տողեր (թ. 56) — կը կարդացուէր փոսին մէջէն, բայց մեկնելին միայն կռնակի կողմը տեսանելի էր. եւ յաւելցնէք որ տոհպուած էինք այս դամբանս ու գանի շրջապատող միւս գերեզմանները պեղելէն հրաժարիլ։

Տաքնայէն՝ կորելով անցնելով հովիտը պատող լերանց կատարը՝ հասանք Քօչօղլու—, իբր հարիւր երգով յոյն գիւղ մը լեռնագաշտի մը վրայ, որ ամբողջովին ցորեն ցանուած էր։ Քօչօղլուէ երկու տապանագրեր պիտի հրատարակենք, որոնց մին կ'աւարտի նզովքի կամ անէծքի հետաքրքրական բանաձեւով մը (թ. 59—60)։ Ալէքսէյէ գիւղն ալ՝ որ Տաքնայէն մէկ մղոնէ աւելի հեռու է դէպ ի հարաւ, տակաւին քանի մը գիւտեր պահած էր մեզի։ Բայց ի երկու տապանակոթողներէ (արձ. թ. 36—7)՝ մեր մտադրութիւնը գրաւեցին բազմաթիւ գործուած մարմարաքարերու կտորներ. յատկապէս՝ ծնօտի հատակոտոր մը ճամբուն եզերքը կողմնակի էր, եւ խոհեմ մը գրան առջեւ՝ մեծ պատուանդան մը կանգնած (բարձր՝ 0·78 *m*)։ Բայց իրիկունը յառաջացած ըլլալով՝ ստիպուեցանք աճապարել խաւսա դառնալու, ուր մնանք մութ գիշերին։

Ա յս համառօտ տեղեկութիւններս ալ կը բաւեն ցուցընելու թէ որչափ առատաբեր է այս աշխարհը հնութիւններով, եւ թէ որչափ երեւան կու գայ ասով Փռղիմնիտիսի հին բարգաւաճանքը։ Ապահովապէս հոս տակաւին գիւտերու ճոխ աւար մը կը սպասէ անոր՝ որ պարապով հանգիստ պիտի կարենայ հետախուզել։ Ցատկապէս արշաւանք մը Սաւրոս-Իրմակի հովտին մէջ՝ որուն ընթացքը մասամբ միայն քննուած է, հաւանապէս օգտակար պիտի ըլլայ թէ արձանագրագիտութեան եւ թէ աշխարհագրութեան համար։ Եթէ կրնանք վստահիլ Պաղոմեայ համակարգչի՝ այս շրջակայքը փնտռելու է Ս-Ը-Ն-

(Sabanes) եւ Տիտոս (Titua) գիւղերը, որոնց ճիշդ դիրքն անծանօթ է[1]։

§ 6. *Վիզիլ-Փիօփրիս։* — Պր. Անդերսըն արդէն խօսած է Վէզիր-Քէօփրիւի վրայ իւր տեղեկագրութեան մէջ (§ 41, եւն.) եւ մենք պիտի շատանանք հոս աւելցընելով միայն քանի մը յաւելուածական դիտողութիւններ, ինչպէս որ այս հողին վրայ մենք միայն շարունակեցինք այն գործը՝ զոր մեր անդղիացի նախորդներն այնպէս լաւ սկսած էին։ Եթէ կրնանք անոնց հաւաքածներուն վրայ աւելցընել քանի մը նոր փաստեր, ասիկայ պարտական ենք ամէնէն աւելի Պր. Սիմսարեանի, Մարզուանի Վարժարանի վաղեմի մէկ աշակերտին, որ թէ մեր ուղեւորութեան ժամանակ եւ թէ անկէ ետքը թանկագին տեղեկութիւններ հաղորդեց մեզի իւր հայրենիքին մէջ գտնուած հնութեանց մասին։

Պատահական պարագայ մ՚ալ նպաստեց մեր հետախուզութեանց։ Մեր այցելած ժամանակ քաղաքին հարաւակողմը բարձունքի մը վրայ նոր օթանոցներ կը շինուէին. եւ շինութեան համար բերուած քարերուն մէջ կային երկու հռոմէական մղոնաքարեր (Թ. 429—430) եւ երկու յունարէն արձանագրութիւններ (Թ. 64, 71). որոնց մին ձօն մըն է Դիոսի Փրկչի (Zeus Soter.) Շինութեան համար հիմեր փորելու ատեն բացած էին գամբան մ՚ալ, որ բլրին կողին վրայ շինուած էր շաղախի մէջ թաղուած խճաքարերով։ Կամարայարկ գամբանարան մըն էր իրր երեք մետր բարձրութեամբ ու չորս մետր լայնութեամբ. կողմնական պատերուն մէջ պատրաստուած էին խորշեր՝ քարատապաններ ընդունելու համար։

Մեր առած տեղեկութեանց համեմատ քաղաքին մէջ երեւան հանուած էին կոփուած մար-

[1] Պողոմ. Ե, 4 § 4։

մարաքարեր, սիւներ, խճանկարներ (միւսիոններ), եւ նաեւ քանդակներու բեկորներ, ինչպիսի է այն՝ որուն պատկերը դրած ենք (Պակ.) Հողէ Հանուած 1901ին գետոյն մօտերը։ Կը նախընտրենք որեւէ մեկնութիւն մը տալու չփորձել։ Միայն որոշ կը տեսնուի թէ անձի մը խոնարհագոյն մասն է, եւ քովը կայ թռչուն մը՝ որ կրնայ աքաղաղ ըլլալ։ Հին հաւակատարներու մեծ քանակութիւն մը գործածուած է նոր շինութեանց մէջ, որով աչքին աւելի զգալի կ'ըլլայ կործանած քաղաքին կարեւորութիւնը։ Յատկապէս Ուլու-Ջայ գետը, անոր վրայ ձգուած փայտէ կամրջէն դէպ ի վերը, թմբապատուած է հռոմէական շինուածոց մնացորդներով. բայց ջրերուն անսովոր բարձրութիւնն արգելք եղաւ գտնելու այս տարրական քարափները։ Ասոր փոխարէն կրցանք հաւաքել բազմաթիւ արձանագրութիւններ՝ գերեզմանոցներու եւ տներու մէջ, եւ շնորհիւ Գեր. Անթիմոսի՝ Ամասիոյ եպիսկոպոսին՝ տուած տեղեկութեանց բախտ ունեցանք յունական եկեղեցւոյ գաւթին մէջ օրինակել եւ նմանապատճենել (estamper) առաջնակարգ կարեւորութիւն ունեցող բնագիր մը՝ Պոնտական արձանագրութեանց գոհարը (թ. 66)։ Ասիկայ հաւատարմութեան հաւաստեաց երդումի մըն է ուղղուած Աւգոստոսի՝ Պափղագոնիոյ քաղաքներու բնակչաց եւ յատկապէս Փաղիմոնիտացւոց կողմանէ, իրենց երկրին կայսրութեան հետ միացուելէն ետքը։ Կը խոստանան, հաւանօրէն նոյն խօսքերով՝ որով իրենց նախնիքը կը խոստանային իրենց բնիկ թագաւորներուն, պաշտպանել աստուածացուած ինքնակալը, եւ անոր անձնանուէր կ'ըլլան մարմնով ու հոգւով [1]։

Մեր տրամադրութեան ներքեւ եղած յիշատակարաններով՝ քաղաքիս պատմութիւնը ծանօթ

1 Հմմտ. Rev. des études grecques, 1901, p. 26 ff.; Dittenberger, Orientis Inscr. Nr. 532.

է մեզի այնպիսի ճշդրտութեամբ՝ որ ցանցառ է փոքրուն Ասիոյ մէջ։ Վէպիր-Քէօփրիւ հին Նէա-պոլիս քաղաքին տեղը բռնած է, որ հիմնուած էր Պոմպէոսէ՝ Միհրդատայ պարտութենէն եաքը (64 Ն· Ք·) ոչ շատ հեռու Փապիմոն աւանէն[1], որ իւր անունը տուաւ ամբողջ գաւառին։ Հիմնարկութեան ժամանակին Պոմպէոս "Նոր-Քաղաքին" տուաւ այն ընդարձակ հողաբաժինն՝ որ անկէ եաքը կախուած էր քաղաքէն[2]։ Ցետոյ այս գաւառը՝ Հաւանօրէն Անտոնինոսէ՝ տրուեցաւ Թագաւորներու[3], Թերեւս Պափլագոնիոյ արքայից, որոնց վերջին շառաւիղը Դիոտարոս՝ Կաստորի որդին՝ իւր մայրաքաղաքէն բրած էր զԳանգրա[4]։ Դիոտարոսի մահուանէ եաքը՝ Աւգոստոս անոր վիճակները միացուց Գաղատիոյ նահանգին հետ, Թէպէտ եւ Թողուց անոնց յատուկ ժողովը (κοινόν)։ Այս միացումէն՝ որ կատարուեցաւ Ն· Ք· 6 տարին, կը սկսի քաղաքին Թուականութիւնը[5]։ Երեք տարի եաքը բոլոր բնակիչներն իրենց բագիններուն առջեւ հաւատարմութիւն կ'երդնուին աստուածացուած կայսեր։

Նէապոլիս անունը քիչ մ'եաքը փոխուեցաւ եւ եղաւ Նէո-Կղ-պէո-դ-լէ-[6], յայտնապէս՝ Կղաւդիոսէ, բայց չենք գիտեր ինչ դիպաց հետեւու-

---

[1] Տես Ընդ-բ-ն, վերը՝ Ա, § 41։

[2] Ցանուանէ՝ հին Լաւոդիկէն (Լադիկ.) — Համմ. Փապիմոնիտիսի սահմանաց մասին վերը՝ § 5։

[3] Տր-ն-ն, ԺԲ, 3, § 38, էջ 561 C: *Οἱ δ'ὕστερον καὶ βασιλεῦσιν ταύτην ἔνειμαν.*

[4] Տր-ն-ն, ԺԲ, 3, § 41։

[5] Համմ. Ընդ-բ-ն, վերը՝ Ա, § 41։

[6] Այս անունը կ'երեւայ քաղաքին դրամներուն վրայ, որ այնպէս դրամ հատանել կը սկսի Տրայիանոսի օրէն եւ կը շարունակէ մինչեւ Սեպտիմոս Սեւերոս (Recueil génér. I, p. 169 ff.)։ Դարձեալ նոյն անունը կ'երեւայ Պտղոմեայ քով՝ Բ դարուն (Պտղ· Ե, 4, 4·) եւ Գ դարուն Կարոսի եւ Կարինոսի ընծայուած մէկ ձօնին մէջ (282 Ց· Ք· արձ. 67)։

թեամբ։ Թերեւս սոխպուած էր նոյն իշխանը քա-
ղաքը վերաշինել որեւէ կործանմանէ մ՝ետքը·
կամ թերեւս գաղթականութիւն մը խաւրած է
հոն՝ ինչպէս յԱրքեղայիս Կապպադովկիոյ։ Իր
հողաբաժնէն առնուած լեգէոնականաց թուոյն
նայելով՝ կրնայ կարծուիլ թէ քաղաքը հռոմէա-
կան քաղաքի իրաւունքը կը վայելէր[1]։ *Նոյն իսկ*
յորմէ հետէ Պոնտոս Տրայիանու առեն կցուեցաւ
Կապպադովկիոյ կուսակալութեան, Փազիմոնիտիս
շարունակեց՝ մինչեւ Դիոկղետիանոսի շրջանը՝ մնալ
իբրեւ մաս Պափղագոնիոյ, որ կախուած էր Գա-
ղատիայէ[2]։

Նէոկղաւդիոպոլսոյ ունեցած դիրքը՝ Փոքուն Ասիոյ հիւսիսակողման առեւտրական մեծ պո-
ղոտային վրայ՝ անոր տեւական բարգաւաճանք
մ՝երաշխաւորեց։ Միայն Բ դարուն կը տեսնենք
որ երեւան կ՝ելլէ՝ կամ մանաւանդ կը վերերեւայ՝
բնիկ անուն մը[3] Անդրոլա[4], որ այնուհետեւ

---

1 Տես վերը՝ § 5, էջ 150։ — Նէոկղաւդիոպոլսոյ դրամներուն տիպերը յաճախ պատերազմական իրերէ առ-
նուած են, այսպէս՝ պալլաս (Թ. 2, 3, 9), նիկէ կամ ցաղ-
թուհի (Թ. 8), արծիւ՝ երկու ռազմական նշանակնե-
րու մէջ։

2 Համմս. Անդէլոն, վերը՝ Ա, § 41։ — Այս իրո-
ղութիւնը կ՝ապացուցուի ոչ միայն պաղոմեայ (Ե, 4, 4)
բնագրէն, այլ նաեւ փազիմոնիտիսի մղոնաքարերէն, որոնք
ոչ թէ կապպադովկիոյ՝ այլ գաղատիոյ նուիրակներուն ա-
նուններով կը կրեն. այսպէս՝ Ադէքսանդրի Սեւերոսի օրով՝
Ապրոնիոս Պիոս (CIL, III, 14184, 27, 30 = Արձ. Թ. 432–3)
եւ Դեկիոսի օրով՝ Վաղերիոս Նեպոտիանոս «Նախագահ
Նահանգին Գաղատիոյ» (praeses provinciae Galatiae,
CIL, III, 14184, 25 = Արձ. 425)։

3 Համմս. Անդրոլա ի Գամիրս՝ Անկիւրիայէ Արքեղայիս
տանող ճամբուն վրայ (Ռոմէյ, Պոմ. Ալլս., էջ 254)։ Ե-
րուսաղէմեան Ուղեգիրը (Itiner. Hierosol. 576, 2) կը
գրէ Andrapa՝ անտարակոյս ոչ ուղղութեամբ։

4 Այս անուան հնագոյն յիշատակութիւնը կը գտնուի

ամբողջ քրիստոնէական շրջանին միակ գործածականը կը մնայ։ Պետութեան վերակազմութեան առեն՝ Անտրապա Ամիսոսի հետ միևնոյն առնուեցաւ Նորակազմ Հելլեսպոնտոս նահանգին մէջ[1]։ Թ. դարուն Հայկական բանակաթեմին ամբավայրներէն մին էր[2]. եւ միայն իբրեւ եպիսկոպոսանիստ աթոռ մը՝ որ օգնական էր Ամասիոյ մետրոպոլիին[3]. մինչեւ որ ԺԱ. դարուն վերջն հնկաւ Սելջուկեան թուրքերուն ձեռքը[4]։ Այսօր ալ յունական փոքր հասարակութիւն մը տակաւին գոյութիւն ունի վէգիր-Քէօփրիւի մէջ։

Պաղեստ. քով. (Ե. 4. 4)՝ Ἀνδραπα ἡ καὶ Νεοκλαυδιόπολις (Անտրապա՝ որ եւ Նեոկղաւդիոպոլիս)։

1 Հիերոկղէս, 701, 7. հմմտ. Գուտշմիտեան՝ Օրէնք ԻՀ. Ճառք։

2 Կոստ. Ծիրանածին, "Վասն թեմակալեմացդ (Ա. էջ 21. 5, հրտ. Բոն քաղաքի)։ Տես յաջորդը։

3 Հմմտ. Notitiae. Անտրապայի եպիսկոպոսը Նիկիոյ ժողովին մէջ չ'երեւար։ Յաջորդ ամենահին եպիսկոպոսն է Պարաիոս՝ որ Եփեսոսի ժողովին կը մասրագրէ (տես վերը Բ. § 5)։ Lequien (Oriens christianus, I, p. 540) Անտրապայի ուրիշ հինգ եպիսկոպոսներու ալ անունը կը դնէ, որոնց վերջինը ԺԱ դարուն վերջէն է. — Ռամէյ՝ պամ. Ազխ. էջ 321 կը նշանակէ թէ հոս ծնած է Ս. Հեսիւքիոս. տես Acta SS. 6 մարտ, էջ 456՝ ἐξ αὐτῆς τῆς Ἀνδραπηνῶν γῆς ἐκφύς (բուսած յերկրէն Անտրապացւոց). հմմտ. Synax. Sirmond. ed. Delehaye, p. 673, 2՝ ἐκ τῆς Ἀδραπηνῶν (-յ-ղ-) πόλεως χώρας τῶν Ἀρμενιακῶν (Անտրապենաց քաղաքէ ազնարհին "Հայոց" կամ "Հայկականաց" ըստ ժամանակին բանակի բաժանման)։

4 Ցածկական շրջանին մէջ ունեցած իւր կարեւորութեան մասին՝ տես Ռէմոյէր, Ազխ. ԺԸ. (Փոքր-Ասիա, Ա), էջ 434։

Գ. Ամասիա քաղաքը:

§ 7. *Խաւսայի Մարզուան:* — Ապրիլ 18ին շաբաթշաբթի օրը Խաւսան թողուցինք եւ բռնեցինք դարձեալ խճուղին՝ որ Ամասոնէն դէպ ի Անատոլիոյ միջնաշխարհը կը տանի։ Նախ խորամուխ կ'ըլլայ Տէրսական-Սուի անձուկ հովիտին մէջ. եւ տեղ տեղ քարաժայռը կտրելով բացուած է ճամբան դէպէն վեր մեծ բարձրութեան մէջ։ Այն լեռներն՝ ղորղնը կը կտրենք կ'անցնինք այս նեղ խոխոմէն, կը բաժնէին երբեմն Փաղիմանիոյ՝ Ամասիոյ քաղաքին հողաբաժնէն։ Խաւսայէն ութ քիլոմեթր անդին՝ Ամասիոյ դլխաւոր պողոտան քարէ կամբրջով մը դէպ անցնելէն եաքը՝ դէպ ի արեւելք կը թեքի. իսկ Մարզուանի ճամբան՝ բլուրներու շղթայ մ'անցնելէն եաքը՝ շուտով կը մտնէ "Ջրերուդաշտ„՝ այժմու Ս--լ--Օվ-։

Խճուղւոյն ձախակողմը հորիզոնին վրայ կը նշմարուի հերձած շէնք մը, անտարակոյս մզկիթի մ'աւերակները (պակ.) գլուխը՝ կիսակործան գմբեթով, որ կը պսակէր՝ մեր անցած պահուն՝ արագիլ բոյն մը։ Ասկէ քսան վայրկեան անդին եւ Խաւսայէն երեք ժամ հեռու Զո--ի (Zougo) գիւղը քանդակի հետաքրքրական կտոր մը կայ։ Այս խորաքանդակը (բարձրութիւնն իբր 0·45 *m*, լայնքը՝ 0·50 *m*) դժբախտաբար դեռեղուած է փորոքուած ծառաբնոյ մ'եաեւէ՝ որ իբր հասարակաց ջրոյ կուռ կը գործածուի, եւ չկրցանք տեղէն հանել տալ։ Ետսի մեր հրատարակութեան մէջ (պակ.) քանդակին միայն վերին մասը կ'երեւայ. մարմնոյ վերնամասը մեծագլուխ մօրուսաւոր անձի մը՝ որ վերամբարձ աջ ձեռքին մէջ շանթ կը շողացնէ, իսկ ձախով՝ բոլորշի վահան մը կը կրէ։ Այս շատ թանձրարուեստ գործը յայտնապէս բնիկ քանդակագործի մ'աշխատութիւնն է, եւ մեր եմ այս պատերազմիկը Անատոլեան որեւէ դիք մը համարիլ.

թերեւս Դիոսի Մարտկի (Zeus Stratios) մէկ նախնին բլլայ, որ այս աշխարհիս մէջ կը պատուուէր Միհրդատի շրջանին (§ 10)։

Զուգոյ միայն մէկուկէս ժամ հեռու է Մ–ը–ռ–ն–է, որուն՝ մեծ բնակութիւններով հովանաւորուած՝ պարտէզներուն գօտին, անմշակ դաշտիս մէջ, կանաչագեղ դալարավայր (ովասիս) մը կը կազմէ (պակ. մեծ)։ Ցարածուած բնդարձակ բլրոյ մը վրայ, որ Թաւշան-Ցաղի վերջին լեռնաճիւղն է, լաւ ոռոգուած դաշտի մը մէջ, ծաղկած Շնայած է այս քաղաքը, թէպէտ եւ վերջին տարիներուս քաղաքական խռովութեանց պատճառաւ վնասուած։ Իր այգեստաններու եւ մրգաստաններու բերքը միշտ իրեն կ՝ապահովէ աստիճան մը բարեկեցութիւն, որչափ ալ իր վաճառականութիւնը ներկայիս վայրկենական անկածութիւն մ՝ունենայ։ Քսան հազարի մօտ բնակիչ ունի՝ Թուրք եւ Հայ, եւ նիստն է Ամերիկեան քաղաքացի գլխաւոր հաստատութեան, որուն կը սկսին հետաքրքրուիլ երկրիս հնութիւններով, ուսկից հնախօսութիւնն ալ պիտի օգտուի։ Ցիսուսեան Հաւաքեալներն ալ քանի մը տարիներէ վեր հոս հիմնած են գաղղիական դպրոցներ, որոնց բարեգաւաճումն այսուհետեւ ապահովուած է։

Մտաւոր կրթութեան այս կենդրոնը բնականապէս պիտի աշխատէր իր անցեալը փառաւորելու։ Ուստի շուտ մը մտադիր եղան թէ Մ–ը–ռ–ն անունը (Mersivan, նաեւ Marsovan կամ Merzifoun յորջորջուած,) գրեթէ վանկադարձութիւն մ՝բլլայ Փ–ն–ն անուան. եւ այս դիտողութենէն հետեւցուցին երկու քաղաքներուս նոյն տեղն բլլալը, Սարսարոնի այնպէս ճշգրիտ ու մեկին բնադրին ալ ի հեճուկս։ Բայց փաղիմոնի տեղն ի հարկէ բլլալով Վեզիր-Քէօփրիւ[1]՝ հապա թէ կա-

[1] Տես վերը Ա· § 41· Բ· § 6·

գնել բլայ արգարացրնել Մարզուանի հռոմէական ծագումմ մ'ունեցած բլլալուն յաւակնութիւնը։ Այս բազմամարդ քաղաքին մէջ գրեթէ որեւէ հին բնակոր չի գանուիր. այն քանի մ'արձանագրութիւններն՝ որ այս տեղ եղած կը նշանակուին (թ. 147 եւն)՝ դրսէն հոս բերուած են, կամ գոնէ անծանօթ ծագումմ մ'ունին։ Ցան մը շինութեան մէջ գործածուած կորնթական խոյակ մը՝ ճարտարապետական այն ցանցառ հատակոտորներէն է՝ զորոնք յաջողցանք հոս գտնել (պակ.)։

Ուսոի որեւէ փաստ չունինք Մարզուանի գոյութիւնը մինչեւ հնութեան օրերը հանելու։ Միւս կողմանէ իւր հիմնարկութիւնը ցածկայ աշխարհակալութենէն հին է։ Ժէ դարու կիսուն Էվլիյա Էֆէնտի կ'անուանէ զայն "հին քաղաք մը՝ զոր վերաշինեց սուլթան Բայազիտ[1]ը. եւ իւր զարգացումն ապահովապէս Բիւզանդական շրջանէն է։ Աւանդութիւն մը, զոր հաճութեամբ կը կրկնեն բնակիչները, Մարզուանի հետ կը կապէ Ս. Վառվառեայ պատմութիւնը։ Շուկային մօտ կը գտնուին ստուար որմաքարերով շինուածի մը մնացորդները, որուն թանձր պատերն ու կամարակապ սրահները կարծես միջնադարեան դղեակի մ'բլլան։ Արդ այս աշտարակին մէջ, կ'ըսեն, սրբուհին արգելափակ եղած բլլայ իւր Տօրմէն։ Ջուանագործ մը այսօր իւր առասանները կը մանէ այս մեծարոյ շինուածին մէջ։ Դաեւ բանիկին (Հաննա) մէջ կը ցուցուի այն քարը՝ որ ճեղքուած էր ընդունելու համար սրբուհին՝ մահնամանէ ապառելով։

Վկայաբանութեանց հին խմբագրութեան մը համեմատ Ս. Վառվառէ՝ զոր նաեւ Նիկոմեդիա եւ ուրիշ քաղաքներ իրրեւ իրենցը կը պահանջեն, ստուգիւ Պոնտոսի մէջ ապրած բլլայ։ Այն պատմուածքին համեմատ՝ ծնած էր սրբուհին "Գելը-

---

1 Համմ. Ռիմոեէր, Ազիս. ժէ. էջ 185։

«Է՞ կամ Գէլ-Է՞ գիւղը Հելիոպոլսոյ երկրին մէջ՝ Եւփրատեայ տաճարաերկու ժողն Հեռու[1]», Արգ պէտք եղաւ կարծել թէ ուրեմն Արտղուան կը հա-

[1] Այս խմբագրութիւնը կը գտնուի բազմաթիւ ձեռագրութիւններու մէջ, յատկապէս Զոգր. յոյն Թ. 770 պարիկի՝ 1315 տարիէն, Թզ. 33, եւ Թ. 1463՝ ԺԱ դարէն, Թզ. 183։ Հրատարակուած է՝ Viteau, Passions des Saints Ecatérine etc. Paris 1897, p. 90 ff. Ասկէ սկիզբն ու վերջը որոնք Ձեռագրաց մէջ տարբեր բնթերցուածներ ունին։ Սկիզբը՝ «Ընդ ժամանական բռնի այնոսիկ թագաւորեաց ամբարիշտ եւ անօրէնն Արտխիմանոս, եւ զօրանայր հալածանքն քրիստոնէից . . . յայնժամ առաքեաց զամն գառաւոր յարեւելս, որում անուն էր Արկիանոս, որ էր ազգաւ եւ կրօնիւք Հելլենացի, այր անառաւաւած միանգամայն եւ վայրենաբարս. եւ եկեալ նորա յաշխարհն արեւելից Եւփռատայ կոչեցեալ քաղաք՝ որ ասի Արեգական քաղաք, որ մերձ յԵւփռատէս է քաղաք քան տասպարիսպաւ (Հայ ձեռ. որ. «. . . մերձ յԵւփրատէս եւ ի Գէլըէ՞ գեօղն, որ հեռի է յԵւփրատէն քան տասպարիսպաւ»). եւ էր անդ այր մի բնակեալ որում անուն էր Գէլասկոպոս եւն (= Βηῦρ՝ Ἦν δὲ ἐν τῇ χώρᾳ τῇ ἀνατολικῇ τῇ λεγομένῃ Ἡλιουπόλει ἀνὴρ κατοικῶν ἐν χωρίῳ ἐπιλεγομένῳ Γελασίοις (այլ. որ. Γελασσίοις, Γελασίοις, Γελασίῳ, Γελασσῳ) ὡς ἀπὸ μιλίων δεκάδου Εὐχαΐτων. Διόσκορος ὄναμα αὐτῷ . . ., պարզ է, որ էր յաշխարհն արեւելից ի Հելիոպոլիս կոչեցեալ քաղաքէ այր մի բնակեալ ի գեղջ կոչեցեալ Գելասկացւոց, հեռի յԵւփրատացւոց իսրեւ մի՛ տասպարիսպաւ. Գիտակարան անուն նորա եւն)։ Վերջը՝ Հայ բնագիր «Իսկ այր ոմն Վաղենաքոս անուն՝ տաւաւածապաշտ եւ երկիւղած յԱստուծոյ, խնդրեաց ի փոխանակ գառաւորին գնչխարս արջոյն, եւ պառաւական գգեստիւր պառաւց գեաս. եւ պառաւով պահեաց, եւ ինքն ծերն յԻսոպոլիս գոլոփէ. եւ մինչեւ յայսոր նշանագործէն նշխարք սրբոյ վկային եւն։ Βῆρ վերջը՝ . . . ἐν τόπῳ καλουμένῳ Ἡλιουπόλει τῆς Νύσσου (այլ. որ. τῆς νήσου) ἐν Γελασίοις χωρίῳ ἐν οἰκήματι σεμνῷ ὡς ἀπὸ μιλίων δεκάδου Εὐχαΐτων, պարզ՝ «. . . (Թագեաց) ի տեղիջ կոչեցեալ Հելիոպոլիս Նիւսայ (այլ. որ. կղզւոյ) ի Գելասիացւոց գեղջ ի գեղե-

մոպատասխանել Գեղասէպի եւ իր բախտը պարտական բլլայ Ս· Վարվառեայ Նշխարաց՝ կոր ունէր, Ասի չատ հաւանական չ'երեւար. որովհետեւ պատմութեանն հեղինակը՝ հաւանօրէն Էրզրումացի կրօնաւոր մը՝ որ կը պնդէ թէ մարտիրոսուհին չերիմէ տեսած բլլայ եւ այն մարմարեայ աւազանն՝ ուր կու գային հրաշալի բժշկութիւններ գտնելու համար, անոր տեղը կը դնէ Հաչակաւոր Մեծատաղէն Ճշդիւ "Երկոտասան ապարիզ„ (մզոն) հեռու, Արդ Մարդուան իրր յիսուն քիլոմեթար հեռու է Էլվան-Չելէբիէ, ուր Անգերբոն իրաւամբ կը դնէ Էրզրումացի տեղը[1]. Ըստ այսմ՝ կ'երեւայ թէ՝ մեր կռմայ ալ գէմ՝ տեղագրութիւնը կը հակառակի այն կէտին թէ վկայագրին նկատրագրած յիշատակարաններէն նոյն բլլան անոնց

յեկ չերիմ՝ հեռի Էրզրումացւոց իրեն երկոտասան ապարիզ„ — [Հայր գրինր քան "Վարք եւ Վկ·„ Վենետ. 1874, Բ, 355 եւ 365. Նշանակելով յաճախ միայն դիւրաւոր տարբերութիւնները, Հայ բնագիրը յամենայն դէպս անպատրաստ չէ. ուրիշ բնագիրներէ հոս ուշադրութիւն կը դարձնենք.]

[1] Տե՛ս վերը՝ Ա· § 3· Պատմիչս Ե· 4· 4 կը ճանչնայ դիւղ մը Գէլ=ի= (*Գիլախա*, այլ տր. *Գելախա*) անուամբ. բայց ասի Պափդագոնիոյ մէջն էր՝ Գանգրայի հիւսիսարեւելեան կողմը։ Ասիկա դժուարաւ կրնայ մեր Գէլ=է= (*Գելասիա*) դիւղն բլլալ, թ դարուն Էրզրումացի արքեպիսկոպոսութեան պետական եպիսկոպոսանիստ տեղանէրէն մին էր Գ=զ=լ= (*Գեզալա*, տմմս. Gelzer, Notit. Episc. Abh. Akad. München, XXI, 1900, p. 559· տմմս. 566)· Այս անուններ համեմատած են նաեւ Գ=ալ=էի հետ՝ բայց առանց իրաւունքի (տես վերը՝ Բ, § 2)· Թերեւս ասի բլլայ Գէլ=է= *Գելասիա*. — Վկայաբանութեան յիշած Հէլէ=գ=լէ= (*Հլիսթոլիս*, "Արեգական քաղաք„) անծանօթ է պատասի մէջ, Արգեօք խանգարո՞ւմ մըն է փս. *Հլիսթոլիս* (Քէլէ=գ=լէ=) — *Հլիսթոմիոս* (Քէլէ=ֆ=ոս)· Ան ալ անհաւանական է·

հետ՝ որոնց միացորդներն այժմ Մարգուանի մէջ կը տեսնուին[1]։

Թերեւս այս հին շինութիւնը վանք մըն էր, եւ կարելի է որ վանական հիմնարկութիւն մը գրգիռ եղաւ տեղւոյն քաղաքօրէն համախմբութեան մը կազմուելուն։ Ս· Դորոթէոսի Կրասերոյն վարքը մեզի կ'իմացընէ թէ — անտարակոյս ծ գարուն — Սուրբը վանք մը կանգնած էր Քիլոկոմանի դաւառին մէջ[2]։ Ան իր շէնքն՝ որ դաշտին վրայ տիրող բլուր մը կը գրաւէր[3],

---

1 Հ· Ժիրար (Girard) այս մասին հաճելացու գրել ինձի՝ Ս· Վարվառեայ յիշատակը տակաւին կենդանի է փոքրմանրախոհ մինչեւ Ը· դարկան։ Բայց ի Հեզի ցուցուցած երկու յիշատակարաններէն՝ Մարզուանի մէջ կը ցուցընեն սիւն մ'ալ, զոր Ս· Վարվառեայ կ'ըսեն· սակայն այս ամէնը վերաբերելու է եկեղեցւոյ մը որ նուիրուած էր յաղթական Սրբոյ Խչոյն եւ երբեմն շինուած էր այն տեղն՝ ուր այժմու բաղնիքն (Համամ) է, որ Թերեւս նոյն ինքն եկեղեցին է բաղնիքի կերպարանափոխուած։ Ան ծանոթ աւանդութիւնն է, որոնք Դեկտ· 4ին, այն օրն՝ որ մեզի հետ իրենք ալ կը տօնեն Ս· Վարվառեայ տօնը, կ'երթան այն բաղնիքը պատարագելու։ Սակայն ուրիշ աւանդութիւն մ'ալ՝ որ ինձի աւելի լուրջ կ'երեւայ, գոյութիւն ունի Թաւրխալի մէջ։

2 Ս· Դորոթէի վարքը հրատարակուած է Բոլլանդեանց "Վարք Սրբոց", 1 Յունիս, էջ 605 եւն, եւ վերջապէս՝ de Lagarde, Johannis Euchaïtensis quae supersunt, 1881, p. 210 ff. Հեղինակն է Յովհ· Մաւրոպոս՝ Եւքայիտայ մետրապոլիտը, որ թէ դարու կիսուն կ'ապրէր եւ խորագիրն է՝ Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Δωροθέου τοῦ νέου ἤτοι τοῦ ἐν Χιλιοκώμῳ. (Վարք եւ քաղաքավարութիւն սրբոյ Հօր մերոյ Դորոթէոսի նորոյ որ ի Քիլոկոմանի)։

3 Էջ 608 F — Lagarde, p. 212 կ'ըսուի՝ Παρὰ τοὺς πρόποδας ἰόντι τοῦ βουνοῦ τοῦδε, ὃς τὴν ἱερὰν ἐκείνου μονὴν ὑπὲρ ἑαυτοῦ νυνὶ φέρει (բլուրին ոտքն՝ որ այժմ իւր վրայ կը կրէ անոր նուիրական Մենաստանը)։

չինուած էր մեծամեծ քարերով՝ զորոնք մեքենայից օգնութեամբ կը բարձրացընէին[1]. *եւ թէ շրջակայքը որթատունկր կր մշակէին*[2]։ *Ա յս ամէնր կատարելապէս կը յարմարի մեր յիշած աւերակներուն եւ Մարզուանի դրից*։ *Միայն թէ տեղական աւանդութիւնք Ս· Դորոթէոսէ որեւէ յիշատակ մր պահած չեն*[3]։

---

1 ԷՂ 612 E — Lagarde, p. 216, § 33։

2 ԷՂ 612 F — Lagarde, p. 216, § 35։

3 Հ· Ֆիրաթի ինձի հաղորդած տեղեկութեանց համեմատ՝ Սուլու-Օվայի մէջ Ո–ը––էոյ գիւղին մօտ (որ Ընջալայի արեւելակողմն է), Տերթական-Սուի տեպափին վրայ՝ մահմետական կրօնաւորի գերեզման մը կայ՝ որ Կ–ընէ (Gaghni) կ'ըսուի, եւ անկէ քանի մը քայլ դէպ ի հարաւ-արեւելք՝ ներքնակառոյց չինուածամասեր՝ որ տակաւին լաւ տեսանելի են։ Հողին երեսն ալ կան գեղեցիկ չորեքկուսի քարեր, որոց մին՝ տեղան մըն է հինգ խաչով, մէկը՝ կենդրոնի վրայ, միւսներն՝ անկիւնները։ Ընդյանուր ձեւագործներ են հին եկեղեցւոյ մը եւ յարակից մեծ չինութեան մը՝ հաւանօրէն մենաստանի մը։ Հոս ուխտի կու գան առ Ս· Թէոդորոս՝ Եւքայիտայի մեծ սուրբը։ Կարելի է, ինչպէս մտադիր կ'ընէ Թղթակիցս, որ այս հռչակաւոր սրբոյն անունը բռնած ըլլայ աւելի քիչ ծանօթ Դորոթէոսի անուան տեղը։ Սակայն աւերակներուն դիրքը չ'երեւար թէ համաձայնի այն նկարագրութեան հետ՝ զոր կենսագրէն կատայ յիշեալ մենաստանի մասին։ — Ա յս կենսագրէն կ'իմանանք դարձեալ թէ Դորոթէոս իբրեւ վանական կանոն ընդունեցաւ իւր վանաց համար զոյն՝ զոր Ս բասենիոս գրած էր գրացի Ո–ի–որ վանքին (ԷՂ 210 — p. 214, § 22 Լպատրդ՝ *τῆς χρυσοῦς καλουμένης Πέτρας, οὐδ' ἐκείνη δὲ πόρρω*). Ա յս վերջին վանքը յիշուած է նաեւ Ս· Նիկոնի Ապաշխարողի (ժ դար) վարուց մէջ, որուն յոյն բնագիրը՝ Բարբերինեան օրինակի մը մէջ պահուած (Համմ. Anal. Bollandiana, XIX, p. 212)՝ տակաւին անտիպ է, բայց որուն լատին թարգմանութիւնը հրատարակած են Martène եւ Durand (Veterum script. ampl. coll. VI, 1729) եւ որուն մէջ կ'ըսուի. "Եկն ի Պանտոս եւ մերձեցաւ ի լեառն որ է ի սահմանս Պանտոսի եւ Պափղագոնիայ, յորում մենաստան

§ 8. *Մուղու-Օվա:* — Մարզուանի հարաւակողմը կը տարածուի Սուլու-Օվա մեծ դաշտը, յայտնապէս ցամաքած լիճ մը, որուն ջրերն իրենց ճամբայ մը բացած էին դէպ ի Հիրիկ գետ։ Այս ընդարձակ աւազանը քառասուն քիլոմեթրէ պակաս երկայնութիւն չունի արեւելքէն արեւմուտք, իսկ լայնութիւն՝ տասնուհինգ քիլոմեթր։ Ցորչափ Մարզուան փագիման-Նէապոլոյ հետ կը նոյնացուէր՝ Սուլու-Օվան ալ անհրաժեշտաբար նկատուելու էր իբրեւ փագիմանիթիսի կենդրոնը։ Բայց իրականին ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ "Հազար Դիւղերու„ Դաշտը (Χιλιόχωμον πέδιον), որ՝ Մարաբանի ճշգրիտ նկարագրութեան համեմատ[1], Ամասիոյ կրճին բերանը կ'իյնար, եւ որուն շարունակութիւնն էին գաւառաններ՝ Դէ-է-դէնէ (այժմ Հաջի-քէօյ վիճակը՝ "գաղա„) եւ Պէրլէ-էնէ (այժմ՝ Օսմանջիկ վիճակը[2]) մինչեւ Ազիւս գետ, որ Պոնտոսի այս հին մայրաքաղաքին երկրամասը կը սահմանէր։ Այս ընդարձակ եւ բերրի դաշտին մէջ էր որ Միհրդատ 150,000 հոգւոյ բանակ մը հաւաքած էր՝ երբ Հռոմի հետ գժտեցաւ 88ին Ն. Ք[3]. իսկ ինն Մարիւր տարի յետոյ (838ին)

է՝ որ կոչի Ո-ւէ-ր (Chryse Petra) ըստ հնագոյն սովորութեան։ Դարձեալ Սիրմանդի Քայսմաւուրքը (էջ 254, հրտ. Delebaye) Նոյեմբեր 26ին կը նշանակէ "Քայսմ աւուր յիշատակ սրբոյ հօր մերոյ Գրէյ-որ-ը յՈ-ւէ-ր (μνήμη τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου τοῦ ἐν Χρυσῇ Πέτρᾳ), որ ծնած էր "յԱրեւելս„։ Այս Ո-ւէ-րը փնտռելու ենք անտարակոյս Թաւրան-Տաղի մէջ, բայց չեմ գիտեր թէ կը կենդանի արդեօք տակաւին վանքին աւերակները։

1 Մարբ., ժԲ, 3, 39։

2 Հմմտ. Ածխոր, վերը՝ Ա, § 42։

3 Մէմն., գԼ՝ կը գրէ (տես FHG. III, p. 541)։ Ἀρας ἀπὸ τοῦ πρὸς τῇ Ἀμασίᾳ πεδίου διὰ τῆς Παφλαγονίας ᾖει πεντεκαίδεκα μυριάδας στρατὸν ἐπαγόμενος (ի դաշտէն որ առ Ամասեա ընդ Պափղագոնիա երթայր)

սահպուած էր Թէոփիլոս կայսրը Հոս ապաստանիլ այն պարտութենէն եռքը՝ զոր կրեց Սարակինոս-ներէն Դապիմնի (Թոխաթ) մօտ[1]; *Տեսանք արդէն Թէ ԺԱ դարուն Ցովհ· Մաւրոպոս Եւբայիտացի տակաւին կը պատմէ Թէ ինչպէս Դիոմեդէս կրասեր վանք մը հիմնեց "Հազարագիւղը" մէջ (ἐν Χιλιοκώμῳ)*[2]· *Յաճախական աշխարհակալութեամբ այս յունական հին անունը մոռցուեցաւ։*

Ա.յս օրս մեր գաշտը մեծաւ մասամբ անմշակ է եւ ամայի։ Վարտ կովեր եւ պզտիկ ձիեր միայն ազգուն արօտներուն վրայ կ'արածին, եւ գո-գաձներուն մէջ անհատոյց ջրերը կը մնրանան։ Սակայն ամէն տեղ՝ ուր հողը կը մշակուի, իւր վա-դեմի արգասաւորութիւնը կը վերստանայ։ Ապրիլի 29ի օրը Նուիրեցինք այս գաւառին Մանանական հետաքրքրութեան, եւ մեր հոն հաւաքած հին յիշատակարանները կը բաւեն ապացուցանելու Թէ, ինչպէս արդէն իւր անունն ալ ցոյց կու տայ, երբեմն շատ խիտ ազգաբնակութիւն մը կը սնու-ցանէր[3]։

Խ-յրէդբէ՛ շէնը՝ Մարգուանէ մէկ ժամ հե-ռու (տես քարտէս ԺԲ)՝ հանդիպեցանք քանի մը կոփածոյ վիմաքարերու. քովի ե-ւ-ը գիւղը կը

հնգեաւասան բիւրուք զօրաց)։ Մինչդեռ Սուլու-Օվայէն դէպ ի Բոյսպատ արշաւեց՝ անսարակոյս Վէզիր-Քէօփրիւի (Փազիմոնի) վրայէն։

1 Գ-ն-ւ-ս, էջ 69 (հրտ. Բոն քաղաքի) *κατὰ τὸν Χιλιόκωμον*. Տմմս. Թէոփանէսի Շարունակութիւնը՝ էջ 129 (= Migne, PG, CIX, 144 A), ուր ձեռագիրն ունի՝ *πρὸς τὸ Χιλιοκόκωμον*. տես Ռ-մ-ն՝ պատ. Ազխ. էջ 330։

2 Համմս. վերը՝ Բ. § 7։

3 Ա.յս պիւզական համախմբութեանց անուններէն մեզի աւանդուած չէն։ Գիւղ մը "Ք-ր-ւ-ը ի սահմանս Ամասիոյ" (*κώμη Χουμίαλα τῆς ἐνορίας Ἀμασείας*) կը յիշուի Սիրմանդի Քայսմաւուրքին մէջ (էջ 699, 40, հրտ. Delehaye)։

պարունակէ չափական տապանագիր մը՝ որ յաճախ հրատարակուած է (Բ. 164). ուրիշ մ՚ալ նոյն տեղւոյ հասարակաց աղբիւրին վրայ բլլալու է (Բ. 165)։ Ամէն եղբը քերելով անցնելով բլուրներու քովէն՝ որոնք գաշտը կը պատեն հարաւարեւմտեան, հասանք Տ--բ--ն, թուրք գիւղ մը, որմէ կ՚անցնի մեծ վտակ մը, որ լեռներէ կու գայ եւ նախ ապայի մը ջրաղացը կը գարձնէ (արձ. Բ. 159), եւ յետոյ կ՚երթայ Սուլու-Օվայի արտերն ոռոգելու։ Տուռնուկ չորս արձանագրութիւն մատակարարեց, որոնց երկուքին թուականն է 135 եւ 202 Ց. Ք. տարիները։ Հինգերորդ մ՚ալ՝ 149 Ց. Ք. տարիէն՝ շատ հեռու չէր՝ Դելի-Էօյ գիւղին մէջ։ Բայց հնութեանց կողմանէ ամէնէն բեղունն էր Գէլ-Գիր-ը (Ghel-Ghiraz), որ ժամ մ՚աւելի դէպ արեւելք է։ Բայց ի բազմաթիւ գերեզմանաքար-կոթողներէ (Բ. 153—157)՝ գտանք մգկիթին մօտ յարմարեալ դեղցիկ բագին մը՝ Դիոսի Մարակի նուիրուած ձօնով մը (Բ. 152)։ Կ՚երեւայ թէ բանակաց պաշտպան այս դից մեհենէ մ՚բլլալու են ճարտարապետական բազմաթիւ բեկորներն, որոնք ցանուցիր ցրուած են գիւղիս մէջ։ Մգկիթին տանիքը վեր բռնուած է փայտեայ մոյթերով՝ որոնք կը հանգչին երկու գլխիվայր դարձած խոյակներու վրայ, մին՝ յոնիական, միւսը՝ կորնթական [1], եւ երրորդ մը ծածկուած է թուրքի մը տան գաւթին մէջ։ Մգկիթին քով կանգուն կը կենայ կարմիր յարմարէ սեան մը դեղցիկ բուն մը, ծնօտի Հատակօտոր մը իբրեւ տախտ կը գործածուի բաղնիքին մէջ, եւ ուրիշ մը գեամին խնկած է գերեզմանոցին մէջ. վերջապէս յարմարեալ մեծ

[1] Գաւաթն էր, միոյն՝ բարձրութիւն 0·40 m, լայնքը՝ 0·50 m, սրամագիծը սեան բնոյն 0·30 m. միւսինը՝ բարձրութիւն 0·41 m. լայնքը վերնախարսխին՝ 0·63 m, եւ սիւնաբնոյն սրամագիծը՝ 0·48 m·

քարեր գործածուած են նոր շինութեանց մէջ կամ գործածուելու կը սպասեն։ Գէլ-Գէր-ի վրայ տիրող բարձունքէն դմայլելի տեսարան մ'ըլլալու էր՝ երբ այժմու տխուր տափաստանին տեղ՝ կը նշմարուէին "Հազար Գիւղերը„ գեղածիծաղ դաշտի մը, պարփակուած Թաւշան-Ցաղի եւ Ակ-Ցաղը անտառապատ լեռներով։ Լեռնէն անջատուած է լեռնացուկ մը՝ արգի գերեզմանոցին վերը, որուն միահարթուած կատարը այնպէս կ'երեւայ թէ կարուած բլլայ կանոնաւոր բազմանկեան ձեւով։ Անտարակոյս այս փոքր սարահարթին մէջտեղը կանգնած էր Դիոսի Մարակի մեհեանը։ Ուրիշ աւելի նշանաւոր տաճար մը՝ նոյն դից նուիրուած՝ կը պակսէր, ինչպէս պիտի տեսնենք (§ 10), Ամասիոյ հողին ուրիշ մէկ լեռնագագաթը, եւ պիտի վերադառնանք այն պաշտամունքը զոր այն դիք կը վայելէին Միհրդատեայ մայրաքաղաքին մէջ։

Գէլ-Գիրաղէն շուտով վերադարձանք Մարզուան՝ առատաջուր դաշտին վրայէն, անցնելով գիւղերէս՝ Աբ-ձալ (Abadzale), նոր հիմնարկութիւն մը Չէրքէզ գաղթականներու, եւ Կէր-էօյ՝ որ ընդարձակ հայ վանք մ'ունի 1786ին հիմնուած։

§ 9. *Հմասիա։* — Ապրիլ 22ին առանց դժուարութեան կարելիք անցանք այն քանի մը մղոնը՝ որով Մարզուանէ կը բաժնուի Ամասիա քաղաքը։ Խճուղին կ'անցնի՝ գրեթէ ուղիղ գծով՝ Սուլու-Օվայի անմշակ եւ ճահճախուտ դաշտէն (Պակ.)։ Դէպ արեւելք հորիզոնին վրայ կը կանգնի Ակ-Ցաղի բարձրաբերձ ալէխառն պարիսպը, որուն սարածագերը մինչեւ ամառ ձիւնապատ կը մնան, հզօր լեռնագանգուած մը՝ որ իւր ծալքերուն մէկուն մէջ կը պատսպարէ Լատիկը՝ Պոնտոսի հին Լաւոդիկէն[1]։ Ուղին՝ բլուրներու ստորոտին հետեւելէն ետքը, որոնք դաշտը հարաւէն կը սահ-

1 Հմմտ. Անդէր-ը՝ վերը՝ Ա· § 34։

մանեն, կը մանէ Տէրսական-Սուի կիրճը, երկու անգամ գետն անցնելով մէկ ափէն միւսը։ Ա՛յս նեղ հովտին քաջաբերութիւնը, որ ծայրէ ծայր պտղաբեր ծառերով անուռած է, հակապատկեր մրն է գինքը պարփակող բարձանց երաշտին լերկութեան դէմ։ Ա՛յս մանուածապատ բազմանգքին մէջ երկու ժամ շրջաններ բնելէն ետքը՝ յանկարծ վերջին դարձուածքէ մ՚ետքը կը նշմարուի կոն մը՝ գագաթէն անեզր աւերակներով. ասիկա Ա՛մասիոյ բերդն է։

Ըստուով հին կամրջէ մը, որուն հիմերն անտարակոյս երկու հազար տարիէ աւելի հին են, կ՚անցնինք Եէշիլ-Իրմակը, հին Հիրիկը, անոր՝ Տէրսական-Սուի խառնուելու տեղւոյն մօտ։ Արգէն Ստրաբոն[1] կը յիշէ այս կամուրջը՝ կրճին ծայրը, այն տեղն՝ ուր կ՚ընդհատի բերդի լերան շարունակութիւնը, եւ որով երթեմն ալ ափի արուարձանը կը հաղորդակցէր դաշտին հետ։ Տէրսական-Սուի վրայ ալ կամուրջ մը ձգուած է, որուն կանոնաւոր կամարգածով շինուած սոսրին քարաշաքարերն յայտնապէս շատ հին են, բայց որուն երկու կամարները, մին՝ յիսակամար (կիսաբոլոր), միւսը՝ սրակամար, նորոգուած են ամէն տեսակ աւազներով (տես Պակ.)։ Տեղերուս հանգամանքն անհերքելի կ՚ընէ թէ հնուքեան մէջ ալ՝ ինչպէս նաեւ այսօր՝ այս տեղերէն կ՚անցնուէր թէ օժանդակ գետէն եւ թէ բուն գետոյն վրայէն. սակայն ուղեգածին մակերեւոյթը դժալափս բարձրացած բլլալու է. Ամասիոյ գաւառապետ (Մուդիր), որ օսմանեան հին դիւանագէտ մրն է եւ շատ կրթեալ անձ մը, պատմեց թէ Եէշիլ-Իրմակի վրայ վարչատան դիմաց՝ նոր կամրջի մը հիմերը փորելու ժամանակ՝ արդի հողին տակ երկու կամ երեք մեթր խորութեամբ գտնուեցան հին կամարակապերու սոսրա-

[1] Ստր-բ-ն, գ·Բ, 3, § 39, էջ 561 c·

կառոյց շինուածամասերը, եւ միեւնոյն ժամանակ դրամներ։ Ա՛յսչափ խորունկ թաղուած այս որմերը վերաբերելու են Հիրիկի վրայ ձգուած ուրիշ կարմրչի մը՝ զոր Սարաբան կը նշանակէ[1], եւ որ բերդաքաղաքը կը կապէր գետոյն միւս ափին եղած իւր արուարձանին հետ։ Ա՛յլուսա մենք ալ անձամբ կրցանք ստուգել թէ Եէշիլ-Իրմակի վրայ երկու յաջորդական շինութիւնք նմանապէս վրայէ վրայ մակադրուած են[2]։ Հիրիկ անցնելէն անմիջապէս ետքը Ամասիա քաղաքը կը մտնենք։ Եթէ նաեւ քաղաքին հետ կապուած չըլլային այնչափ յիշատակներ, միշտ հռչակաւոր պիտի բլլար իւր դրիլ գեղեցկութեամբը։ Իւր նկարչագեղ շքեղութեամբն արժանի եղած է Թուրքաց կողմանէ "Ուռւմի Պաղատատ„ յորջորջանաց, եւ գմայլանք ազդած է ամէն Եւրոպացւոց, որոնք այցելած են այս քաղաքը, սկսեալ մեր Busbecqէն՝ որ 1555ին եկած է հոս դեսպանութեամբ՝ խաւրուած Սուլէյման Մեծ սուլթանին մօտ[3]։ Եւ յաջորդաբար կը նմանցընէ թատրոնի մը, ուր՝ իր աստիճանաշարքի վրայ ալ մէկը գտնուի, հրաշալի տեսարան մը կը վայելէ։ Մանաւանդ արեւելեան բարձունքներէն դրաւիչ է տեսարանը[4]։ Դիմացը դէմ առ դէմ կը կանգնի՝ գետէն վեր գրեթէ երեքհարիւր մեթր բարձրութեամբ, մերկ, հերձոտեալ եւ անձրեւներէ լուացուած քարաժառին վէհատեսիլ դանդուածը, որուն կրկնակատար պսակուած է հսկայաձեւ դղեկի մը խարխլած պարսպորմերով։ Իւր խոզանաձեւ փեռեկուած կողերուն վրայ դարատափ մը՝ զոր հին պատ մը վեր կը բռնէ,

---

1 Սարաբա, անդ։

2 Տես վերը՝ § 15։

3 Busbequius, Itinerarium Constantinopolitanum et Amasianum. Anvers 1582, p. 59 ff.

4 [Տես բնագրին էջ 150 մեծագիր դեղեցիկ պատկերը "Ամասիա, Արեւելեան բարձունքներէն առնուած։]

կը ցուցընէ այն տեղն՝ ուր Պետրոսի արքայից հին պալատը կանգնած էր, եւ որոնց բնդարձակ դամբաններէն՝ ապառած ժայռին մէջ փորուած, աւելի վերն իրենց լայնաբաց բերանը կը ցուցընեն։ Այս գահավէժ կանաժայռին ոտքը կ'երկարածգուի քաղաքը մահկի ձեւով. փողոցիկներու ցանցակերպ մը եւ տանիքներու խառնակոյտ մը՝ ամփոփուած պարիսպին ու գետնի մէջաեղ, եւ վերջնոյս վրայ դուրս կը կարկառի անոնցն վերջին շարքը։ Գետնի միւս ափնակողմը, ուր անջրպետն այնպէս ընդարձակ չափուած չէ, հղկիթներ, շուկաները եւ բնակարանները նեղ հովիտը գրաւելէն ետքը՝ աստիճանաբար կարգ կարգ կը ղեկեղուին դառիվեր բլուրներուն վրայ՝ ուռճալիր պարսպէղներու մէջ, որոնց ամէնուն վրայ կ'իշխէ Ջակալլար երաշտին լեռը։ Եհչիլ-Իրմակ՝ "Կանաչ Գետը„՝ զոր կը կարեն չորս կամուրջներ եւ ջրարգելներ ջրազացներուն՝ զորոնք կը գարձընէ, սրընթաց կը սահի երկու թաղերուն մէջէն, եւ կը բոլորի բարձր բերդին շուրջը, որ անոր վճիռ ջրերուն մէջ կը ցոլանայ։ Քաղաքէն դուրս՝ գետն ի վեր գալարապտոյտ կը սողայ գետ կրկիսանման լեռնահովիտին մէջ, զոր հեռւոյ լեռներէ պատելով կը փակեն, այն մրգատաններուն մէջէն, ուսկից մինչեւ Կ. Պոլիս կ'արտածուին Ամասիոյ հռչակաւոր խնձորները։

Արդէն Տաւերնիէ կը նշանակէր[1] թէ "Ամասիոյ հողը լաւ է, եւ հոն կը հանին նագոլիոյ բնաթելագոյն գինին եւ բնաթելագոյն պտուղները. բայց, կը յաւելու, միայն երկու յոսի քարուանսարայ կայ հոն։„ Ճարեբախտաբար մենք պէտք չունեցանք փորձով ստուգելու թէ իրեւանները (խաներ) քիչ մ'աւելի բարւոքուած են արդեօք ժէ դարէն ասդին։ Մենք Ամասիոյ մէջ պրանչելի

1 Les six voyages de Tavernier, ed. 1679 I, p. 10.

շաբաթ մ՚անցուցինք՝ վայելելով Պր. Կրուգի (Krug) տան ասպնջականութիւնը, որ բոլոր հնախօսներու համար թանկագին առաջնորդ մըն է այս քաղաքին մէջ՝ ուր ծնած է։

Պոնտոսի որեւէ քաղաք չի կրնար Ամասիոյ հետ համեմատուիլ յիշատակարանաց կարեւորութեան կողմանէ։ Ամասիա՝ որ Միհրդատեանց գահանիստն էր, հռոմէական շրջանին՝ մայրաքաղաք, միջին դարուն՝ արքեպիսկոպոսանիստ, առաջին սուլթաններու յաճախ բնակավայր, պահած է իր պատմութեան այլեւայլ շրջաններուն յիշատակները։ Հոս չենք ուզեր ձեռնարկել այս ամէնը մանրամասնօրէն նկարագրելու, — որուն համար առանձին հատորի մը պէտք պիտի ըլլար, — այլ կը շատանանք այլեւայլ կէտերու մասին մեր անձնական դիտողութիւններով լրացնել այն տեղեկութիւնները՝ զոր հաղորդած են մեր նախորդները, ինչպէս որ վերաքննած ու ճոխացուցած ենք արձանագրութեանց շարքը՝ զոր անոնք հաւաքած էին (թ. 94—138)։

Ամէնէն յառաջ բերդին աւերակներն են որ ուշադրութիւնը կը գրաւեն, եւ որոնց մասին Սթրաբոն[1] ճշդրիտ ծանօթութիւններ կու տայ։ Իւր յիշած երկու կատարներն այսօր ալ պահուած են աւերակ աշտարակներով. այս երկուքին միջեւ խորաքամակ լեռը սուզիւ կը կազմէ տեսակ մը պարանոց (αὐχήν), որ երբեմն շրջապատ պարսպին մէջ առնուած էր[2]։ Բերդը՝ որ ցցուած է քաղաքին միջավայրը եւ որուն պարտական է անառարկելի քաղաքն իւր ծագումը, մատչելի է միայն լերան շուրջը գարձող մանուածապատ երկայն շրջանով մը, եւ ուր այսօր կը մնցուի անպիտան ցած գռնէ մը՝ ժայռեւոր աշտարակի մը քովը (տես պակ.)[3]։ Պա-

---

1 Սթր-բոն, ԺԲ, 3, § 39։

2 Նոյնս, յատակագիծը։

3 [Տես բնագրին 154—155 էջս պատկերներ՝ բերդին

բիսպները կը տարածուին ամբողջ գագաթան վրայ եւ կրաքարային այս տարածագին ամէն անհարթութիւնը գործածուած են զանի շատ աւելի քաջամուր ընելու համար։ Իւր գրեթէ անվկանդ դիրքը պատճառ եղած է որ այս երկրին ամէն աշխարհակալները մինչեւ ԺԹ դար՝ նոյնը գրաւած են[1], եւ ասով կրած է յաջորդաբար նորոգութեանց շարք մը, որոնք իւր նախնական նկարագիրը լիովին այլափոխած են։ Նոյն իսկ մուտքին վրայ կ'անցնինք դռնէ մ'որուն բարաւորը Թ դարու քովթարի մը բեկորն է (արձ. Թ. 97). եւ զոր մինչեւ հոս լերան գլուխը հանած բերած են (տխոկ. չորս պտկ.)։ Ուռանց երկար ուսումնասիրութեան անկարելի է որոշել թէ իրարու խառնուած սրահներուն իւրաքանչիւրին նախնական նպատակը, եւ թէ շատ անգամ վերաշինուած պարիսպներուն ժամանակը։ Ասոնց ոմանց վարի մասերը ատուգիւ հնութեան ժամանակէն են, եւ այլեւայլ որմախարխխներն անտարակոյս մինչեւ իսկ Միհրդատայ շրջանէն են։ Ա.յսպէս ամենաբարձր կէտին վրայ կանգնած մահարձանին հնացորդները կը պարունակեն կարեւոր մաս մը՝ վերին կէսը նորոգուած՝ այն աշտարակին, զոր Սարաբոն կը յիշատակէ։ Ասի շինուած է մեծաստուած կերպով. իւրաքանչիւր քարաշարը կազմուած է ուղղանկիւն վիմաքարերէ (երկայնութիւն 0·94 *m*, բարձրութիւն՝ 0·48 *m* եւ լայնութիւն՝ 0·40 *m*). քարերը փոփոխակի գրուած երկայնքին ու լայնքին. եւ

արդի մուտքը. քովթարի բեկոր մը՝ որ իբր բարաւոր գործածուած է, Դզեկին մահարձանը, եւ Մահարձանին հին պատը։]

1 Բուսբեք 1555ին կը նշանակէ թէ այս միջնաբերդին մէջ բազմաթիւ պահակազոր կար (անդ). եւ Վան Լէննեպ 1844ին կը գտնէր տակաւին նետեր եւ զինուց ուրիշ կտորներ՝ զորոնք հոն թողուցած էին թուրք զինուորները (Van Lennep, Travels in Asia Minor, I, p. 88)։

քարին արտաքին երեսը թեթեւ կերպով կորընթարդ եղած, այնպէս որ խոր մեացած քարակոյտերը կը պաշտպանուէին խոյի հարուածներուն դէմ։

Ապահովապէս դղեկին ամենահին մասն է այս մահարձանը։ Եւ ասի բացայայտ կը հետեւի Սարաբոնի նկարագրութենէն, որ յաճախ սխալ հասկցուած է։ Իւր ժամանակ Ամասիոյ ամրութիւնները կազմուած էին՝ շրջապատ պարսպէ մը, որ Հիրիկի ձախ ափին երկայնութեամբ կը տարածուէր եւ երկու կողմերէն վեր կ'ելլէր կը բարձրանար մինչեւ լերան երկուորեակ կատարները, որոնց վրայ զօրաւոր աշտարակներ շինուած էին։ Զ'երեւար թէ երկուքին մէջ եղած միջանկեալ պարանոցն ուրիշ շինուած մ'ունենար՝ պարզ պարսպէ մը զատ։

Արեւմտեան կատարին մօտերը կը բացուի ներքնուղի մը բերանը, որ փորուած է ապառաժ ժայռին մէջ եւ ուղիղ գծով կ'իջնայ մինչեւ բնդարձակ ընդունարան մը՝ ուր կը հաւաքուէր կրաքարին մէջէն քամուած անցած ջուրը։ Ասիկայ մին է այն անառիկ ջրամբարներէն՝ որոնց մասին կը խօսի նոյն աշխարհագիրը, եւ որոնց կը հասնուէր նեղ փողանցքերով, որոնց մին փորուած էր լերան կողէն սկսելով, — եւ ասիկայ է այժմ մեացածը — միւսը՝ գետոյն քովէն սկսելով [1], — եւ ասի անտարակոյս շատոնց արդէն լեցուած խցուած էր [2]։ Այս քարափոր ներքնուղին՝ քառասուներեւհինգ

---

1 Ստր-Բոն՝ անդ՝ խօսքն է՝ ἔχει (Ամասիա) δὲ καὶ ὑδρεῖα ἐντὸς (այսինքն շրջապարսպին մէջ) ἀναφαίρετα, συρίγγων τετμημένων ὀυεῖν, τῆς μὲν ἐπὶ τὸν ποταμόν, τῆς δ'ἐπὶ τὸν αὐχένα.

2 Թերեւս հեաքերը մեացած ըլլան պալատի դարասաւին տակը։ Հմմտ. Perrot et Guillaume, Explor. de la Galatie, p· 373·

աստիճան հակած՝ երեք մետր լայն է եւ երեքէն չորս մետր բարձր մինչեւ կամարին ծագը. իսկ մինչեւ վարի աւազանը՝ որ տակաւին լեցուած է թարմ եւ վճիտ ջրով, հաշուեցինք սանդխոյ երկու հարիւր եօթանասուն աստիճաններ[1]: *Գեհենափորին լայնութիւնը թոյլ կու տայ որ օդն ու լոյսը թափանցեն հոն իր բերնէն, եւ ասի հրաշակերտ գործ մըն է այն ժամանակին համար՝ երբ ի գլուխ հանուած է: Իւր ծաւալի տարածութեանց կողմանէ՝ ամենանշանաւորն է այս կարգի փապուղիներուն մէջ՝ որոնց հանդիպեցանք մեր ճամբորդութեան ժամանակ, բայց բազմաթիւ նմաններ կան Փոքր-Ասիոյ այս կողմանց բազմաթիւ հին բերդերուն մէջ: Ասոնք ապահովապէս բնիկ ժողովրդեան գործն էին՝ ճիշդ ինչպէս նաեւ վիմափոր դամբանները: Հետաքրքրական բան մըն էր՝ այս կարգի շէնքերու ծաւալման սահմանը ճշգրտել, որպէս զի կարելի ըլլայ որոշել թէ ո՛ր ազգեր զասոնք չունած են*[2]: *Թերեւս անոնցմէ ոմանք, որոնք*

---

[1] Ուրդի վիճակին չատ ճշդրիտ նկարագրութիւն մ՛ըրած է Հ-փլըշ, անդ, Ա, էջ 369: Սանդխոյն մէկ լուսանկարը նմանատպած է Belck, ի Zeitschrift f. Ethnologie, XXXIII. 1901, p. 472·

[2] Ահա ցանկ մ՛անոնց՝ զորոնք նկարագրուած գտած ենք, կամ զորոնք մենք տեսած ենք, եւ որոնց մասին մեզի տեղեկութիւն տրուած է. Ամասիոյ եւ Ալաջայի միջեւ, Կ-ր-Տ-ի դեկին մէջ, Հիմիլարէ ոչ չատ հեռու: Սանդուխը կը խորասուզի անձայն խորութեան մը մէջ. — Կեւէ-էօյի բերդին մէջ՝ Ամասիայէ 2½ ժամ հեռու. — Նէյո-ըլի մէջ՝ տես վարը՝ § 23· — Ի Թ-ր-ըխ-լ (Ընդհանրապէս՝ վերը՝ Ա, § 31· Հ-փլըշ, Ա, էջ 359· Ռիւլէ, անդ, էջ 471) — Ի Զէլէ (տես վարը՝ § 19)· — Թ-խ-ըի մէջ (տես վարը՝ § 19· Համիլտըն, Ա, էջ 352)· — Ի Խօրօ-ՐԷէ-խ (Horosh-) Թոխաթի մօտ (տես վարը՝ § 19)· — Զ-ր-ւէ (Զ՛ուրիկի) մօտ (Պէր-ր-ֆ-, տես Ընդհանրապէս՝ վերը, Ա, § 20)· — Ի Կ-բ-Հէ-ր (վարը՝ § 35)· — Ո-Նէի (Համիլտըն, Ա, էջ 274)· — Ինի-Սու հովտին մէջ՝ որ խառարհագործն Ղիւսի մէկ

քնդհանրապէս անկատար կերպով քննուած են, սահմանուած էին ուշ թէ պահակաղօրքին առատ ու մաքուր ջուր հայթայթելու, այլ դրսի հետ հաղորդակցութիւնն ապահովելու՝ գաղտնի եւ լքով մը[1]։ *Այս վիմափոր սանդխոց մասին կատարուած ուսումնասիրութիւն մ՚անշուշտ Անատոլեան թերակղզւոյն նախնական հնախօսութեան համար հետաքրքրական հետեւութեանց պիտի յանգի*[2]։

օժանդակն է (տես Flottwell, Stromgebiet des Qyzyl Irmak, 1895, p. 22· Հմմտ. ի „Globus", LXV, 1894, p. 128)· — Պոմպէոս՝ Միհրդատայ պարտութենէն ետքը՝ այս բերդերն անգործածելի ընելու համար ջրամբարները լեցընել կամ մանաւանդ բերանը խնուլ տուաւ հսկայ քարերով (*ὑδρεῖα ἐμπεφραγμένα πέτραις ἡλιβάτοις* կ՚ըսէ Սարաբոն՝ ԺԲ, 3, 38, էջ 560 c.)

Իսկ Պոնտոսէ դուրս՝ նոյնպիսիները կը գտնուին տեղերս՝ Բոյ-պոդ, Պափլագոնիոյ մէջ, ինչպէս կ՚ըսուի. — Կ-բ-լբր (= Մանեգորդո՞ս) Գաղատիոյ մէջ (Անդերսըն, ի Journ. hell. stud. XIX, 1899, p. 55; Leonhard, Paphlagonische Denkmäler, 1903, p. 37)· — Փռիւգիոյ մէջ՝ ի Ե-փ--լ-ա-ի (Ռամսէյ՝ ի Journ. hell. stud. 1889, p. 181) — եւ Լիւկաւոնիոյ մէջ՝ յԱ--բ-ի-լբ-ի (Jüthner եւ Knoll, Bericht über eine arch. Exp. nach Kleinasien. Պրակ 1903, p. 12)· — [Բնագրին 158–159 էջերուն մէջտեղ դրուած է Ամասիոյ Դղեկին յատակագիծ մը, ուր ժայռեբու եւ պարսպաց դրից հետ նշանակուած են նաեւ բարձրութիւնքն, ջրամբարներու մուտքերը եւն։ Այս մուտքերէն մին 234 մեար բարձրութենէ կը սկսի։ Դղեկին բարձրութիւնն է՝ 282 մեար։]

[1] Այսպէս է՝ Փէրթէ-ի-լէի մէջ եղածն՝ Փռիւգիոյ մէջ. Հմմտ. Perrot եւ Chipiez, Hist. de l'art, V, p. 162.

[2] Միայն համառօտ տեղեկագրէ մը (ի Berl. Philol. Wochenschr. 1905, p. 879 ff, 908 ff.) ծանօթ է մեզի այն զեկուցումը, զոր Լէման՝ գրքիս տպագրութեան ժամանակ՝ հաղորդած է Բերլինի Հնախօսական Ընկերութեան։ Ինքն այս կարգի գործերը կ՚ընծայէ խալդեանց, որոնք փոքրուն-

Փոքր-Ասիոյ մէջ նոյնպէս շատ տարածուած է դամբաններ փորել ժայռերուն մէջ, որպէս զի մեռեալն ապատ մնայ ամէն բռնաբարութենէ, եւ առիթ պիտի ունենանք բազմաթիւ այսպիսի դամբաններ նշանակել Պոնտոսի մէջ[1]։ *Բայց Ասիոյ դամբաններն ասոնց ամէնուն մէջ երեւելի են իրենց գեղեցկութեամբն ու մեծութեամբ* (Պակ.)[2]։ *Ասոնց հինգը շարուած են նեղ քուապսակի մ'երկայնքը՝ որ երբեմն վանդակապատով փակած էր, միջնաբերդին ու քաղաքին միջեւ, այն դարատափէն վեր՝ որ Պոնտոսի արքայից պալատը կը կրէր։ Այս տեղ թաղուած էին Միհրդատայ Եւպատորի նախնիքը*[3]։

Ասիոյ արեւելակողմը բռնած էին Հայոց գալէն յառաջ, եւ ընդհանրապէս այն նախ-արիական ցեղին՝ որ թերակղզիս բռնած բնակած էր։

1 Դրացի Նահանգին՝ Պափղագոնիոյ՝ դամբանները մօտերս ուսումնասիրած է Լէոնհարդ (Leonhard, Paphlagonische Denkmäler, ի Jahresb. der Schlesischen Gesellsch. LXXX. Breslau 1903)։

2 [Տես բնագրին էջ 162–163՝ ընդ գեղեցիկ պատկերներ, Ասիոյ բերդն ու դամբանները, կենդրոնական դամբան, Արեւմտեան կողման դամբաններ, եւ Ալինձը-Մաղարա։]

3 Ասիոյ արքունի գերեզմանոցը մանրամասն ուսումնասիրած են Պերոյ եւ Կիյոմ. (Perrot et Guillaume, Explor. de la Galatie, p. 367 ff, Ցախսակ 75–80)։ Դժբախտաբար այս գործին հրատարակման ժամանակ (1872) տակաւին ծանօթ չէին մեքենական նմանատպութեան եղանակները, եւ այս մեծ գործին վիմագրութիւնները այնպէս կատարեալ չեն՝ ինչպէս են իւր փորագրեալ յատակագծերը։ Պր. Շտրուք իւր մէկ հմտալից յօդուածին կցած է այս դամբաններուս գեղեցիկ լուսափորագրութիւններ (Struck, Die Königsgräber von Amasia, ի „Globus", 24 մարտ 1900, էջ 170 եւն։ Պր. Շտրուկ բարեհաճած է ինձի տալ այն լուսանկարները, որոնք հոս նմանատպուած են։ — Նորերս Պր. Բելք ալ խօսած է (ի Թերթին (Zeitschrift f. Ethnologie, XXXIII,

*Թայֆին զանգուածին մէջ կամարաձեւ փո-
րուածք մ՚այնչափ ընդարձակութեամբ որ մարդ մը
կրնայ պտտիլ, բոլորաձեւ կը շրջածրէ հսկայ վիմա-
քար մը, այնպէս որ լերան հետ ալ կապուած չէ՝
բայց միայն իւր խարսխովը։ Այսպէս կղզիացեալ այս
վիմաքարին մէջ պատուհան մը ծակուած է առ-
ջեւի կողմը, եւ մէջը փորուած՝ այնպէս որ ընդարձակ
դամբանարան մը կը կազմէ, ամէն խորտակման դէմ
պաշտպանուած այս հսկայակերպ բնական պատե-
բովը։ Եւ միայն վեհապետները չէին որ այսպիսի
բազմածախ յիշատակարանները շինել կու տային՝
իրենց դին հոն թաղելու համար։ Դամբարաններե-
րուն ամէնէն գեղեցիկը, Ամասիայէն գետն ի վար
կէս ժամ հեռու, եւ որուն յղկուած երեսը պատ-
ճառ եղած է Այնալը-Մաղարա (Հայելի քարայր, տես
պակ.) յորջորջանաց, քրմապետի մը (ἀρχιερεύς
Արձ. 95) տապանագիրը կը կրէ[1]։ Դժբախտաբար
տապանագրոյն մէկ մասը մրճահար եղած է, թե-
րեւս միջին դարուն՝ երբ այս խոիկը մեներան եղած
էր կրօնաւորաց, որոնք ներսի կողմը զարդարած են
որմանկարներով։ Արձանագրութիւնը մեր թուա-
կանութեան սկիզբէն աւելի ուշ չի կրնար ըլլալ։*

*Բաղմաթիւ ուրիշ՝ նուազ պերճակերտ՝ դամբաններ ցանուցիր սփռուած կը գտնուին լեռ-
նակողերուն վրայ գրեթէ ամէն կողմ, եւ Ամասիոյ*

1901, p. 462 ff.) այս հնչակաւոր յիշատակարաններուն մասին, զորոնք՝ Սորաբոնի բնագրին հակառակ՝ կ՚ուզէ ընծայել պարսիկ եւ նոյն իսկ հնդկական չրջանին. եւ դարձեալ այս մասին հետաքրքրական դիտողութիւններ կը գտնուին պր. Լէմանի մէկ գեկուցագրին մէջ, Berl. Philol. Wochenschrift, 1905, p. 909.

1 Այնալը-Մաղարայի մասին տես. պերոյ եւ կիյոմ, անդ, էջ 370 եւ տես. 72· Շարուկ անդ, պակ. 6· — Այս յիշատակարանին գեղեցիկ մէկ արեւագրութիւնը կու տայ Lord Warkworth, Diary in Asiatic Turkey. Լոնտոն 1898, էջ 54·

մէջ հաւաքուած արձանագրութիւնից մէկ մեծ մասը վիմակոփ տապանագրեր են։ Այսպէս քառասրին մէկ նշանաւոր բնակիչը, որուն մէկ անգամը Թիբերիոս կաւսարին երկրորդն (ամիսակիցն) եղած էր (արձ. 103), բերդին քարաժայռին տակը մեծաւաստակ դամբարան մ'ունէր, — չափն է 3·55 × 3·65 m, ունենալով խորակերտներ ալ՝ շիրմատապաններուն դնելու համար։ Թաղման նորանշան դիպուած մ'ուզած է որ մեծ դարուն ճիշդ այս խաւարաբանութիւնը մէջ արգելափակուին Նաբոլէոնի զինուորներէն ոմանք, որոնք Եգիպտոսի մէջ գերի բռնուած էին։ Այս գժբախտները գեռնափորթ պատին վրայ գրած են իրենց անուններ՝ հոն մնալնէն յառաջ[1]։ Այն գահավէժ հեղեղատն, ուսկից կ'երկցուի բանտի փոխուած այս դամբանը, պահած է նաեւ բազմաթիւ հետքեր ուրիշ դամբանական յիշատակարանաց. եւ հնութեան մէջ այս գահիճները՝ ծածկուած վրայէ վրայ չինուած տաճարիկներով (շիրմայք)՝ շատ նկարագեղ երեւութով գերեզմանոց մ'ըլլալու էր։

Գժբախտաբար ժայռափոր այս գամբանները պէս՝ ժամանակին ու մարդկան հասուցած եղծմանց չեն կրցած դիմանալ հին շինքերը։ Քաղաքին միշտ ծաղկեալ ճեացած կեանքը իւր ամէն վերանորոգման առնն փճացուցած է անցեալին յիշատակարանները։ Այն գեղցիկ սիւները, որոնց վրայ կը հանդչէին ժկիիթին գմբեթներն ու կամարակապ անգաստակները, անտարակոյս յաջորդաբար կրած են Մեհենի մը (երեքանկիւնի) ճակատը եւ եկեղեցւոյ մը կոնքը։ Գրիգոր Նիւսացի կը յիշատակէ Մեծ Աօր Մէկ Մեհեանը՝ Հիրկի

---

[1] Անոնք կարդացինք հետեւեալները՝ Brou, français prisonnier, 1800. — Peyre, français, 1801 an 9 Rep. — Millia, prisonnier de guerre, l'an 1801. — Copin, français volontaire, 1801.

եկեղբը չենուած [1]. — Թերեւս այն ատեն՝ ուր այսօր կը բարձրանայ Խայոպիա սուլթանին շքեղակերտ մզկիթը [2]. — եւ քաղաքին դրամագիտութիւնը կը ցուցընէ թէ չատ մ՚ուրիշ դիք եւ դիցուհիք [3] ալ կը պաշտուէին Ամասիոյ մէջ։ Իրեւ մայրաքաղաք իւր դրամոյ վրայ կը դրոշմէր [4] այն չորեքսիւնեան տաճարը («Կերասաէոն»), ուր Գաղատական Պոնտոսի պատգամաւորները կու գային գոհել տասուսծայուած ինքնակալներուն։ Ուենէր Նաեւ կրկէս մը [5], եւ անտարակոյս թատր

---

[1] Գրիգոր Նիւսացի. «Ի Ս. Թէոդորոս» (De S. Theodoro mart. p. 582 D, ed. Morelli — p. 736, ed. Migne) կը գրէ՝ *Τῇ μυθευομένῃ Μητρὶ τῶν θεῶν ναὸς ἦν ἐπὶ τῆς μητροπόλεως Ἀμασείας... αὐτοῦ που περὶ τὰς ὄχθας τοῦ ποταμοῦ.* | Այս ներբողեին հայ թարգմանութիւնը դժբախտաբար տակնուվրայ է։ Տես գնելու համար։ | Պր. Bruno Keil՝ որբագրութիւնը (տես Strzygowsky, Kleinasien, p. 78) *ἀκροπόλεως* (=Նիւսա Ամասիոյ) գրելու փո. *μητροπόλεως* (=Ամասիա)։ Ինձի բնդունելի չէ երեւար։ Ամասիոյ տակառ («տկրոպոլիս»)՝ այսինքն գղեկին լեռը՝ գեաւեղ իրր երեք հարիւր մեթր բարձր է։

[2] Այս մզկիթին կից է գրասուն մը՝ հարուստ թուրք. արաբական եւ պարսիկ ձեռագրներով։ Ինձի բսին թէ յոյն գրքեր ալ կան հոն, բայց դժբախտաբար անկարելի եղաւ՝ այս տեղեկութեան ճշդութիւնը տեսնել։

[3] Սէրոպէ, որուն պղծասեղծման արձանը բնիկ Սինոպէն կը համարուէր (Babelon եւ Reinach, Recueil général I, p. 33 ff. թ. 14 եւն, թ. 41՝ չորեքսիւնեան տաճար, թ. 109) — գործակալ Ազիս եւ Ափրոդիտէ. Բախոս (Զէվէս) եւն. — Դէմոս Մոբոսի պաշտամանն մասին հմմտ. § 10. — Կալենդոս տօնը (*Ἐορτὴ Καλανδῶν*), որ արեւելեան հին ասն մըն է՝ Հռոմէական եղած, Ամասիոյ մէջ կը տօնուէր տակաւին Բասեբիոս եպիսկոպոսին օրով (հմմտ. Revue de philologie, 1897, p. 148 ff.)։

[4] Recueil général, I, p. 29, թ. 8 (պղինձ Զրոյիանոս)։

[5] Արդ. 109. տես քիչ մ՚ետքը։

Մ՚ալ[1]։ *Բայց այս ամէն շինուածքներէն բան մը տեսանելի չէ այժմ Հոդին երեսը։*

Աւելի ալ պահուած չեն նոյնպէս եկեղեցիներն՝ որոնք նուիրուած էին Պոնտոսի մեծ սրբերուն, ո՛չ հին մայր եկեղեցին՝ ուր կը հանդչէին Բարսղի արքեպիսկոպոսի նշխարքը[2]*, եւ ո՛չ ալ Ս· Թէոդորոսի՝ քաղաքին պաշտպան սրբոյն*[3]՝ *կաթողիկէն. եւ որչափ կ՚երեւայ նոյնպէս բան մը մնացած չէ այն վանքերէն ու հիւրանոցներէն՝ որոնք շինուած էին բիւզանդական շրջանին*[4]։

Որչափ ալ բազմաթիւ են նոր շինութեանց մէջ գործածուած հին հատակտորները, համեմատաբար քիչ կը դանուին քաղաքիս մէջ քանդակուած կտորներ։ Սակայն նշանակեցինք պարտիզի

---

1 Ըրձ· 143։

2 Առաջին եկեղեցին՝ զոր քաղաքին ներսը շինեց նոյն եպիսկոպոսը եւ ուր յետոյ թաղուեցաւ (Հմմտ. Բոլլան գեանց «Վարք Սրբոց», Ապրիլ, հտր· Գ, էջ խգ եւ խե· Սիրմոնդի Յայտաւութիւր՝ էջ 632, 10, հրտ· Delehaye) — Ս· Հեսիքիոսի խոսուովանողի նշխարքներն ալ՝ չիրմատապանի մը մէջ հանդչած՝ կը դանուէին յԱմասիա խորանի մը մէջ (θυσιαστήριον), ուր փոխադրած էր զանոնք Թէոփիլակտոս եպիսկոպոս 792ին (Վարք Սրբոց, Մարտ Ա, էջ 879· Սիրմոնդի Յայտ. էջ 516, 21)։ Պրոկոպեայ Համատ (Շին· Գ, 7) Յուստինիանոս Ամասիոյ մէջ նորոգեց եկեղեցւոյ մեծ մասը՝ որ ժամանակի հնութենէն վնասուած էին (ἐν τῇ Ἀμασείᾳ τὰ πλεῖστα τῶν ἱερῶν ἀνενεώσατο χρόνῳ πεπονηκότα πολλῷ).

3 Ըրձ· 101, Հմմտ· 102։

4 Եւտիքիոս՝ Կ·Պոլսոյ պատրիարքը († 582)՝ իր ընտրութենէն յառաջ վանահայր էր Ամասիոյ մէկ վանքին, որ կը կոչուէր Վանք Ս· Յովհաննու յակառան (τὸ μοναστήριον τοῦ ἁγίου Ἰωάννου ἐν ἀκροπόλει. տես Acta SS., April I, p. LXIX եւ LXXII)· Աղբատանոց մը (πτωχοτροφεῖον) կը յիշէ Ս· Բարսեղ (Նամականի, էջ 235 = Migne, PG. XXXII, p. 593)։

մը մէջ՝ Տէրսական-Սուի գետախառնուրդէն ոչ շատ հեռու՝ յունիական խոյակ մը մեծայաղթ ծաւալով. վերնախարիսխը մէկ մետր էր՝ կողէն չափուած, եւ ոլորածոյ խոյօղները 40 cm տրամագիծ ունէին։

Պատկերաքանդակ յիշատակարանաց ցանցառութեամբն առանձին արժէք մը կը տանայ հետաքրքրական խորաքանդակ մը, որ իբր 1886ին գտնուած է Պր· Կրուգի պարտիզին մէջ՝ Հիրիկ գետոյ մօտ[1]։ Քանդակը կը ցարդարէ սպիտակ մարմարեայ կոթող մը (բարձրութիւն 1·10 m, լայնք՝ 0·60 m), որուն ծայրը կը բարձրանայ (երեքանկիւնի) ճակատոց մը՝ երկու կողմը պատուանդանիկներով (acrotère) եւ վրան՝ բոլորակով մ'որ վարդագարդ մ'ունի մէջը (պակ.)։ Մէջտեղը կը նշմարենք անձ մը գաղանամարտիկ հանդերձանօք, մերկ՝ բայց իրանն ու թեւերը պատած կաշեայ մանեւոր փոկերով (*fasciae*)։ Արջ մը՝ որ շնէ մը աւելի մեծ չէ, առջեւը արձանացած է. եւ մարտիկը երկու ձեռօք գաղանին դէմ կ'ուղղէ զէնք մ'որ այժմ կոտրած է, բայց անտարակոյս "սուին„ մըն էր (*venabulum*)։ Այս տեսարանին վրան փորագրուած արձանագրութիւնը (թ· 109) մեզի կ'իմացընէ թէ՝ "Տրոյիղոս՝ ասպարէզին մէջ (*stadium*, կրկէս) բոլոր արջերուն յաղթելէն ետքը՝ ինքն ալ յաղթուեցաւ չկրնալ եւ մեռելոց քով իջաւ„ Արջաբոյծը (*ursarius*) տեսարան կ'ելլէր Հռոմէական ամէն նահանգներուն մէջ, եւ կը պատկերացուի ուրիշ տեղ ալ՝ ինչպէս Հոս՝ այն անասնոյն դիմացը կանգնած, որուն պաշտօնական հակառակամարտ ոսոխն էր[2]։ Մեծամեծ գաղանաց դէմ ժղուած

---

1 Ջասի հրատարակած ենք արդէն (ի դիր. Festschrift für Otto Hirschfeld, 1903, p. 275) մեկնաբանութեամբ միասին, որմէ հոս քանի մը գծեր քաղելով կը դնենք։

2 Գերմանիոյ մէջ՝ Birten մօտ (CIRhen. p. 211)

գազանամարտութիւնքն՝ որ Հռոմի ժամփիթէատրոններուն մէջ աւելի կը յուզէին հասարակութիւնը, միշտ շատ ցանցառ եղած ըլլալու են Ամասիոյ մէջ։ Թերեւս հոս ալ երբեմն երբեմն կրկէսին մէջ կ՚երեւար Տաւրոսի մէկ յովազը կամ Ասորիքի մէկ առիւծը. բայց ապահովապէս վարազներ, գայլեր ու արջեր՝ ինչպէս նաեւ կռուող ցուլերը էին՝ որոնք շատ աւելի յաճախ գազանամարտիկներու դէմը կ՚ելլէին ասպարէզին մէջ։ Արջերը գեռ անհետ չեն եղած Պոնտոսի անտառներէն[1]. բայց աւելի եւս չէ վերցած իւր հովիտներէն՝ եղնդը. եւ այս վերջինս այսօր ալ ճնացած է՝ ինչպէս Տրոյիղոսի օրով՝ շատ աւելի վտանգաւոր քան այն հեզահաւբոյր պողակերները։

Քաղաքին ծայրը՝ Թոխաթի ճամբուն վրայ՝ հռոմէական շինուածքէ մը խլուած հանուած ճերմակ մարմարի հսկայ քարեր հին դպրոցի մը (հերբէ-է) փլփլած պատերը կը բռնեն (պակ.)։ Դրան կողմնակի դրանդիքն ու վերին բարաւորը կազմուած են քովէթարի մ՚երեք հատակոտորներէ, որ Մարկոսի Աւրեղիոսի նուիրուած ձօն մը կրէ (արձ. 97). չորրորդ հատակոտոր մը փոխադրուած է միջնաբերդը (տես վերը)։ Ճաճկական պատերուն մէջ ագուցուած են թակա-

— Եպիւրոսի մէջ՝ Պատզինիա (Patsch, Das Sandschak Berat in Albanien. Վիեննա 1904. էջ 158, պակ. 126)։ Համմ. Baumeister, Denkmäler, p. 2105, պակ. 2354; Daremberg եւ Saglio s. v., „Bestiae", fig. 835 եւն։ — Համմ. նաեւ Audollent, Defixion. tabulae, Nr. 247.

1 Van Lennep (Travels in Asia Minor, I, p. 318 ff.; II, p. 30) ճչդրիտ կը պատմէ արջի որսորդութիւնները՝ որոնց ինքն ալ մասնակցած է Թոխաթի մօտ — Մարզուանի վարժարանին մէջ կը պահուի մեծ արջ մը յարդով լեցուած։

*ղաղի եւ պսակի ուրիշ բեկորներ։ Նոյն դպրոցին յարակից ուխտանկիւնի սրահի մը մէջ շերմատապան մ'ադատած է փճացուէմ անով որ անոր մէջ դրած հանդէսեցուցած են Հուլիվէտ-Ղադի երկրակալին ժամինը (Պոմ.)։ Ասի՝ թէպէտ եւ կիսով չափ հողի մէջ թաղուած, եւ շերմին (Ընդ-բդէ) թեբաստուերին մէջ միայն աղօտ լուսաւորուած, կը հիացընէ իւր զարդաքանդակաց շքեղութեամբը։ Կափարիչն իւր անկիւններուն վրայ պատուանդանիներ ունի, եւ շորս երեսներուն վրայ՝ տափարակ երէզ մը՝ սաղարթաքանդակներով զարդարուած, Տապանատաշտը (երկայնքը՝ 2·06 *m*, լայնքը 0·82 *m*) շորս անկիւնները խոյագլուխներ ունի, իսկ կողերուն վրայ՝ թեւաւոր Սէրը, որոնք ծաղկեպսակներ կը բռնեն, եւ փոխ ի փոխն Մեդուսայի գլուխներ իրարու կը յաջորդեն։ Այս գործին արուեստագիտական յատկութիւնները կը ստիպեն, կ'երեւայ, մեր թուականութեան սկիզբէն համարելու նոյնը, եւ նոյն ժամանակը կը հանէ զմեզ նաեւ զարդարանաց ոճը*[1]։

Աւելի անագանագոյն ժամանակի կը վերաբերի ուրիշ շերմատապան մը, որ այժմ իբրեւ հասարակաց ջրոյ կուռ կը գործածուի Զէ-բէր մահմետական գիւղին մէջ Ամասիոյ խոնարհականքովը։ Իւր նոր նպատակին համար շատ երկայն բլլալուն՝ կտրած են տաշտը՝ իւր երկայնութեան երեքին երկու մասով։ Ճոխօրէն զարդարուած է ողկուզալից բարուրակներով՝ սիւներուն միջեւ որոնց վրայ կը պատատին բաղեղի ճիւղեր։

Ամասիայէն իբր մէկ ժամ գետն ի վեր՝ Եէշիլ-Իրմակի ձախ ափին վրայ Ալթըկիւ (Altyghin) կոչուած տեղը՝ կատարեալ վտակ մը հոսելով կ'ելլէ բնական փոքրիկ քարայրէ մը, որ կրաքարին մէջ փորուած է։ Բերանը կը փակուէր դռնով մը, զոր

[1] Հմմտ. Altmann, Architectur und Ornamentik der antiken Sarkophage, Berlin 1902, p. 60 ff.

տեղւոյն տէրը լաւ ու գէշ վերաշինել տուած է։ Դրան վրայ կը կարդացուէր ձօնս (թ. 96). "Արեւ դիցուհեայ՝ Յաւերժահարսանց„ (Նիմիէից). եւ բարեպաշտ յանձնարարութիւնս թէ՝ "Դուք որ հոս կը մտանիք՝ մերձեցէք երկիւղածութեամբ„ (Պակ.) եւ ատուգիւ մեծարանաց զգացմամբ մը ներս մտանք մենք ալ։ Վէմ ատուակը մերձաւոր գետոյն մէջ թափուելէն յառաջ՝ բերկրալիր զո-վութիւն մը կը սփռէր մրգաստանի մը մէջ, ուր առատօրէն կը հասունցնային կարմրագեղ կեռաս-ներ, — այն պտուղը՝ զոր Վրկուղղոս բերած է Կերասոնէն։ Բուսականութեան վրայ այս վտակին գործած բարերար ազդեցութիւնը, ինչպէս նաեւ այն երեւոյթը, որ այսպիսի յորդաջուր ակնաղբիւր մը կարծես հրաշքով մը քարէն կը բղխի ցայտե-լով, ի հարկէ պատճառ եղած էին ամէն ժամանակ պաշտելու այս բնական քարանձաւին պաշտպան դիցուհիները։ Ցունաստանի մէջ քարայրները յաճախ նուիրուած են Յաւերժահարսանց. բայց Պոնտոսի գիւղացիները, որչափ ալ Ցունաստանէն առած էին այս դիցուհիներուն անունները, անկէ փոխ առած չէին արգասաւորիչ ջրերու պաշտօն մատուցանելու սովորութիւնը։ Պատմական ժամա-նակաշրջանէն շատ առէջի յառաջ ալ անտարակոյս անոնք նուիրական կը համարուէին բնիկներէն, եւ զրադաշտիկ կրօնքը՝ զոր կը դաւանէին Պոնտոսի վերապատնները, կ'ատուտածացրնէր լճերն ու ծովը՝ ինչպէս նաեւ ակնաղբիւրները կամ գետերը[1]։ Հիրիկ գետը դահամունք կ'ընդունէր Ամասիոյ մէջ[2], ինչ-պէս Եփրատ՝ Հայաստանի սահմանագլխին վրայ[3]։

---

1 Հմմտ. մեր գործը՝ Mon. myst. de Mithra, I, p. 104 ff.

2 Հմմտ. Roscher. Lexikon, ի բառին Iris, սիւն 357. Բարբէրն եւ Ինճիճեան՝ էջ 31, թ. 23։

3 Rev. archéol. 1905, I, p. 30. Հմմտ. Byzant. Zeitschrift, 1905, p. 58.

§ **10.** *Դիոսի (Լրամատգոյց) Մարտկի մեհեանը*[1]։ — Ապրիլ 27ին ուրբաթ օրը արշաւանք մ՚ընել ձեռնարկեցինք դէպ ի Էբէնդ, ուր լսած էինք թէ հնութիւններ կան։ Նեղ արահետ մը գետոյ մը հեղեղատին մէջ վեր կ՚ելլէ զառիվեր կողէն՝ որ դէպ ի արեւելք Ամասիոյ կիրճը կը պատէ, եւ կը հանէ երկու ժամէն Լոկման լերան գագաթը՝ որ Եէշիլ-Իրմակէն ինն հարիւր մետր բարձր է։ Ասկից մեր հայեցուածքը մէկ կողմանէ կրնայ հեռաւել գետոյն ընթացքին՝ որ խորունկ կապանի մը մէջէն դէպ ի հիւսիս կը հոսի, իսկ դէպ ի արեւելք Ամասիոյ բարձանց վրայէն ալ կը նշմարենք Սուլու-Օվայի ամբողջ կոնքը՝ մինչեւ Մարզուան։ Ասկէ եաբը ճամբան ոլոր մոլոր կը գայարի բարձունքներուն վրայէն, եւ կատարէն քիչ մը վար՝ կ՚անցնի Եէնի-Թէյի ամարանոցէն (Ե-չը)։ Ճամբոց-գիւղը լերան հիւսիս-արեւելեան մէկ ձորակին մէջ պատսպարուած է։ Ա.յս ամարանոցին մօտ հին գերեզմանոցը կը պարունակէ տոլու մը տապանագիրը 237 տարբեր թուականաւ (թ. 139)։ Ասկէ անդին ճամբան՝ Հիրիկի հովտէն վեր՝ կը բոլորի երաշտին լեռներու շղթանակի մը բոլորտիքը, որոնք ջրերէն հեղեղատուած են, եւ ուր մերկ ժայռաքարը՝ որ կարմիր գեղեցիկ մարմար մըն է, տեղ տեղ միահարթ կը շարունակուի։ Ա.յս ամուլ բարձանց միակ բուսականութիւնն են ախեղձ գիհիներ եւ փշեներու մացառուտներ։ Վերջապէս ժամ մը ճամբորդելէն եաբը կ՚իջնանք՝ հակադիր զառիվայրէն. եւ Երիմի կ՚երթայ բլրոյ մը վրայ՝ ջրաշատ եւ արեգին դէպ ի հարաւ։ Գիւղը հարիւր քսան տուն ունի, որոնք երկրին սովորու-

---

1 Ա.յս հատուածս մէկ մասը լոյս տեսած է՝ ի Revue de l'histoire des religions, LXIII, 1901, p. 47 ff. („Le Zeus Stratios de Mithridate", Մհերգատոյց Մարտիկ Ա.րամազդը)։

կան լեռներուն շարքերը՝ որոնք Անատոլեան լեռնաշխարհին լեռնախաւերը կը կազմեն։

Գագաթը՝ որ 1350 մեթր բարձրութեան կը հասնի, հարթ կոնի մը ձեւն ունի, եւ որուն շուրջը երբեմն կը բոլորէր պարիսպ մը, որուն հետքը կրնանք գտնել ամբողջ շրջապատին վրայ, եւ որ 250 մեթր տրամագծով բոլորակ մը կը գծէ։ Շրջապատի այս պատը լաւ պահուած է մանաւանդ հարաւ-արեւմտեան կողմը, ուր աւելի սեպ գառիվայրը ստիպած էր թանձր որմախարիսխներ կառուցանել։ Ա.յսպէս սահմանագծուած բոլորակին կենդրոնը կը բարձրանայ չորեքկուսի հողակոյտ մը իբր 40 մեթր երկայն կողերով, որ յայտնապէս շինուածք մը կը ծածկէ. այսօր ալ հողին վրայ ցանուցիր սփռուած են ծնօտի հատակոտորներ եւ կոփածոյ մարմարեայ քարերու բեկորներ (Պակ.)։

Բարձունքիս վրայ կանգնած յիշատակարանին կրօնական շինուածք մ'բլլալը պայծառ կ'երեւայ թէ յօրինուածութենէն եւ թէ դիրքէն։ Կը ճանչնանք որ բոլորակ շրջապատն՝ որմափակն էր (περίβολος), որ նուիրական տեղւոյն սահմանը կը գծէր։ Միջավայրի հողակոյտը թերեւս իւր ներքեւ կը ծածկէ մեհենի մ'աւերակները. բայց անոր թէ համեմատաբար սահմանափակ տարածութիւնքն եւ թէ շրջեքկուսի ձեւն աւելի հաւանական կ'ընեն թէ հոյակապ բագնի մը տեղն էր՝ նման անոր, զոր Դիոս Փրկիչ (Zeus Soter) ունէր Պերգամոնի ակառան մէջ։

Այն մասին թէ հոս կազմակերպեալ պաշտամունք մը կը կատարուէր, գրաւոր ապացոյցն ալ ստացանք մեծ պատուանդանէ մը, որ մեր աչքին առջեւ հողէն հանուեցաւ նուիրական որմածին մէջ (արձ. 142)։ Ասիկայ յատակագոյն կանգուն (in situ) կերպով գտնուած էր լերան վրայ եւ ուղեւորի մը ուշադրութիւնը գրաւած. իսկ գիւղացիներն անմիջապէս հողի մէջ թաղած էին՝ վախնալով որ

չըլլայ թէ իրենց սրբոյն գերեզմանը պղպտե-լով սրբապղծեն։ Աշխատասէից եղաւ դայն գանելն եւ մարմարեայ ծանր վիմաքարը հողէ դուրս հա-նելը բազմաթիւ ձողերու եւ չուաններու օգնու-թեամբ։ Քարը կը կրէր ձօն մը Կնէոս Կղաւ-դիոս Փիլոնի՝ որ ցկեանս քուրմ (ἱερεὺς διὰ βίου) էր։ Եւ այն աստուածուհեան անունը՝ որուն պաշտօնեայն էր, կը յայտնեն մեզի Էբիմիի երկու արձանագրութիւնները (թ· 140—141)՝ որ նուի-րուած են Διὶ Στρατίῳ (Դիւոյ Զօրակոնի՝ Ար-մագդայ Մարտկի)։ Դիոսի Զօրականի այս մե-հեանը կ՚երեւայ թէ իբր 100ին Ց· Ք· կը տնտե-սէին "իշխանակիցք„ (συνάρχοντες) եւ մեհե-նին վիճակաւորաց դասուն մէջ էին "տաճարայար-դարք„ (νεωκόρος, մեհենակալ, մեհենապան)։

Քրմերը, իրենց սպասաւորներն եւ հաւատա-ցեալները՝ սրբարանին շուրջը համախմբուած՝ կ՚ե-րեւայ թէ երբեմն կարեւոր հասարակութիւն մը կազմած էին։ Նուիրական շրջապատին արեւմտա-կողմը բարձրացած բլրակ մը ծածկուած էր երբեմն շինութիւններով, որոնց մնացորդ բեկորները հողին երեսը սփռուած են, եւ գիւղացիները կու գան այս աւերակներուն մէջ չքոտի հնութիւններ՝ բայց նաեւ դրամներ փնտռելու։ Այս հիմայ ամայի տե-ղերը յառաջագոյն շքեղ տօնախմբութիւններ կը կատարուէին, որոնց կը կցորդէին թատերգական ներկայացումներ։ Գեմեղոս անուն անձ մը, որուն տապանագիրը գտանք Էբիմի[1], կը ծանուցանէ մեզի թէ թատեր մէջ բազմաթիւ դերեր արտասա-նելէն եւ շատ մը ճամբաներու վրայ տառապելէն ետքը՝ թաղած է աշխարհքիս բեմը։ "Իմ բերանս ալ խօսքեր չ՚արտաբերեր, ծափահարութեանց

---

1 Արձ· թ· 143։ Արձանագրութիւնս հրատարա-կուած եւ լուսաբանուած է՝ ի դիրս Festschrift für Otto Hirschfeld, p. 278·

ձայնն ալ չի հասներ ականջս, վճարեցի բնութեան պարտիքս եւ մեկնեցայ· այս ամենը փոշի է։„ Այն անձն՝ որ անդորդին կը յայտնէ այս դպատակական փիլիսոփայութիւնն, անշուշտ անդամ մըն էր "բնիկ հանուր բնկերութեան„՝ Դիոնիսեան արուեստագէտներուն, որ Ադրիանոս օրով կազմուեցաւ[1], եւ որուն խմբերը խաղերէ խաղեր կ'երթային իրենց դուսանական կատրները ներկայացնելու. ամէն կողմանէ խուռներնթաց դիմող բազմութեանց առջեւ։ Անտարակոյս Գեմիդոս ալ հոս եկած էր դործակցելու. որեւէ ուսնախմբութեան մը, երբ մտնէն բնդհատեց իր թատերապետը, եւ ընկերակից մը թագեց ծեր դերասանը սրբաբանիս հովանւոյն ներքեւ։

Այն պաշտամունքը՝ դոր կատարուած կը տեսնենք հոս այսպիսի շքով մը՝ Կայսրութեան օրով, հռոմէական տիրապետութենէն հնագոյն էր։ Միհրդատ, ինչպէս կը պատմէ Ապպիանոս[2], 81ին Ն· Ք· հռոմէական պահակազօրքերն ամրողջ Կապպադովկիայէ դուրս վտարելէն ետքը՝ Արամազդայ Զօրականի դոհեղ աւանդական դոհ մը բարձր լերան մը վրայ։ "Լերան մը բարձրագոյն գագաթի մը վրայ, կ'ըսէ, շեղջակոյս մը կ'ընեն փայտերու՝ դորունք արքայիք առաջինը կ'ըլլան վեր բերելու։ Այս խարտյկին շուրջը կը պատեն աւելի ցած փայտակոյտով մը՝ բոլորակաձեւ։ Վերը կը դնեն կաթ, մեղր, գինի, ձէթ եւ անոյշ խնկեր՝ ամէն տեսակ, գետնի վրայ կը դնեն հայ եւ կերակուրներ՝ ազնիւ տեսակներէ նուիրական բնթրիքի մը համար։ Այս տեսակ դոհ կը կատարուի Պարսկաս-

[1] Foucart, ի դէմս Daremberg եւ Saglio, ի բառին՝ Dionysiaci artifices, p. 248.

[2] Ապպիան· Միհրդ· գլ· 65· Համմ. Reinach, Mithridate Eupator, p. 28· Ապպիանոս աղբիւրն է կ'ենթադրէ Նիկողայոս Դամասկացի (անդ· էջ 445)։

տանի արքայներէն նաեւ ի Պատարդատա, Փայտակեայր կը լուցանէն, եւ կը բարբրի, եւ այս մեծ խարոյկը ծովէն կը տեսնուի հազար ստադէ աւելի հեռաւորութեամբ։ Կ'բսուի նաեւ թէ օդն այնպէս տապագին կ'բլլայ որ երկար օրերը կարելի չէ նոյն տեղը մնանելով։ Ահա այն պատարագը՝ զոր մատոյց Միհրդատ իւր նախնեաց ծխին Համեմատ։„

Նոյն պատմագիրը կ'աւանդէ դարձեալ[1] թէ 73ին՝ Պափղագոնիա մտնելու առեն՝ նոյն արքային նորոգեց "սովորական զոհը՝ Արամազդայ Զօրականի„. եւ թէ նոյն առեն զոհեր պենուլ տուաւ՝ Պոսիդոնի, ճերմակ ձիերով լծուած կառք մը գահավէժ ընելով ծովու մէջ[2]։

Խանակայ Արամազդը՝ պաշտպան աստուածուհին էր թէ Պոնտոսի մայրաքաղաքին եւ թէ իւր արքայից։ Բայ ի պատեղ նկարագրուած մեհենէն՝ երկրորդ մ'ալ կար, ինչպէս պէտք է որ յիշենք, քաղաքին հողաբաժնին մէջ՝ Քիլիկովմն դաշտին եղերքը (տես վերը՝ Բ, § 8)։ Այս զուգադիպութիւնն այնչափ աւելի նշանաւոր է՝ որչափ որ նոյն պաշտամանն ուրիշ որեւէ հետք մը չէ գտնուած երկրին ամբողջ մեծագեալ մասին մէջ։ Պարձեալ արձանագրութեան մը մէջ՝ որ Աթէնք երեւան ելած է, կը տեսնուին Ամասիոյ չորս քաղաքացիներ՝ որ միասին Արամազդայ Զօրականի[3] նուիրուած մը կ'բնեն։ Վերջապէս Ամասիոյ այլեւայլ պղնձագրութիւնները կը կրեն պատկեր՝ հրաւ մը (կամ բոցավառ բազին մը) որուն ծովը կը տես-

---

[1] Անդ· գլ· 70։

[2] Սեւ Ծովու (Պոնտոսի Եւքսինոսի) նուիրեալ այս զոհին մասին՝ տես· իմ Mon. Myst. de Mithra, I, p. 105·

[3] CIA. III, 201 Ἀγαθῇ Τύχῃ Διὶ Στρατί[ῳ] Διοτιμος, Ὑψικράτης, Δρόσερος, Σευῆρος, οἱ Ἀμασεῖς (Բարւոյ Բախտի· Արամազդայ Զօրականի՝ Դիոտիմոս· Հիւփսիկրատէս, Դրոսերոս, Սեւերոս՝ Ամասիացիք)։

նաւի մէկ կամ երկու ծառ։ Երբեմն բագնին վրան կը թափի թեւատարած արծիւ մը կամ չորքձիք մը[1]։ Արգէն Կաւեդոնի[2] դրամներու այս տեսակը կապած էր այն գոհին հետ՝ զոր Միհրդատէ կատարուած կը պատմէ Ապպիանոս։ Ինծի կ'երեւայ թէ Բիւլիք-Էվլիայի աւերակաց դիւտն այս կարծեաց նոր հաւանականութիւն մը կ'ընծայէ։ Դրամներուն վրայ դրոշմուած բագինն այն է՝ որ նաւիբանան շրջափակին մէջտեղը կանգնուած էր. ծառը՝ հաւանօրէն պատկերացում մըն է նաւիբական անտառին՝ որ բագինը կը շրջապատէր[3]։ Այն սակայն՝ որ տակաւին այսօր կ'ածին լերան գագաթան վրայ, վերջին շառաւիղներն են անոնց՝ զորոնք հին կը պատուէին։ Թեւատարած արծիւը սովորական խորհրդանիշն է Դիոսի (Ըրամազդայ), եւ ներկայացուած չորքձիքն ինձի կ'երեւայ թէ կը ներկայացնէ Փռիւգիոյ-Ըսկոյ քրմերուն (մոգերուն) այն հնչակաւոր ցեղացիր, որուն համեմատ բարձրագոյն Աստուած կը վարէ շորս ձիէ լծուած կառք մը՝ որուն խորհրդանշաններ են շորս տարերաց[4]։

Ա՛չ էր իրականին այս Դիոս Բանակաց (Στρατιος), որուն պատուոյն համար Պոնտոսի արքայք իրենց իրանեան նախնեաց նմանե-

---

[1] Warwick Wroth, B. M. Catalogue of Greek coins, Pontus, Paphlagonia, p. 8 ff. pl. II. հմմտ. p. XVII ff. բացատր. ի Փռիգիոյ անդ. էջ 32 եւ. թ. 32, 34 եւ.։

[2] Cavedoni, ի Bull. Corr. arch. 1840, p. 70.

[3] Նշմարէ նաեւ հետեւեալ ծառեր կամ ընտանեցուց Զարեհաղի բագինն քով ի Հերակղէա (տես վերը էջ 119)։

[4] Գիտ. կտոր Լ. § 9. հմմտ. իմ Mystères de Mithra, II, p. 40. — Ինչի շատ ջերմ հետեւողն եմ կարծեաց W. Wroth-ի առած մեկնութեանը, որ արձանն ու շրջակայքն ամենայն ճշդութեամբ մը կը հաստատէ գոյութիւնս։

լով՝ սովորութիւն ունէին այսպիսի մեծաշուք արարողութիւն մը կատարելու՝ ինչպէս կը նկարագրէ Ապպիանոս, եւ զոր կը պաշտէր յատկապէս Ամասիա։ Պարզ տեղական մըն էր Արամազդայ (Անուրա-Մազդայ)՝ Ք.ա. մինչեւ ան պաշտպանին, ինչպէս կարծուած ալ է։ Իր հարազատ բնութիւնն որոշել կարենալու համար՝ պէտք է նախ հաւատալ թէ հին կրօնքի մէջ որոշն կը տրուէր այն անուանակոչութիւնը՝ զոր հոս գործածական կը գտնենք։

Նախ ատոյգ է այս առաջին կէտը. Զէ-Սթր-էյ- (Դիոս Զօրական) հելլենական ծագում ունեցող աստուածութիւն մը չէ։ Ողիմպոսի վեհապետը Ցունասատանի մէջ դինուորայ յատուկ պաշտպան մը չէր երբեք։ Զինուց արուեստն ուրիշ պաշտպաններ ունէր՝ Աթենաս կամ Արէս[1], որոնց երբեմն կը տրուէր նոյն տիտղոսը՝ στράτιος, στρατία. Հերոդոտոս՝ Լաբրանդայի մեհեանը, զոր քիչ մ'ետքը պիտի տեսնենք, յիշատակելու առեն՝ կը նշանակէ թէ, որշափ իրեն ծանօթ է՝ Կարիացիք են այն միակ ազգը, որ Դիոսի Սպարտիոսի զոհեր կը մատուցանէ[2]. եւ արդեամբք ալ որեւէ յունա-

---

1 Սուղիս ալ վկայութիւնները բաւական անագան ժամանակէ են. Արէ- Զօրական (Սթր-էյ-)՝ Պղուտարքոս, Amator. 14, 757 D: *θεὸς Εὐάλιος καὶ Στράτιος.* Բագ. Մեծ. Etym. magn.) ի բանին '*Στράτιος*' *Ἄρης καὶ Ζεύς.* Սինես. Վասն թագ. (de regno, p. 23 c.), *θ ὸν τὸν στράτιον.* Համմ. Wentzel, Epiklesis, II, 9· — Արէ- Սթր-էյ- (στρατία)՝ Լուկիան, Dial. meretr. 9, § 1· Պղուտ. Praecep. ger. reip. 801 E· Եւստաթիոս, ad Iliad, B, 118· Նիկեասա՝ ատ. Studemund, Anecd. graeca, I, 276. — Անէ-գէյ-ե Սթր-էյ- (στρατία) բարբարոս աստուածութիւն մըն էր (Preller-Robert, Gr. Myth. I 347, n. 3; 357)·

2 Հերոդ. Ե, 119 կը գրէ՝ *Μοῦνοι δὲ τῶν ἡμεῖς ἴδμεν, Κᾶρές εἰσι οἳ Διὶ Στρατίῳ θυσίας ἀνάγουσι.*

կան քաղաքի մէջ չենք տեսներ թէ Դիոյ-տերը կոչուի այս անուամբ[1]։

Ուրեմն Հերոդոտոսի օրով՝ միակ տեղն, ուր Զեւս Սոթատիոս կը պաշտուէր, էր Լաբրանդա Կարիոյ մէջ[2]. եւ չնայելով իւր հելլենական տիտղոսին՝ այս Արամազդը բոլորովին բարբարոս (անոյշն) ձեացած էր. այս մասին որեւէ տարակոյս չեն թողուր այն յիշատակարանները՝ որ իւր պատկերը մեզի պահած են[3]։ Սրբարանի մը մէջ, շքեղապատուած ոսկիներէ, կը բարձրանար կուռք մը՝ որձեւէզ, մօրուեղ, բայց կուրծքը ստինքներով, մէկ ձեռքը նիզակ բռնած, միւսը՝ կրկնատապար, շանթի խորհրդանիշը։ Ա.յս օտարոտի կերպարանօք կը ներկայացուէր տակաւին նաեւ Հռոմէական կայսրութեան ժամանակ այն պատերազմաեր ցեղերուն ազգային վաղեմի աստուածութիւնն, որոնք Կարիոյ լեռները կը բնակէին։

Զօրական Դիոսի պաշտօնը նոր տարածում մը ստացաւ այն պատերազմոյ ժամանակ, որոնք Աղեքսանդրի պետութեան բաժանման յաջորդեցին։ Եւմենէս՝ իւր զինուորներէն Անտիգոնոսի

---

1 Ամէնէ հզաց ձօնը՝ CIA, III, 143՝ օտարականներէ է, ինչպէս թուեսս՝ թ. 141, 201 (տես քիչ մ՚ետքը)։

2 Հերոդ., անդ · Սոթարեն, գ.Դ, 2, § 23, էջ 659 ե. Եղիանոս՝ Nat. anim. XII, 30. բնակեցուած ձկեր կային Լամբրանդական Դիոսի մեհենին մէջ. բնագիրն է՝ τιμᾶται καλούμενος Κάριός τε καὶ Στράτιος· πρῶτοι γὰρ οἱ Κᾶρες ἀγορὰν πολέμου ἐπενόησαν (կը պատուի կոչեցեալն Կարոս եւ Սոթատիոս, որովհետեւ նախ Կարիացիք պատերազմի հրապարակը հնարեցին)։ — Մի լապսի ձօնները՝ Διὶ Στρατίῳ տես Lebas-Waddington, 342, 343. Հմմտ. Mittheil. Inst. Athen. XV, p. 268, Nr. 20: ἱερεὺς Διὸς Στρατείου καὶ Ἥρας (քուրմ Դիոսի Սոթատիոսի եւ Հերայ)։

3 Հմմտ. Foucart, Associations religieuses chez les Grecs, p. 105 ff. եւ Höfer ի դիր՝ Roscher, Lexicon, ի բառին Labrandeus.

մատնուած (316 Ն· Ք·)՝ իւր զօրաց խօսք կ'ուղղէր, եթէ պէտք ենք հաւատալ Պղուտարքոսի, վկայ կոչելով զԴիոս Սարաւիոս եւ Երդմանց խնամակալ աստուածները[1]: Ինչպէս ծանօթ է՝ նոյնպէս կառավարեց Կապպադովկիան ու Պափղագոնիան, եւ Փոքուն-Ասիոյ ճիշդ հիւսիսակողման մէջ շարունակուեցաւ պաշտուիլ այս աստուածութիւնն՝ զոր ինքը յատկապէս կը պատուէր: Առիթ նոյ Համմմատ[2]՝ Նիկոմեդիոյ մէջ կար պրանչելի արձան մը Դիոսի Սարաւիոսի բնիկ քանդակագործէ մը՝ Դեսաղոս կամ Մանուանդ Դէդալսէս (Doedalses) անուն, եւ ասկայ կ'երեւայ թէ կը պատկերացուի Բիւթանիոյ արքայից դրամներուն վրայ, աշտէի մը վրայ յեցած եւ պսակ մը բռնած[3]: Պոնտոսի ծովեզերքը՝ Հերակղէայի մօտ՝ կանգնուած էին, ինչպէս կ'ըսէ Պլինիոս[4], բագիններ Արամազդայ Սարաւիոսի, դարաւոր կաղնիներու քով, որոնց համար կ'ըսուէր թէ Հերակղես անկած բլայ: Ամէնէն դանուած արձանագրութիւն մը նոյն դից նուիրուած է Գերմանիկուպոլսոյ երկու քա-

---

1 Պղուտ., Վարք Եւմեն. 17՝ *Πρὸς Διὸς Στρατίου καὶ θεῶν ὁρκίων.*

2 Ափիանոս՝ առ Եւսեբեայ, Մեկն. ի Դիոնես. Ուղեկ. (Comm. in Dionys. Perieg. v. 793 = FHG, III. 594. fr. 41): *Καὶ δημιουργόν τινα ἱστορεῖ παρὰ Βιθυνοῖς Δαίδαλον καλούμενον, οὗ ἔργον ἐν Νικομηδείᾳ γενέσθαι θαυμαστὸν ἄγαλμα Στρατίου Διός* (Արուեստաւորի մը մասին կը պատմուի Բիւթանացիներէն Դէդալոս կոչուած, որուն գործն բլայ Նիկոմեդիոյ մէջ Դիոսի Սարաւիոսի զարմանալի արձանը:)

3 Ա յատկէս կ'ենթադրէ Overbeck. Kunstmythol. I, p. 60 ff. եւ կը հաստատէ Թայնախ՝ Th. Reinach, l'Histoire par les Monnaies, 1902, p. 191.

4 Պղինիոս, Բն. պատ. Nat. Hist. XVI (89), 239: in Ponto citra Heracleam arae sunt Iovis *Στρατίου* cognomine; ibi quercus duae ab Hercule satae.

զաքայինեաք[1]. ուսկից կրնանք հետեւցընել թէ նոյն դից Հեհան մ'ալ կար յիշեալ քաղաքին հին Գանդրայի մէջ։ Վերջապէս Ամասարիա քաղաքն ալ, զոր հիմնած էր Պարսից վերջին թագաւորին Դարեհ Գուստրը, կը դաւանէր իբրեւ քաղաքին պաշտպան աստուածուհին Զեր-վէր (Στρατηγός) Զեւս մը, որ չատ մերձաւոր ազգական կ'երեւայ Զեր-ին (Στράτιος)[2]։

Ասոնք են կարծեմ այն ամէնը, զոր հին բնագիրներէն մեզի կը հաղորդեն[3] այն դից մասին, որուն Միհրդատ կը դնէր մաղեդոնական ծիսից համեմատ։ Հերոդոտի ժամանակ Զեւս Պարսաստան միայն բարբարոս (անոյշ) Արամազդ մըն է՝ զոր Կարիացիք կը պաշտէին, Ազեքսանդրի աշխարհակա-

---

1 CIA III, 141: Ἀγαθῇ Τύχῃ | [Διὶ] | Στρατίῳ | [Πολ]έμων καὶ [Δομ]ετιανός | [Γερμ]ανικοπο[λῖται] καὶ Α . . . | εὐχῆς χ[άριν]. (Բարւոյ Բախտ. Արամազդայ Զօրականի Պոլեման եւ Դոմետիանոս Գերմանիկոպոլիտացիք եւ Ա . . . . փան ուխտից)։

2 Զան՝ Διὶ Στρατηγῷ καὶ Ἥρᾳ τοῖς πατρίοις θεοῖς καὶ προεστῶσιν τῆς πόλεως (Արամազդայ Զօրավարի եւ Հերայ հայրենի դից եւ առաջնորդայ քաղաքին). տես Inscr. gr. Rom. III, Nr. 89. — Ζεὺς Στρατηγός Ամասարիոյ դրամներուն վրայ՝ Խարըտն եւ Խանդա, անդ, Ա, էջ 139, թ. 31 եւն։ — Հաւանական է որ այս "Զեւս Զօրավար" տեղական մըն է Անուրամազդայ։

3 Մեւս տեղերն՝ ուր յիշուած է "Զեւս Պարսից" մեր ծանօթութեանց վրայ նոր բան չեն աւելցներ։ Երեսաստէլի ընծայուած "Լաո աշխարհի" երկին մէջ, որ իրականին Ա դարէն է Ք. Ա., Զեւսի տիեզերական մէջ կը յիշատակուի (գլ. Է) նաեւ. στράτιος καὶ τροπαιοῦχος, զոր Ապուլէոս (de mundo, 37) թարգմանած է՝ Jupiter est militaris . . . tropaeophorus. Յատ-Երեսաստէլ տղբեր է նաեւ Պոլիտեւկէսի Onom., I, 24: (θεοὶ) στράτιοι τροπαιοῦχοι. Համմ. նաեւ Հեսիքիոս՝ Στράτιον . . . ἐπίθετον Διὸς (քան Հերոդոտոսի), եւ Մեծ Բազ. Στράτιος՝ Ἄρης καὶ

յութենէն եաբը՝ անոր պաշտօնը կը տարածուի հիւսիսային Փոքրուն-Ասիոյ մէջ։ Թերեւս երբեմն՝ ինչպէս Լաբրանդայի մէջ՝ բնիկ աստուածուհին մըն է կէս-հելլենացած, բայց նաեւ նոր նկարագիր մ՚առած է՝ որ շատ նշանակալից է։ Արդէն Լիմնէսի իշխանութենէն ի վեր բանակաց այս երկնային պաշտպանը միեւնոյն ժամանակ պաշտպան է նաեւ արբայից՝ որ հրամատար էին անոնց, եւ ասով՝ նաեւ պետութեան։ Ասի նախորդն է այն զինուորական դից (*dii militares*) որ կը պատուէին հռոմէական բանակներուն մէջ. բայց նաեւ բնական յաջորդն է Աֆրոդիտեի, որուն անդադար շնորհակալութիւն կը մատուցանէն Ադրամիտեանք՝ իրենց արձանագրութեանց մէջ՝ իրենց յաղթութեանց համար՝ զոր իբր ամենակարող կուռքը կը շնորհէ կամ կը մերժէ։ Աստղիւ պատահական զուգադիպութիւն մը չէ որ Զեւս Սարաոիոսի պաշտամանն գոյութիւնը կրնանք ցուցընել միանգամայն այս տեղերս՝ թէ Հերակղէա, որ երկար ժամանակ անկախ իշխանութեան մը գլխաւոր քաղաքն էր, թէ Նիկոմեդիա՝ Բիւթանիոյ մայրաքաղաքը, թէ Գանգրա՝ Պափլագոնիոյ եւ թէ Ամասիա՝ Պոնտոսի մայրաքաղաքները։

Ի՞նչ արդեօք կ՚երեւայ թէ եղած բլայ իրականին այն Դիոսի Սարաոիոսի պատմութիւնը՝ զոր Միհրդատի հարստութիւնը կը պատուէր։ Թերեւս նախնաբար Հիրիկի հովտին որեւէ բնիկ ցեղի մը տեղական աստուածութիւնն էր, որ ցեղը մերձակայ լերան մը գագաթը կը հաւաքուէր զանի պաշտելու[1]։ Ցետոյ երբ յոյն գաղթականներ այս աշ-

---

Zεύς. |— Արիսաոեաէլի Հայերէնը բառացի փոխագրած է նոյնը՝ հնագոյն օրինակի մը համեմատ՝ Դաւ. Անյ., Վենետ. 1833, էջ 627, Յան. "Սրբոցեւս եւ Տրվեւս", վերջինս անշուշտ սխալագրութիւն փխ. "Տրոպեւքոս" իբր Բաղեմանակիրը|։

1 Փոքրուն-Ասիոյ հիւսիսակողմեան մէջ բարձանց

խարհը մտան՝ իրենց անփոփոխ սովորութեան հա-մաձայն՝ այս բարբարոս (անյայն) աստուածութիւնը կերպարանափոխեցին Զեւսի Մարտիկի մը։ Ապեկ եաքն՝ երբ Իրանեան ծագմամբ տուն մը այս աշ-խարհին մէջ թագաւորութիւն մը հիմնեց, իրաւ-ունք ունենալ կարծած է այս Զեւսի ներքեւ իր Ահուրա-Մազդան ճանչնալու, եւ ընծայած է անոր նորանոր զոհեր նմանողութեամբ անոնց՝ զո-րոնք Պարսիկ միապետները կը կատարէին։ Ըստ այսմ այս աստուածութիւնը խառն բնութիւն մ'ունէր, եւ բաղկացած բլլալու էր միախառնու-թեամբ պոնտական, յոյն եւ երանեան երեք տա-րբերաց, որոնց բաղադրութիւնն արդէն նկարագրա-կան է այս աշխարհներուս թէ կրօնից եւ թէ քա-ղաքակրթութեան համար։ Թերեւս նաեւ Զեւս Սարաստոսի դինուորական պաշտօնը հիմնեցին Պոն-տոսի արքայքն իրենց նոր մայրաքաղաքին՝ Ամա-սիոյ մէջ, ի պատիւ երկնաւոր պաշտպանին՝ որ իրենց դինուց յաջողութիւն տուած էր։ Անշուշտ Հռոմէական շրջանին այս պաշտամունքի մէջ գերիշ-խող եղած էր յունական ազդեցութիւնը. եւ այն նուիրական յորջորջանքները՝ զորոնք արձանագրու-

---

պաշտօնը շատ խորին հնութեան կը հասնի, ինչպէս Սե-մական երկիրներուն մէջ։ Հմմտ. Ռոխանոս FHG, III, 592, Nr. 30: *Ἀνιόντες εἰς τὰ ἄκρα τῶν ὀρῶν Βιθυνοὶ ἐκά-λουν Πάπαν τὸν Δία καὶ Ἄττιν τὸν αὐτόν* (Բիւթանացիք լերանց գագաթներն ելլելով կը պաշտէին զՊապ՝ որ Դիոս եւ Ատիս է միանգամայն)։ Պափլագոնիոյ մէջ Ոգկասիւսի վրայ եղած մեհեաններուն մասին՝ տես Սարթոն, ԺԳ, 3, 40, էջ 562 ը. — Նոյնը շարունակուած է մինչեւ մեր օրերը ժողովրդական կրօնական հրաշանդաց մէջ, մանա-ւանդ Կըզըլ-Իրմաղի աղանդին սովորութեանց մէջ, բո-լորովին այնպէս՝ ինչպէս Ասորիքի մէջ. հմմտ. Curtiss (թրդմ. Baudissin), Ursemitische Religion im Volks-leben. p. 149 ff., 303 ff. եւ ընդհանրապէս՝ Andrian, Der Höhencultus asiat. und europ. Völker. Վիեննա 1891.

թիւններըը կը յիշատակեն (ἄρχοντες "իշխանք„ տաճարի, νεώκοροι "տաճարապարտարք„՝ մանկունք տաճարի, ἱερεὺς διὰ βίου "քուրմ ցկեանս„), ինչպէս նաեւ արձանագրութեանց ալ բանաձեւերն այնպիսի են որ երիմի մեհեանը չի տարբերիր Ցոնիայի կամ Հելլադայի մեհեաններէն։ Հոս ալ դասական բանագործական ներկայացուցիչներ կը տրուէին՝ ինչպէս Եփեսոսի կամ Պերգամոնի մէջ։ Բայց ճիշդ խօսելով մեզի անծանօթ է թէ ինչ ծիսարան կը դործածուէր հոս. եւ եթէ օր մը գտնուի կրօնական կանոնագիր մը զոհերու կամ տօներու մասին՝ անտարակոյս պիտի ցուցընէ նոյնչափ նորանշան զուգութիւն մ՚երանեան եւ յունական տարրներու, որչափ կը ցուցընէ այն արբանեակին հիմնարկութիւնը՝ զոր Կոմագենեայ Անտիոքոս արքայն կառուցած է Նիմրուդ-Ցաղի վրայ[1]։

Միհրդատայ՝ Զեւսի Սարաւիսի բնծայած մեծաշուք բնծայաբերութիւնն անշուշտ անժխտելի խնամութիւններ կը ներկայացնէ Մազդեզական սովորութեանց հետ։ Հակայ խարոյկը՝ զոր ինքն արքայն կը լուցանէր, տեսակ մը ստուերացում է այն ատրուշանական հրատին՝ զոր անդադար կը վառէին Զրադաշտի հետեւողներն իրենց կրակատանց մէջ[2]։ Արդէն Հերոդոտոս կը նշանակէ[3] թէ

---

1 Michel, Rec. inscr. gr., Nr. 735.

2 Տես ընդհանրապէս՝ Rapp, ի ZDMG, XX, 86 ff. Համմ. նաեւ Դիոն Քսկ. Ճառ. Լ, § 40 (հրա. v. Arnim, II, p. 11): (Ζωροάστρην) Πέρσαι λέγουσιν ἐν ὄρει τινὶ ζῆν, ἔπειτα ἀφθῆναι τὸ ὄρος πυρὸς ἄνωθεν πολλοῦ κατασκήψαντος συνεχῶς τε κάεσθαι· τὸν οὖν βασιλέα σὺν τοῖς ἐλλογιμωτάτοις τῶν Περσῶν ἀφικνεῖσθαι πλησίον եւն (Զրադաշտի մասին կ՚ըսեն պարսիկները լեռ մը բնական ըլալ, յետոյ թէ բորբոքած ըլալով լեռը վերուստ անդադար սաստիկ տեզացած հրով եւ այրած. եւ թագաւորը պարսիկ երեւելիներովը մեկնեցած եւն)։

3 Հերոդ. Ա· 131· Համմ. իմ Mystères de Mythra, I, p. 6.

Պարսիկները լերանց գագաթան վրայ սովոր էին դոհել։ Արամազդայ, եւ Պոնտոսի վիհապատառ պէս՝ կապպադովկիոյ մոգերն ալ սատուածութեան կ'ընծայարերելին ձէից, կամ ու ՄԻՀՐ[1]։ Առանց վրայ ուելցած գինին՝ արեւմտից ՀՈՄ կը փոխաբերնէր այն haoma՝ որուն սրբեցուցիչ հիւթը կարեւոր դեր մը կը խաղայ մազդեզական ծխարարնին ՄԷՋ[2]։ Եթէ այս ամէն նմանութիւնները նկատողութեան առնուին՝ կը յայտարերին բնաւորութիւն Միհրդատայ կատարած արարողութիւնը սուրբ։ ինչպէս Ապպիանոս կը հաստատէ, նմանողութիւն էր անոր՝ որ Պարսից միապետները կը կատարէին Պատարդագային ՄԷՋ։ Եւ սակ նոյն իսկ ամենահին սաղդ օրինակներէն մին կ'ըլլայ այն անարիւն գոհին, որ ուեհատական ծխարարնին ՄԷՋ միակ գործածականը ՇԱՏԱՑԱ է[3]։

Ո՞ր կը մնատուցուէր այս գոհը յատկապէս իշխանէն։ Շատ հրապարիչ է Խրիւիք-Լիվիան հմտորել այն բարձր լեռը՝ որուն մնսին կը խօսի Ապպիանոս. կենդրոնական բագինը հաստարել այն գագաթը՝ ուր վառելու համար խորոյկի փայտակոյտը կը դիպուէր, իսկ բոլորակաձեւ շրջապատն բանկերկրորդ փայտակոյտին տեղը։ Խոյց յոյն պատմաբանին բնագրին ՄԿ խօսքը հակատակ կ'երեւայ այս տեղն օրոշելուն։ Որովհետեւ կ'ըսէ թէ խորոյկը կը

---

[1] Սարաբո, ԺԱ· 3· § 14, էջ 733 ե·։ Ἀποσπένδοντες ἔλαιον ὁμοῦ γάλακτι καὶ μέλιτι κεκραμένον (Ս'ընծայէին ձէի՝ կաթի եւ մեղրի հետ միասին գանգատած)։

[2] Հմմտ. այս մասին իմ Mystères de Mythra, I, p. 147, 197։ — Արարողութիւնն ատարաց Նաբրական բնիկ մասին՝ անդ, էջ 320, ծն· 8։ — Խնկոց գործածութեան նկատմամբ բանական եւ մասնաւորել Հերոդ· Ջ· 97 (λιβανωτοῦ τριήκοσια τάλαντα... ἐθυμίων. երեք հարիւր տաղանդ խունկ ծխել ատաւ)։

[3] Հմմտ. Darmesteter, Le Zend Avesta, III, p. LXVIII.

անանուէր նաւարկողներէն հպարտ սպառէ աւելի հեռաւորութեամբ· Արդ Երիմի ծովէն բաժնուած է ծովախիտով լեռնաշղթային ամրոյծ թանձրութեամբը· Ուստի կ'երեւայ թէ այն մեծագործ հրաման չէր վառուած Զէւսի Ամրասիոսի բարձունքին մէջ, այլ աւելի մօտ Պանտոսի Նէքրոնեսի՝ անտարակոյս այն բանակատեղւոյն մնաներն, ուր բանակը հաւաքուած էր[1]·

Ասի այն փոքրիկ անտառապատ թմբերէն մին է՝ որոնցմով պատուած է պաշտամանն մը պատմութիւնը, զոր մեր թուականութենէ յառաջ Ե դարուն կը զարձագրէին գանել երկար ատենական թագաւորութեանց վէհապանները՝ Ինիթանիոյ, Պափլագոնիոյ եւ Պոնտոսի· Միայն նոր գիւտերը կրնան յերեւան հանել թէ ինչ էր անոր ծագումն եւ ինչ ճակատագիր ունեցաւ, եւ բաղձալի է որ Երիմի լերան վրայ կատարուած պեղումներով կարելի բլլայ մանրամասն ուսումնասիրել այն արբարոնը՝ որ լերան գլուխը կը կանգնէր, եւ այսպիսով կարենանք յաւագոյն կերպով ճանչնալ Միհրդատայ հարստութեան պաշտամունքն կրօնքը·

Երիմի գիշեր մ'անցընելէն ետքը Հիւբերս անենկին մէջ (Ἀξ-ένος-ψέυδ-ονος), ուր գիւղապետը մեզի ընձեռեր մը պատրաստեց՝ որ աւելի առատ էր

1· Ապպիանոս արեւելեան ճչդրիտ տեղեկութիւն մ'ալս մասին չի տար· բայց սա խօսքը՝ գլ· 65· Γίνεται τοῖς πλέουσι καταφανὴς (նաւարկողներուն տեսանելի կ'ըլլար)· եւ միւս գլխոյն սկիզբը՝ գլ· 70· Ἀπόπειραν τοῦ ναυτικοῦ ποιησάμενος ἔθυε τῷ στρατίῳ Διὶ... καὶ Ποσειδῶνι ἅρμα καθεὶς εἰς τὸ πέλαγος, ἐπὶ Παφλαγονίας ἠπείγετο (Նաւատորմիղին փորձն ընելէն ետքը գոհեց Զօրական Դիսոսի . . . եւ Պափլագոնի՝ կառք մը ծով ձգելով, ամպարտիկ դէպ ի Պափլագոնիա)· կը յուշեն թէ այս տեղ վիշտած լերը Պանտոսի մէջ պէտք ենք փնտռել, եւ այն՝ ծովեզերքին մօտ· Ցաւարաբար կ'երեւնայ թէ բլլար Ակ-Յայը՝ երկրին ամենաբարձր դագաթը· (տես վերը՝ Ա, § 9)·

քան Համագամ, Ամասիա վերադարձանք ապրիլ 28ին՝ պատելով Լուկիան լերան բոլորը հարուածեր, երեք քառորդ ճամբորդելէն ետքը՝ հասանք վէրդէ գիւղը։ Զափկան այն տապանագիրն՝ որ այստեղ յառաջագոյն օրինակուած էր (Թ. 144), այսօր չորս կտորի կարուած է, եւ կտորներըը գործածուած են իրրեւ խարիսխ այն գերաններուն՝ որոնք մզկիթին տանիքը վեր կը բռնեն։ Վէրմիչէն դիւրին էջքով մը հասանք Ամասիա, ուր անցուցինք յաջորդ օրերը՝ արձանագրութիւններ հաւաքելու եւ վերատեսնելու համար։

Դ. Զիլիտիա եւ Սեբաստոպոլիս։

§ **11.** *Ամասիայէ Զիլէ* (տես. ԺԳ)։ — Ապրիլ 4ին կիրակի օրը Ամասիայէն ելանք ուղղակի Զիլէ երթալու համար։ Նախ կը հետեւինք Թոխաթի ճամբուն՝ որ շուտով կը մնայ ձեզ կերծ մը՝ Հիրիկի աջ ափին երկայնութեամբ անցնելով։ Միւս ափը կանգնած ուղղահայեաց ժայռը՝ հորիզոնաբար կտրուած է գրեթէ հաւասին մակերեսին հաւասար բարձրութեամբ։ Ահա մեծ աւելի խոշոր փղաձեւ փորուածք մը՝ որ կարծր կրաքարին մէջ բրուած է, գրեթէ մէկ մղոն երկայնութեամբ կ'երկարածգի եւ տեղ տեղ շարունակուած է ներքնակառոյց որմերու վրայէն։ Ցայտնապէս ջնջուորդներ են ասոնք Ջմմուղի մը, որ սահմանուած էր Ամասիոյ հարաւային թաղին ջուր հայթայթելու։ Երկար ժամանակէ վեր անգործածելի է, եւ իր նախնական շինութիւնը հաւանօրէն հնութեան ժամանակէն է[1]։

---

[1] Այս ջրմուղն ամէն ուղեւորաց ուշադրութիւնը գրաւած է՝ որոնք այս կրճէն անցած են. (Համիլտըն՝ Ա. էջ 365. Պերոտ՝ էջ 366. Վան-Լենեպ՝ Ա. էջ 90, որ սուտ երակի մ'ալ կը դնէ)։ Համիլտընի ժամանակ (1835)

Ամասիայէն 1 ժամ 40 վայրկեան հեռու, կ–է––կ–յ–չի մղկիթին մօտիկ մէկ գերեզմանոցին մէջ գտանք սպիտակ մարմարէ սիւն մը՝ արձանագրութեամբ (Թ. 458) կարոս ինքնակալին եւ իր կարինոս որդւոյն։ Ինչպէս կը ցուցընէ նման հատակոտոր մը՝ զոր Անգերսըն եւ Մունրոյ օրինակած են Թուրքիալի մէջ[1], մղձաւքար մըն է ասիկայ Ամասիա-Գազիւլուա-Նամանա ուղղւոյն. եւ այս պարզ յիշատակարաններն առանց արժէքի չեն լուսաւորելու համար անոնց վրայ յիշատակուած սակաւաւօրեայ վերապահութիւնները։ Կարոս՝ որ Հռոմէիոյ լեգէոններէն ինքնակալ հռչակուած էր եւ իրեն իշխանակից ըրած էր՝ իբր կեսար՝ իւր կարինոս որդին, պանոնիոյ մէջ 283ին յաղթեց Սարմատներուն եւ Կուատներուն, որոնք Դանուբն անցած էին. եւ անկէ ուղղակի Արեւելք անցաւ[2]։ Պարսից դէմ այն արշաւանքին ձեռնարկելու, ուր սակայն իւր մահը գտաւ։ Անշուշտ այս առթիւ էր որ Նորագել տուաւ Ամասիայէն կամանա տանող ճամբան։ Իւր զօրաց մէկ մասն անտառակոյս Սեւ ծովու նաւահարմոյզ Դանուբի բերանները փոխադրուած էր Ամիսոս. եւ ծովեզերքէն իջած են Միջագեաք՝ անցնելով Ամասիա, Կամանա, Սերաստիա եւ Մելիտենէ։ Այն ժամանակ կարգի բերուեցաւ այս մեծ ուղմուղոյն գոնէ մէկ հատուածը՝ որ այս քաղաքները կը կապէր[3]։

արգէն մասամբ աւերած էր։ Ֆէլ գտաւ Տավերնիէ (Ա., էջ 10, ապ. 1679) կ'ըսէ. "Ազբիւրէն քալաք ջուր բերելու համար՝ երբեմն կարած փորած են մղձի չափ սեղ կարծր ժայռը՝ իբր թէ մարմար ըլլար, եւ ասի պրանչէլի աշխատութիւն մըն է„։ Թրքական զրոյց մը նոյնը կը վերագրէ "Ամասիոյ թագաւորիդ մ'ազգկան թիկնաժուռն (Վան-Լէնէպ)։

1 Ուր. 459 = CIL, III, Suppl. 14184, 18.

2 Համմ. Schiller, Gesch. der röm. Kaiserzeit, I, p. 883, n. 3.

3 Աւելի գժուարին է որոշել թէ ինչու Նէոկեսարիոպոլիս ձօն մ'ընծայած է "կարինեայ՝ որդւոյ տեառն

Կափու-Կայսէ քիչ մ՚եւոր Զելլայի ճամբան կը բաժնուի Թոխաթի խճուղիէն, կ՚անցնի Կաւագ-չայէ եւ կը կարէ Տէվէ-Ենիէն բերդի դաշտը, ուր իրարու կը համախառնին Տէվէ-չայի, Զէլվերէկ-Իրմաղի (Ակի-լայա) եւ Տօղանլու-Սուի (Վերին Հիրիկ) ջուրերը։ Վերջին գետիս վրայ փայտէ կամուրջ մը ձգուած է Կէվկէք (Պրպտլճէ) իջեւանին (Խան) մօտ։ Ասոր մօտիկ սառկական գերեզմանոց մը կը պարունակէ սիւներ եւ հնութիւնան ուրիշ բեկորներ, գժբախտաբար առանց արձանագրութեան հետքի։

Յետոյ անտառախիտ լեռներու միջէն խորամուխ կ՚ըլլանք Հիրիկի հովիտը, որուն ձախ եզերքին կը հետեւինք, եւ գալարապտոյտներով վեր կ՚ելլենք Զայրն-Կայա քարաժայռին հանդէպ, գագաթնահարթ բարձրաբերձ լեռնոտ մը՝ որ իւր սպիտակութեամբն արեւու մէջ կը շողշողար (Պակ.)։ Շուտով կը թողունք գետը, որուն կրաքարային երկու լեռնորմերուն մէջ՝ արեւելքէն իջնալը կը սեանձնէր, որոնք նեղ անցք մը միայն կը թողուն Զելիսթաթի եւ Պապիմնիթաթի միացեալ ջուրերուն։ Դժուարին վերելքէ մ՚եւոր կը հասնինք Ալիը-Ազ-Ը սարահարթը, որուն բարձրադոյն կէտը Ամասիայէն հազար մետրէ աւելի բարձր է։ Կաղնեայ եւ սոճեայ անտառներէ մեղմ կուառն սեղծ թփուտներու եւ խեղճ գիհիներու, ճամբան ծամածուռ կ՚ընթանայ այս չոր երկրին ելեւէջքներուն վրայէն մինչեւ Ո-ՉԱՆ գիւղը։ Ասոր ոտքերնի հիւղերը խմբուած են բլուրակի մը սառրուն, որուն գլուխը պատած է հին ծառերու պուրակ

Տե՛ր Կարապետ (Ուրմ. 67· Համմ. Ընդհանուր՝ վերը, Ա, § 41)· որովհետեւ կարծեաց իւր հոր չէր բնակեցած Փոքր-Ասիոյ մէջ, բայց թերեւս առժամանակեայ խաւրուած էր հոն՝ 282ին վերջ՝ յաջորդ ասուդին արշաւանքը պատրաստելու համար։

մը, որոնք հետաւէն ալ մեր ուշադրութիւնը կը գրաւեն. եւ գագաթին կը նշմարենք հետաւոր գուշակհետական հովիտներու վրայէն՝ այս փետակաձեւ երկրին յաջորդական խորչախորշ ծալքերը, մինչեւ Եբլարդ-Յադի չորցուցն կատարը՝ գրեթէ քսան մղոն հեռու։ Այս բարձունքը՝ Էրիմիի բարձունքին նման (§ 10)՝ նուիրական տեղ մըն է, ուր Կրկէլ-բաշիները կը շարունակեն իրենց աւանդական ծեսերը կատարել։

Ճամբան կը խնդարհի հարաւային գագաթին վրայէն՝ անցնելով դեպակէ մը, որ դէպ ի արեւելք կը հոսի, եւ յետոյ վերջին լեռնոյն ալ էլլէն եռբը՝ արագօրէն խորամանկ կ'իջնայ կիրճը, որուն մէջէն կ'անցնի Ջիլէի գետը. եւ ճամբան գետոյն մերթ ձախ եւ մերթ աջ ափը քերելով կ'երթայ։ Հաւանօրէն այս տեղ փնտռելու ենք այն յաղթութեան տապարէկը, զոր կատարեց Կեսար՝ Փառնակայ դէմ, եւ որմէ եռբը Հռոմ խուրձը իր այն հռչակաւոր լուրը բե Veni, vidi, vici (եկի, տեսի, յաղթեցի)[1]։ Ներկայ մեծութիւնն հետզհետէ սիրելով՝ թողլ չտուաւ որեւէ տեղագրական դիտութիւններ բնելու, եւ հոգիս կը գանգատէին ջղագայթները՝ որ ճամբուն երկայրերը աստիճանաբար չարուած են եւ կը գառնան Ջիլէսուի արբեհայց հոսանքով։ Աստիճանած էին մեր ոտքերը թողուլ անձրեւէ կակղացած այս հողին մէջ ոտմեխաձեւ թողուած. եւ քաղաք հասանք խոր գիշերին։ Այն գարշելի իջեւանին պատին վրայ՝ ուր օթեւանած էինք՝ կատակարան յաջիճագէտ մը կեսարու խօսքին նմանութեամբ ծաղրարանօրէն արձանագրած էր՝ Veni, vidi, fugi (եկի, տեսի, փախայ)։

---

1 Հմմտ. Գէորգ Պերոտ ուսումնասիրութիւնը՝ Georges Perrot, ի Comptes rendus Acad. des Inscr. 1871, p 312 ff.

§ **12.** *Չիլիկ*։ — Որ կողմէն ալ Չիլիկ մտցուի (տես էջ 189, պակ. Չիլիկ՝ հիւսիսէն տեսնուած) հայեցուածքը կը դրաւուի բլուրէ մը՝ որ քաղաքին արեւելակողմը կը բարձրանայ եւ իր կատարը կը կրէ հին միջնաբերդի մը պարիսպները։ Դաշտին մէջ կղզիացեալ այս բարձրաւանդակին վրայ երբեմն կանգնած էր այն հռչակաւոր տաճարը՝ զոր Պարսից թագաւորները նուիրած էին իրենց ազգային աստուածուհիին՝ Անահտայ (Աննահիտա.) Անահնոսի (Ա֊ահնա֊Մանայ.) եւ Անագաստէսի[1]։ Փարթամ արբարանին մէջ, ուր կը սպասարկէին խուռներամ բազմութիւն մը մեհենապահներու, ամէն տարի Շահաց մեծ ուրախ կը կատարուէր՝ որ անտարակոյս բաբելական ծագում մ՚ունէր։ Շատ կարեւոր տօնախմբութիւն մը՝ որ այսօր ալ տակաւին տեղի կ՚ունենայ հոս դեկտեմբերի առաջին կիրակին, թերեւս հին տօնախմբութեան մէկ ձեւափոխութիւնն է[2]։

Նուիրական բլուրը վրայ կատարուած պեղումներն անտարակոյս Փոքրուն Ասիոյ մայրաքաղաքներուն պատմութեան համար այն նշանակութիւնը պիտի ունենան, զոր ունեցած են Ակրոպոլսի պեղումները յունական արուեստին ծանօթութեան համար։ Այսօր մենք միայն նիւթը կրնանք ուսումնասիրել։ Ապահովապէս բնական է այն բարձունքը, զոր հիները կը պնդէին թէ առաջապետական Շամիրամայ դրօճն բլլայ. որովհետեւ ժայռը շատ տեղ միահարթ կ՚ընթանայ. բայց թերեւս՝ ինչպէս Սարաբոն կը հաստատէ, նոյնը հողով ալ լեցուցած են՝ անոր այժմ ալ ունե-

---

1 Սարաբոն, գ.Ա. 8, § 4. Այս աստուածոյ մասին՝ հմմտ. իմ Textes et monum. rel. aux Myst. de Mithra, I, p. 130. Ան֊գ֊ստ֊ թերեւս Ameretât է։

2 Հմմտ. Perrot, Exploration Galatie, p. 378. եւ Souvenirs d'un voyage en Asie Mineure, p. 459 ff. — Հմմտ. վարք՝ § 23։

ցած ձուաձեւ կերպարանքը տալու համար[1]։ Իրր 150 մետր երկայնութիւն ունի գագաթեան վրայ, եւ քաղաքէն միայն իրր 15 մետր աւելի բարձր է, որ այսօր ալ տարածուած է անոր սորտուր՝ ինչպէս հնութեան ժամանակ։ Երբեմն մեհեան մը կանգնած էր հոն[2], որ պարսպապատ էր՝ ինչպէս են տակաւին յունական այլեւայլ վանքեր. եւ թաւքերը հոն զօրանոց մը եւ մզկիթ մը հաստատելով՝ անոր հնագոյն սահմանեալ նպատակը փոփոխած չեն բլլար։ Բլրի գագաթին մէջ ալ կը տեսնուի տակաւին գրեթէ բոլորովին լեցուած ներքնուղային բերանը, որ քարաժայռին մէջ կը խորասուզուի 45° հակումով, ճիշդ ինչպէս է Ամասիոյ միջնաբերդին փապուղին, եւ անոր պէս ան ալ անշուշտ ջրամբարի մը կը հասցընէր[3]։ Այլուսա բակին ամբողջ

---

1 Ստրաբոն, ԺԲ, 8, § 4, էջ 512 C· Ἐν δὲ τῷ πεδίῳ πέτραν τινὰ προσοχώματι συμπληρώσαντες εἰς βουνοειδὲς σχῆμα ἐπέθηκαν τεῖχος καὶ τὸ ἱερόν. (Դաշտին մէջ ժայռ մը գեղատեսքով լեցընելով բլրաձեւ. կերպարանք՝ վրան չինելին պարիսպ ու մեհեան։) Հմմտ. Bell. Alex. 72: Zela est oppidum in Ponto positum, ipsum ut in plano loco satis munitum; tumulus enim naturalis, velut manu factus, excelsiore undique fastigio sustinet murum. (Զելա պոնտոսի մէջ գտնուող բերդ մըն է, որ հարթավայրի մէջ գտնուելով ալ բաւական ամուր է. վասն զի բնական հողաբլուր մը, կարծես ձեռքով չինուած, ամէն կողմանէ սեպաձեւ բարձրութեամբ վեր կը բռնէ պարիսպը։)

2 Հմմտ. նախորդը։ — Զելայի մէկ պղնձադրամը կ'երեւայ թէ կը ներկայացընէ մեհեան երկու ժայռաձեւ աշտարակները, առանց մը նախադրունք (դաւիթ), որոնց ետեւը կ'երեւայ մեհենին ճակատը։ Հմմտ. Babelon եւ Reinach, Monnaies d'Asie Mineure, I, p. 117, 11 եւ Տխտ. XVI, պտկ. 19։

3 Խնճիեան կրնար դեռ փապուզին մէջ իջնալ Հմմտ. Ուխտաբեր, Ազխ. ԺԲ, էջ 138, եւ Կինէ, Ասիական Տաճկաստան, Ա, 731։

Տպագր կապտաւած է փլատներէն՝ խառնուած բուռա-
Տպագին Տեսա. Ան չդիտցաւ բնաւ ծագրէն՝ որ
երբեմն այս տեղը կը բռնէր, բան մը կանգուն
Միացած չէ. եւ միայն Ձիւղերի կոյսերական գրամ-
նեղէն կրնանք անոր մասին գաղափար մը կազմել։
Ար տեսնենք Տան "չորեքսիւնեան տաճար մը, կնո-
գրանական կամարակապով եւ երկրանկիւնի ճակա-
տով ,, որուն մէջ կ'երեւար բազին՝ ուր կը վառէր
մեգերուն "անշէջ Տաբրը ,,։

Առկայն բարերախտութիւն ունեցանք գտնե-
լու Նկարագրական Տատանոսար մը՝ որ տատնդ
արեւ է տարակուսի այն անՏեսա եզան յիշատակա-
րանին կը վերաբերի։ Ասիկա բնեղր մըն է սպիտակ
մարմարի՝ 1 մետր բարձրութեամբ եւ իբր 1·50 մ
լայնութեամբ, որ Տպղէն Տորերու գետրս Տանուած՝
գրուած էր գորանդրին մակդ գրած տալիւր (Պակ.)։
Ատա մըն էր կարեվոր խոչընդոտ մը՝ չատ գեղա-
ձեւ տարուեսով։ Ականեվի տեսարժատրգ երես եւ
տպարեվատրգ երես վրան՝ երկու կարճատիճներ
գէմ տա գէմ վեր կը մագլնէն՝ կրկեսի խտական տա-
նատոզ նմանի՝ գէպ ի վեգ բռնական ճագկապարգ մը։
ալ կազմեր միացած է պյժմ՝ բայ ի գլեվէն, երկու
մաս իրարի երեւ իրարուն Տպրէն. իսկ իր
գիմնդի բնեվէն միայն ճերան մը միացած է։
Արեւնդյն անատուններէ՝ իրարմէ բաժնուած մեե-
նդյն ճագկապարգով՝ կը գանուին գարձեալ Վի-
գիաման Ապոլոնի մեՏնեին մէջ՝ նեղրին տաճարին
խոչընդեսն վրան, որոնք Վ. գարու Նչ. Ք. վեր-
ջէն են, եւ որոնց ոճոյ գորատոր ճապաւեսութիւնը
Պր. Խոչեի[2] պրանչոյն ապգած էր։ Արեր Տատա-

---

1 Խորբրեն եւ Խոչոսիս. անդ՝ էջ 116։ Թ. 1. եւ
8Խտ. Ա.Ջ., պակ. 13։ Հմմտ. Թ. 12։ 13։ 17։ 18։ — Գրամ-
նեղրուն վրայ նեղկայացուած ուրիչ մեՏնան մ'ալ՝ որ վեց-
սիճի է, անատրակոյս Ինդեսկայոյ տաճարն էր։

2 Rayet, Milet et le golfe Latmique, pl. 175, 49, 51։ Հմմտ. Furtwängler եւ Roscher, ի բա-

կատարին ալ քանդակագործական յատկութիւնները վար չեն մնար բանով մը, որչափ կրնանք ասկէ դատել. Արկեաի մնացորդին յատկութիւնները, եւ եթէ քանդակման չըլլար ժամանակ մ՚որոշել այսպիսի անար նշանակ մը, պիտի միտէինք նոյնպէս ազգատոհմական չըլլանէն գնելու այն չնաւթիւնն՝ որուն կը վերաբերէր այս խոյակը, թեւաւոր առիւծները, որոնց ներքինքը նոյն խոկ Ցիդիր Պաբակաստանը կը գնեն[1], յայտարար բնաւրուած էին իրր գարգ մեհենի մը՝ ուր մագդեկոնաց ատաուածուհւոյ նուիրուած էր։

Ուն քագարը մնանուսրակէս ագրատ է հին Հայոց գրկներով։ Կարեւոր բնակավայր մ՚եղած էր այն վայրկենէն սկսեալ, երբ Պոմպէոս քագարը մ՚բրաւ գանի, Տաճկական կայսրութեան եւ միջին գարուն ամրոց սեւոպութեան ժամանակ, մինչեւ մեր ժամանակակից չըլլանը, — այժմ իրր քաղաք Տպագր Տոգի բնակիչ ունի. — եւ ինչպէս յաճախ կը պատահի՝ ագրատ է իւր անցեալին վերաբերութեամբ։ Ալիպագի բնակին մէջ ագրերուն վերեւը նշմարելի սեւ կրպարէ սահուսկ մը (երկայնը 1·50 մ. լայնքը՝ 0·80 մ) վրան քանդակուած գարգով մը, ուր Տասս ու կարճ սիւներ կը կապուին ծագիկներու Տետ՝ որոնց արեւելեան ճաշակի սեռով մը յարդարուած են (պատ.)։ Ներքի Տետագրերգրութեան եր ապիտակ մարմարէ ուրիշ բեկոր մը (բարձր՝ 0·30 մ. երկայնը՝ 0·37 մ. հաստը՝ 0·18 մ)։ ար Հայոց եկեղեցւոյն մէջ կը պատահի, եւ ար գագաթարար բերուելոյ մեկն։ Քարը գարգարուած է խարտանգակով մ՚ար ապատվակա-

---

նեն՝ Gryps. պրն. 1774։ — կարճառնեներ կը գարգարէին նաեւ այն նախագրանց խոյակները անկիններու, գորոնք կանգնած է Ագրիոս յերեւոյթ 40ին նե. Ք։

[1] Furtwängler. անդ. պրն. 1775. Dürbach. ու Saglio, է բառին Gryps. էջ 1073։

հին է. կնոջ մը կամ երիտասարդի մը դիմակն է՝ բոլորուած տերեւազարդ պսակով մը՝ որ ժապաւէններով հանդուցուած է։ Դէմքն հերը յարդարուած էր ճակատին վրայ համաչափ փնջերով՝ որոնք վարսակալով մը բռնուած են, եւ այսերուն երկու կողերէն կը կախուին երկու խոպոպիկ՝ որ ժապաւէններով հիւսուած են։ Կերպարանքն նկարագիրը նկրկինոյ մը դէմքը կը յիշեցնէ. եւ թերեւս ասիկայ իրոք պատկեր մըն է Աննահաթ մկ տաճարապատկին։

Զէլլայի մատակարարած արձանագրութեանցը չարքը պիտի կարենանք քիչ մ՚աւելի ճոխացընել (թ. 260 եւն)։ Սակայն՝ ինչպէս մեր աշխատակիցը կը հաստատէ (տես վեր՝ Ա, § 19), այս քաղաքիս յայժմ ծանօթ արձանագրութիւնք այնպէս անշուշտ են, որ հակասական կը մնան իւր այն հաշուակատարութեան՝ զոր կը վայելէր երբեմն թէ իւր մեհենին եւ թէ փառնակայ գեմ կնաբոյ տարած յաղթութեան պատճառաւ։

§ 13. *Չիլհէ Մոդոս-Միհրայ* (Քարահս ԺԴ)։ — Մայիս 1ին թագուհիք Զէլէն՝ քննելու համար այն տակաւին չհետազօտուած հռոմէական ճամբան, որ Զէլլայն Սերաստապոլոյ հետ կը կապէր՝ կարելով Տարաւ-արեւմտեան գետ ի հիւսիս-արեւելք բնեմացող լեռնաշղթան՝ որ այսօր կը կոչուի Դէվէկի-Տաղ (Ուղտապանի լեռ.)։ Ճամբան նախ կը կարէ քաղաքը չէջապատող փոքրիկ դաշտը, անցնելով բարձունքի մը առորոտէն՝ որ Ո–ռ–ռ–ն–ֆ–ղ[1] կը կոչուի, եւ որուն գլուխը կանգնած է մհմեանական սուրբի մը գերեզմանը։ Զէլէն 2 քիլոմեթր անդին ճամբան կ՚անցնի տաճիկ գերեզմանոցի մը քովէն, որ հին բնակութեան կը պատրաստակ. սիւներու եւ կոփածոյ քարերու մէջ կանգնած էր մշտնաքար մը՝ որ Աղէքսանդրի Սեւե-

[1] Թուն անունը՝ Հ–ռ–ռ–ն–ղ–ի՞։ [Անգիրէնէ։]

բոսի անունը կը կրէ (տրճ. 468) եւ որուն պիտի վերադառնանք դարձեալ։

Քիչ մ՚ետքը ճամբան կամաց կամաց կը բարձրանայ՝ հետեւելով բլրաշատ գետնին եւ լեռնէքներուն. միջնդմէջ դէպ ի արեւելք կարճատես տեսքեր կը բացուին դաշտին վրայ, ուր հետուն կը նշմարենք գիւղերու շարք մը, որոնց անուններուն մեզի կու տան՝ Ուշ-Ըեւե, Իւլէ-Ի· յետոյ կ՚իջնանք բերրի հովտի մը մէջ Զէլ-Ըեւ թաղուկ գիւղը (Զիլէկ 2 ժամ)։ Ինչպէս քիչ մը յառաջ մեր հետապատած գերեզմանոցը՝ նոյնպէս Զելմէլբինն ալ ճարտարապետական հետաքրքրութիւններ կը պարունակէ։ Նշմարելիներէ սիւներու կաորներ եւ կորնթական ու բիւզանդական խոյակներ։ Կերեւցան մեզ, որ խնամքով յանկապատուած է, կ՚երեւար թէ բնակչաց կողմանէ յատկապէս կը յարգուի։ Ասոր քովէն թափուր մը բառացի կերպով ծածկուած էր գոյնզգոյն ցնդոտիներով, խայտաբղետ ծուէններ՝ որոնց օգնութեամբ ջերմը կը "կապէն" թիփնի։ Անելի ուշադրութիւն գրաւեցինք քրիստոնէական կոթողի մը, որ սարկաւագի մը տապանագիրը կը կրէ (Թ. 277). բայց այսօր մանրամասնական սուրբի մը գերեզմանը զարդարելու գործածուած է։

Զելմէլբի քովէն թողուցինք սովորաբար գործածուած ճամբան, որպէս զի այցելենք Կէչէ-Ջոյ (Գրչատեղի) չէնը, որուն համար դիմէ կ՚ապահովցնենէն թէ արձանագրի դիւաեր պիտի պահէր մեզի։

Ուսաի խորամանկ եղանը գահավէժ կիրճ մը, ուր մեր սայլերը հազիւ կրնային եւլել։

---

1. Ասի քաղաքանոմի ժողովրդական անուանաբանութիւնն մըն է (Frazer, Golden Bough, Թ տպ. Հար. Գ. էջ 26 եւն)։ Ցաճկասաանի մասին կը չաասանամ՝ ընթերցողը խնդրելով այս գրութեան՝ Curtiss, Ursemitische Religion im Volksleben, 1903, p. 96 ff.

Մեծ վտակ մը, որ Ջրագոյց մը կը դարձընէ, կը հոսի սեպաբերձ ժայռերուն մէջէն, որոնց մէջ փոռուած է ճամբան՝ տեղ տեղ հակիւ մէկ մետր լայնութեամբ։ Առանց խափանարար արգելքի գագաթը ելլելով՝ վերջապէս հասանք Արշաջուկ, որ բլուրներու մէջ նստած է՝ Ձելթէքի հարաւակողմը՝ իբր մէկ մղոն հեռու. բայց այս խեղճ գիւղը բան մը չընծայեց որ արժէր։ Ցուսախաբ վերադարձանք աւելի քիչ դժուարին ճամբան՝ որ բնադարձակ գոգահի մը մէջ իւր շրջանը կ'ընէ մարգագետիններու մէջէն, ուր բազմաթիւ նախիր մը կ'արածէր. եւ վերջապէս հասանք Սիլիս։

Սիլիս Ձերքէզներու գաղթականութիւն մըն է։ Իր անոնք՝ որ չինուած են կաւի հետ շաղախուած խճերով, բլրոյ մը դարիվերին վրայ ասիճանաբար վրայէ վրայ կեցած են, եւ այս ցած ու միահարթ տանիքով, իրարու կից ու վրայէ վրայ նստած շինութիւնները՝ հեռուէն բերդի մը տեսքը կ'առնուն, որ իւր բնակչաց նկարագրին հետ ալ անհամաձայն չէ։ Բլրակի մը գագաթը գրաւող գերեզմանոցին մէջ կանգնած է՝ հեռուէն ալ տեսանելի՝ մղոնաքար մը որ Հողին մէջ մնուած է (պակ.)։ Վրան կը կարգացուի տակաւին Գաղերեայ "պղնուագոյն կեսարու,, անունը (արձ. Թ. 469)։ Ուրիշ մը՝ որ շատ ծայրատուած է, կը գործածուի իբր անկիւնաքար բնակարանի մը դրան առջեւ (արձ. Թ. 470)։ Հին ուրիշ հատակոտորներ ագուցուած են անոնց պատերուն մէջ, կամ իբր գերեզմանաքարեր գործածուած են. եւ հաւանական է թէ Սիլիս հռոմէական ճամբուն անծանօթ կայանի մը տեղը կը բռնէ։

Երկրորդ օրը (2 Մայիս) շարունակեցինք հովիտն ի վեր ելլել, ուր ցորենն արդէն կանաչցած էր, վտակի մը երկայնութեամբ՝ որուն միայն անոր Գէրէ-Ձայ (Ձորագետ) անունը կու տան, եւ յետոյ դէպ ի հարաւ դառնալով՝ խորամուխ եղանք

նեղ կիրճ մը, ուր կծկած են Կ--բ--Լ-ի քանի մը տներ։ Գիւղին անառաջ արմաքարերով շինուած ցած ու հարթայարկ տնիկները կիսով չափ թաղուած են հողին մէջ, անշուշտ որպէս զի բնակիչները աւելի պատսպարուին ցրտին դէմ՝ որ ձմեռը խստաշունչ բլլալու է։ Ամառուն ցօղղեամ մը ապիտակցուցած էր խոտերն ու անտառները. որովհետեւ հոս մշակութեան հողերու գօտին անցնելով՝ կը մնային անտառներու սահմանը։ Քիչ մ՚ետքը սաստիկ կ՚բլլայ ճամբուն զառիվերը, եւ գետինն այնպէս խոր հեղեղատուած էր որ մեր սայլերը մաղ մնայ պիտի չախչախէին, եւ հարկ եղաւ որ լեռնականները կանչենք եւ մարդիկ մեր բեռները չալկած հանեն մինչեւ լերան գագաթը։ Ցայտնի էր թէ հին ճամբուն ուղղութենէն չեղած էինք, եւ այն ուղին աւելի արեւելակողմն շատ աւելի դիւրագնաց անցք մը գտած բլլալու էր Դէվէ-Պօղազ կարելու անցնելու համար։

Գագաթէն (1564 մեար), ուսկից դէպ ի հարաւ հեռուն կը նշմարենք Ջամու-բէլի ձիւնապատ կատարները, արագօրէն իջանք՝ նախ անտառի միջէն, յետոյ բերրի հովիտ մը մարգերուն ու արտերուն վրայէն՝ մինչեւ Մ-'-լ--ֆ-Ալչ-թէփէ։ Ասիկայ մահմետական վանք մ՚բլլալէ յառաջ՝ քրիստոնեայ կրօնաւորաց ապաստանարան մ՚եղած կ՚երեւայ։ Մգկիթի պատին մէջ գտանք բիւզանդական տապանագրեր եւ նոյն իսկ հեթանոսութեան շրջանին վերաբերող հատակոտորներ (արձ. թ. 278 եւն)։ Գերեզմանոցին մէջ անկուած բազմաթիւ հին սիւներ թերեւս մզոնաքարեր բլլան, բայց որեւէ արձանագրութիւն մը չեն կրեր, եթէ միայն գլխիվայր հողին մէջ մխուած չեն։ Ուրիշ սահմանաքար մը՝ որ երբեմն Սեբաստոպոլսէն սկսեալ ե հազար քայլը կը ցուցնէր (A Sebastopoli millia passuum V), երկրիս հին սովորութեան մը համեմատ՝ դոր արդէն Բուսբէք նշանա-

կած է[1], փոխուած է լոդքարի՝ տան մը հողածածկ տանիքը գլանելով պնդելու համար։

Ա՛յս սիւնը՝ նման անոր, որուն հանդիպած էինք Զիլէէն ելլելու տաեն (տես վերը) դորշ գեղեցիկ մարմար մըն է, եւ կը կրէր Սեւերոսեաններէն միոյն անունը, որուն մնայուններ մշակաբուած էր. բայց որ տաճարին արիքն էր եւ երիցս հիւսպատուս։ Ամէ միոյն մէկ իշխանի մը կրնայ յարմարիլ, այսինքն՝ Ադէքսանդր Սեւերոս, եւ 231 Ց. Ք. տարեդարձ[2]։ Երկու մղոնաքարերը կը վերաբերին Զելայէ Սերաստոպոլիս տանող ուղղին, եւ մեզի կ'իմացընեն թէ նոյն ժամանակը խճուղին նորոգուեցաւ փոխ-պրետոր Նաւիրակէ մ'որ մինչեւ այսօր անծանօթ էր՝ Կ. Յուլիոս Պրոկուլիանոս (Q. Julius Proculeianus)։ Ճամբուն աշխատութիւնները սկսուած էին երկու ծայրերէն ալ միանգամայն, եւ արագութեամբ գլուխ հանուեցան գործաւորաց դանդաղ խմբերով։ Ա՛յս ամապատրաստութիւնը պատճառ էր հանգամանաց անհրաժեշտ սահպողականութիւնը։

Արտաշիր՝ Սասանեանց հարատութեան հիմնադիրը՝ 231ին յանկարծօրէն յարձակեցաւ Հռոմէական կայսրութեան վրայ, գրաւեց Միջագետքն ու Ասորիք, եւ այս յանկարծական յարձակմանը առիթած շփոթութենէն օգտուելով՝ իր սրբութիւնը գլուխն անցած արագ ապստամբութիւն

[1] Busbecq, Itinerarium Amasianum (Anvers 1582), p. 59 կը նկարագրէ այսպէս. Ցունը Հարի կատարդ տանիք մըն է տանց որուե բարձրութեան. հին տան կատ մը իբր դլան կը գործածէին, զոր տգին անգին դրբելով, եթէ տանիքի մաս մը անձրեւէ կամ հովէ խախտած ըլլայ դարձեալ կը պնդանայ ու կը հարթանայ։

[2] Հմմտ. Comptes rendus Acad. des Inscr. 1905, p. 348 ff. ուր այս երկու բնագիրները հրատարակած ենք եւ լուսաբանած։ Հոս կ'ամփոփենք նոյն տեղեկագրութեան արդիւնքները։

մ՝բրաւ մինչեւ Կապպադովկիա[1]։ Տասդրած էր նորէն աշխարհակալել բոլոր այն երկիրներն՝ որոնք երբեմն Աբբասից - արքայներուն հպատակ էին, մինչեւ Եգեպտական ծովուն ափը։ Փոքրուն - Ասիոյ մէջ տագնապը սաստիկ յուզմանցից եղած էր։ Ուստի այս տագնապալից պարագայից մէջ Կապպադովկիոյ կուսակալը հապճեպով նորոգել տուաւ այն ուղիներն՝ որոնք դէպ ի վտանգուած աշխարհամասը կը տանէին։ Ճամբու այն հատուածը՝ որ Հիւսիսէն հարաւ Զելան Ներթասպոլսոյ հետ կը կապէր, կը թողլատրէր որ Ամիսոս ցամաք հանուած ղօրագնդերը բոլորովին ուղղակի դէպ ի Ներթասիա եւ Թշնամութեանց ասպարէզը խաւրուէին[2]։ Թերեւս նոյն իսկ ինքնակալն այս ճամբան բռնեց, երբ նոյն 231 տարին Թրակիայէն եկաւ Եփրատի սահմանագլուխը[3]։ Այսպէս՝ այս երկու նոր մրնդաքարերը կը ճշդրտեն Ազեքսանդր Սեւերոսի արեւելեայ պատերազմին այլեւայլ մանրամասնութիւնները. որ արշաւանքը մեզի ծանօթ է միայն երբորդ ձեռքի պատմութիւններէ եւ կասկածելի մասնաւորաց խմբագրութիւններէ։

Մա՝ալուֆ - Ակիթա - Թէքէն անցնելէն քիչ մ՝ետքը հին ուղին՝ ինչպէս նաեւ արդի ճամբան՝ կը մտնէ Ջրաշատ հովիտը, ուսկից իւր անունն առած է դաշտին մէջ կանգնած աւերը՝ Ո--ը--Ա-ը-յ (Ջրաշատ-ապարանք)։ Արագ ընթացքով մը փութացինք հասնելու նոյն օրուան մեր օթեւանը, որովհետեւ դիշերը կը մօտէր։ Մայր մտնող արեւը կը լուսաւորէր խորանարդաձեւ անեղը՝ որոնք կանգնած են բլրակի մը վրայ, որուն ներքեւ ծած-

---

1 Զոնարաս. հ.Բ. 5. էջ 619 A։ Սինկելլոս՝ էջ 674. 5. Հար. Բան քաղաքի։

2 Ներթասպոլիս-Ներթասիա ճամբուն մասին տեսնել Անդերսըն՝ վերը. Ա. § 17 եւն։

3 Տեսնել. Շէյլեր. Պատ. Հռոմ. կայսր., Ա. էջ 779 եւն։

կուած են հին Սերբատոպոլոյ աւերակները։ Հոս կը հասնինք անցնելով հին կամրջէ մը, որ թէեւ փեռնկուած ու քայքայած՝ տակաւին թոյլ կու տայ անցնելու Զէքէրէք-Իրմահի՝ Յունաց Սկիւլեաբ՝ գետոյն վրայէն (Պակ.)։

§ **14**. *Ռուդո-Ռիտոյ*[1]։ — Սուլու-Սերայ այժմ Հարիւր քսան երդով թուրք խեղճ գիւղ մըն է։ Իր արդի բնակութեանց բնդհանուր խեղճութիւնը, որուն երկրին սովորութեան համեմատ շինուած են փայտէ ու անկոփ որմաքարէ՝ հողածածկ տանիքը, հակապատկեր մըն է հին վիմաքարերուն շքեղութեան հանդէպ, որոնք պերճակերտ յիշատակարանաց մնացորդներն են, եւ այս հատակոտորները գործածուած են ողբմալի նոր շինութեանց մէջ։ Գիւղացիները սրբատաշ կոփուած քարեր գտնելու համար միայն հողը փորել պէտք ունին, եւ հանած են բազմաթիւ քանդակազարդ մարմարներ։ Քովիմարի կտորները ապուցուած են խիպարով լեցուած պատերուն մէջ. գլխիվայր դարձած խոյակներ կը ծառայեն խոհանոցներուն մէջ թանձր գերաններըը կրելու՝ որոնք ձեղուան տախտակներուր վրը կը բռնեն. քանդակագործութեանց կամ արձանագրութեանց ուրիշ հատակտորներ թափուած են ճամբաններուն եւ գերբը, կամ շարուած են պարտէզներուն բոլորտիքն իբր ցանկապատ. ամէն կողմ երեւան կու գայ այս անհետացած քաղաքին տակաւատեւ փառաւորութիւնը։

Հին մատենագիրներըը հակիւ թէ կը յիշեն քաղաքիս անուներ։ Սակայն այս անուններն եւ Պղինեայ մէկ վկայութենէն կ'երեւայ թէ կը հետեւի այն կէտը թէ Ադգաստոսէ շինուած էր Սերբատոպոլ

---

[1] [Տես բնագրին էջ 199 մեծագիր պատկերը՝ "Սուլու-Սերայ, հին Սերբատոպոլիս"։]

հետ միեւնոյն ժամանակ[1]։ Նոյն բազմագիր մատենադրին ժամանակ տակաւին շատ պզտիկ քաղաք մըն էր։ Իր կարեւորութիւնն սակայն է ուղղիներու այն ցանցով՝ զոր Փղաւեանք եւ անոնց յաջորդները Փոքուն-Ասիոյ արեւելակողման մէջ գծել տուին։ Սեբաստոպոլիս կ'իյնար այն մեծ պողոտային վրայ, որ Գազաոիոյ Տաւրուսէ գալով դէպ ի Սեբաստիա եւ Հայաստան կ'երթար[2], եւ կ'ապահովցրնէր սահմանագլխին հետ պետութեան հաղորդակցութիւնները։ Ա.յս կարեւոր կայանին բարգաւաճումն արագ եղած բլլալու է. եւ Հռոմէացւոց այս նոր քաղաքը կը ձգտէր նմանցրնել իր դրացւոյն՝ հին քրմական Ջելայի պայծառութիւնը։ Ջօն մը (արձ. Թ. 285) գՏրայիանոս կայսրը կը կոչէ "փրկիչ եւ բարերար ժողովրդեան„. եւ ուրիշ յիշատակարան մը կ'իմացրնէ մեզի թէ "Սեբաստոպոլեայ Պոնտոսի ծերակոյտն ու ժողովուրդը„ դեսպանութիւն մը խաւրած են Աթէնք, որպէս զի Տն՝ Ողիմպէոնի մօտ յիշատակարան մը նուիրեն նոյն ինքնակալին[3]. վերջապէս այս ինքնակալին օրով կը սկսի քաղաքիս դրամահատութիւնը[4]։ Ուստի կ'երեւայ թէ Տրայիանոս՝ որ Գազաոական Պոնտոսը միացուց վերակազմեալ կապադովկիոյ հետ, ուզած էր Սեբաստոպոլիսը հռոմէացման կենդրոն մ'ընել տակաւին կէս բարբարոս

---

1 Պղինիոս, բն. պատ. Ը, 3, § 8· In Colopene vero Sebastia et Sebastopolis [haec parva sed paria supra dictis]· (Իսկ Կողոպէնէի մէջ Սեբաստիա եւ Սեբաստոպոլիս, փոքրիկ բայց հաւասար վերոյիշեալոց)։ Հիմնարկութեան պարագային մասին տես Անդերսըն՝ վերը, Ա, § 16։

2 Ուղեգր. Անտոնինեայ, 205, 214· Համմս. Անդերսըն՝ վերը, Ա, § 17։

3 CIA, III, 483·

4 Խարըլըն եւ Ռոյնախ, Դրամք Փոքուն-Ասիոյ, Ա, 102 եւն։

(ոչ-Հռոմէական) երկրի մը մէջ[1]։ Կ'երեւայ թէ Ադրիանոս այս քաղաքն այցելեց 124ին Ց. Ք.[2]. եւ քաղաքը շարունակեց այս իշխանին եւ յաջորդաց ժամանակ զարդարուիլ նոր շինուածքներով։ Կրնանք յառաջ բերել ասպարէզ մը (ստադիոն)՝ ուր ժողովրդեան կը ներկայացուէին որսախաղեր եւ սուսերամարտութիւններ. անդաստակ մը՝ ուր կրպակներ վարձու կը տրուէին վաճառականաց, կրթարան մը (gymnasium)[3], մեհեաններ[4], եւ բազմաթիւ արձաններ։ Ցունարէն լեզուն հոս յաջողաբար կը մշակուէր. գիւղացի կին մը՝ որ ծնած էր քաղաքը շրջապատող լեռներուն մէջ, բաւական ուղիղ չափականի մը մէջ կը յիշէ թէ հնչպէս քերականէ մը կրթուելով՝ կրնայ այժմ խօսակցիլ ամենուն հետ, մինչդեռ յառաջ լուսաբեան գաւառապարտուած էր (արձ. Թ. 300)։ Բայց Գ. դարու մեծ ճգնաժամը կ'երեւայ թէ քաղաքակրթութեան այս վառարանին պայծառութիւնը նսեմացուց։ Սեբաստոպոլիս կը յիշուի դեռ Ցուստինիանու օրով իբրեւ երկրորդ Հայոց քաղաքներէն մին[5]. եւ բիւզանդեան շրջանին աթոռանիստ էր եպիսկոպոսի մը՝ որ Սեբաստիոյ մետրապոլտին օգնականն էր[6]. բայց իւր կարեւորութիւնը չափաւոր էր։ Թ. դարէն ետքն ալ չի խօսուիր իւր վրայ։

---

1 Հռոմէացւոց կին մը փորագրել տուած է նաեւ յունարէն տապանագիր մը (արձ. Թ. 301)։ Համմ. լատիներէն ձօնը (հռոմէական) գործակալի մը (արձ. Թ. 291)։

2 Ուր. Թ. 286, 287։ Համմ. Dürr, Die Reisen des Kaisers Hadrian, p. 53.

3 Ուր. Թ. 287, 290։

4 Պատկերները դրոշմուած՝ դրամներուն վրայ. Բարբըն եւ Ռայնախ, անդ, Տխա. ԺԴ, պակ. 23 եւն։

5 Օրէնք. Լ.Ն, 1։

6 Lequien, Oriens Christianus, I, p. 425.

Իւր զարգացումն եղած է հեթանոսութեան շրջանին, ինչպէս արձանագրութիւնք կը վկայեն։ Մեր հաւաքած նոր բնագիրներուն մէջ կը գտնուի ձօն մ'առ Բարթրեայն (Θεὸς Ὕψιστος), յորջորջանք մը՝ զոր հրէացած հեթանոսները կու տային Իսրայէլի Աստուծոյն (արձ. թ. 284)։ Երեւան հանուած են զարձեալ բագիններ՝ նուիրուած Ակղեպեայ եւ Ապողոնի Օգնականի (արձ. թ. 282—3), երկու բժշկիչ աստուածներ, որոնց՝ պաշտօնասիրաց բաղմութիւն մը կ'ապահովէին այն բուժիչ ջրերը, որոնց վրայ քիչ մ'եաբը պիտի խօսինք։ Սակայն քաղաքին գլխաւոր աստուածութիւնն էր Հերակղէս, որ քաղաքին իբր հիմնադիրն (κτίστης) ալ կը համարուէր, եւ որուն համար քաղաքն երկրորդական անուն մ'ալ ունէր՝ Հերակղէոպոլիս[1]։ Քաղաքին այս պաշտպանին հակայագործ արձանը կանգնած էր կամարակերտի մը ներքեւ՝ որ երկու չորեքսիւնեան մեհեաններ իրարու կը կապէր[2]։ Այս Հերակղէսը թերեւս յունական տեղակալ մ'ըլլալու է մադեղական ոգւոյն Վերեթրագնա (Վ-հ-ֆն), որուն հետ կանոնաւորապէս կը նոյնացուի Հայաստանի մէջ[3]. բայց միւս կողմանէ Կեփալիոնի պատմած մէկ զոյգին համեմատ՝ այն դիւցազն, մոլորած Հիւղասայ ունեցած իր սէրէն, թողուցած ըլլայ Արգոնաւորդները եւ թափառած Կապպադովկիոյ մէջ[4]. բսել է թէ ուրեմն այս տեղ մասնաւորապէս կը պաշտուէր՝ Վերջապէս Ինքակալաց մատուցուած քաղաքաքաշխական պաշտաման մը գոյութիւնը

---

1 Արձ. թ. 286· Հմմտ. Բարբլըն եւ Ուայնախ՝ անդ։

2 Հմմտ. գրաւիները, զոր նմանատպած են Բարբլըն եւ Ուայնախ, Տիտ. ԺԴ, պատկ. 23—27։

3 Monum. rel. aux Myst. de Mithra, I, p. 133, Nr. 29. Հմմտ. էջ 143։

4 Fragm. hist. graec. III, 626

մասանաւիշ բրած է արդէն Անդերսըն (վերը՝ Ա, § 16)։

Սուրբ-Աբրայ Պոնտոսի ամէն ուրիշ քաղաքներէ աւելի բազմաթիւ արձանագրութիւններ բնձայած է՝ ի բաց առեալ միայն Ամասիան։ Իւր հնախօսական հարստութիւնները թէեւ նոյնչափ առատ չեն՝ սակայն արհամարհելի բլլալէն ալ շատ հեռու են։ Ալլեւայլ յիշատակարանաց տեղն այսօր ալ կը նշանակուի կանգուն մնացած աւերակներով։ Գիւղին վերը, ոչ հեռու հասարակաց աղբիւրէն՝ որ գետ տանող ճամբուն վրան է, գորշ մարմարէ մեծ սեան մը (շրջապատը 2·65 m) բոլոր տակաւին գուբս ցցուած է հողէն, որուն մէջ խրած է խարխոխ. իսկ անոր ետեւը՝ քար մը՝ եղերքը դիսապարդերով, եւ ծակուած չորեքանկիւն ծակով մը, կ'երեւայ թէ դրան մը մէկ կողմնական բարաւորն բլլայ (Պակ. մեծ՝ բնագրին էջ 205)։

Աւելի նշանաւոր է Սկիւլաքս գետոյն վրայ ձգուած կամուրջը (Պակ.՝ բնագրին էջ 201)։ Թէպէտ եւ անարուեստ նորոգութիւններ կրած է՝ սակայն առուգիս հին են իւր հիմնդ կամ վեց կամարները, որոնց մէկը կամ հաւանօրէն երկուքը թաղուած են այսօր ալ ափին փուլին տակ։ Կամարները շինուած են կրաքարային գեղեցիկ չորեքկուսի եւ այնպիսի ճշգրտութեամբ կարգած քարերով, որ յայտնապէս կը զանազանուին կամրջամոյ ճամբուն եւ կամրջայատակի իրարու անմման այլակերպ ատաձիներուն միայն մեծաւոր օգուած էին։ Խարխլած կամարակալները հաստատելու համար բերուած ամէն տեսակ այս քարերուն մէջ կը գտնուի այն հռչակաւոր ձօնը՝ ուր կը յիշատակուի Առիանու մատենագրի՝ Կապպադովկիոյ կուսակալին՝ անունը 137ին (արձ. թ. 286). եւ ուրիշ մը՝ որ գժբախտաբար շատ մաշած ու ծայրատած է (արձ. թ. 293)։ Անյաջողակ նորոգութեանս համար՝ ասոնց հետ գործածուած են

նաեւ ծոփորի կտոր մը (երկայնք՝ 2·40 *m*, բարձր.՝ 0·60 *m*), որուն ուրիշ մէկ բեկորը կ'երեւայ թէ կանգնած է՝ իբր կոպար՝ շրջափակի մ'անկիւնը՝ գիւղին արեւելակողմը (բարձրութիւն՝ 1·20 *m*-է աւելի)։ Դիմէն է գորշ մարմար մը կարմիր երակներով, ուր քանդակուած են շարք մ'անասուններ, որոնք աւելի կամ նուազ ճանչելի մնացած են (Պակ.)։ Տակաւին կը դանդազանուին յարձակող ցուլ մը եւ առիւծ մը՝ զոր Սէր մը կը տանի։ Հաւանական է թէ այս խորաքանդակները կը զարդարէին ասպարէզն, ուր՝ ինչպէս ըսինք՝ կը ներկայացուէին վայրի գազանաց գազանամարտութիւնները (χυνηγέσια)։

Ճարտարապետական բաղմաթիւ ուրիշ հատակոտորներ ցանուցիր սփռուած են գիւղին եւ շրջակայից դրեթէ ամէն կողմ։ Յառաջ կը բերենք (Պակ.) քառանկիւն կիսասեան գեղեցիկ խոյակ մը ճերմակ մարմարէ՝ քանդազարդարուած ականթի երկար տերեւներով եւ սաղոյ վրան՝ ոլորածոյ պատրոյներով. եւ պակի հատակոտոր մը՝ որ աւելի սովորական զարդաձեւ ունի, այսինքն՝ արջառագլուխ մը որ կը կրէ ծաղկանց դրասանդ մը՝ վարդաղարդով իր երկու եղջիւրներուն մէջ (Պակ.)։ Գորշ մարմարէ խիտ ուռուցիկ դրիական սիւն մը գտածուած էր իրրեւ նեցուկ անկան մը, որուն հաւասարակշիռ հաստատութեան լաւ հոգ չէր տարած որմնադիրը։

Բիւզանդեան շրջանին ալ տակաւին շինութիւնք կ'ըլլային Սերաստոպոլսոյ մէջ, որ եպիսկոպոսանիստ մ'եղած էր։ Հասարակաց աղբիւրի մը քով դրուած տեսանք բիւզանդեան խոյակ մը, որուն վերնախարիսխը զարդարուած է սաղարթազարդերով, իսկ վարը կոփուած էր թաթածայր խաչ մը տերեւազարդի երկու փնջերու միջեւ։

Սակայն եւ այնպէս Սերաստոպոլսոյ քրիստոնէական արձանագրութիւններ չեն գտնուած

բուն քաղաքին մէջ, այլ քիչ մը հեռուն։ Սուլթան Աբդուլ-Համիտ Հարաւ-արեւմուտքը իբր կէս ժամ հեռու՝ գետափին մօտ՝ կը բլուխ Չերմկային Ջուր մը։ Սիրուն շէնք մը՝ շինուած հին աւերակներէն առնուած քարերով, այս բաղնիքին աւազանն անզգոյշ հայեցուածքներէն կը պատսպարէ (Պակ.)[1]։ Տաք Ջուրը՝ որ գետնէն առատօրէն կը ցայտէ, ծծմբային զօրաւոր հոտ մը կը բուրէ. բայց մենք փորձութիւն չունեցանք այս ճաշակն առնելու, որովհետեւ երիտասարդ Չերքէզներու խումբ մը Ջոյլ մէջ բերկրանօք կը խաղար։ Քովէմարի մը կտորին վրան՝ որ իբր դրան վերին բարաւոր գործածուած է, կանգնած է փոքրիկ ուէթանկիւնի բագին մը, ուր կրնանք տակաւին ընթեռնուլ ձօն մը առ Ապոլոն, որ երբեմն լսած էր նշանաւոր Հիւանդի մը աղաչանքն՝ "Հիւպատաւորի մը ժառանգորդին„ (արձ. Թ. 282)։ Անտարակոյս այս բուժիչ Ջրերը պատճառ եղած էին նախնաբար երկրիս բնակիչներուն այս տեղերը հաւաքուելուն. — չեմ գիտեր թէ Սերաստոպոլսոյ նախնական Կ-ր-ռ-ա անունը[2] յարաբերութիւն մ՚ունի՞ արդեօք յունարէն χρήνη (աղբերակ) բառին հետ. — եւ մեր օրերս կաւ-կասէն եկած գաղթականները բաղնիքիս քով հիմնած են գիւղ մը՝ զոր մկրտած են Ջերմուկ (Tchermouk) անուամբ։ Մեր անցնելու ժամանակ գիւղին մկնիքը կը շինէին։ Ասկէ հինգ վայրկեան անդին՝ Չէրչէրէք-Իրմակի ձախ ափը՝ քրիստոնէական հին գերեզմանոց մը կայ, զոր Չերքէզները՝ իրրեւ ճարտար մարդիկ՝ իրր քարահանք կը շահագործեն։ Հեռուն ծախելու կը տանին գերեզմանաքարերը. եւ մեզի բսին թէ ասկից են այն բիւզանդական տապանագրերը, զորոնք մեր նախորդները՝ ինչպէս նաեւ մենք ալ օրինակած ենք Զիլէի եւ Չիփթլիքի մէջ (Թ. 302 եւն)։

---

[1] Ցես բնագրին էջ 209 մեծ պատկերը՝ "Չերմուկ„

[2] Ցես Անդերսըն վերը՝ Ա. § 16։

Ե. Սերաստիա եւ Կողոպենէ։

§ **15**. *Սուլու-Սիւրայի Սերաստիա* (Քարտէս ԺԹ—ԺԶ)։ — Սուլու-Սէրայէ Սերաստիա երթալու համար երկու ճամբայ կայ. մին՝ աւելի դիւրինը՝ կ'երթայ Քոլուսի քով կը միանայ Էզգուկիայէն եկող խճուղւոյն, կը կարճէ Ջամլու-Բէլի մէկ պարանոցը եւ կ'իջնայ դէպ ի Էէնի Խան. միւսը՝ աւելի կարճ՝ կը դիմէ դէպ ի Հարաւ, կը պատի Ջամլու-Բէլի արեւմտեան դարերուն բոլորտիքը եւ Էկիջկիի քով կը միանայ Եոզղատէ Սերաստիա տանող մեծ պողոտային։ Պր. Անդերսըն առաջին ճամբան բռնած ըլլալով՝ մեզի բնաբերդիկը երկրորդը (5 մայիս շաբաթ)։ Ճամբան՝ որ սայլերու համար ալ անցանելի է, Զէքէրէք-Խրմակի բնաթաղբին կը հետեւի մինչեւ Չերմուկի բաղնիքը (տես վերը), անցնելով դաշտին վրայ տիրող բարձր բլուր մը ստորոտէն։ Գագաթին վրայ կղզեակեալ կանգնած երկու ծառերը կը ցուցընեն իբր թէ մահմետական սրբի մը գերեզմանը, որ անտարակոյս բիւզանդական "Եղեայի" մը տեղը բռնած է, ինչպէս վերջինս ալ որեւէ տեղական աստուածութեան մը տեղը փոխանակած առած էր[1]։ Պատմական ամէն յեղաշրջութեանց մէջ ալ բնավայրին տեւականութեան օրէնքը կը պատշաճի դիւցական էակաց ալ՝ ինչպէս մարդկան։ Կէս ժամու ճամբորդութենէն մ'ետքը թողուցինք գետը եւ սկսանք ելլել մացառապատ բարձունքներէն, ուր առաջին բողբոջները կը պտկէին, եւ յետոյ իջնալ անձուկ կրճի մը մէջէն, որ ապառաժուտ ստորոտներ մը շարունակութիւնն է, դէպ ի Գելմուտէ-սու՝ Զէքէրէքի մէկ օժանդակը։ Հասանք գետն՝ որ դէպ ի հիւսիս-արեւմուտք կը սահի, Բայ-ըէրթէնէ դիւղին քով (2½ ժամ Սուլու-Սէրայէ)։

---

1 Տես վերը՝ Բ, § 10։

Ասկէ անդին ճամբան աւելի դիւրին է. դեռափն ի վեր կ'երթայ աչ եզերքին երկայնութեամբ՝ մերթ հովտին խորքէն, մերթ լերան կողէն. եւ տեղ տեղ անձկացած հեղեղատին մէջ իրեն անցք մը բացած է ապառաժին մէջէն որ խորունկ կտրուած է։ Այլեւրու անիւները տակաւ տակաւ անուահետքեր ակօսած են դիմացկուն կրաքարին մէջ։ Ցարակոյս չկայ որ ասոնք դարերէ ի վեր այս արահետին վրայ կը թաւալին։ Սակայն ոչ արդեօք նախ բացած է անոնց այս դիւրին ճամբան։ Ձենք դիտեր. բայց տարակուսական ալ չէ թէ արդէն Հնութեան ժամանակ ասկէ կ'անցնէր Սեբաստիոյ եւ Կապպադովկիոյ միջեւ հաղորդակցութեան ճամբայ մը։ Ասիկայ՝ Պոնտոսի հիւսիսէն դէպ ի հարաւ ընթացող Ամասիա-Զելա-Սեբաստոպոլիս ճամբուն բնական շարունակութիւնն է։

Սակայն հռոմէական կամ բիւզանդական հնացայրգներ չգտանք մինչեւ Շէյխ-Ալիլ-Թէփէ ($3^3/_4$ ժամ Սուլու-Սէրայէ)։ Մղկիթին մնացքին մօտ զետեղուած է սեան մը մէկ կտորը, եւ ուրիշ սիւներ գործածուած են բուն իսկ մեհնաբանին (Ըէփէ) շինութեան մէջ. մօտակայ վտակի մ'եզերքը գերեզմանական կոթողի մը մէկ բեկորը մեծ խաչ մը կը կրէ. գերեզմանոցին մէջ ինկած է բաբաւորի մը մէկ հատակոտորը։ Ցայտնապէս Թէրվիշներ՝ հնչպէս Եւքայիտայի մէջ[1], հոս ալ յունական կրնասօրներր վտարած են եւ անոնց տեղը նստած։

Շէյխ-Ալիլ-Թէքէկ նստած է փոքրիկ դաշտի մը բերանը, որ հովմահարաձեւ կը բացուի եւ որ արեւելքէն արեւմուտք կը կտրէ կ'անցնի Եոզլատէ Սեբաստիա տանող նոր խճուղին՝ դիւղէն իբր կէս մղոն անդիէն։ Գալատիոյ Տաւրուս դէպ ի Պոնտոսի Սեբաստիա տանող հին հռոմէական ու-

1 Համա. Անդերսըն, վերը Ա, § 3։

ղին ալ գրեթէ նոյն ուղղութիւնն ունեցած բլլալու է, որ երկրին աշխարհագրական կերպակազմութենէն անհրաժեշտօրէն կ'որոշուէր։ Ընտանինեայ Ուղեգրութիւնը (204, 5) Սխ-է (Սէ-բ-)՝ *այսինքն՝ արդի Էնէի-խանէ*[1] *երեսուն մղոն հեռուն կը դնէ Ափրէ-ն կայանը։ Մենք այն կէտէն՝ ուր կրկին խճուղին հասանք, մինչեւ Էնէի-խան՝ հաշուեցինք 44 քիլոմեթրէն քիչ մ'աւելի, որ գրեթէ ճշգրտօրէն կը համապատասխանէ հռոմէական չափին։ Ընտարակոյս հին ուղեգիծը թեթեւօրէն կը թեքէր դէպ ի հիւսիս, եւ Ագրիանէ կը գտնուէր այն տեղը՝ ուր Սեբաստոպոլսոյ ճամբան կուգար կը միանար։ Շէյխ-Ալիլ-Թէքէկ տեղը Ագրիանէի հետ նոյնացընելը մեզի այնչափ աւելի հաւանական կ'երեւայ, որչափ՝ ինչպէս կը յիշեցընէ Ռամսէյ, "Ափրէ-ն" բիւզանդեան շրջանին աւելի կարեւորութիւն ալ ստացաւ. ասի Քարսիանոն բանակաթեմին մէկ ամրատեղին էր, եւ կը յիշուի Պաւղիկեանոց դէմ մղուած պատերազմներուն առթիւ*[2]։

Անկէ ետքը մեզի կը մնար միայն հետեւիլ տաճկական խճուղւոյն մինչեւ Նահանգին (Վիլայէթ) գլխաւոր քաղաքը։ Այս խճուղին՝ որ նոր շինուած է, համեմատաբար լաւ վիճակի մէջ է, եւ ճամբուն եղերքէն ընթացող հեռագրական գծին ձողերը բոլորովին քաղաքակրթեալ երեւոյթ մը կուտան անոր։ Այն տեղը՝ ուր Ագրիանէի դաշտը շրջապատող լերանց շրջանակը կը սեղմուի՝ հաստատուած է շէն մը, — տակաւին միայն 11 տուն ունի եւ

---

1 Հմմտ. Անդերսըն, վերը՝ Ա, § 18։

2 Ռամսէյ, Պամ. Ուլս. էջ 265։ — Կիպերտ Փոքսն Ասիոյ իւր վերջին քարտիսին վրայ Ագրիանէն կը տեղադրէ Մուշլուեմ-կալէ տեղը, որ շատ աւելի դէպ ի արեւելք է, եւ հաւանօրէն իրականին կը համապատասխանէ Սէբ-բ-յէ. հմմտ. Ռամսէյ՝ անդ։

մկկիթ մը, — եւ կը կոչուի Քէ-նէ-է-նէՔէկ (փոքր Էկիջիկ)՝ պանդոկներու համաձայն համանուն հին Էկիջիկէ, որ հիւսիսակողմը լերան մէջ նստած է։ Դրացի բարձունք մը գրաւող դերեզմանոցը կրաքարային երեք սիւներ կը պարունակէ, որոնք անձրեւէ կերուած մաշած են, եւ որոնք հաւանօրէն հին մղեղաքարեր են, յարակից ապացոյց մ՚ալ՝ եթէ պէտք մը կար ապացուցի՛ թէ Տաւրուսէ Սերասիա տանող ճամբան այս կողմէն կ՚անցնէր։ Ան ալ՝ իրեն յաջորդող ուղղին պէս՝ կ՚օգտուէր այն դոգաւորութենէն, որ Ջամլու-Թէլի եւ Ակ-Տաղի զուգահեռական լեռնաշղթաններր կը բաժնէ, եւ որ թոյլ կու տայ՝ առանց սեպաբերձ կողի եւ դառիթափ դարի՝ անցնելու այն շատ բարձր գագաթնագիծը, որ Հիրիկի աւազանը կը բաժնէ Ազիւսի աւազանէն։

Անցքը դիւրին է, բայց տեղը՝ անշէն։ Նախ խորամուխ կ՚ըլլանք երկայն կապան մը չոր լեռներու մէջ, առանց ծառերու եւ արօտներու, ուր ապառաժն ամէն կողմանէ կարճ մարմանդ մը կը փեռեկակ։ Անձրեւներր հեղեղատած են դաւիթ-այրներր եւ դեղնորակ կամ մրագոյն հողին մէջ զուգահեռական ակօսներ փորփորած։ Ամենագոյն մրրկին ալ պէտք է որ ջրերն այս մերկ բարձունքներէն սաստկագոռ գահավէժ թափուին։ Վտանկերուն բարձրասէպ ափերը կրծուած են հոսանքէն, որ նաեւ խճաղոյն փայակ կամուրջներր առած տարած է։ Հեղեղատներէն ծանծապով անցնելու համար՝ կողմնակի ճամբայ մ՚ինք իրմէ բացուած կը գործածուի՝ պաշտօնական ճամբուն քովէն՝ ուր խոտ կը բուսնի։ Մեր կարաւանը դանդաղօրէն կը շարժի այս ամայի արահետին վրայէն, առանց տան մը եւ առանց ճամբորդի մը հանդիպելու։ Մէկուկէս ժամ եւրր ցորենի քանի մ՚արտեր կը նշմարուին՝ կանաչ ովասիս մ՚այս անապատին մէջ. ասի Կրկըլ-բաշներու կ-ը-կ-յ-

դիւղն է՝ յիսունի չափ քարակերտ աներով, որոնք հոգին մէջ թաղուած ու կիսով կը ծածկուին՝ ցրտէն պատսպարուելու համար։ Ձեռով կրկին կը սկսի վերելքը։ Ձմրան չիտակ գծով կ'երկարի տեսուր սարահարթի մը մէջէն, որուն կենդանութիւն տուողն է միայն յեղեղուկ գնացքով ատուտակ մը՝ որ Հիրիկի վերջին օժանդակին է։ Գետինը միայն սակաւ գալարուելեամբ ծածկուած է. քանի մը տեղ փիճիներ կը դողդոջին հիւսիսային կծու հովէն որ կը փչէ. եւ խոտոշներու մէջ տակաւին հալած չէ ձմեռուան ձիւնը։ Վերջապէս կը հասնինք գագաթը՝ 1585 մետր բարձրութեամբ։ Մեր առջեւը պայծառ երկինքի վրայ՝ ամենազմայ իափանդիկութեամբ վիհնոլորտի մը մէջ՝ կ'երեւան Ջարտախլու-Ցաղի շղշղուն կատարները, հիւնալի վիժակ մը՝ որ այս մենութեան մէջ կը բացուի։

Առկէ եաբը կամաց կամաց կ'իջնանք՝ գրեթէ ուղիղ գծով՝ դէպ ի Պալան-Չայ մինչեւ Կ--ն (2 3/4 ժամ Կարա-Կայայէ)· որ մահմետական գիւղ մըն է ութսուն երդամ։ Փողոցին մը եզերքը՝ սպիտակ մարմարէ կոթող մը (պակ.) հռոմէական ժամանակի տապանագիր մը կը կրէ (տե՛ս էջ. 345)։ Ասի հին քաղաքակրթութեան միակ հետքն էր՝ որուն հանդիպեցանք մեր վերջին օթեւաններուն միջոցին։ Անտառներուն անհետանալէն ալ յառաջ այս դժնդակ բարձունքները սակաւաբնակ եղած բլլալու են միշտ։ Մարդիկ աւելի լաւ պատսպարուած դաշտերուն մէջ փնտռած են ջերմութիւնը՝ որ կը պահպանէ արդասաւորութիւնն ու կեանքը։

Երեք ժառօրդ ժամ ճամբորդելով հովտի մը մէջէն, որ երթալով կը լայնանայ, կաւակէն կը հասնինք Եէնի-Խան, հին Ուխբ[1], ուր կը միանան

---

1 Հմմտ. Ընդհանր. վերք Ա. § 17։

Հռոդիաև եւ Հիպոկիայէ գէպ ի Աբրասախ գաղղ ճամբանները։ Իրրեւ ռազմագիտական դիրք՝ այս կէտը մեծ կարեւորութիւն ունեցած բլլալու է միջնադարու պատերազմից ժամանակ. եւ յայտնապէս ասի գրուած բլլալու է Թուրքերը հոն բերդ պէս ամուր կարաւանատուն (քարաւանսարայ) մը չինելու։ Հեթանոսական կամ քրիստոնէական յիշատակարաններէն ամենափոքր պատի կտոր մ՚ալ ձեռքս չէ։ Սակայն մեզի ցուցին յունական հին եկեղեցւոյ մ՚աւերակները, այսինքն՝ քարերու չեզօքակոյտ մը, որուն մէջ գտած է խաչով մը, եւ սրէն մը՝ որուն խարխոյր հողին մէջ թաղուած է։ Մօտակայ գերեզմանոցին մէջ կոթող մը քահանայի մը ապարանքը կը կրկէր (արձ. թ. 349)։

Իչհիր-Խանէ Աբրասախ տանող յաճախ այցելուած ճամբուն օթեւաններէն նշդրտութեամբ նշանակած է Ընդհարքն (տես վերը՝ Ա, § 18)։ Ուսած կրնանք հրաժարիլ նոյնը նկարագրելէ։ Միայն քանի մը խօսք կ՚ըսենք տասնկամարեան այն մեծ կամրջին մասին, որուն վրայէն կ՚անցնինք Իրլուրդ-Իրմակ գետը։ Ասոր մի ապացոյց մը կ՚բնծայէ մեզի թէ արդի խճուղին հին ճամբուն գծին կը հետեւի։ Իր ներկայ վիճակին մէջ նշանաւոր արուեստանկարտա ապահովապէս Անկիւրեան չքնաղն ատելի հին չէ, եւ բայմիթիւ մասնական նորոգութիւններ կրած է. երկու ափանց կամարները բոլորակամար են, մեացեալ միջիններըն՝ սրածկամար։ Արեւ Աւրմանի մը հրամանաւ կատարուած մէկ վերանորոգութեան պատկանելու է առաջինէն այն բնծայագիրը, որ կամրջին ձեռասորմին ներքի կողմը գետնցուած է։ Ընդասուած կամարակապներըն նորոգելու համար նորէն գործածուած են առապարներ որոնք փոխ առնուած են քիչ շատ ամէն կողմէ. երրորդ կամարին մէջ ապացուցած է Հայերէն հին արձանագրութիւն մը.

*հինգերորդ կամարին տակ կը նշմարուի միջին դա-
րու հեռաւորութեան քանդակի մը կաւորը· երեք
մնուածէ անձինք, դլուխներն խոյր եւ կարճ պատ-
մուճան հագած՝ այնպէս մը վրայէ վրայ կեցած
են որ միւսուն ոտքերը կեցած են միւսին ձեռքերուն
վրայ· Խոյր աւելի նշանակութիւն այն է որ այսօր
ալ կը տեսնուի հին կամարի մը ծայրը՝ դարձ-
ցուցած գեղոյն բերած աւազուտ հողակոյտէն, եւ
այս կամարին մակարդակը դրեթէ երեք մետր
աւելի խորունկ էր իր դրացի կամարներու մա-
կերեսէն (Պակ·)· Ներկայ անշուշտ աւելի հին
կամարջի մը միացորդն է, որ չինուած էր այն ժա-
մանակ՝ երբ գետոյն անկողինն այսչափ բարձրացած
չէր[1]· Կամարը կազմուած է կրաբարոյին հակայ
կտորներով՝ որոնք խնամքով չորեքկուսի կոփուած
են (1·40 *m* × 0·75 *m* × 0·40 *m*)· եւ կամարա-
քարերուն (պօրտաքարերուն) միոյն վրայ դէպ ի
դեան ի վեր ու դեանի վար քանդակուած է խաչ
մը· Հռոմէական շինուածին հատուածուն դան-
դուածը, որ բիւզանդեան շրջանին ալ գործածու-
թեան մէջ մնացած էր, այսօր իբր նեղքնակազգ
շինածամաս կը ծառայէ մահմետական ժամանակի
շինուածքին համար·

Ուսում հին ուղին՝ որ այսօր ալ կը գործա-
ծուի, կը կարէր բլուրներն ու հովիտներ՝ ուղղակի
հատնելու համար այն բնագաւառակ դագաձը, ուր կը
տարածուի Կրպլ-Իբժակ (Աղիւս) գեղը (Պակ·)·
որուն մէջ ափին երկայնութեամբ կ'երթայ անկէ
եղբը մինչեւ· Ներքսահայ մեծ քաղաքին արուար-
ձաններն·

§ **16.** *Ներքսահայ*· — Պաղդեայ հիւպա-
տոսը՝ Պր· Գրենար (Grenard) ուսումնականու-
թեամբ իւր բնակարանին մէջ ամենեղբայրը հիւր-

1· Նման դէպք մը նշանակեցինք Ամասիոյ մէջ տե-
ւս վերը՝ § 9, էջ 170·

բնակութիւն Մ՚ընելով մեղի, հին Աբասեաց մէջ երեք օր մնալու պատճառ եղաւ, թէեւ այս տեղ մեր հետաքրքրութիւնները շատ քիչ շահագրգռեցին։ Թերեւս ուրիշ օրերուն մեզ մի՛ ասկէ աւելի բացարձակօրէն չի սազեցներ այն սկզբունքը թէ քաղաք մը չ՚ապրիր առանց իր անցեալին վերաբնորոգուելու։ Իրրեւ ճանապարհակիցք կենսական դիմաւոր ուղեգծերուն՝ որոնք Փոքրն Ասիոյ հիւսիս-արեւելքը կ՚ակօսէին, հարկ էր որ Աբասեաց հանճարեղ շքեղանքն ամփոփուածքան եւ վաճառականական մեծ կարեւորութիւն ստանար։ Այսպէս Դիոկղետիանոս օրով մայրաքաղաք եղաւ[1] Ադաջին Հայոց, եւ Յուստինիանոս եարն՝ որ իր աւերած պարիսպները նորոգեց[2], Երկրորդ Հայոց[3]։ Ամբողջ միջին դարու ժամանակ թերակղզւոյն մեծագոյն քաղաքներէն մին մնաց եւ կեսարիոյ հաւասարը[4]։ Իշխանանիստ քաղաք եղած հայ իշխաններու՝ ԺԱ դարուն[5], թաւրմանի Էմիր-

1 Հերոդես, 713, 4։ Արդէն Գալիկոսի վերոյիշեալ օրով Աբասեաց իր դրամներուն վրայ ինք զինք կ՚անուանէր *Μητρόπολις* (մայրաքաղաք), բայց այս անուանումն այն ժամանակ պարզապէս պատուոյ յորջորջանք մը միայն էր։ Որովհետեւ քաղաքը տակաւին պահապան կը վերաբերէր որուն մայրաքաղաքն էր Նէոկեսարիա (տես վերը § 22)։ — Հմմտ. Բարբյեր եւ Ռայնախ, Փոքրն Ասիոյ դրամները, Ա, էջ 101։

2 Պրոկոպիոս, Վասն շին։ Գ, 4 (էջ 253, 18 հրատ. Բոնն)։

3 Յուստինիանոս, Օրինագիր Լ, 1։

4 Սիկեդոս, Քեմկ։ Գ, 5, էջ 152, 15 (հրատ. Բոնն)։ *Πόλεις εὐδαίμονες τε καὶ μέγιστοι Καισάρεια καὶ Σεβάστεια* (Բարեբաստիկ եւ մեծամեծ քաղաքներ՝ Կեսարիա եւ Աբասեաց)։ Հմմտ. անդ, էջ 159, 8։

5 Քաղաքիս միջնադարու պատմութեան մասին՝ հմմտ. Ռիտաեր, Աշխ. ԺԲ, 253 եւն. եւ յատկապէս ԺՆ դարուն համար՝ Girard, *Revue de l'Orient chrétien*, 1905, p. 82 ff., 169 ff., 281 ff., 339 ff.

Ներսէն՝ ԺԲ դարուն, եւ Սելջուկեան Սուլթան-Ներսէն՝ ԺԳ դարուն, վերաշինուեցաւ իբր 1224*ին Ալա-էդ-Տինի ձեռքը, որ "կոփածոյ քարեր դոբ-ճաձեց բոլոր նոր պատերուն շինութեան համար*[1]։ *Ա.յսօր ալ գլխաւոր քաղաք է ընդարձակ նահանգի մը (վիլայէթ), եւ* 40,000 *է աւելի բնակիչ ունի։ Ա.յսպիսի երկարատեւ բարգաւաճմանը մ՚աւելի լաւ կը մեկնուի՝ քան նոյն իսկ Լանկթամուրի հրամայեալներուն ձեռքը աւերուելովը* 1400*ին*[2] *իւր նախնական պատմութեան յիշատակարանաց գրեթէ լիակատար անհետացումը*[3]։ *Սերտաբար ցայսօր իրր հռոմէական ժամանակի արձանագրութիւն միայն թերի հատակտոր մը տուած է (արձ. թ. 350). եւ հոն չդտանք հին քանդակագործութեան եւ ոչ միակ բեկոր մը։*

Սելջուկեանք՝ ինչպէս ուրիշ ամէն տեղ՝ հոս ալ կանուխուց կերպով քանդած են իրենց հեթանոս կամ քրիստոնեայ նախորդներուն շինութիւնները. բայց իրենց կառուցած շինուածոց շքեղութիւնը չքմեղել կու տայ այս քանդիչ բարբարոսութիւնը։ Մեհեանները եւ կախազգեստները ապիտակ մարմրոր գործածած են միջնադարեան քանդակագործներն ալ՝ խորշատրփեր փորագրելու եւ մահմետական ճարտարապետու-

[1] Le Strange, The lands of the eastern chaliphate, 1905, p. 147; *Ժմմ.* 142, 145, 231.

[2] *Կիրէչ, անդ, Ա. 605։*

[3] *Սերտաբար ասոնք՝ ինչպէս կրնայինք ակնարկել՝ ամփիթէատրան մը, որուն համար սրահներուը հեռաւորը կ՚երթայինք վայրենի գազաններ բռնելու համար։ Գոնէ այսպէս կը պատմէ Ս. Բզոմիոսի (Ալլաս) Սերաստացւոյ վարքը, ի* PG, CXVI, col. 818 *ff. Ժմմ. նաեւ Ս. Անտիոքոսի եւ Կիւրակոսի վկայաբանութիւնն՝ Միքմանդի Բոլանդեաց մէջ, հրտ. Delehaye, էջ* 821, 31, *եւ* 825, 4։ *Ժմմ. Սերաստացւոյ գազանամարտութիւնները (venationes), վերը՝ § 14։*

թեան վայելչագեղ արաբահնչեր քանդակելու։ Սրուագի վարժոցները (Դերբէ-ի), թէեւ այսօր ինաւսուած են եւ մասամբ կողոպտուած իրենց կիտուածագործ յախճապակեայ պարզարանքներէն[1], ծ.Գ. դարու արուեստին ամէնէն սքանչելի արտադրութեանց կարգէն են։ Հաւանօրէն շինուած էին հին աւերակներէն առնուած ատաղձներով։ Կիսով չափ հողի մէջ թաղուած այն սիւները, որոնք աստուածաբանական այս դպրոցներուն դասերին մէջ վեր կը բռնեն ծանրաբեռն սրահայր կամարները՝ որոնք այն դիւրաբեկ շինարարներուն համար տեղ տեղ շատ հաստաբեստ են, պսակուած են կորնթական եւ բիւզանդական խոյակներով, որոնք հոս հաւաքուած են առանց միօրինակութեան մասին հոգ մ'ունենալու՝ ճիշդ ինչպէս է Խոսրովոյ որուէ հին եկեղեցւոյ մը մէջ (Պակ.)[2]։

Սերասախոյ մէջ հնախօսի մը համար հրահանգիչ մեսցածն իւր դիրքն է (Պակ.)[3]։ Ընդի քաղաքին արեւմտեան ծայրը՝ ձուաձեւ ապառաժային բլուր մը կը բարձրանայ՝ գրեթէ քառասուն մետր բարձրութեամբ։ Գագաթին մէջ՝ որուն վրայ

---

1 Grenard, *Journ. Asiatique*, 1900, p. 450, Ֆրդրիա նկարագրութիւն մը տուած է Սրուագի չորս հին վարժոցներուն (Դերբէ-ի) իրենց արձանագրութեանց հատասեան բնագրով։ Ուրիշ հետաքրքրական մանրամասնութեանց մէջ կ'իմանանք թէ սասնոյ ամէնէն դեղեցկին՝ որ Գէօյ-Դերբէ-ն կը կոչուի (1271ին Ց. Ք.), Ճարտարապետը յոյն մըն էր Կալլեան անուն [Καλοϊωάννης]։ — Այս հիանալի շինութեանց պահպարտգարդ հրատարակութիւն մը տակաւին չէ եղած, ինչպէս նաեւ այլուսա Տիվրիկի Սկէյսկեան յիշատակարանացն ալ։ Հին գծագրութիւններն արդի պահանջմանց չեն համապատասխաներ։

2 [Տես բնագրին էջ 220 հրկին պատկերներ՝ "Սերասախոյ վարժոցներուն դասիճներըը"։]

3 [Տես բնագրին էջ 223 Մեծագիր պատկերը՝ Սերասախոյ ընդհանուր տեսքը։]

կ՚իշնէ, կղզեացած այս բարձունքը հարիւր մեթր միայն երկայնութիւն ունի։ Ցակաւին կը կրէ քանի մ՚աւերակները Մոհամէտ Բ. սուլթանի օրով շինուած միջնաբերդին, որ արդէն աւերակ էր վերջին դարուն սկիզբը[1]. եւ հոս էր ապահովապէս հնութեան ժամանակ Սեբաստիոյ ակրոպոլիսը։ Այս բնական բերդին դիրքը՝ միացած զանի շրջապատող երկրին — հին Կողոպենէ — հարստութեան հետ պատճառ եղած էր Հռոմէացւոց զանի բնարելու՝ նոր քաղաք մը հոն հիմնելու համար[2]։ Գագաթէն կը պարզուի տեսարան մ՚ընդարձակ հովտին վրայ՝ ուր Սեբաստիա ապատօրէն կը ծաւալի, եւ դէպ ի հարաւ կը տարածուի մինչեւ բլուրներուն կապուտակել դրասանդը՝ որ Կըզըլ-Իրմակի արծաթի ժապաւէնը կ՚եզրապատէ։ Կրնանք երեւակայել այն տեսարանը՝ զոր երբեմն կը պարզէին այս դաշտերը, օգնութեամբ այն նկարագրութեանց՝ զոր կու տայ Ս. Գրիգոր Նիւսացի[3], որուն որշափ ալ այլաբանած բլլան թանկագին ճարտարախօսութեամբ մը՝ լի են փորձառական մանրամասնութիւններով։ Հիւսիսակողման լեռներէն իջնող գետակ մը, արդի Մուրատ-Սու կամ Տուրա Սու, գաշտին բոլորը կը պատէր, կ՚ըսէ, ընդարձակ շրջանով մը, եւ ջանասէր երկրագործները նոյնը բաժնած էին հպարտաւոր առուներու՝ իրենց մրգատուններն ու մարգագետիններն ոռոգելու համար։ Քաղաքին քով նշանաւոր լճակ մը կը կազմէր։ Աւելի հեռուն Ազիւսի հոյակապ հոսանքը կը նպաստէր բեղմնաւոր ընելու հողը զանի

---

1 Ինճիճեան՝ Ի-րատերի քով, անդ, էջ 257։ Հմմտ. անդ, էջ 265։

2 Հիմնարկութիւն մը Պոմպէոսի կամ մանաւանդ Աւգոստոսի. հմմտ. Խարբըրտ եւ Իսայեան, անդ, էջ 101։

3 Հմմտ. Գր. Նիւսացի, ճառ ի Խ. վկայս, Migne PG, XLVI, սիւն 753 եւն. եւ ճառ Բ, սիւն 765, 777։

ոտոգելով՝ երկիրը առատօրէն կը բերէր պտուղներ եւ ցորեն, — ասոր համար քաղաքն իւր դրամները վրայ դրոշմել կու տար Դեմետրի պատկերը՝ հասկեր բռնած [1]. — բայց որթատունկ չէր աճեր հոն, եւ այն բնակիչները՝ որ ճամբորդած չէին, խաղողի մասին կը խօսէին այնպէս՝ ինչպէս պիտի խօսէին Հնդկաստանի արեւէ ապրանքի մը մասին։ Որովհետեւ ձմեռները երկայն էին եւ սառնասառույց, ցուրտն այնպէս աստիճ էր որ "միշեւ մեղերը կը թափանցէր„ [2]։ Կարելի էր սառնապատ գետերուն վրայէն ձիավարել. եւ սպիտակ թանձր օթոցը՝ որ կը ծածկէր լիճը, կը սիրէր անոր սահմաններն որոշել ցցերով։ Երբ գարնան՝ ձիւնը հալած՝ դիւղացիք դաշտ կ'երթային հերկելու, իրենց կրկնոցը պնդագոյն կը կապէին որ չըլլայ թէ հիւսիսային բռնաշունչ քամին խլէ տանի։

Կլիմային խստութիւնն եւ դաշտին արգասաբերութիւնն այսօր ալ կը համապատասխանեն այս նկարագրութեան. միայն լիճն անհետ եղած է լեցուելով ջրոյն բերած ակոտողերով (ջրատութիւնը). բայց այսօր ալ միջնաբերդին սառոյտը կը ցուցընեն խնամոտութեամբ մը՝ որ լճին տեղն ըլլայ։ Քրիստոնէական առաքինութիւնը բարեպաշտութեամբ պահած է այն հռչակաւոր մարտիրոսաց յիշատակը՝ որոնց վկայութեան տեղն եղաւ այս լիճը։ Լիւկինիոսի հալածանաց առեն 320 տարուայ մարտ 9ին քառասուն զինուորներ սառնաշունչ գիշեր մը Սեբաստիոյ լիճը նետուցան, վասն զի մերժած էին զոհել Ինքնակալաց. իսկ մերձակայ բաղնիքը ջեռուցած էին, որպէս զի անոնց տանջանքն աւելի դժոգոհա-

[1] Խորէն-Իպնախ, անդ, Թ. 1։

[2] Գր. Նիս. անդ, տիւն 765՝ Κρυμὸς δι' αὐτῶν τῶν τοιχῶν διαδυόμενος.

գոյն ըլլայ, եւ աւելի հրապուրին ուրացութեան[1], — բայց ի զուր· ամէնքն ալ յանձնառին ցրաէն մեռնիլ· Այս բաղնիքին միացորդները կ'ուզեն համարիլ խաշոյր սրմաքարերով շինուած չորեքկուսի շինուածք մը, որուն դուռն այժմ թաղուած է հողին մէջ՝ միչեւ բարաւորը· Ս՛օտակայ պատի մը մէջ մուծուած սեանդ գլանաքարերը (բներն) ալ նոյն շինուածքէն ըլլալու են·

---

1 Martyrium SS. XL. c. 7 (ed. Gebhardt, Ausgew. Märtyrerakten, p. 177) = Հայ Թարգմ., ուր կը գրուի· "Քանզի էր ի Սեբաստիա քաղաքի որ ունէր ջուր բազում յոյժ (= λίμνη ἔχουσα ὕδωρ πολύ)· եւ ի ժամանակին յայնմիկ (յորժամ վկայեցին սուրբքն) էր պարզ եւ ցուրտ աստիկ (= κρύος μέγα)· եւ ածեալ կացուցին զնոսա ի մէջ լճին մերկս (= γυμνοὺς ἀγαγόντες δὲ αὐτοὺς ἔστησαν ἐν μέσῳ τῆς λίμνης γυμνούς)· եւ էր ժամն ձմեռնային եւ օդն գառնաշունչ (խառնակ = ὁ ἀὴρ χειμέριος καὶ ἡ ὥρα δριμυτάτη, "օդն ձմերային եւ ժամն գառնաշունչ")· քանզի քաջ ըմբռ երեկս էր օրն . . . եւ էր մատ ի լճին բաղնիք մի (= βαλανεῖον)· զոր ջեռուցին· որպէս զի թէ ոք կամացի զանց առնել (= παραβῆναι), անկցի ի բաղանիսն» (Տես "Վկայաբ· Սրբոց քառասուն վկայիցն» Վաթբ եւ վկյբ· Ա, 506 եւն, յատկապէս էջ 511· Հայերէնը կրած է զգալի ոտնձգութիւններ)· — Այս լիճը նուիրական բան մը դառնալով՝ այնուհետեւ սրբագիրներէն մատնուած է Սեբաստիոյ սրբոց բազմաթիւ ուրիշ վկայաբանութեանց մէջ ալ· այսպէս՝ Ս· Վլասայ (Migne, PG CXVI, սիւն 824 եւն) եւ Ս· Իրինարքոսի (Յայտմ· Սիմէոնդի, էջ 264· 12, հրտ· Delehaye)· Վերջինն անտիպ Վաթբն, թէեւ բաւարարին զգուշացուած, քանի մը հետաքրքրական տեղագրական տեղեկութիւններ կու տայ· Ձգտ· պատբիսի 1539, ԺԱ դարէ, թղ· 220 կ'ըսուի· "Ἦν δὲ ὁ τόπος ἔγγιστα τῆς λίμνης μνῆμα ἑλληνικὸν καὶ παρέμειναν ἐκεῖσε πνεῦμα ἀκάθαρτον· եւ թղ· 221 կ'ըսուի թէ Ս· Իրինարքոսի եւ Ս· Ակակի շիրիմները շինուեցան κατὰ δυσμὰς πλησίον τῆς λίμνης· [Հայ Յայտաւուրբի հրատարակութեան մէջ այս տեղեկութիւնը չկայ·]

Աբբատիոյ վկայից վկայաբանութիւնը՝ Փոքուն-Ասիոյ բոլոր միւս վկայագրական պատմութեանց մէջ՝ առաջիւ ամենէն աւելի հարազատներէն մին է[1]. եւ այն յարգութիւնը՝ որ հաւատոց այս քառասուն դիւցազները միշտ ներշնչած են, անտարակոյս յաւերժացուցած է իրենց մահուան ճիշդ տեղւոյն յիշատակը։

Աբբատիա՝ որուն եկեղեցին Ե դարէն սկսած է[2], եւ որ մետրապոլիտական աթոռ մ՚եղաւ՝ երեւելի իւր հռչակաւոր հայրապետներով, նախնական քրիստոնէութեան յիշատակարաններէն բան մը պահած չ՚երեւար։ Ս· Գրիգորի Լուսաւորչի հին եկեղեցին փոխուած է մզկիթի եւ այլափոխուած։ Պզտիկ խաչ մը՝ որ ձօն մ՚ունի Ս· Թէոդորոսի ընծայուած (արձ. Թ. 351)՝ քրիստոնէական միակ արձանագրութիւնն է որ քաղաքիս մէջ գտնուած է։ Մեզի կրցան հոս յուշրնել միայն՝ իբրեւ մնչին դարու քանդակագործութիւն՝ քարէ տախտակ մը՝ որ նորերս բերուած էր Տիվրիկէ (Տեփրիկէ) եւ որ մեզի երեւցաւ հայ կամ պարսիկ գործ մը։ Թէպէտ եւ մենք այս մասին դիմել ձեռնհաս չենք համարիր, սակայն յառաջ կը բերենք անոր պատկերը (Պակ.)[3]։ Որշափ կ՚երեւայ՝ կը ներ-

[1] "Պատկ Ս. վկայից դրութեան արժէքը յուշուց Բոնվէչ (Bonwetsch)՝ հմմտ. „Anal. Bolland.“ XVII (1898), p. 467 եւ XXIII (1904), p. 448.

[2] Հմմտ. Harnack, Mission und Ausbreitung², II, p. 168, N. 1.

[3] [Տես Պակ. էջ 226 բնագրին։ Ցմանաապութենէն դասելով չենք երկբայիր թէ հայ քարակոփ կամ քանդակագործի մ՚աշխատութիւնն է։ Ընձին կերպարանքն, ձին ու բազէն, բայց մանաւանդ չրջանակի զարդերը բոլորովին համաձայն են հայ մանրանկարչաց եւ քանդակներու այլուստ ծանօթ ձեւերուն ու ոճին։ Հետաքրքրական էր աւելի տեղեկութիւն ունենալ այս քանդակին մասին, որ թերեւս պատմական հայ աւագ մը կը ներկայացնէ։]

կայսրնէ աւագ մ՚որ չի հնձած որսի կ՚երթայ բայէավ։

Աբբասեանց միակ յիշատակարանները՝ զորոնք աչնչացնել չեն կրցած քաղաքին բարբարոս տէրերը, ժայռի մէջ փորուածներն են։ Քաղաքին հիւսիսակողմը մէկ ժամ հեռուն ց--ը- կապարը, որ բարձր սարահարթի մը կտրող խորունկ խոխոջմն է, կը պարունակէ վիմափոր դամբաններու շարք մը[1], որոնք սրշալի ալ այսօր իրենց զարդարանքներէն մերկացուած են՝ կը վկայեն տակաւին Աբբասեանց հին քաղաքացիներուն երբեմն ունեցած փարթամութեան մասին։ Կրաքարի երկայնաձիգ մէկ դառիվերին վրայ, որուն հորիզոնական խաւակարգերը կարծես հսկայադործ շինութեան մը քարաշաքերն բլլան, փորուած են խցիկներու տողաններ՝ յաճախ շատ մեծ բարձրութեամբ (պակ.)։ Ցեղ տեղ ասոնց յայնաբաց բերանները խիտ ատ խիտ խոնուած են փեթակի մը բջիջներուն նման։ Դամբաններուն շատերը դրեթէ անմատչելի են, որ սակայն արգելք մը չէ եղած՝ դանձախոյզ դերեզմանակրկիռներուն բռնաբար մտնելու։ Մուտքը յաճախ պարզ չորեքկուսի բացուածք մըն է, որուն կողը մէկ մետրէ աւելի չէ· բայց երբեմն ալ զարդարուած է քուազարդերով· կամ երբեմն կը կարծենք տեսնել այն տեղը՝ ուր Հարթուած ապառաժին վրայ հաստատուած էր տապանադիրը կրող մարմարեայ տախտակը։ Ներսի կողմը՝ ուղղանկիւն դամբարանը երկու կողմն մէկմէկ խորշ ունի՝ դագաղը դնելու որոշուած։ Բայց երբեմն յօրինուածութիւնը բազմամեան բլլալով կը կնճռոտի, եւ բազմաթիւ խցեր կը միանան իրարու փոռանցքերով։ Ա.յս հին դամբաններուն ամէնէն բնդարձակը հոլմին մէջէն հեռուէն ալ

1 Պոնտոսի մէջ նման դամբաններու յաճախութեան մասին՝ տես վերը՝ Բ, § 9, էջ 176 եւ այլուր յաճախ։

առաջնեկի է· երկու յարակից մկուկէս մետրի չափ բարձրութեամբ որմնաժակ մուտքերը լերան շատ բարձրաբերձ կէտի մը վրայ կը բացուին (Պակ·)։ Ա֊յս մուտքերուն կը հասնուի լերան կատարէն պարապայոյտ սանդխով մը, որ մասամբ գեանափոր է եւ կը տանի կը հասցրնէ անգունդի մ'եղերքն եղած նեղ ծնօտի մը։ Ասոր կը մնանինք անգաստակ մը (իբր 5 մետր × 1.75 m), որուն եռանկիւ նոր դուռ մը կը տանի բուն դամբանատարածը, որ իբր երկու մետր խորութիւն ունի։ Ասի այժմ շատ խաթարած է, եւ հապա կրնանք դանագանել կողմնակի խորշերն՝ ուր դիները կը դրուէին։ Ամէն նախադուշութիւններ ալ գործածուած էին այս օդի մէջ կախուած դամբանն անմատոյց բնելու, եւ սակայն ասի արգելք չէ եղած՝ զայն ալ դրոյի դամբաններուն պէս կողոպտելու։

§ **17.** *Հրլտրդ-Ծաղ* (քարտէս ԺԷ)։ — Տաբայի կրճէն կ'անցնի հին լեռնուղին՝ որ Անբաատեան եւ Եւդոկիոն ուղղակի իրարու կը հաղորդակցէր՝ Հրլտրդ-Տաղի վրայէն։ Հաւանական է թէ հնութեան մէջ կար նաեւ ճամբայ մը հարաւէն հիւսիս, որ այս կողմէն Անբաատեան կը կապէր Կոմանայի եւ Նէոկեսարիոյ հետ, թէպէտ եւ ասոր օրեւէ հետք մը տակաւին չէ գտնուած։

Տաբա-Սու գետը հին եւ միակամար կամրջակ մ'անցնելէն ետքը՝ ճամբան վեր կ'երթէ կամուղ կրաքարէ լերան մը կողէն՝ սպիտակ քարաբեկորներու փլակոյտերուն միջէն, եւ շատով կը հասնինք Մարագուտ (կամ Մելեկոմ) ամրահարթին շուրջը, որուն բարձրութիւնը 1400 մետրը

---

1 Ա֊յս ճամբան ըրած են Ainsworth (Travels in Assyria, Անգլ· ԺԸ, 111), եւ Վան-Լէննեպ, Reisen in Kleinasien und Armenien, Փարը Ասիոյ մէջ, Ե (1870), էջ 38 եւն, որ լեռներուս երկրախոսական կազմութեանց մասին ճշդրիտ տեղեկութիւններ կու տայ։

կ՚անցնի։ Անմշակ եւ ամուլ տարածութիւն մըն է, առանց ջրոյ եւ ծառերու, ցանուցիր սփռուած ապառաժ քարակոտորներով։ Բայց ձեան բլուրուն դէմ ապաստանարան մ՚ըլլալու համար շինուած իջեւաններու (խան) աւերակները կը ցուցընեն թէ կարաւանները յառաջ այս ամայութենէն կ՚անցնէին, որ ձմեռը սառնապատ է, ամառը՝ տապակիզիչ։ Արդի խճուղւոյն շինութիւնն ամբողջ առեւտրական երթեւեկը դարձուցած է դէպ ի Եէնի-խան[1]. սակայն ասկէ է միշտ որ աւելի շատով ծովեզերք կը հասնուի Նիկոմարի վրայէն դէպ ի Ունիէ։ Սարահարթին թեթեւօրէն վէտվետած մակերեւոյթը մէջ ընդ մէջ պատուած է խորունկ խորխորատներով, որոնք ամէն անգամ առանց դժուարութեան կարելի չէ անցնիլ։ Ասոր փորձն առինք մեր վերասով, երբ մեր սայլերէն մին հեղգպատի մը մէջ յանկարծ շրջեցաւ ինկաւ (պակ.)։ Այսպէս ներքասարայէն երկուքուկէս ժամէն եռաքը կը կարենք կ՚անցնինք Կրզլ-Իրմակի առաջին մէկ սժանդակին հովիտը, եւ գետն ի վար Բ-ը-ը-ն սիրուն գիւղին վայ կարճ տեսարան մը կը բացուի. յետոյ վերելքէ մը եւ նոր էջքէ մ՚եռաքը կ՚անցնինք Ինջէ-Սուն։ Վերջին վերելք մ՚ալ՝ որուն կը յաջորդէ մացառներուն միջէն երկայն ճամբայ մը, վերջապէս կը հասցընէ դմիզ բարձրակէտին (1532 մետր)։ Եւ երկրին հմայտեսարանը մեր առջեւ կը պարզուի։ Մեր դէմ կը տեսնենք երկաթակուռէ (բասալտ) սեւ լեռներու շղթանակ մը, որոնց եռեւէն դուրս կը ցցուի Երլտրզ-Տաղի սպիտակափառ գլուխը, որ մեր ճամբորդութեան այս մասին նպատակակէտն է։ Մի քանի կ՚ըլլանք գառիթափ դար մը, եւ քիչ մ՚ետքը կ՚երեւան Երլտրզ-Իրմակի արձաթափայլ ոլորապտոյտները՝ լերկ լեռնակողերուն մէջ, որոնց շուրջը կը բոլորի։ Կողին

[1] Տես վերը՝ Ա· § 18 եւ Բ· § 15։

Նեքքեր գետակ մը՝ Ձկլեվկր-Սու, եւ ափին վրայ՝ մահմետական նկարագիր չիրիմ մը, չորեքֆուտի մատրանաձեւ մը՝ կարմիր կղմինդրներով ծածկուած գմբեթով մը, որ Կոսմուշ (Kosmouch)-թուրքերը կը կոչուի։ Վերջին սար մ՝ալ կ՝անցնինք եւ կը հասնինք վերջապէս սեպակող հովիտ Երլտրղ-Էրմակի՝ որ կ՝երթայ Ակիւսի մէջ կը թափուի Սեբաստիոյ վարի կողմը, եւ ուր գետն ի վեր պիտի նկնինք երկու ժամ տեւողութեամբ։

Հոնկէ մ՝անցնելէն ետքը՝ մեր դիմացը կը տեսնենք կրաքարային ապառաժի մէջ փորուած դամբաններու շարքեր՝ Տաւրոսի մէջ եղածներուն նման։ Գետին միւս ափէն պայծառ կը դանագանուին սեպաբերձ լեռնորմին վրայ դամբաններուս ուղղանկիւնի կամ կամարաձեւ բերանները (Պոկ.)։ Ըսուած անբնակ այս երկիրը մինչեւ համեմատաբար նորագոյն ժամանակներն ալ բազմամարդ եղած ըլլալու է. կը հանդիպինք բազմաթիւ տաճկական գերեզմանոցներու, որոնց հաստաբեստ քարերը այս ամայութեան մէջ կանգնած են պարկաբարեր (menhir) նման։

Կապան մ՝անցնելէն ետքը վերջապէս կը տեսնուի նոր գիւղ մը՝ Գէօյլ-յա, ուր կը բնակին մահմետական գաղթականներ որ հաստատուած են արեւելեան Երլտրղի ափը։ Կ՝անցնինք այս գետը ծանծաղ մը եւ դէպ ի արեւմուտք դարձած կը հետեւինք գետոյն՝ որ կրկին ազբերակն ունի, միւս բազկին. յետոյ կ՝ելլենք լեռնակող մը եւ յանկարծ մեր առջեւ կը տեսնենք Խ-ըլը մեծ աւանը եւ աւելի անդին՝ մերկ եւ խորխորատուած բլուրներուն ետեւը՝ Երլտրղ-Տաղի կամ Աստղիկ լերան հակայածաւալ բուրգը, որուն տակաւին ձիւնապատ գագաթը 2500 մետր բարձրութեան կը հասնի (Պոկ.)։

Համիլդըն[1], որ սակայն այս տեղերն այցելած չէր, երկրաբաժնիս ամենաբարձր այս լերան վրայ

[1] Հնտպ. Փոլբ-Աս., Ա, էջ 348։

կը դնէ Հաչակաւոր Կենոխորիոնը (Kaino-Chorion) այսինքն "Նորաբերդը„ Միհրդատայ Եւպատորի, այն աքթային անվկանդ ապաստանարանը՝ ուր իւր գանձերը ապահով պահած էր։ Այս ենթադրութիւնը բախտ մ'ունեցած է՝ որուն արժանի չէր[1]. որովհետեւ քննութեան առջեւ չի դիմանար։ Սարաբոնի համեմատ[2]՝ յիշեալ բերդը՝ "գոնէ 200 ստադ„՝ այսինքն իբր 35 քիլոմեթր՝ հեռու էր Կաբիրայէ (Նիկսար), եւ երկրի մը մէջ՝ որ բոլորովին անջուր (ἄνυδρος) էր չորս կողմն իբր հինգ մղոն շրջապատութեամբ։ Արդ Երլարզ-Տաղ Նիկսարէն 55 քիլոմեթրէ ալ աւելի հեռու է ուղիղ օդագծով, եւ իւր կողերէն բղխած անապատ ակնաղբիւրներն առատապէս կ'ոռոգեն շրջակայ ամբողջ երկրաժայռը։ Աշխարհագրին նկարագրութեան միւս գծերն ալ կարելւոյն չափ չեն պատշաճիր այս կատարին՝ որ դիւրաճանաչելի է գեղեցիկ եզանակին։ Դժբախտաբար մենք ոտիպուտած էինք հրաժարիլ լեռն ելլելէ, վասն զի ձիւնը ճամբաններէն տակաւին անանցանելի կ'ընէր։ Խոյց նոյն իսկ Վան-Լէննէպի նկարագրութենէն[3] կը

---

1 Յատկապէս Վան-Լէննէպ՝ էջ 74 եւն՝ կրկնած է նոյնը եւ պաշտպանած, եւ լեռան գեղեցիկ նկարագրութիւն մ'ալ տուած է (էջ 65 եւն) որ աւելի կ'արժէ քան իւր պատմական կշռադատութիւնները։

3 Սարաբոն, ԺԲ, 3, § 31, էջ 556 C.

2 Հմմտ. Վան-Լէննէպ՝ էջ 70, որ օգտակար յատկագիծ մ'ալ ունի։ Նաեւ Հ. Ժիրար (P. Girard) որ 1901 տարւոյ Օգոստոսին այցելած է այս աւերակները՝ նոյները նկարագրած է ի „Missions catholiques" Լիոնի, 7 եւ 14 Փետր. 1902 տարւոյ։ Այս հատուածէն կը քաղեմ հնախօսաց համար ամենէն աւելի հետաքրքրական տեղեկութիւնները։ "Ընտանի սալաքարերով քարայատակուած շուրջ մը օձապտոյտ կ'երթէ լերան գագաթը։ Կը կարծէ երկու կամ երեք յենորմերով։ Կատարը կը բռնէ չորեքկուսի դարաւոտի մը գոնէ 6×8 մեթր, որ իւր խարխին վրայ՝

հետեւի թէ կատարին վրայ գտնուող աւերակները շատ ընդարձակ չեն. եւ որեւէ իրաւունք մը չունինք այս աւերակները կարծել թէ Միհրդատայ հռչակաւորագոյն ապջնաբերդին մնացորդներն ըլլան։

Մենք աւելի կը փորձուինք նոյները բիւզանդական մատրան կամ վանքի մը մնացորդները համարելու [1], որ հաւանօրէն յաջորդած էր հեթանոսական մեհենի մը։ Ա.յս սեգ կատարն՝ որ ամբողջ երկրիս բարձրագոյն կէտն է, չէր կրնար Պոնտոսի հին բնակիչներէն իբրեւ նուիրական տեղ մը չնկատուիլ։ Ինչպէս որ Դիոսի Աւրաստիոսի բագինքով [2] նոյնպէս հոս ալ Օգոստոսին տակաւին կը հաւաքուին շրջակայ գիւղացիները՝ ոչխար մը մորթելու եւ խնջոյք մը կատարելու համար։ Ը.ստ դիւցաբնակ լեռը տակաւին ունի իր զոյգները։ Խարղընի վարիչը (Դ–Դէր) պատմեց մեզի թէ Կ––Բ–յի մօտ — ամէն աւերակ-շինուածքի յունական անունն այս է, — կը գտնուի անձաւ մը՝ ուր մարդկային էակ մը ոտք կոխել չէ կրցած։

Ա.յս կարծիքը թէ Ասպիկ լերան վրայ սրբատեղի մը կանգնած էր՝ հաստատութիւն մը կ'առնու

արեւմտեան կողմը՝ կազմուած է հսկայական վիմաբարերով, որոնցմէ ոմանք մինչեւ երկու մետր բարձրութիւն ունին, եւ բաւական ուղիղ տողագրուած են։ Միջոցները լեցուած են աւելի փոքր քարերով՝ առանց շաղախի հետք մ'ըլլալու . . . ։ Ընդհանրապէս խօսելով՝ յատակաբար եղայ, թէեւ կայ այժմ լեցուած հոր մը՝ որ խոշոր կամարով պատուած ըլլալու էր, եւ թէեւ կան այլեւայլ հետքեր՝ զորոնք մեզի ցուցցին այն տեղ՝ որ ժամատեղը, ուր կը յանդիմաթարկուած չուխը՝ որուն մենք հետեւեցանք։

[1] Ը.յսպէս ճանչցած է արդէն Կ. Վիլսըն (Sir Charles Wilson, Handbook of Asia Minor, p. 42)։ "Հարթաքարերու լայն ճամբայ կայ դէպ ի գագաթը . . . ։ Ճամբան կը տանի նախ մատուռ մը արեւելեան եզերքը։ Պատուռն ու ճամբան նման են անոնց՝ զոր հնագոյն անապատականք շինած են Սինայի թերակղզւոյն վրայ"։

[2] Տե՛ս վերը Բ. § 10։

քրիստոնէական հնութեանց դիւթեամբը բոլոր չըշնակայ գիւղերուն մէջ, որոնք այժմ մահմետականներէ կամ Կրկըլ-բաշներէ կը բնակուին։ Հիւսիս-արեւմտակողմը հնաոգեօծեցիկը Բէդ-էխ-ոն (Bedochtôn) գիւղը, որ ցորենի գեղեցիկ արտերու մէջ կաթեւոր աւանաշէն մրն է, եւ գոնէ երեք տապանագրեր՝ մին սարկաւագի մը (տե՛ս Թ· 342 եւն)։ Աւելի հեռուն՝ Ե---ֆ-ըլը- գիւղը խոյակ մը վեր կը բռնէ նոր մզկիթին գերաններըը, իսկ "գրուած քար„ մ՚ալ պատերուն մէջ թաղուած պիտի ըլլայ։ Ա-րէ-նէ[1] գիւղը՝ որ պատապարուած է փիճիներու անտառի մը մէջ ապառաժային սարի մը տորոտը՝ որ դէպ ի Երլոբդի գագաթը վեր կ՚ելլէ, պահուած էր ճգնաւորուհւոյ մը (ἀσκήτρια) գերեզմանի սալաքարը։ Նոյն իսկ Խարդլնի՝ գաւառակին (Ղ-ՀԷ) գլխաւոր տեղւոյն՝ բաղնիքին մէջ ցուցուցին մեզի մեծամեծ վիմաքարեր՝ կանոնաւորապէս չորեքկուսի կոփուած, եւ կարմիր մարմարէ տուաւ սիւն մը։ Վերջապէս ԵՇԼՏԸՂ-ւեօյի մէջ՝ որ հինգ լերանց հարաւային դառիվայրին վրայ ձորակի մը մէջ նստած է, գտանք երկու արձ՚անագրեալ թիւններ՝ որոնց մին քահանայ մը կը յիշատակէ։ Դարձեալ ախոռի մը մէջ գրուած կոթողի մը մէկ հատակտորը կը կրէր մեծ խաչ մը՝ երկու կողմն պարուրաձեւ զարդերով։ Ա՛յս ինացորդներն՝ բոլոր մեզի թէ բերուած են Ա՛ն-ՇԷՀԷՐ՝ որ գեռն ի վեր արեւելեան Երլոբդ-Սուի վրայ կը գտնուի։

Ա՛յս "Սպիտակ Քաղաքին„ դիրքը հիանալի է (պակ.)։ Ա՛յն գեռաւին որ ջրվէժներով նեղ կիրճ մը գահավէժ կը թաթախուի, դարձուած է կոթիով մը՝ որպէս զի երթայ գարձնէ ջրաղացներն, որոնք մէկը միւսին վրայ կառչած են կրաքարային լեռնորմին։ Ասոնցմէ գատ որեւէ բնակութիւն չկայ· բայց բլուրն վրայ դէպ ի հարաւ կը

---

1 Վան-Լէննէպի Saru-Yéri կոչածը։

ատրաճատի մահմետական գերեզմանոց մը, եւ անդադրին եղերքին մնա կը նշմարուին քանի մը Հին գործերէ մեծ սրմանքաբերով չհետաքրքրեան մը։ Պատմավիժին եղերքն ունենալուն իւր դիրքը չէնորը պաշտպանելու էր՝ իւր հատուածուն պատերէն ալ աւելի՝ որեւէ բանական յարձակմանց դէմ։ Քովը կը բացուի Նորաքաղաքի քարանձաւի մը բերանը, որ յատուածած է գագաթնադիր կանգնած ապառաժին երեսին մէջ փորուած պատուհաններով, նեթը կ'իջնայ նեղ փոցանցքէ մը նախասրահ մը, որ անցքերով կը հաղորդակցի բազմաթիւ ուրիշ սրահներու հետ։ Ասոնց միջն մէջ չորս ծակեր իրը օդամուտ կը ծառայեն ապառաժ ժայռին խորքերուն մէջ փորուած ներքնատան մը։ Աւելի ալ խորանէն մակարդակով ուրիշ բնագործուածք քարայր մը՝ որ ձորակէն ուղղակի առանց ելլելու մուտք ունի է, այսօր ամառներըն կը գործածուի իրը փարախ։ Վերը ամբողջ ապառաժն անմնաջելի խորշերով ծակծկուած է, գորոնք պիժ արձերուս երաշխերն իրենց բնակարան ընտրած են։ Այս վիճաբանները հաւանարէն նախնադարու ծառայած են իրրեւ ամրանոցներ, բայց յետոյ բնակելի եղած են՝ գոնէ մասամբ։ Ներքեւս քրիստոնէայ կրօնաւորաց ճգնարաններ եղած կրնան։ Մեր հաւատացած որ-

---

1 Հ. Ձիրար այս գետնափորն այցելած է 1901ին, իր նկարագրութիւնը (անդ՝ էջ 80 եւն) կը համաձայնի բերին հետ, բայց կը յաւելու քանի մ'ուրիշ մանրամասնութիւններ։ "Հատակը, կ'ըսէ, ատաղձի սրաշէր, յետոյ իմիտով երկարդ մը եւ յետոյ երկարդ մը՝ հղկուկա անկանոն խճկոտ միջոցներ, բայց աւելի բնագործակ, սակայն տասը քառակուսի մետրէ աւելի չըլլալով։ Գետնինը երկու գոգահեղական խառնուածներ փորուած են խորշագործներ (locelli) ձեւով, բայց չատ կարճ բլլալով՝ գիակ մը չէնին կրնար պարունակել։ Ասոնք այսօր ատագով լեցուած են։ Վերի երկու ատեն նշմարելի որ փոցանցքին պատերը բազմաթիւ ալեհաւեր, երեմեւեկութեամբ ազդեցուած էին։

ձանագրութեանդ չարչրէն կը հետեւի թէ Յուսաբնեան օրով — որովհետեւ այս կ'երեւայ յիշատակարաններուս ժամանակը, — Երլարդ-Յակոբ առաքեալ գիւղախմբեր կ'ապրէին։ Իր վերաշխարհ գագաթին անառարկելի պահպանած էր ձեռագրի սրբազանով մը, եւ իւր բնագրական կազմութեան ծալքերը կը պատապարէին անպատանականալի միջնադարեանները[1]։ Պէտք չենք մնանալ թէ հոս Եւսեբեան Ներսեսեան հոյլ հայրապետին հոյլ բնութիւնքն են, որուն ազդեցութիւնն ամենէն աւելի նպաստեց Ս. գաւառն Պոնտոսի մէջ վանականութիւնն բնագիտական բնոյթ[2]։

Երլարդ-Յակոբ բոլոր քրիստոնէական հասատութիւններն աւերուած կ'երեւան որդէն մեհենական առաջին ազդակով ժամանակ, եւ այս եկեղեցիներուն ու վանքերուն անունն ալ մնացած է՝ ինչպէս նաեւ բուն լերան կրած անունը։ Սակայն այս հետաքրքիր ամրոցի հովիտներէն դեռ բոլորովին անհետացած չեն յոյն գաղթականութիւնները[3]։

---

1 Հմմտ. արձ. թ. 345 Λοκήτρια (Գնդաւորի)։

2 Ըստ աւանդութեան (PG. CXVI, սիւն 818) Ս. Աչքս Ներսեսեան առաջին հանգիստը, որ Դիոկղետիանոսի օրով վկայեց, առանձնացած բլուր Ըրգեան լերան մէկ քարայրը. սակայն կ'երեւայ թէ վկայաբերը կը խօսի Ըրգեան լերան մասին՝ որ Ներսեսեանէն շատ հեռու է, ուրէք թեւի մը մէջ եր, անոր համար պարզապէս որ իրեն հանգիստ եր միայն այն կոչնակաւոր լերան անունը։ Ալբանդի Վարժաւորդն (էջ 457. 8 Delehaye) կ'ըսէ պարզապէս "Նպիսկոպոս Ներսեսեան բնակեալ ի մեծ ի քարանձաւսդ ի լերինն (ἐπίσκοπος Σεβαστείας, οἰκῶν ἔν τινι τῶν κατ' ὄρος σπηλαίων). — [Վերջապէս վկայաբանութեան անգամագրին հայ խմբագրութիւնը կը գրէ՝ "Երկեալ բնակեր ի լերինն Ըրգեասդ՝ յորէր մեծ՝" Վարք եւ վկայ. Ս., 383։]

3 Տես վերը՝ § 18։

Զ. Վերիա, Դազիմոն եւ Կոմանա։

§ **18.** *Երլտրզ-Յադի Բոյուն եւ Թոխաթ.* (քարտէս ԺԸ)։ — Ա՛յս բարձունքներուն կլիման նոյն իսկ մայիսին խիստ է։ Կարկտախառն մրրիկներ բռնութեանբ, եւ արեւածագին յուրաքանչիւր սաստիկ խալթող էր։ Մեզմէ մէկն ալ սաստիկ ջերմէ մը բռնուելով՝ ստիպուեցանք առանց յապաղելու գեպ ի աւելի բարեխառն կլիմայ մը դիմելու։ Մեր մտադրութիւնն էր Երլտրզէ շիտակ իջնալ գեպ ի Թոխաթ՝ Բատմանթաշի վրայէն, — ասիկայ է սովորական բանուկ ճամբան. — բայց կակղացած ճամբաները չէին թոյլ տար որ մեր բեռներն ալ մեզի հետ գան, եւ ասով որոշեցինք երթալ՝ Բուլուսի քով Սեբաստիոյ խճուղին բռնել։

Սակաւագնաց ճամբաս Երլտրզ-Իրմակը կը կարէ ծանծաղէ մը, Զիլէր չերքեզկարնակ գիւղին հիւսիսակողմէն կ՚անցնի, եւ կ՚երթէ գետն ի վեր մեծ գետակի մը քովէն՝ Կերգելէ-սու կոչուած, որ արեւմտեան բարձունքներէն կ՚իջնայ եւ լաւ մշակուած արտերը կ՚ոռոգէ։ Ուրէն-Ծուշ թուրք գիւղը (1 ժամ 50 վայրկեան Խարղընէ) անցնելէն ետքը՝ հովիտը կը թողունք, եւ կը բարձրանանք երկայն մանուածապատ շրջաններով՝ խեղճ փիճիներու ցանցառ անտառներու միջէն, որոնցմէ առած է Ջամլու-բել իր անունը[1]։ Լեռնադարը շատ դառիվեր է եւ մեր ձիերը դժուարութեամբ կը քարշեն սայլերն այս տղմուտ ճամբաներէն։ Անձրեւին կը յաջորդեն կարկտախառն տեղացքներ եւ քիչ մ՚ետքը սառնասառոյց մառախուղի մէջ պատուած ենք։ Խարղընէն երեք ժամն աւելի պէտք ունեցանք Հասնելու լեռնագլխին կատարը 1768 մետր բարձրութեամբ։ Ասկէ քիչ մ՚անդին տներ կը նշմարենք կողնակի ձորակի մը մէջ ղօղած,

---

1 8ին. չմ՚ առի եւ եղեւին, փիճի (pin, sapin)։

ուր վերջապէս ապաստանարան գտանէք։ Ալս ողբալի խրճիթ-տները՝ փայտով ու անտաշ որմաքարերով շինուած, լոյս կ՚առնուն միայն երդիկէն՝ այսինքն հողածածկ տանիքի մէջ բացուած ծակէ մը։ Կահկարասիքը կը բակկանար քանի մը աթոռակներէ եւ պղտոտ անկողնակներէ. բայց կրակեղէնը („բուխերիկ„) մէջ բոցարձակ ու ճարճատելով կը վառէին փայտի մեծ կոճղեր։ Ասի խեղճ յունական գիւղ մըն է՝ Գէօվէնէ+ կոչուած, որ լերան այս խուլ խորշանկիւնը մնացած է։ Նոյնպէս քանի մը յունադաւան գիւղեր ալ կը գտնուին ցանուցիր սփռուած Զամլու-բէլի լեռնային հովիտներուն մէջ[1]. եւ ասոնք կը խօսին բարբառ մը՝ որ տարբեր է ծովեզերեայ լեզուէն եւ որուն այլեւայլ հնաւանդ ձեւերը լեզուագէտի մը բերկրանք պիտի պատճառէին։

Վերջին սարաւանդ մ՚ալ ելլելով՝ մեր աչքին առջեւ տարածուած կը տեսնենք Արտ-Օվայի կամ Արտիկ-Օվայի ընդարձակ դաշտը, եւ անտառներու մէջէն իջնալով եւ յետոյ արտերու միջէն անցնելով մէկ ժամէն կը հասնինք Բոլուս։

Պր. Անդերսընի հետազօտութիւնն արգէն հաստատած է Ղամահէյի կարծիքը թէ Բոլուս հին Վէրա-ի տեղը կը գրաւէ[2]։ Բոլուս քիչ հնութիւններ պահած է[3], բայց արգի աւանին դիրքն

---

1 P. Girard, ի Missions catholiques, անդ, էջ 84 կը պատմէ Բասմանթիաչի Ցուռաց արկածալից դէպքն, որոնք կաւկաս գաղթելէն եաքն ուզած էին իրենց ծննդավայր հայրենիքը վերադառնալ, բայց իրենց տեղը Ձէրբէգներէն բռնուած գտած էին։

2 Տես վերը՝ Ա, § 17։

3 Անդերսընն՝ անդ։ Իր տուած տուգարանութիւնը (Bolus = *Πόλις*) հաստատութիւն կ՚առնու „Paolos" ձեւովը զոր կու տայ ծէ դարու հայերէն բնագիր մը. տես Ինճաճեան, Աշխ. ԾԸ, էջ 125։ — Հ. Ֆիրար, որ չբնակեալը գտնուած արձանագրութիւն մը (թ. 274) ծանօթացուցած

իսկ առանձինն բաւական նկարագրական է։ Շինուած է բլրակի մը քով՝ որուն գագաթը միաշարթուած է եւ ուսկից ամբողջ շրջակայ դաշտը մեր աչքին առջեւ կը պարզուի։ Դիւղացիները հողը փորելով՝ կը գտնեն փայտի մնխիր առաւօրէն եւ ամէն տեսակ մնացորդներ։ Այս քաղաքիս դարգացումն՝ որ հիմայ լեռվին հիմնայատակ է, յառաջ եկած էր անտարակոյս գլխաւորաբար ջինքը շրջապատող դաշտին հարստութենէն։ Արեւմուտք-Օվայի յորենի արտորայքն մեր օրովն ալ տակաւին արտաքոյ կարգի արդիւնաբեր են, թէպէտ եւ շատ նախնական եղանակներով կը կատարուի մշակութիւնը. եւ այն ցանցառ առիթներէն մին՝ որոնց պատճառաւ յիշուած է Վերիա, եղած է ճիշդ յորենի մասին դատավէճ մը, այն առթիւ որ քահանայի մը վերաբերող յորենը գանձապետութեան գործակատարները գրաւած էին[1]։

Գաւառիս տնտեսական կենդրոնատեղին է այժմ Զէյթլի, Բոլուսէ մէկ մղոն հեռու դէպ ի արեւմուտք՝ Սերաստիոյ խճուղւոյն վրայ։ Հետաքրքրական բան մը չկրնանք. քրիստոնէական այն արձանագրութիւնն՝ որ հոն կը գտնուի, բերուած է Սուլու-Սերայէ[2]։

Մեծ պողոտան երեք ժամու մէջ Զիֆթլիքէն կը հասցընէ Եւդոկիա։ Նախ կը կտրէ Արեւմտեան Օվայի կանաչագեղ դաշտն անոր ամբողջ երկայնութեամբը, յետոյ խորամուխ կ'ըլլայ Ակ-Սուի

է մէջի, կը ծանուցանէ միանգամայն նոյն իսկ Բոլուսի մէջ այժմ գտնուած "գան եւ նեղ գետնափոր մը իբր տաճարհինգ մեռ՝ առ ի չեզ յատակով. որ կ'երթայ կը հասնի գան եւ կամարակապ սրահ մը՝ փուռի մը նման". — անտարակոյս գետնագործման մը։

1 Ս. Բարսեղ, Թուղթ ՃՋ—ՃԽ. Հմմտ. Ռամսէյ, պատ. Ճխ., էջ 327։

2 Ուր. թ. 305· տես վերը Բ, § 14։

կիրճը։ Ընդհանուր կապան մը՝ որուն վրայ կը տիրէ այժմ աւերակ բերդ մը, ուր վերադառնալ մտադիր եղանք. եւ քիչ մ՚ետքը քաղաքին մօտաւորութիւնը ծանուցին մեզի հզօր ընկուզիներով հովանաւորեալ պարտէզները, ու մրգաստաններն՝ ուր ամէն կողմ կը ծաղկէին կեռասենիները։ Հիւսային հովերէն պաշտպանուած հովիտը հմայաւոր է իր կլիմային անուշութեամբը, եւ շրջակայ երկրին արգաւանդութիւնը թոխաթի բարգաւաճումն աւելի կը պահպանէ քան թէ պղնձագործութեան իր վաղեմի ճարտարուեստը, որ արդէն նուազած է։

§ 19. *Հայկական (Թոխաթ)։* — Հ· ծիրար՝ որ իր աշխատակցութեամբ արձանագրութեանց մեր հաւաքումը ճոխացուցած է հետաքրքրական բնագիրներու բազմութեամբ մը, բարեյօժար գտնուեցաւ մեզի առաջնորդ ըլլալու այս պատմական քաղաքին մէջ, որուն ամէն հնութիւններն իրեն ծանօթ էին։ Ապահով է որ Թոխաթ հին Դ–ւմնի տեղը կը գրաւէ[3]. բայց թէպէտ եւ արդէն Ստրաբոն Կապ–Օվային Դ–ւմնիէն[1] առնուելը կու տայ, Դաղիմոն գիւղաքաղաքը յիշուած է առաջին անգամ Դ դարուն՝ Ս· Բարսղի նամակներուն մէջ[2]։ Հնութեան մէջ կրօնքը պատճառ եղած էր Կոմանայի սրբարանին շուրջը քաղաքի մը կազմուելուն, որ գաւառին քաղաքական կենդրոնն ալ եղաւ։ Սակայն հնութեան անկման ատեն՝ տեսակցական եւ ռազմական պատճառները պէտք էր որ նախընտրել տային Դաղիմոնի տեղը, եւ անհրաժեշտօրէն այս տեղւոյն

---

1 Ըստ Մէյ, Պատ· Աչխ· էջ 329· Անդերսըն՝ վերը յիշ·, § 29։

2 Անդերսըն, անդ, § 29։

3 Թուղթ ՄԺԲ [ՑՀ]՝ 375 տարիէն եւ ՄԺԶ։ Հմմտ· Ըստ Մէյ՝ էջ 330։

գերակշռութիւնը յաւաջ բերին։ Նախ՝ եղերքն է ընդարձակածաւալ դաշտի մը որ աքանչելապէս բերրի է, եւ կեցած է հաղորդակցութեան երկու կամ երեք բնական մեծ ճամբաներու դիրար խաչաձեւ կտրելու տեղը։ Արդէն Տավերնիէի օրով (1631) Թոխաթ "Արեւելքի ամենամեծ անցուդարձի տեղերէն մին էր, եւ անդադար կարաւաններ կը հասնէին Պարսկաստանէ, Տիգրանակերտէ, Խաղդատէ, Կ. Պոլսէ, Զմիւռնիայէ եւ ուրիշ տեղերէ"[1]։ Երկրորդ՝ այս նահին վրայ կ'իշնէ սեպաբերձ լեռ մը, զոր դիւրին էր փոխել գրեթէ անառիկ բերդի մը (Պակ.)[2]։ Ասոր համար ալ Թ դարուն ազգմական այս գերապանց դիրքին մէջ հաստատած էին Թիւրք-դիմնի ինքնակալներն իրենց գլխաւոր բանակեցողներէն մին[3]։ Թոխաթի, որուն այս տաճկաձեւ անունն առաջին անգամ Էդրիսի քով կ'երեւայ ԺԲ դարուն՝ նմանապէս գլխաւոր քաղաքն եղաւ Ռումի սուլթաններուն մեծ կուսակալութեանց միոյն[4]։

Ուսոի Պղնակը՝ որուն յանդգնածիր ստուերագիծը խորաբերձ երկինքին վրայ կը պատկերա-

---

1 Տավերնիէ, Ուղեւոր. (տպ. 1679), Ա. էջ 11։ Տուրնեֆոր (Tournefort) 1700ին՝ նման խօսքեր կ'ընէ։

2 Տես քաղաքին ընդհանուր տեսարանի պատկերը զոր դրած է Ընդերսըն (անգղ. բնագիր՝ էջ 66)։

3 Կոստ. Ծիրանածին, Վասն Ընտրող., էջ 444 (հրտ. Բոնն)։ Εἰσὶ τὰ ἀπλήκτα . . . ἕκτον εἰς Ἀρμενιακοὺς εἰς τὸν Δαζιμῶνα. (Ընխոցելի կայաններն են . . . վեցերորդ՝ Հայկականին մէջ՝ Դազիմոն)։ — Դազիմոն՝ Կ. Պոլիս-Նիկոմիդիա-Ամասիա-Սերաստիա մեծ պղտոտային վրան էր. (Gelzer, Genesis der Themenverfassung, p. 106. Հայդիւրմ., էջ 67)։ Այս ճամբով Ամասիա փախաւ Թեոփիլոս Դազիմոնի քով Սարակինոսներէն յաղթուելէն ետքը. Տես. Ցամաէլ, անգ, եւ վերը՝ Բ, § 8։

4 Իթուսէր, Աշխ. ԺԲ. էջ 120 եւն։ Le Strange, Lands of the eastern chaliphate, 1905, p. 142, 147.

նայ (պակ· բնագիր էջ 240), գոնէ բիւզանդական շրջանէն է· բայց դրաւուեցաւ Սելջուկեաններէն ու Օսմանցիներէն· եւ տակաւին ԺԸ դարուն զօրագնդեր հոն պահակ կը նստէին[1], եւ այն տեղ ձեացած պարսպորմերը առուդիւ շատ տարբեր ժամանակներէ են։

Բերդը թառած է կրաքարային սարաւանդի մը վրայ, որ հրաւանդանի մը պէս յառաջակարկառ կ'երկարի Ակ-Սուի եւ Եէշիլ-Իրմակի հովիտներուն միջեւ, եւ հարաւակողմէ՝ կ'աւարտի բիւրեղական մարմրէ կազմուած գահավէժ սարածագով մը[2], որուն վրայ կը կենան տակաւին ժայռեւոր պատի մը մէկ կտորը եւ շրջեկուսի բարձր աշտարակ մը (պակ·)։ Ա յս շինուածքներն ապահովապէս մահմետական շրջանէն են. եւ կը կազմուին անկանոն որմաքարերով շինուած արտաքին երեսէ մը, որ կը ծածկէ եաեւը լեցուած խիպարը՝ որ բաղկացած է յոռի շաղախի մէջ թաղուած կոպճներէ։ Երկայն գերաններ պառկեցուած են այս խիպարսրմերուն մէջ՝ որպէս զի քայքայելու արգելք բլլան։ Եւ այս բարբարոսիկ շինուածը միակերպ ալ չէ։ Հարաւակողմը նոյն իսկ կը նշմարենք յեռնորմեր (դիմադիր-որմեր) շրջեկուսի վիմաքարերով՝ որոնք հին կ'երեւան։ Բայց՝ ի բաց առեալ իւր դիրքն՝ այս դղեակն ոչ գեղեցկութեան եւ ոչ հետաքրքրականութեան կողմանէ կրնայ մրցիլ Ամասիոյ բերդին հետ։ Սակայն ինչպէս վերջնոյս մէջ՝ նոյնպէս հոս ալ ընդարձակ փողանցք մը բեր-

---

1 Տուրնեֆոր՝ Ուխտաւորի քով, անգ, էջ 123։ Համմ. Տավերնիէ, էջ 10· "Զօրաւոր դղեակ մը՝ ուր պահակազօր կայ· լաւ հին է եւ մինակ ձեացած է ուրիշ երեք բերդերէն որոնք աւելի փոքր էին"։

2 Համիլտըն, էջ 353 կ'ըսէ՝ "Բիւրեղական մարմար (crystalline marble) որ նասած է թերթի ախտ (խեցեքարի, կաւային հերձաքարի, argillaceous schists) հաեեւն վրայ"։

դին վարի մասէն սկսելով առ ի շեղ կը խորասուզի ապառաժին մէջ. այս փապուղին 3 մետրէ աւելի լայն է եւ 2·50 *m* բարձր, եւ տակաւին պահուած մնացած են սանդուղին իրը եօթանասուն ասոիճանները. աւելի վարը՝ անցքը փլածներով խցուած է։ Ա՛ս ալ այն գետնափոսերէն է՝ որոնց նպատակն էր հասցընել կրաքարային քարաժայռէն սուզած ու հաւաքուած ջրին, ինչպիսի հորեր կը դանուին Պոնտական ամբողջ աշխարհին մէջ եւ անկէ դուրս ալ[1]։ Ասի կ'երեւայ թէ ապացոյց մը կ'ընծայէ այն մասին թէ հնութեան մէջ արդէն այս գագաթին ամրացուած էր։

Երբ անցնինք մահարձանին եւեթ՝ քաղաքին հանգիպակաց կողմը, այսինքն դէպ ի արեւմուտք, կը նշմարենք մեծ բարձրութեան մէջ առ նուազն քառասուն սիւներու բներ՝ մէկը միւսին վրայ պահկեցուած այնպէս որ պատի մը քարաշարքերը կազմեն։ Թուրքերը չհնութեան իրը առաղձ գործածած են որեւէ բիւզանդական եկեղեցւոյ մը բեկորները։ Սիւնակի մը վրայ՝ որ շինքէն քակուած՝ գլտորած ինկած էր լերան գագաթին վրայ, կարդացինք ձօնա՝ Ὑπὲρ εὐχῆς Πλαρίου (արձ. 320. "Վասն ուխտի Հիլարիոսի")։

Լերան հարաւային գագաթին վրայ տակաւին կը նշմարուի հին դամբան մը՝ ժայռին մէջ փորուած եւ նման Ցաւրայի մեծ եղածներուն (տես վերը՝ Բ, § 16)։ Կրկին բերանէ մը՝ որ երկուքի բաժնուած է միջնով մը, կը մտցուի անդաստակ մը իրը 3 մետր երկայնութեամբ եւ 1·50 *m* բարձրութեամբ. ասկէ դէպ ի ձոր կողմը կը դանուի գերեզմանասենեակին դուռը։

Երկրիս բոլոր հին բերդերուն յօրինուածութիւնը մի եւ նոյն է։ Մեր Հանելուն երկրորդ օրը (15 մայիս) Հ. Թիրար առաջնորդեց մեզ այցե-

[1] Տես վերը՝ Բ, § 9, էջ 176, ծն. 2։

լելու այն բերդն՝ որ Երբեմն Սերաստիոյ ուղեգծին կ'իջևներ Եւդոկիայէ 8 կիլոմետր հեռուն, եւ զոր արդէն նկատած էինք՝ Ակսուի Հովիտն ի վար իջած ատեն (տես վերը՝ Բ, § 19)։ Բերդը կը տարածուի ապառաժուտ յառաջակարկառ գաբեւանդի (լեռնացոկի) մը վրայ՝ որ սա բնորոշ անունը կը կրէ՝ Խ-ր-շ-Փէ-է (Horosh-tepessi), այսինքն՝ Ա.քաղպղի-սար։ Բերդը կ'ելլէ յհարաւային կողմէն ժայռին մէջ կարուած ճամբով մը, որ կը հանէ կը տանի շրջապատ պարսպին մէջ բացուած դուռ մը։ Ցեղ տեղ պարսպին խոնարհադին քարաշարքերը մնացած են, եւ կարելի է պարսպին հետոց հետեւիլ ամբողջ շրջապատութեամբն։ Դղեկին մնացեալ մասն աւերուած է. բայց կայ տակաւին ջրամբար մը կամ խորունկ գետնափորը, եւ անոր տանող սովորական փապուղին ալ 45% աստիճան հակմամբ կը խորասուզի լերան մէջ, եւ չատ մեծ ծաւալներով է. վասն զի երեք մետր աւելի լայն է, եւ սանդուղն այսօր ալ տակաւին առնուազն հարիւր երեսուն աստիճան ունի. տակէ անդին յառաջանալու արդելք կ'ըլլան աւերածքներն ու փլածքները։ Հոս եզական առանձնայատկութիւնն մ'ալ կայ. այսինքն՝ տեսակ մը մայթ կամ պատիճակ յատակ մը կ'իջնայ սանդուղին երկու կողմէն ալ կողմնակի պատերուն երկայնութեամբը՝ սանդուղէն իբր երկու մետր բարձրութեամբ (Պակ.)։ Թերեւս ասիկայ կը ծառայէր ջրակիր անօթներն որեւէ կազմածի մը միջոցաւ վեր հանելու եւ վար իջեցնելու։

Բերդին արեւելակողմը կը գտնուի ուրիշ համարձակ փոցանոք մ'ալ աւելի պզտիկ եւ բերանը՝ սովորական ձեւովը։

Այս կողմը տեսարժան դատարձափին մէջ փորուած են երկու մեծ վիմափոր դամբաններ (Պակ.)[1]։

---

1 [Տես բնագրին էջ 245 կրկին պատկերներն եր-

Հանդամ մին մանել կարելի չէ առանց անդուլ դարձ առ ձեռն չունենալու, բայց միայն կրցանք հաճախել նեղ շուրջ մը՝ որ կը տանի դարատափ մը կը հասնի, որ յառաջ վանդակապատով մը եզերապատուած էր։ Ուղղանկիւն փորուածքի մը մէջ կը բացուի պատուհան մը (1·10 m × 0·90 m)՝ ուակից կրնաք ազատիլ ներս մանել կամարաձեւ դրեթէ չորեքկուսի տապանատունը մը (2·50 m × 2·40 m), ուր կը դրուին մեռելները։ Հոտանք քանդակի կամ արձանագրութեան հետք մը. ոսկրայն այս դամբարանին ինչպէս նաեւ երկու փայտադիներուն ազահափսկս շատ հետաքրքրական մը կը գիտցաքրքիր։ Հաւանական է որ արդէն Պոմպէոսի ուրքայէն ժամանակ այս կապարճը՝ որ Կապպադովկիոյ եռանդան կը փակէր, պաշտպանուած էր արդելափակ-բերդերէն միւսին, "որոնք անդնդահաս գոմ մը կը կազմէին Միհրդատայ թագաւորութեան ամբարձին բոլորտիքը [1]։ Հոս թերեւս պէտք նկատել Դ---- բերդը՝ որ դինքը յիշատակող միակ բնագրին համեմատ [2] Հիրիկի հովտին հետեւ բլուր չէր։ Սակայն ասի շատ յանդուգն ենթադրութիւն մըն է։

§ 20. *Ֆոլեաթի կոմսութ.* (քարտէս ժԹ)։ — Թոխաթ բաւական թուով յունարէն արձանագրութիւններ տուաւ (եր. 315 եւն). բայց ասոնց մէն ապահովապէս միւսներէն ալ հաւանօրէն բերուած են համանայէ։ Կոյնպէս ուշերուած քաղաքին մէկ մեհենէն առնուած բլլալու են գոր յարմարել այն ութ մեծամեծ սիւներն՝ որ Ալի-փաշայի դիմիթին վերնախաթիսը վեր կը բռնեն։ Ասոնց խոյակներն ու խարիսխները մահմետական գործ են.

[1] Théod. Reinach, Mithridate Eupator, p. 266.

[2] Տես. նաս., I, 2, 12։

բայց անոնց միակուռ մեծ սիւնաքարերը հին կ'երեւան։ Հաւանօրէն նոյն ծագումն ունին ուրիշ՝ այս անգամ ճերմակ մարմարէ՝ սիւները, որոնք Մէյտան-Ջամի մզկիթին մուտքը կանգնած են, ինչպէս նաեւ այն մարմարաքարերն՝ որոնք գործածուած են Սելջուկեան մնացորդի (թէքէ) մը շինութեան՝ քաղաքին ելքին վրայ։ Կամարայի աւերակներն ապահովապէս սեպհական մը քարահատը եղած են՝ զոր Թոխաթի յաջորդական տէրերն առատօրէն շահագործած են։ Հոն կը հանդիպէ մեկուկէս ժամէն քիչ մը պակաս ժամանակի մէջ՝ բոլորովին հարթ ճամբով մը։

Նախ կը կտրենք Կազ-Օվայի արեւելեան ծայրը, հին Դ-ԷՀՆԷՒ-ը, ուր չըլլած էր մեր աշխատակիցը (տես վերը՝ Ա, § 30)։ Այս հարուստ գետինը մտան էր կոմնենայի քրմապետաց փարթամ կալուածքին, եւ երկրին հռոմէական պետութեան կցուելու միջոցին կայսերական վիճակ մը (saltus մը, domaine) եղած է, ինչպէս եղած են պիսիդիոյ մէջ Ասկանեան Մէնի (Մէն Ասկենոսի) մեհեանն ներքուն ստացուածքները [1]։ Ասկէ կ'անցնուի Ամասիայէն գալու տանեն։ Սրբոյն Թեոդիկեսոսի կոմանացւոյ Վկայաբանութիւնը կը յիշատակէ բազմաթիւ հին գիւղերու (vici) անուններ, որոնք այս երկու քաղաքներուս մէջտեղ կ'իյնային։ Այս Վկայաբանութիւնը՝ դժբախտաբար միայն լատինական թարգմանութենէ մը ծանօթ [2], ամենամեծ արժէք ունեցող տեղագրական հաւաստեաց վրայ կեցած է։ Սուրբը կը բռնուի իր ծնողաց տունը՝ Կ--Ն-Լ գիւղը [3], որ Ամասիայէն իբր մէկ աւուր

---

1 Անգերսըն՝ անդ։ — Մէն Ասկենոսի մասին՝ Համմ. Ռամսէյ՝ ի „Classical Review" 1905, p. 418.

2 Վ.սրբ Սրբոց (Բոլլանտեանք), Մարտ, Հատ. Ա, էջ 237 եւն. Համմ. Կ.Պոլսոյ Քայսմասուրքը (Synax. Constantinop., ed. Delehaye), էջ 699, 39 եւն։

3 Cumiala, Համմ. Քայսմ., էջ 699, 41՝ Χου-

ճանապարհ էր. ասկէ դինքը կը տանէին Դ-ի-ղէ[1], յետոյ կ'անցնի Հիրիկի վրայ ձգուած կամուրջէ մը[2], — ի երեւս Խուրխալի քով, — եւ կու գայ Վ-ր-ս-ա կաչուած տեղը, ասկէ՝ Ո---ն, եւ ուրիշ դիւղ մը՝ ուր կը դիշերէ, եւ վերջապէս երկրորդ օրը՝ իրը չորրորդ ժամուն նոյն օրուան՝ կը հասնի Կոմանա. Պոմբաճառարար այս տեղերու թեւանոյ եւ ոչ մին կրնանք նոր քարաէդներուն վրայ փոխադրել, թէպէտ եւ հնութեան մնացորդներ գտնուած են կապ-Օվայի շատ տեղերը[3]։

Ասկէ անդին կը մտնենք Հիրիկի հովիտը, եւ քիչ մ'ետքը գետոյն միւս կողմը, աջ ափին վրայ, կը նշմարուի մեծ հողաբլրակ մը՝ որ գաշտին մէջ կ'երկարաձգուի եւ անհետ եղած քաղաքին տեղը կը ցուցընէ (Պակ.)։ Գետոյն մակերեսէն իրը քառասուն մետր վեր կը բարձրանայ. գիտենք որ Ամիսոյն հնոյն անունը՝ որուն պարտական էր կոմանա իւր հռչակը, շինուած էր բարձունքի մը վրայ,

---

μίαλα τῆς ἐνορίας Ἀμασείας (Քաւիալա ի սահմանս Ամասիոյ։ Այս կամիալային էր Տիգրանակերտ Դաւ. Ս. Թէոդորոս բռա Քայամ. կ. Պոլսոյ՝ էջ 470. 15 (ἐκ τῆς μητροπόλεως Ἀμασείας ἐκ χωρίου καλουμένου Χουμιάλων. ՚ի մայրաքաղաքէն Ամասիոյ՝ ի գիւղէն որ կոչեր Քամիալացոց)։ Այս գիւղին մէջ քրիստոնէական հին հասարակութիւն մ'եղած բլլալու է։

[1] Dacozae, հմմտ. Քայամ. էջ 701. 14 τὸ χωρίον Δακῶν (գիւղն Դակաց)։

[2] In pontem fluminis Ireos — in loca Varismorum — in vicum qui dicitur Saon (ի կամուրջ գետոյն Հիրկոյ . . . . ի տեղին Վերհամացոց . . . . ի գիւղն որ կոչի Սաոն). — ի երեւս վերջինս բլլայ Ս-ր-ն՝ որ կը մեջտ ի Սերաստիա ի վիսկոյ կասկին մէջ, հմմտ. „Anal. Bolland.“ XXV (1906), p. 241։

[3] Այլեւայլ տեղեր նշանակած են Անդերսըն եւ Ս-ն-ը (տես վերը՝ Ե. § 30)։ Ցես նաեւ Տուրնըֆոր (Voyage du Levant, II, p. 175, ապ. 1718թ). „Ձորս ժամ

որուն ստորոտը կը թանար Հիբիկ գետը[1]։ Ար-դեամբք ալ պաշտաման կանոն մը կը պահանջէր որ դիցուհւոյն մեհեանները չենուած բլլային բար-ձունքի մը վրայ՝ որ լերան անունը կը կրէր[2]։ Ասի թերեւս բնական բլուր մըն է. բայց թերեւս նաեւ այն արուեստական հողաբլուրներէն (Ֆրանս. tell) է՝ զորոնք այս երկիրներուս հին բնակիչները բարձրա-ցուցած են ի տիանա, զորոնք զուցախառն Շա-միրամայ գործը կ՝ուզէին համարիլ[3]։

Ասյս բլրակէն քիչ մ՝անդին ճամբան գետոյն վրայէն կ՝անցնի։ Հաղարաւոր տարիներէ վեր գետը կ՝անցնէին այս տեղէն։ Դիոն Կասիոս կը պատմէ[4] թէ ճակատի մը մէջ՝ զոր կը մղէր Միհրդատ Տրիարիոսի դէմ (68 Ն· Ք·)՝ Կոմանայի կամուրջը կործանեցաւ վրայէն անցնող զօրոյ ծանրութենէն, որով արբայրին բանակին մէջ մեծ խառնաշփոթու-թիւն մը ծագեցաւ։ Ուսոի անտարակոյս այն կա-մուրջը դուշնաքեայ փայտակերտ անցարան մըն էր։ Հռոմէացիք անոր տեղը գրին քարաշէն կամուրջ մը, որով Հիբիկ գետոյն երկու ափերու վրայ տա-

---

Ճամբորդելէն ետքը [թուխաթէ թուրխալ սանդղ ճամրով], օթագնեցանք Լէօռ գիւղին մօտ, որուն գերեզմանոցին մէջ կը տեսնուէին քանի մը հին սիւներու եւ ծնօտաներու բեկորներ՝ ձերմակ մարմարէ եւ գեղեցիկ երեսով՝ բայց ա-ռանց արձանագրութեանց։

1 Պրոկոպիոս, Պարզ· Պրս· Ա· 17, § 13 (Haury, p. 84)։

2 Նաեւ արեւմտից մէջ այս կանոնը կը պահպանէր Բելլո-Մոյի քրմերէն. Հմմտ. Ցերտուլիանոս՝ De Pallio, 4՝ In Bellonae montes fugantur. — Գործք սբ. Զինո-փիլեայ (Gesta apud Zenophilum, հրտ. Gebhardt, Ausgew. Märtyrerakten, p. 188, 7, c. 1) Fugivimus in montem Bellonae. Հմմտ. „Rev. hist. et litt. religieuses", VI, 1901, p. 101.

3 Սարաբան· ԺԶ, 2, 7, էջ 587 C. Հմմտ. Պլինիոս, կն· պատ· Զ, 1, 3· եւ վերը Բ, § 12։

4 Դիոն. Կասիոս, ԼԶ, 10։

բաժանած կամանայի երկու թաղերը՝ իրարու հետ կապուելան Հայոց պատերազմին թեմբր. տրդի կամբջին (պակ.) քանի մը մասերն ալ հետքեր են Ձեռագած են, երկու դարերը տակաւին Ձեռագած կամարներով չինուած են մեծ սեպաքարերով, որոնք կմբէ ած. կոփուած են (պակ.) եւ առաջին հայեցուածքով ալ կը գանագանուին այս կամարներով՝ թանձրակերպ խոյանագրած. այն կամարակալէն՝ որ թաղերուն կանգնած են գեղոյն մէջտեղը եւ որ փայտէ խեղճ կամրջակապակ մը կը բառնայ։ Կան. գեղոյն երկու ափնափուլերուն դէմ շինուած պատերուն Ձեռագորգներն՝ որոնք կանոնաւոր կարգաձեւ են, կամրջաքարէրերու թեւերը կամ քարափի մը կիսամասերը, հաւանօրէն հռոմէական չէրանէն են. բայց նոյն իսկ հնագոյն մասերը շատ անգամ վերանորոգուած են պատահած ամէն տեսակ աւազներով. կը նկատենք ի միջի այլոց խոյակի մը մէկ բեկորը եւ արձանագրութեանց հատակոտորներ՝ որոնք Հերմէս-Կոմոն քարաքին անունը կը պարունակեն։ (Ուրմ. թ. 313 — 314. Հմմտ. վերը՝ Ա, § 28։)

Կամարին երեսի վրայ տեսանելի Ձեռագած աւերակները տակաւին բաւական կարեւոր էին Համիլտոնի օրով[1], որուն պարտական ենք այս տեղւոյն հին կամնայի հետ նոյնացումը։ "Քովմեարներու եւ ծոփոր հատակոտորները՝ զոր կը յիշէ, անդուռա առնուած տարուած են Թոխաթի պրիմաչէնները։ Մենք այս նուիրական բլրակին վրայ կրցանք հաւաքել միայն մանր բեկորներ սպիտակ,

---

[1] Տարաբեր. հ. Ե. 3, § 15 (էջ 547 C.) "Ἰρις . . . ὑγεὶς διὰ πόλεως μέσης Κομάνων, "Հիրիկ . . . հասեալ ընդ մէջ կիսոյ քաղաքին Կոմանացւոց"։

[2] Համիլտըն Ա, 349 եւ նշ. — Բորէ (Boré) ալ Կամնայի մէջ տեսած է "կարմիրեան ոճով չատ վայելչագեղ սիւներու քանի մը հատակոտորներ" (տես Corresp. et Mém., I, 1840, p. 357).

գոբշ, կարմիր կամ կարմրերակ մարմարներու՝ որոնք քարայատակներէն կամ երկիներուն գրուագներէն մնացած են։ Սակայն գեանին խորքերն՝ ուր պեղումները շատ դիւրին պիտի ըլլան, թաղուած կը ծածկեն ապահովապէս այն չորեքսիւնեան տաճարին ներքնակառոյց մնացորդը, որուն մասին գազափար մը կազմել կու տան այժմ միայն քարայատաշական գրաքիները[1]։ Ցածարին յարակից մասերն անշուշտ ամբողջ բլուրը կը ծածկեին. մեծ քրմապետն եւ մեծ քրմուհին նուիրական շրջապատէն ներքն ունէին իրենց բնակարաններըն[2]։ Քաղաքը կը տարածուէր բոլորտիքը՝ գետով երկուքի բաժնուած։ Ունէր ուրիշ մեհեաններ ալ, որոնց մին նուիրուած էր Ապոլոնի[3]։ Իբր 400ին Ք· Ա· տակաւին ամրավայր մըն էր՝ այնչափ որ կրնար բարբարոսաց ասպատակներուն դիմադրել[4]. եւ բիւզանդական շրջանին մեծ իրրեւ եպիսկոպոսանիստ աթոռ[5]։

Գետոյ՝ ինչպէս Աերաստոպոլսոյ մէջ (տես վերը՝ Բ, § 14)՝ նոյնպէս հոս ալ մեհենական գիւղ մը հաստատուած էր գիւղուհոյն նուիրեալ հին հողաբլրոյն (tell) վրայ։ Հոգին երեսը տեսա-

---

1 Խարբլան-Ըսկնախ, Դրամք Փռիւգ. Ասիոյ, Ա, Տիտ. ԺԲ, 4։

2 Սարթան, ԺԲ, 8, § 9, էջ 575 C։

3 Ս. Բասիլիսկոսի (տես վերը) վկայաբանութիւնը կը նկարագրէ թէ Պռոտոսի կուսակալը կը զրկեր Աղգոնի Ֆեհնին մէջ (in templo Apollonis, տես Act. SS, p. 140)։ — Կը պատմէ գարձեալ թէ Սուրբը գլխատուելու գետոյն մօտ "արատարդ քաղաքին ի տեղւոջ որ կոչի Դիոսկորացւոց" (foras civitatem in loco qui dicitur Dioscorum).

4 Գրիգոր Նիւսացի, Ճառ Ի Կրս. (Migne, PG, XLVI, սիւն 424 C.) Հմմտ. Պալլադիոս՝ վկայ Ս· Ցովհ· Ոսկ· գլ· 11 (Migne, PG, XLVII, 38)՝ ἔξω τοῦ τείχους (արատարդ պարսպին)։

5 Lequien, Oriens christianus, p. 517.

նեւի Հնացած պատերը շինուած են փխրուն շաղախի մը մէջ թաղուած խճաքարի խաւակարգերով, եւ անշուշտ օսմանեան սուլթաններու ժամանակէն են։ Նոյնպիսի են ընդարձակ շինուածներ մը կարաւանատան կամ բաղնիքի մը՝ աւերակները, որոնք կանգուն կը Հնան կամրջին դիմացը (քարտ. Ե Թ)։ այս աւերակներէն Հնացած են տակաւին բազմաթիւ կամարաւոր սրահներ, որոնք շինուած են թանձրագոյն սոճով ամէն տեսակ բեռներէ։ Մահմետական այն հաստատութեանց կարեւորութիւնը կ'ապացուցուի իւր գերեզմանոցին ընդարձակութեամբն, որ գաշտին մէկ անկիւնը կը գրաւէ գէպ ի հարաւ[1]։ Այսօր թուրք բնակիչներն ալ իրենց կարգին անհետացած են, անտարակոյս տենդէն հալածուելով, եւ հովիտը Հնացած է ամայի։ Միայն քանի մը թուրքմէններն իրենց սեւ վրանները կանգնած էին գետոյն եզերքը։

Բայց այս լքուած նտին տեսքը կը զարթուցանէ այն ժամանակին յիշատակը, երբ իւր տօներուն Հնծաշուք փառաւորութեամբն եւ իւր բարուց մեղկութեամբ քրմական այս քաղաքը կրնար Համեմատուիլ փարթամ Կորնթոսի հետ[2]։ Հովին մէջ՝ որ գէպ ի վերնակողմը կ'ընդարձակուի, պարարտ մարգագետիններ կը բուծանեն բարգաւաճող հօտեր. բլուրներն՝ ուր երբեմն այգեստաններ տնկուած էին, ծածկուած են Հարուստ արտորայիւք եւ առուգաբերձ ծառերով։ Նոյն իսկ լեռնագագաթներն՝ որ այսօր մերկ են, ծածկուած էին երբեմն թանձրախիտ անտառներով[3]։ Երկրիս դաշտանկարը խիստ ու ան-

---

1 Կ'երեւայ թէ այս գիւղը տակաւին գոյութիւն ունէր ԺԲ դարուն վերջերը, թէպէտ եւ շատ փոքրացած. Հմմտ. Ինճիճեան՝ Ի Հետեւի քով, Ուխտ· ԺԲ (Փոքր-Ասիա, Բ.), էջ 113։

2 Սարաբոն, ԺԲ. 3, § 36, էջ 559 C.

3 Bellum Alexandrinum, c. 35.

Հարթ բան մը չունի. այս պատասպարեալ հովտին՝ լեռներուն մեկնին ելեւէջները, գետոյն յամրադարձ մանուածապատները, մշնոլորտին ջերմին քնքշութիւնը՝ գրգռանաց ու պղերգութեան գաղափարներ կը զարթուցանեն[1]։

Աւերակներէն ելանք մերձաւորագոյն գիւղը՝ Հիւսիս-արեւելակողմը ձորակի մը մէջ բոյն դրած։ Հին բան մը չունի՝ բայ ի իւր անունէն Գիւ-մէնէկ (Gumenek)՝ *որ կը նշանակ անուան տաճկական այլաձեւութիւնն է*։ Ակէ իջանք շերիմ մը (Ղէ-բրէ)՝ գեղանկարչօրէն շինուած բարձունքի մը վրայ, եւ որուն կարմրագոյն գմբեթը աչքը կը գրաւէ (Պակ·)։ Գաւթին պատը կործանած է, դռներու կամարները պարապ օդին մէջ կը բոլորին այսօր. կրաքարային մեծ վիմաքարեր գետին թափթփած են, բայց ասոնց մէկն ալ որեւէ արձանագրութիւն մը չի կրեր։

Ակէ երկու հարիւր քայլ անդին՝ դաշտին մէջ կղզեացած մնուառը կը կանգնի մեծ ապառաժ մը, մէջը հին դամբաններ փորուած։ Ասոր հետ կապուած են քրիստոնէական աւանդութիւններ. քարաժայռն՝ որ կարծես հրաշագործ զօրութեամբ մը գետնի մէջ վարսուած է, հոս փոխադրուած ըլլայ Ս· Գրիգորի Սքանչելագործի ձեռօք, եւ յետոյ առանձնարան եղած ըլլայ Ս· Յովհաննու Ոսկեբերանի։ Իւր նորանշան տեսքը, իւր վիմափոր դամբանները եւ իր կրած տապանագիրը ազգած են ամէն այս պատմական նսեմէն անդնդող եւրոպացի ուղեւորներուն վրայ. եւ ես՝ Ընդերսըհի շատ ճշգրիտ նկարագրութեան վրայ (տես վերը՝ Ա, § 28) կրնամ աւելցընել միայն լուսանփորագրութիւն մը (տես Պակ. բնագրին՝ էջ 254)։

---

1 Կոմանայի հովտին տեսարանը տես Ընդերսըհի քով (անգլ. բնագիր՝ էջ 62)։

§ 21. *Կոմանայի Տիկնայր* (քարտէս ԺԹ)։ — Անտանինեայ ուղեգրութեան մէջ չէ յիշուած Կոմանայէ Նիկսար տանող ճամբան. սակայն ճամբ բուռ ընթացքին վրայ գտնուած չորս մղոնաքարերը (Թ. 463—66) կը ցուցընեն թէ այս ուղին՝ որ Գ եւ Դ գարերուն մէջ շատ անգամ նորոգուած է, Հնուքեան մէջ ալ գոնէ նոյնչափ բազմակոխ էր՝ որչափ է այսօր[1]։ Իր ուղեգիծն անհրաժեշտօրէն որոշուած էր երկրին լեռնագրական կերպաձեւութենէն։ Նախ կը կարէ Կոմանայի դաշտը, ուր Հիրիկ կը տարածուի լայնօրէն իր քիչ խորունկ անկողնոյն մէջ, սահելով կղզիներուն միջէն՝ զորոնք կամաց կամաց կը տեղափոխէ։ Քիչ մ՚եռբը խճուղին թողլով՝ յոռի շաւիղ մը բռնեցինք եւ գետն ի վեր ելանք կապանի մը միջէն, ուր գետն քարաժայռերուն մէջ իրեն ջրոյ ճեպանդոյց մը բացած է. եւ յետոյ մտանք սակաւաձաւալ երկրորդ դաշտ մը։ Ձախ թողլով Պէշ-Է վանքը (տես վերը՝ Ա, § 27)՝ անցանք գիշերելու Օ՛-Լ գիւղը ($1^3/_4$ ժամ Կոմանայէ)։ Ա.յս գիւղին դիրքը զմայլելի է՝ բարձունքի մը վրայ, որ կը յաւելանայ Եէշիլ-Իրմակի եւ ուրիշ մեծ գետակի մը միջեւ՝ որ կու գայ եւ վարի կողմը կը խառնուի առաջնոյն հետ։ Դէպ ի հարաւ ալ կ՚իջնէ կանաչագեղ խորագաշտի մը վրայ, զոր լեռներու շղջանակ մը կը շրջապատէ, եւ ուր ծառերու պուրակներ ցրիւ ցանուած են (Պակ.)։ Դիրքը նպաստաւոր է՝ կամ մանաւանդ էր՝ նաեւ առեւտրական տեսակիտով, ցորչափ այս կողմերէն կ՚անցնէին կարաւաններ։ Օմալա նստած է ուղիներու երկճեղքման կէտին վրայ, որոնք Կոմանայէ կը տանէին

---

1 Շատ անգամ նկարագրուած է նոր ուղեւորներէն. Համիլտըն, Ա, 348 եւն; Վան-Լէննէպ, Ա, 324 եւն; Munro, Roads, 732 ff. եւ վերը՝ Անդերսըն, Ա, § 28։ — Մենք միշտ մտադիր եղած ենք այցելելու ուրիշ գիւղեր՝ տարբեր անոնցմէ, որոնցմէ անցած էր Պր. Անդերսըն։

մէկ կողմանէ դէպ ի Նիկոսար ու Ծովեզերք, միւս կողմանէ՝ դէպ ի Հայաստան՝ Հիրիկի լեռնահովտին վրայէն։ Ցախտաւին (Tabula)՝ Կոմանա-Նիկոպոլիս հին ճամբան պէտք է որ այս հովտէն անցած ըլլայ[1], եւ տարակոյս չկայ թէ Օմալայի տեղը կը բռնէր հռոմէական գիւղ մը։ Գիւղացիք հոս ցուցուցին գեղեցկագործ յունական խոյակ մը եւ շորեքկուսի կոփածոյ քարեր, որոնք մեծապարդար շինուածքէ մըն են։ Ապահովցուցին թէ այս տեղն իսկ գտնուած են առնէք։ Ա յատեղ մեր օրինակած արձանագրութիւնները (թ. 327—28) կը ցուցընեն թէ բնակավայրը կը տեւէր տակաւին քրիստոնէական ըլլանին ալ։

Գիւղիս հին անունն անծանօթ է։ Պեւտինգերեան Ցախտաւը Զելայէ Նէոկեսարիա տանող ճամբուն վրայ՝ վերջինէս 16 մղոն հեռու կը դնէ Սէբաստէ կայանը։ Արդ այս ուղեգիծը պէտք էր որ անհրաժեշտ ասկից անցնէր, եւ իմ չափմանցս համեմատ Օմալայէ Նիկոսար 24 քիլոմետրէն աւելի չկայ. այս թիւը կը համաձայնի Ցախտաւին տուած թուոյն հետ։ Ռաւեննականն ալ իւր աղաւաղութեամբը կը հաստատէ այս նոյնացումը[2]. Նէ-կէ-սէ-րէ-, Բէրմի- (Bermissa). Կոնա-նա Կոնտիկա (Consana Condica = Կոմանա Կոմանա՝ Comana Pontica). եւ քիչ մ՚աւելի վերը՝ Նէ-կէ-սէ-րէ-, Սէբաստի- (Seramissa). Սթաբուլում (Stabulum = Սեբաստոպոլիս)[3]։ Միեւնոյն անուան երկու

---

1 Ցավերնիէի օրով այս էր դէպ ի Պարսկաստան գացող կարաւաններուն սովորական ճամբան (Ուղեւորութիւնք, Ա, էջ 14, տպ. 1679)։ Վերին Հիրիկի երկայնութեամբը կատարուած հետազոտութիւններն անշուշտ արդիւնաշատ պիտի ըլլան։ — Հռոմէական ճամբուն ուղղութեան մասին տես վարը՝ § 24։

2 Էջ 97, 14, հրտ. Pinder-Parthey.

3 Ընդերքն՝ վերը, Ա, § 15։ — Մեր ալեստակցին առաջարկութիւնը՝ Սատրուլումը նոյն դնել Սեբաստոպոլը

ձեւեր են Bermissa եւ Seramissa։ Այն աշխարհագիրն՝ որ քարտէս մը կ՚օրինակէր, նշանակած է «կայաններն՝ երկու ճամբաններուն, որոնց մին նէոկեսարիայէ դէպ ի Տաւրոս, միւսը՝ նէոկեսարիայէ դէպ ի Կապպադովկիա կ՚երթար, եւ որոնք պէտք է որ իրարու նոյնացած ըլլային գոնէ մինչեւ Seramisa (Օմալա), որ այսպիսով երկու անգամ կրկնուած է։

Օմալայէն անդին ճամբան կը թողու Հիրիկի հովիտը՝ որ դէպ ի արեւելք կը թեքի, եւ կ՚ելլէ մեծ գետակի մ՚ափն ի վեր, որ Գ-լ-ի-----(Gylga-) կը կոչուի եւ Եայլայխկ-Ցաղի անտառապատ բարձունքներէն կ՚իջնայ։ Ան ալ կը թողու ճամբան այն կէտէն, ուր դէպ ի Հերէկ տանող ճամբայ մը դէպ ի արեւմուտք կը դառնայ, եւ առանց շատ դառիվեր վերելքի մը կը հասնի գագաթնագիծը՝ որ Հիրիկի աւազանը կը բաժնէ Փայլ-գետոյ աւազանէն։ Բարձրաչափը կը ցուցընէր 922 մետր։ Այս բարձունքները կը ծածկեն կաղնիներու եւ ընկուզիներու գեղեցիկ անտառներ եւ կը շրջապատեն Օ՚ր-ը (Oktap) Հարուստ գիւղը։ Քիչ մ՚եռքը կը մտնենք մանուածապատ կապան մը։ Պարբ գահաւէժ դառիթափ կը դառնայ. մէկ ժամու մէջ դրեթէ 600 մետր կ՚իջնանք։ Հեղեղներն՝ որեւէ

ատ հետ՝ առոյգ կ՚երեւայ. բայց եթէ՝ ինչպէս ես կը կարծեմ, Սէր-փ-ն կը դանուէր արդի Օմալայի տեղը, այն ատեն ասի տարբեր էր այն Սէրմ---- (Sermusa) տեղն՝ զոր պեւտինգերեան Ցախտակը Ցաւրոս-կեսարիա գծին վրայ կը դնէ։ Պր. Անդերսըն ալ անդրադարձ քննութենէն մ՚ետքն այս կարծեաց համամիտ եղած է։ — Պաղտմոս Ե, 6, § 8 Օմալայի լայնութեան աստիճանին վրայ՝ Կոմանայի հիւսիսակողմը կը գտնէ Σεμισσα տեղը. բայց իր նշանակած երկայնութեան աստիճանը (66° 20) շատ աւելի դէպ ի արեւմուտք պիտի փոխադրէր նոյն տեղը։ Վերջինս ապահովապէս ուղիղ չէ. (Հմմտ. Müllerի ծանօթութիւնն ասս անուան մասին),

մրրիկէ մ'աճած՝ խճուղին ծածկած էին աղմով ու մանրախճով։ Բայց սիրով կ'ընդհատէ մարդ իւր շուն այս գեղանկարչական կրճին մէջ, զոր գալարագիղ ու թարմ անբաւ կամար մը կը պատէ բարձրաբերձ քարաժայռերուն մէջ, ուսկից վճիտ ջուրեր ամէն կողմ ջրվէժներով կը թափին։

Դէնէ-է գիւղին քով, ուր մօտերս մղձնաքար մը գտնուեցաւ (§. 466), կրճանդքը կը լայնանայ, եւ երթալով կը պարզուի Ակկիդ-Իրմակի ընդարձակ դաշտը՝ հին Փ-ռ-ը-է-, զոր Սարաբոն իբր Պոնտոսի ամենահարուստ գաւառը կը հռչակէ[1]։ Աւելի անդին կանգնած են ծովեզերեայ շղթային բարձր լեռները, որոնք հիւսիսային հովերու դէմ հողմարգել պատսպարան կ'ըլլան գաւառիս, եւ մայիսի կէսին — մինչ հոս էինք 18ին, — օդն արդէն տաք էր։ Թանձրախիտ որդատառներ (բրինձի դաշտեր), եւ լազուաի (եգիպտացորենի) անկարկուտիւնները կ'աճին ցած հողերուն վրայ՝ զորոնք գետը կ'ոռոգէ։ Ձիթենիներ, թթենիներ եւ թզենիներ կը յաջողին բլուրներուն վրայ։ Ակկիդ-Իրմակ իր սկսեալ ջրերը կը տարածէ ընդարձակ գետանկողնոյ մը մէջ, ուր ճեպընդ ջրակայտերը տղմուտ կղզիներուն միջեւ կը մօրանան։ Փայտէ երկայնաձիգ կամրջակ մը, որ յետյետէ որմաշէն խորանարդ կամարակալներու վրայ, մէկ ափէն միւսը կ'անցընէ՝ ոչ առանց ծանծաղուտ գարձուածքներու (Պակ·)։ Մեզի բսին թէ այս խարխուլ շինուածը քանի մը տարիէ վեր փոխանակած է հին կամրջին, որուն կամարներն առած տարած էր սաստիկ գետայարոյցք մը։ Ակկիդ շատ անհաստատ հոսանք մ'ունի, եւ այսօր ալ յանկարծակի մոլեգին կատաղութիւններ կ'ունենայ, որոնք՝ ինչպէս հնութեան մէջ կ'ըսէին, ար-

---

[1] Սարաբոն, ԺԲ· 3· § 30· — Ընդհարբն· վերբ՝ Ա· § 25·

ժանի բրած են զինքն իւր Գ-յլ (Λύκος) անուան[1]։ Օր մը՝ երբ պատռելով իւր թմբերը կ՚աւերէր գաշտերը, տանելով հունձքն, անասուններ ու մարդիկ, Ս· Գրիգոր Սքանչելագործ իւր գաւազանը վարսելով տղին մէջ՝ սահման մը դրաւ անոր ապաքանութեանց[2]։ Գետը նաեւ մեր օրերն անձնաւոր է այսպիսի յորդալից աղղամանց, եւ բնակիչները

---

1 Գետոյն անունն է դասական Հայերէնին մէջ Գ-յլ, որ նշանակիչ է Λύκοςի հետ եւ միեւնոյն արմատէն ալ է (տես Hübschmann, Armenische Etymologie, p. 431)։ Տաճկական Կէլկիտ կամ Քէլքիտ (Kelkid) անունը հաւանօրէն աղաւաղութիւն մըն է Հայերէն Գ-յլ-ի՛ն յորջորջանքին. համմ. Ինտճէր, Ազխ· ժ·Լ· էջ 431։

2 Համմ. Գրիգոր Նիւսացի, Վարք Ս· Գրիգորի Սքանչելագործի (Migne, PG, XLVI, p. 930 B—931 C)· Գամրջեի Ս· Հօր նկարագրութիւնն այսօր ալ հիանալիօրէն կը յարմարի գետոյս· կը գրէ՝ Κοῖλος δὲ πανταχοῦ τὰς ὑπωρείας τῶν χρημνῶν ὑποῤῥέων πολὺ μᾶλλον ταῖς χειμεριαῖς χαράδραις ὑποτροχάζεται πάσας εἰς ἑαυτὸν τὰς ἐκ τῶν ὀρῶν συῤῥοίας ἐκλαμβάνων, եւն։ [Հայ բնագրին մէջ ամբողջն այսպէս նկարագրուած է՝ Վարք եւ վկայ·, Վ֊ենետ· 1874, Ը· էջ 323–24՝ "Գետ ոմն հոսի ի գաւառի Հայոց լերանց, ընդ ձորս հոսելով յորձանօք ահաւոր հոսմամբ. Գայլ անուանի ի բնակաց աշխարհին. ընդ որ անցանէր՝ մերձակայիցն բազում ահեղք վտանգս, առնոյր եւ ագարակս եւ անդ առ արտավարսն եւ մարդն (ուղղ· ագարակս եւ անդ առ արտավարսն եւն, տես էջ 323)· վտանգն ոչ սակաւ էր· ... եւ զգաւազանն ի խոնարհ ցցեաց լերդ գետոյն, ուր յորձակումն հոսանացն առնէին գվնասն։ Եւ անգէն վազվազակի արմատացեալ լիներ գաւազանն, եւ ամեցեալ ծառ եղեւ, եւ ի հոսանացն սահմանն հաստատեցաւ· զի յորժամ յանձրեւացք եւ յուշոց յուգմանն ջուրք, եւ յորդեալ ահաւոր հնչմամբ հոսի, ընդ արմատ ծառոյն ոչ իշխէ անցանել· եւ անուն ծառոյն է մինչեւ ցայժմ գաւազան Գրիգորի եւն։ Հայն անզարմանչէ։ Բնագրէն ալ տարբերու թիւններ ունի եւ համառօտ է։ Ցայժմաւորքի մէջ եղած վարքը բոլորովին համառօտուած է։]

թէ իւր այս հարուածներէն, եւ թէ նաեւ տեղին հարուածներէն ազատելու համար՝ հաստատուած են բարձանց վրայ։ Նիկասր ալ կէս ժամ հեռու է գետափէն՝ Պարխարի բարձր լեռնաշղթային վերջին դարերուն վրայ։

Է. Եէոկեսարիա եւ Պարիադրէս։

§ **22.** *Նիկասր։* — Նիկասր արտակարգի դիրք մ'ունի (Պակ.)։ Կը տարածուի լերան ծալքի մը վրայ, յաղթ լեռնագլխոյ մը՝ որ հսկայ բերդի մ'աւերակները կը կրէ, ստորոտը։ Հովանուտ հովտին խորքը կը հոսի գետ մը, որուն սրընթաց հոսանքն այսօր ալ՝ ինչպէս Ստրաբոնի օրով[1], կը դարձընէ ջրաղացները եւ կը շարժէ ջրաբաշխական անիւները՝ պարտէզներն ու մրգաստանները ոռոգելու համար։ Կրճին վրայ ձգուած հին կամուրջ մը, որուն յանդգն կերտ կամարը կը բռնէ վերնաշինուածք մը՝ որ շատ աւելի քիչ հնութիւն ունի քան իւր կամարը, քաղաքին հետ հաղորդակցութեան մէջ կը դնէ գետոյն միւս ափը տարածուող արուարձանը (Պակ.)։ Մինչեւ ներքեւէն՝ քաղաքին հին ակրոպոլէսէն՝ տեսարանը կը պարզուի ընդարձակ տափարակին վրայ, զոր Գայլ գետը կ'արգասաւորէ, դաշտ մը երբեմն "քաջաբեր ձիերոյ եւ գինւոյ եւ օժտուած ամէն յատկութեամբք սքանչելի հողի մը[2]։" Տովմուն մերձաւորութիւնն ալ՝ միացած փոխադրութեանց դիւրութեան հետ՝ կ'ապահովէր վաճառականութեան բարգաւաճանքը[3]։ Երկու

---

1 Ստրաբոն, ԺԲ, 3, 30՝ *ὑδραλέτης* (աղօրիք ջրոյ)։ — Ժէ դարուն ալ Էվլիյա Էֆէնտի կը յիշէ "ջրաղացներն ու ջրհան անիւները. *Համմ.* Ռիտտեր, անդ, էջ 222 (Mühlen- und Schöpfräder)։

2 Ստրաբոն, անդ. *Համմ.* յայտրդը։

3 Գրիգոր Նիւսացի, Վարք Ս· Գր· Սքանչելագործի (Migne, PG, XLVI, p. 897 D) *Καρποῖς βρίθει ἡ χώρα,*

օթեւանով կարելի էր՝ լեռները կարելով՝ Տաճիկ Պաղեստինին մէջ նաւաշինդիսար[1]։ *Բնակութիւնը սուսկ նախասահմանած էր Ղեկեսարիան բերդաքաղաքը եւ մայրաքաղաք մ՚ըլլալու, ինչպէս որ եղաւ ալ։ Կարիրա* (Cabira) *անուամբ Միհրդատեանց սիրելազգի բնակավայրներէն մին էր. յետոյ Պաղեստին եւ իր յաջորդը Նոս Հաւատաւոր-ացան։ Հռոմայեցւոց ժամանակ մայրաքաղաք եղաւ Պոնտոսի*[2]։ *Գրիգոր Աքսընէլեպոդոքի ժամանակ՝ կենդրան դարձաւ քրիստոնէական քարոզութեան երկրին մէջ*[3], *եւ ասկէ ուշ՝ արքեպիսկոպոսանիստ աթոռ մը։ Բայց Դ դարուն կը սկսին իւրազանչիւր Հիմնայատակ կործանեցաւ երկրաշարժէ մը* 344*ին*[4], *եւ երկրորդ անգամ մ՚ալ* 499*ին*[5]. *եւ միջնդարու-*

ἡ πόλις κατασκευαῖς κεκαλλώπισται, τῇ γειτονι θαλάττῃ τὰ πανταχόθεν πρὸς τὸ δοκοῦν κατ' ἐξουσίαν εἰσάγεται (Հայ բնագրին մէջ կը պակսին այս մանրամասնութիւնները երկրին քաջարերութեան, քաղաքին բարեկարգութեան եւ ծովու մօտ ըլլալով դիւրաւ ամէն պիտոյք հայթայթելու մասին)։ — Ս. Բարսղի Կանոններուն մէջ ալ բազմաթիւ դիմում կան Ղեկեսարիոյ գործերուն վերաբերեալ (Migne, PG. XXXII, p. 744 ff.) բայց միայն կրօնական խնդիրներու վրայ կը խօսին։ Սակայն մանաւանդ կ՚ընեմ հետեւեալ խօսքը (տե՛ս 769B)։ *Τί οὖν χρὴ πρὸς ὀνείρους καταφεύγειν καὶ ὀνειροσκόπους μισθοῦσθαι καὶ ἐν πανδήμοις ἑστιάσεσιν ποιεῖσθαι παροίνιον διήγημα.* (Ինչ պէտք կայ երազներու դիմել, երազահաններու վարձք տալ եւ հասարակաց խնճոյից մէջ արբեցութեան խօսքեր ընել։)

[1] Ա.յսօր ալ ճամբայ մը Ղեկսարէն Նիձիէ կը տանի երկու օրէն պակաս։

[2] Ինդերբէն, վերը, Ա. § 16։

[3] Harnack, Ausbreitung des Christentums, II³, p. 175 ff.

[4] Թէոփանէս՝ յամին 5835։ Ս. Ցերանիմոս, Քրանիկոն, յամին 2362. — Հմմտ. վարը՝ էջ 274, ծն. 3։

[5] Թէոդ. Ընթ երզ. Բ. 54. Հմմտ. Bull. Acad. Belgique, 1905, p. 563.

պատերազմաց առեն իրեն տիրանալու համար՝ եր-
կարատեւ կռիւներ մղուեցան Թիւրանդացւոց եւ
Մահմետականաց մէջ· Մասնաւորապէս 1068ին
Սելջուկեան զօրավար մը յարձակմամբ առաւ եւ
աւարեց[1]· Անոնցմէ այն Սելիք-Շահն է՝ որուն
շերիմը (Ըէ-բէ) տակաւին կանգուն կեցած է միջ-
նաբերդէն ոչ շատ հեռու, դերեզմանոցին մէջ՝
ուր սիւներու բեկորներ ծածկուած են փշաստա-
դերու միջեւ (houx, չիչխան)· Հոն՝ առաջնորդն հին
ձեռագիր մը կը պահէր, որ այս հերոսին քաջա-
գործութիւնը կը հռչակէ· Ասոր պարունակու-
թիւնը տաճեցաւ մեզի հաղորդել Խոճա մը՝ շերմին
պահապանը· Սելիք խաւրուած էր Մալաթիոյ
սուլթանէն, եւ, երբոյ ալ Մէքայէլ կուսակալը
յուսահատական դիմադրութիւն բրաւ, գրաւեց
նիկասէն ու աւարի մատնեց Սբ· Քաղցեդոնի եկե-
ղեցին՝ ուր կը սպասրակէին վեց հարիւր աւելի
կրօնաւորներ·

Նէոկեսարիոյ վերայ թափուող ազէտներ
սկիզբն բրած էին հին յիշատակարանաց կործան-
ման· իսկ ասոնց աւերումը կատարելապէս գլուխ
ելաւ Սելջուկեանց գրաւմամբ· բայց այս անհե-
տացման փոխարէն չկատարուեցան հոս՝ ինչպէս
եղաւ Սեբաստիոյ մէջ՝ մահմետական գեղեցիկ շի-
նուածներ· Միայն քաղաքին մարից վերայ կանգնած
շերմին (Ըէ-բէ) դուռը՝ իր զարդարանաց վայել-
չութեամբն եւ իր նուրբ խորշատարդերովը՝ հե-
ռուէն կը յիշեցընէ Ռոմի սուլթաններուն մեծ
վարժոցները (Մեդրէ-է)· Վերջին ասոնցմէ է Հնու-
թեանց մասին նիկասէի ազգասիրութիւնը· եւ նոյն
իսկ իր անցեալ շքեղութեան յիշատակը ջնջուած
է· Հոս քաղուած են միայն արձանագրութեանց
քանի մը խոշոր բեկորներ (թ· 388, եւն)· Նոյն իսկ
այն եկեղեցիները՝ զորոնք քաղաքիս փոքրիկ յոյն

---

1 Lebeau, Hist du Bas-Empire, XIV, p· 470·

հաւատարմութիւնը կը պահէ[1], որեւէ կարեւոր յիշատակարան մը չունին այլ եւս։ Ս. Նիկողայոս եկեղեցին բլրոյն գառիվայրին վրայ՝ կը պարունակէ երկու աննշան տապանագրէ գաւ (թ. 338—339) բաւական թուով վիմագրերը՝ որ խաչանիշ են եւ մին ունի ΑΩ մենագիրը։ Ներքին արեւմտեան կողմը՝ Ա.յլակերպութեան (τῆς Μεταμορφώσεως) կիսակոթնան մատրան մէջ խորանին տեղւանքերը կը հանդչի հին խարսխի մը վրայ. բայց տաս մը փորագրուած չէ վրան։

Հոս հնախօսական հետաքրքրութիւնը կը կենդրոնանայ ամբողջովին միջնաբերդին վրայ, որուն աւերակները մեծաւաւրած են։ Առանձ Պարթեւի մէկ հանդիպելեւը կը գրաւէն, որ յաւաջակարկառ երկարած է գաշտին մէջ եւ գլխաւոր լեռնաշղթային հետ կը կապուի միայն նեղ սարակատարով մը։ Իրր մէկ քիլոմեթր երկայն է եւ դէպ արեւմուտք կը խոնարհի գահավէժ գառիթափութեամբ մը մինչեւ հեղեղատաւր (Պակ.)[2]։ Դէպ ի հարաւ՝ իր գագաթը կ'իշնէ Կէկիկա-Իրմանիկ ամբողջ հովտին վրայ, որուն ջրերուն ցոլացումը հետաւն կը տեսնուի։ Դէպ ի արեւելք՝ լեռը կը տիրէ քաղաքին, որուն տները սանդղաձեւ վեր կ'ելլեն անոր կողերուն վրայ եւ կը խռնին ու կը տեղմուին բերդին երկայն շրջապատ պարսպին դէմ։ Այս արտաքին պարսպէն՝ որ ամբողջ արեւելեան գառիվայրը կը շրջապատէ եւ գարին անհաւատարութեանց համեմատ ելեւէջներ կ'ընէ,

---

[1] Այս հաւատարմութեան պատմութեան նկատմամբ տես Wächter, Der Verfall des Griechentums in Kleinasien, p. 9։

[2] [Տես բնագրին 264 առաջին պատկերը՝ "Դղեակը հիւսիս-արեւմտեան տեսնուած„. երկրորդը՝ "Բազնէյի մը ծայրագրերը„։ Իսկ էջ 265 առաջինը՝ "Պահարանին աւերակները„ եւ երկրորդը՝ "Կամարակապ ներքնաշինութիւններ„։]

մինչեւ լեռնագագաթին վրայ կանգնած մահարձանը՝ պաշտպանողական շինութեանց շարք մը կար, որոնք միջանկեալ գառիվայրը բռնելով՝ պէտք էր որ անառիկ բնէին այս ի բնէ ալ շատ ամուր դիրքը։ Ա֊յս թանձր շինութիւնք մասամբ մնացած են, թէպէտ եւ երկայն ժամանակէ ի վեր շինութեանց առարկայ կը մատակարարեն Նիկսարի բնակչաց. մահարձանը տակաւին իբր 15 մետր բարձրութեան կը հասնի։ Դժուարին է աւերակացս այս փլակոյտին մէջ ուղղութիւն մը գտնել. անշուշտ կը ցուցընեն մեզի հին մզկիթ մը, հին բազնիք (համամ) մը. բայց միայն երկարատեւ ուսումնասիրութեամբ կրնայ օրոշուիլ այլեւայլ շինուածոց նպատակն ու շինութեան ժամանակը։ Պատշարաձիներն ու երկրաչարժները պատճառ եղած բլլալու են բազմաթիւ կործանմանց եւ նորոգութեանց։ Ա֊յնպէս կ'երեւայ թէ կանգուն մնացած պատերը թրքական շրջանէն են։ Անագանագոյն ժամանակի մը նշան է պատերուն թանձրութեան մէջ գերաններ դնելը՝ ինչպէս ի Թոխաթ ալ տեսանք (տես վերը՝ Բ, § 20), անով պատերու հաստատութիւնն ապահովելու համար. ինչպէս նաեւ անձեւ օրմնամասի մը մէջ ծուխորներու եւ քուազարդերու բեկորներ գտնուիլը։ Սակայն եւ այնպէս աներկբայ հին կամ բիւզանդական են այլեւայլ ներքնակառոյց շինուածամասեր, որոնք մասամբ կամարակապ են, եւ որոնք շինուած են հարթ մեծ աղիւսներու շարքերով։ Վերջանկիւնի աշտարակ մը՝ մահարձանին արեւմտակողմը՝ կրնայ մասամբ հռոմէական ժամանակէն բլլալ (Պակ.) ասի ներքին պատի կորիզին վրայ, որ փոխնիփոխն քարով է ու աղիւսով, պահած է այլեւայլ մնայորդներ գեղեցիկ արտաքին երեսի մը՝ որ խնամով յարդարուած ու ագուցուած քարերով էր (Պակ.)։ Սակայն խոստովանելու ենք թէ շատ քիչ բան մնացած է այն հռչակաւոր յիշատակարաններէն,

որոնք յաջորդաբար շինուած էին այս բլրոյն վրայ։ Բլուրը կը դրաւէր նախ, երբ Նէոկեսարիա տակաւին Կարիրա կը կոչուէր, Միհրդատայ Եւպատորի մէկ դղեակը[1], որ վերջէն՝ Պոդեմոնի արքունի պալատն եղաւ։ Հռոմէացւոց ժամանակ, երբ Պոնտոսի Նահանգական ժողովը հոս կը նախագահէր դաշնաւորական խաղալոյ, կանգնուած էին երկու Հեռաններ՝ որոնք տասնամեայ յաղթական Նուիրուած էին[2], Քրիստոնէայ վեհապետաց օրով՝ տասնչ փոխանակեց Ս· Գրիգորի Աքանչելագործի մեթրապոլիտական եկեղեցին, որուն յարակից էին ընդարձակ վանք մը եւ արքեպիսկոպոսարան[3]։

---

1 Տարաբան, ԺԲ, 3, § 30։

2 Առաջինը կ'երեւայ թէ նուիրուած էր Աւգոստոսի, որուն պատուոյ համար կը կատարուէին Ակտիա (Ἄκτια) կոչուած խաղերը՝ հաւանօրէն արդէն Պոդեմոնի եւ Պիլադոր կոդմանէ։ Աղեքսանդր Սեւերոսէ սկսեալ դրամներուն վրայ կը տեսնենք երկու չորեքտարեան տաճարներ քովէ քով, եւ քաղաքը նոյն տաճն կ'տանուս յորջորջուքս δὶς νεωκόρος (երկիցս մեհենակալ)։ տես Խարբըրն եւ Ռայնախ, տեղ։ Ա, էջ 91, թիւ 37 եւն։

3 Թէոփանէս՝ յամի աշխարհի 5835 (էջ 37, 11, հրտ. De Boor) կը գրէ՝ Νεοκαισάρεια Πόντου κατεπτώθη (յամի 344 Ք· Ք·) πλὴν τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ ἐπισκοπείου καὶ τῶν ἐκεῖ εὑρεθέντων ἐνλαβῶν ἀνδρῶν (Նէոկեսարիա Պոնտոսի կործանեցաւ՝ բայ ի եկեղեցիէն եւ եպիսկոպոսարանէն եւ հոն գտնուող բարեպաշտ մարդիկներէն)։ Տմմա. Յերանիմոս, քրանիկան, յամին 2362)։ Գր· նիւսացի, Վարք Ս· Գր· Աքանչելագործի (Migne, PG, XLVI, p. 897 D) կը գրէ՝ Ὁ ναὸς οὗ τὰς ἀρχὰς ἐκεῖνος (այինքն Ս· Գր· Աքանչելագործ) κατεβάλετο, ἐκαλλώπισε δέ τις τῶν μετ' ἐκεῖνον ἐκείνου ἀξίως, ὁ μέχρι τοῦ παρόντος δεικνύμενος .... τῷ περιφανεστάτῳ τῆς πόλεως ἐναπέθετο. [Ա յս հատուածը բոլորովին խառնակ ու ապատաղ է հայերէնի մէջ, ուր ամբողջ պատմուածքն այժմ պակսած է՝ Վարք եւ Վկայ· Ա, 322—3՝ Շինէր յեա պնորիկ

վերջապէս մինչեւ դարուն Սելջուկեան իշխանները եկան հոս բնակելու մկրտիճի մը մօտ, ընդարձակուած բերդին մէջ, որուն լքեալ շէնքերը տակաւին զարմանք կը պատճառեն իրենց ընդարձակութեամբը [1]։

Դղեկէն են երկու հետաքրքրական խորանդահներ (պակ·) որոնք քանդակուած են գորշ եւ շատ հատկաւոր կրաքարի մը վրայ, եւ որոնք նորերս վաշչատան (ֆռնտ) պատին մէջ ագուցուած էին [2]։ Մէկուն վրայ կը տեսնենք մօրուսաւոր անձ մը, հագած երկայն պատմուճան մը՝ մէջքը գօտիով զապուած, եւ ձախ ձեռքով կը

տունը աղօթից, եւ սեղան ուղղեալ՝ կատարէր զկենսաբեր խորհուրդն, եւ ամենեքեան ընդ իւր եւ մարմնով առ փոյթն սպասաւորէին։ Այս տաճար մինչեւ յայժմ յուցեալ լինի. տասուածամսին իմն շնորհիւ կատարեր գործն որ ձկնատուծոյ. իսկ վկային մեծի գոլ գործ։ Քանզի ի չարժման ուր մեծ տատկագունի քաղաքին, առ մերովք ժամանակօք եղեալ, եւ արքունական ապարանից եւ այլ քաղաքին չինուածոցն տապալեալ, միայն միաց տաճարն այն անսասանելի եւ անխախտելի, որպէս զի յայնի երեւի զօրութեանն Աստուծոյ եւ նորին աղօթից գործ»։] Աստի եկեղեցին ակրոպոլսի մէջն էր։ — Թէոդ· Ընթերց· Բ· 54 (էջ 583, հրա· Reading) կը գրէ՝ Ὁ οἶκος ἐν ᾧ ἡ Θήκη Γρηγορίου (τοῦ Θαυματουργοῦ) ἐστίν. (Տուն եկեղեցւոյ՝ յորում տապան Գրիգորի Սքանչելագործի է։) — Այս եկեղեցին՝ որ եկեղեցական պատմչաց համեմատ հրաշալեզք ազատած էր 344ի եւ 499ի երկրաշարժներէն, կործանուեցաւ Թրքաց տապատակին առեն (տես վերը՝ էջ 271)։

1 Հմմտ. Le Strange, The lands of the Eastern Chaliphate 1905, p. 142· Հմմտ. p. 147։

2 Հմմտ. Համիլդըն, Ա· էջ 346։ (Դղեկին) պարսպին մէջ... կան չորս քարեր, որոնց երկուքը կը ներկայացնեն անասուններ, եւ երկուքը՝ մարդիկ, որոնց մին ըստ երեւութին երկաթագործ "դարբին" է։ Այս "դարբինն" է մեր ձախակողմեան պատկերը. (տես գլ· բնագիր՝ էջ 269)։

բռնէ բուն մը՝ ծայրը գնդով մը. անտարակոյս թագաւոր մ՚իւր գաւազանաւ։ Միւս պատկերը աւելի նորանշան է. նման զգեստով անձ մը ձախ ձեռքը վեր վերցուցեր է՝ մրճով մը կամ կացնով մը զարնելու ձուաձեւ անորոշ առարկայի մը վրայ՝ զոր միւս ձեռքով գրած է տախտակի մը վրայ, եւ այս տախտակը վեր կը բռնէ թզուկ մը կամ տղայ մը։ Վերջինս այս տարօրինակ սայլն իր գլխուն վրայ կռթնցուցած է եւ երկու թեւերով վեր կը բռնէ։ Ձենք գիտեր որ արուեստաւորաց ընծայելու ենք այս արեւելեան շատ անարուեստ ոճով անպաճոյճ գործերը։

Եթէ Նիկատ քաղաքը չէ պահած իւր անցեալոյն յիշատակները, նոյնպէս չեն իր շրջակայքը։ Ցեղական աւանդութիւնք՝ այնպէս ինչպէս պատմեց մեզ յոյն դպրոցին ուսուցիչը, Միհրդատայ ամբառնոց-պալատը կը դնէ Ազիոոդ գիւղը, որ յունական գիւղ մըն է 200 ոտով՝ Նիկատէն վեր երկու ժամ հեռու (քարտէս Ի)։ Մերձակայ տեղ մը կանգնած է օտարոտի ձեւով կղզիացեալ ժայռ մը, որ իբր թէ հռչակաւոր աշխարհակալին սաղաւարտաւոր արձանն բլլայ (Պոկ.)։ Այս զբոյցները շատ հաւատամի չեն. բայց աւելի հետաքրքրական իրողութիւն մըն է թէ ասկէ քիչ մ՚անդին կը հանդինք լեռնագագաթ մը, ուսկից դէպ ի հարաւ մեր աչքին առջեւ կը պարզուի երկրին ընդարձակ աւազաւալ տարածութիւնը, Նիկատ, Գայլ գետոյ հովիտը, որ հեռուն մշուշի մէջ կը կորսուի, Լիթրիւսի եւ Օփլիմոսի անտառապատ լեռնակոյտները՝ որոնք փանաբէն կը շրջապատեն, եւ աւելի անդին՝ Փռըւն-Ասիոյ բարձրաբերձ լերանց լեռնաշղթան՝ կիտանշուած սպիտակ սարերով։ Այս բարձունքին վրայ կ՚աճին սոճիներ՝ զորոնք ոչ ոք կարել կը համարձակի, եւ ամբողջ բոլորտիքը կը տեսնենք բոլորաձեւ քարակերտ շրջապատի մը հետքերը։ Ուրիշ բաղմաթիւ բարձանց պէս՝

աս ալ Եղիայի Հովանաւորութեան ներքեւ է, եւ ամէն տարի Յունիս 20ին՝ այն օրը, որ յուշատետրին մէջ նոյն մարգարէն կը տօնուի, հոս կը հաւաքուին գիւղացիները՝ պաշտօն մը („liturgie“) կատարելու։ Կը մօրթեն ոչխարներ եւ հաւեղէն, ղօրռնը կը խորովեն, եւ յետոյ կ'ուտեն ու կը խմեն եւ կը պարեն ցնծագին։ Տեղւոյս բնութիւնն՝ ինչպէս նաեւ հանդիսին մանրամասնութիւնքն այնպէս նման են այն ամէնուն՝ զոր նկատեցինք Էրիմիի մօտ Ջեւսի Սուրատիոսի մեհենին մէջ եւ ուրիշ տեղեր ալ[1], որ կը բաւէին այս գագաթին վրայ ալ հեթանոսական պաշտամանը մը գոյութիւնը հաստատելու։ Ուստի Եղիայի "պաշտօնը„ յաջորդած է ամառնամուտի հին տօնի մը։ Ա՛ւելին ալ կայ։ Այս լերան վրայ, գոնէ ինչպէս հաւաստեցին մեզի, հողէն կը հանեն հին կուռքեր. եւ իրօք ալ մեզի բերին պղնձէ փոքրիկ ցուլ մը շատ կոշտ արուեստով, եւ ցլու գլուխ մ'ալ՝ զոր կրցանք ձեռք բերել[2] (պատ.)։ Անոնցմէ վերջը տկն մը (ադոյգի տեղ, կոթառ) կը կազմէ եւ մեռադին մէջ փորուած երկու ծակերը կը ցուցընեն թէ այս գլուխը փայտեայ բնի մը վրայ կը հաստատուէր։ Աչուըներն՝ որոնց կապիճները փորոգուած են, անշուշտ գրուագուած էին կիտուածով (արծնիով)· լեզուն՝ որ կիսաբաց բերնէն դուրս կախուած էր, այժմ կտրած է։ Ալափին տակ գեհեղուած կախման օղակ մը կ'երեւայ թէ կը գործածուէր անկէ գանգակ մը կախելու։ Եթէ յուշարերնիք թէ ցուլը նուիրական անասունն էր Մէն դից, եւ թէ վերջինս շատ անգամ կը պատկերացուի՝ ոտքը ցլու պարզ գլխոյ մը վրայ

---

1 Տես վերը՝ Բ, § 10, § 17 եւ § 4։

2 Այսօր կը գտնուի Musée du Cinquantenaire թանգարանին մէջ (երկայնքը՝ 0.06 m.)։ Կաւագիր՝ թիւ A, 963։

դրած[1], եւ ձեռքը բռնած սոճւոյ կանգամ մը, ապա՛ հով պիտի երեւայ թէ Աղատոլեան այս մեծ դիք կը պաշտուէր այս լեռնակատարին վրայ՝ ուր այս պղնձէղէներէն գտնուած են։ Ըրդ Սոթրաբոն[2] խոսելով ճիշդ Կարիբայի մասին՝ կը յիշէ Ա՛ղէքսանդր, ուր կը գտնուէր Փա՛ռնա՛կ՛ե՛ն Մէնի մեհեանը (τὸ ἱερὸν Μηνὸς Φαρνάκου καλούμενου) որ ունէր ընդարձակածաւալ կալուածք մը եւ բազմաթիւ տաճարապասիկներ[3]։ Կ՛աւելցընէ թէ "Պոնտոսի արքայքն այնպիսի խորին մեծարանք մ՛ունէին ասոր որ կ՛երդնուին Արքայական Բախտին ու Փառնակեան Մէնի վրայ[4]։" Ուստի կ՛երեւայ թէ ասիական դիցս հին արքարանք կանգնած էր այս նուիրական լերան վրայ, ուր նաեւ այսօր գիւղացիներն ամառնամուտին կու գան մորթելու անասուններ եւ պաշտաման խնջոյք մը կատարելու։ Հեթանոսական այս հին սովորութեան տեւականութիւնը

---

1 Drexler, տե՛ս Roscher, Lexikon der Mythol., ի բառին Mèn, տե՛ս 2759. Perdrizet, ի „Bull. corr. hell." XX, p. 102.

2 Սոթրաբոն, ԺԲ, 3, § 31, էջ 557 C։

3 Wolff, De novissima orac. aetate (1854), p. 27, որուն կը հետեւի Bouché-Leclercq, Hist. de la Divination, III, 409, Մէնի այս մեհենիս հետ կը կապէ այն աքանչելիքը՝ զոր կը պատմէ Գրիգոր Նիւսացի, Վարք Ս. Գր. Աքանչելագործի (Vita S. Gregorii Thaumat., p. 537 D — p. 915, Migne). բայց թէեւ Ռուփինոս (Պատ. Եկեղ. Ը, 25) աքանչելեաց տեղը լերանց բարձրաբերձ լեռնագագաթը կը դնէ (ad summum Alpium iugum), Վոլքի առաջարկած նոյնացումը տարակուսական կը մնայ։ — Սակայն եւ այնպէս կ՛երեւայ թէ՝ ինչպէս նոյն բնագիրը կ՛ըսէ, Գարբրոյի մեհենին մէջ ըղձական պատգամ մը կար։ Տե՛ս Ս. Աթանաս., Ճգ. Մարմաւ., 74 եւ Perdrizet ի ձանօթութիւնը՝ անդ, էջ 90, ծն. 2, եւ Drexler, անդ, տե՛ս 2960։

4 Այս դիպ կրած յորջորջանաց մասին տե՛ս Mon. rel. aux Myst. de Mithra, p. 233, n. 1· Դրէքսլէր՝ անդ, տե՛ս 2752։

կրնայ լուսաբանել Աքանչելագործի կենսագրին հետաքրքրական մէկ խօսքը· Հոն կ'ըսուի թէ Սուրբը թողլ տուաւ ժողովրդական տօնախմբութիւնքը պահելու, որոնք յառաջ ամէն տարի կը կատարուէին ի պատիւ կռոց, միայն թէ այն պայմանաւ՝ որ այնուհետեւ կատարուին ի յիշատակ մարտիրոսաց· Եւ անկէ վեր վերջնոցս տարեկան յիշատակը պատրուակ մ'եղաւ ցնծալից խրախճանութեանց[1]։

§ **23**. *Շիկսարէ կիօյլու-Հիսար* (քարտէս Ի—ԻԱ)։ — Մեր դիտաւորութիւնն էր Կէօյլու-Հիսար (Koïlu-) հասնիլ Կէկլիդ-Իրմակի հովիտէն, ուսկից կ'անցնէր Հաւանօրէն Նէոկեսարիայէ Սատաղա տանող ճամբան[2]։ Բայց գետը տարապայմանն կերպով յորդած ողողած էր՝ անձրեւներէն ու ձիւնահալքէն, եւ՝ ինչպէս մեզի ըսին, ճամբան անանցանելի եղած էր· Ուստի տիպուեցանք լեռներու ճամբան բռնել· Եւ հրաժարելով սայլերէն՝ որոնք լաւ ու դէշ մինչեւ այստեղ մեզի հետեւած էին, հարկադրուեցանք մեր բեռները բառնալ գրաստներու վրայ, որ՝ չնայելով այս կորովի գրաստներու տոկունութեան՝ զգալապէս յամեցուց մեր չուն։ Ասոր փոխարէն՝ կրցանք Պարխարի շաւիղներէն կտրել անցնիլ աշխարհ մը՝ որ աշ-

---

1 Գրիգոր Նիւսացի, վարք Ս· Գր· Աքանչ·, անդ՝ 954 B, *Κατὰ τὴν ἐτήσιον τοῦ ἐνιαυσιαίου κύκλου περίοδον πανηγυρίζοντες* (Համմ. Հայ բնագիր էջ 330 "ասն կատարել զամենայն սրբոց . . . եւ ցնծալ ի յիշատակ սրբոցն") — Համմ. Harnack, Ausbreitung des Christentums, II², p. 175 ff.

2 Հովախ մէկ մասը հետազօտած է J. A. R. Munro, Ancient Roads (ի „Geograph. Society, Suppl. papers" III. 5), 1893, p. 729 ff. Բայց իւր ուղեգնին երկրորդ կէսին՝ ինքն ալ սխալուած էր դէպ ի բարձունքներն աճապարել ելլել։

խարհագրական տեսակիտով ցայսօր գրեթէ ան-
ծանօթ երկիր մը մնացած է[1]։

Ճամբայ ելանք մայիս 19ին։ Պատիր յու-
սագրութիւն եղած էր մեզի՝ հրաշալի Տնու-
թիւններ գտնելու մէթակայ լեռնագագաթի մը
վրայ, որ պատճառ եղաւ դէպ ի հիւսիս մեծ խոտո-
րումի մ՚ընելու։ Նախ հետեւեցանք դէպ ի Ունիէ
տանող պողոտային, որ Նիկսար-Սուի հովտին մէջ
ոլորապտոյտ կը բարձրանայ, յետոյ՝ Զէրդիլէր
կղզի-բաշ շէնին քով՝ շեղեցանք դէպ ի հիւսիս,
անտառներու միջէն ելլելով մինչեւ Աբէ-ոլ գիւղը՝
որուն մասին խօսեցանք (տես քիչ մը վերը)։ Ցու-
նաբնակ այս գիւղը տեսակ մը բնական դարատափ
մը կը գրաւէ, ուր ցորեն կը ցանուի, հազար հա-
րիւր մետր բարձրութեան մէջ։ Ս՚եր ոտքին առջեւ
Նիկսար կանաչութեան մէջ կը կօրսուէր՝ լերան
մէկ խորշանկեան մէջ։ Ցետոյ կրկին սկսանք վեր
ելլել դէպ ի արեւելք, կաղնիներու, կնձնիներու
եւ սոճիներու բարձրամայրի անտառներու միջէն։
Ճամբուն երկայնութեան յաճախ կը տեսնուէին
մեծ տափարակ քարերով հին քարայատակի մը
մնացորդները։ Նիկսարէն չորսուկէս ժամով հա-
սանք Դիւզ-Ցաղի գագաթը։ Անտառները տեղ
տեղ ած էին արօտներու, ուր ծոլու երեսէն հազար
հինգ-հարիւր մետրէ աւելի բարձրութեամբ՝ կը
շրջէինք հովասուն ամարաստաններու (եայլա) մէջ,
եւ ուր կը քշեն կը բերեն ամէն տարի Աղատոլիոյ
տուարածները իրենց հօտերն ու նախիրները, ինչ-
պէս կ՚ընեն Ալպեանց պաշարաբոյծները, երբ տօթը

---

1 Այն քանի մը տեղեկութիւնները՝ զորոնք այս
կողմերուս մասին կրնան գտնուիլ հին ուղեւորներուն քով,
ի միասին հաւաքած է Ռիտտեր, անդ, էջ 216 եւն։ — Ոչն
իսկ Կիբերտի վերջին քարտէսին (Թերթ՝ Սեբաստիա)
ջրագրութիւնը գրեթէ բոլորովին ենթագրական է, ինչ-
պէս կը ցուցընեն կիսաներկներն ալ։ Մեր ուղեներները գոնե
քանի մը ճշդրտագոյն վաստեր կ՚ընծայեն։

ղերենք դաշտէն կը հալածէ։ Յաճախ այս հովա-
տուն տեղերն ուրիշ նշան մը չունին՝ բայց եթէ
քանի մ՝ապաստարաններ, որոնք կազմուած են
հորիզոնաբար դրուած գերաններէ, որոնք կը
հանգչին խոշոր քարերով որմախարխնեերու վրայ։
Երբեմն ալ բնականման օթարանաց կերպարանք
կ՝առնուն, կազմուած քանի մը ահիկներէ եւ
երկայն խղկներէ (baraque, քորք) որոնք իրր
ախոռ կը գործածուին։ Երբ ամէն կողմ ապա-
տաբար ճարակող հօտերն ու անդեայք կը լեցընեն
այս գովասուն ամառնային գիւղերը, ասոնք կր
կենդանանան շինական կենաք մը՝ որ կը յիշեցընէ
հին հովուերգութիւնները (Պակ.)[1]։ Բայց երբ
մենք անցանք՝ ասոնց շատերը տակաւին ամայի էին
եւ սառնապատ, որովհետեւ լեռնագագաթներուն
հովանոյն ներքեւ ձիւնակոյտերը տակաւին յամ-
բաբար կը հալէին։

Ա՛ղ-ի ամարանոցէն անդին՝ Եօրի-ի-Շէնէր
չէրքէս գիւղին մօտ՝ հասանք վերջապէս այն քա-
րուտ սարակը, որ՝ մեր առաջնորդին խօսքին համե-
մատ՝ երբեմն կրած էր Քառասուն Կուսանաց (Կըր-
կընըճ) հին դղեակը. սակայն ուրիշ բան չկրցանք
գտնել՝ բայց եթէ ժայռակոյտներ առանց պատի
մը հետքին։ Ցուսախաբ չարունակեցինք ճամբան
դէպ ի ուրիշ ամարաստան մը՝ Կ-ը-Բ-ը անուամբ։
Լերան մէկ մասկաձեւ բացուածքէն հեռուէն խո-
բասոյզ կը հայինք Նիկսարի հովտին վրայ, որուն
ծայրն է քաղաքը գրեթէ աննշմարելի։ Դղեակը
աւե կիտանիշ մը կ՝երեւայ՝ Գայլ գետոյն լու-
սաճաճանչ կորագծին մօտ, որ մեզմէ հազար
չորս հարիւր մետր վարը օձապտոյտ կը գալարէր
(Պակ.)։ Շուտով հանդիպակաց զառիվայրին
վրայէն՝ անտառական գօտին անցնելով՝ իջանք

---

1 [Տես բնագրին էջ 275 մեծատիր Պաոկերը՝ "Ա՛մա-
բաստան մը Նիքսարի մօտերը"։]

մինչեւ Ի–Չ–ԶԼՖՐԼԽ, որ ուղիղ ճամբով Նիկոպոլէն միայն հինգ ժամ հեռու է։

Ամբողջ օր մը (20 մղոն) արգիլուեցանք այս անձնշան տեղը հեղեղանման եւ մշտասառ տեղատարափէ մը, որ ճամբաններէը վտակներու փոխեց եւ մեր օթեւարանը՝ լճակի մը։ Ի այլ սրտվհեաւ գաւառապետ (Ֆ–ոէէ) իւր ազգկան հարանիքը կ'ընէր՝ մեր տաղտկութիւնը փարատեցաւ անվերջ ցայգ երգով մը, զոր կը կատմէին թմբուկները եւ խռոտածայն սրտորիդներէը ("դուդնայ"), եւ զոր մէջընդմէջ կ'ընդմիջէին տարճանակի հարուածներէը։ Մահմետական գիւղ երկու հարիւր տուն է. եւ անոնք միայն փայտակերտ մըն են՝ առանց քարի ու գամի։ Ձորս պատերը կը շինուին երկայն ու օդաւոր գերաններով, որոնք հորիզոնական ուղղութեամբ կը տարածուին ու վրայէ վրայ կը շարուին։ Վերանները ծայրերը կը փորուին եւ այն տեղէն խաչաձեւ դիրքով կը կարեն, այնպէս որ տան ամէն անկիւնը դուրս կը ցցուի կրկին շարք մը տաւարի գերանագլուխներու՝ որոնց մէկ մասը երկայնութեան պատերուն, միւսները՝ լայնութեան պատերուն կը վերարկին։ Անջրպետները կը խցուին երբեմն խրճակներով եւ կաւահող ծեփելով։ Տանիքին վրայ ալ միեւնոյն հողը տաւար տախտակներուն վրայ կը տարածուի ու կը պնդացուի, որով միահարթ տափար մը կ'ըլլայ։ Շինութեան այս շատ նախնական ձեր կը գործածուի Պոնտոսի երկրին տակն այն կողմերը՝ ուր անտառները տակաւին չեն անհետացած[1]. եւ նոյն ձեր հոս գրեթէ առանց փոփոխութեան շարունակուած ըլլալու է հնութենէն ի վեր. որովհետեւ վարուելիս նոյնը կը նկարա-

---

[1] Տես բնագիր էջ 280 պատկերը կը ցուցընէ այս տեսակ քանի մը տներ Մ'–ոֆՖ–կ–ԼԽ տեղւոյն։ Հմմտ. նաեւ § 29ի մէջ գրուած Ալթյակի տեսարանին պատկերը (բնագրին՝ էջ 326)։

գրէ մեծ ճշդութեամբ՝ իբր իւր ժամանակ կոզքի-ասպետց գործածական ոճր [1]։

Այս լեռնաբնակներուս կեանքն ու երկրագործական եղանակներն որեւէ փոփոխութիւն կրած բլլալու չեն Միհրդատայ ժամանակէն ի վեր։ Այսպես Խոշ-Ձիփիլիքի մէջ անասնաց չաս հետաքրքրական գործիք մը՝ զոր Թուրքերը sapân կը կոչեն, եւ որ այսօր ալ Անատոլիոյ մեծագոյն մասին մէջ կը գործածուի [2]։ Կը կազմուի երկու հասա տախտակներէ՝ որոնք գամփոյտերով իրարու կը կապուին եւ որոնց ծայրը վեր կորացած է աջկեր կողմը՝ հարթ այտակ նուագի մը ծայրին պէս։ Տախտակներուն տակը ճեղքուածքներ կը բացուին, որոնց մէջ կը խոթուին կայծքարի բազմաթիւ սուր կտորներ։ Այս գործիքն՝ որ թերեւս նորաբարային ժամանակաշրջանէն ալ հին է, հնոց tribulum (ի-ն) բառուածն է, որուն գործածութեան կերպը կը ծանօթացնէ մեզ

---

1 Վիրգիլիոս, Ե. 1. 4 կը գրէ՝ պանասի մէջ պողպատց ագռին քով անասուններու առաջնորդեան պատճառաւ երկայն հարթ ձողեր ալ ու ձախ գեղին կը գրուին, երկարին մէջ անջրպետ թողլով ձողերու երկայնութեան չափ. ծայրերը վեր վար խաչաձեւակի կը գեղեցդին, որոնք այսպէս բնակութեան միջոցը կը չրջափակեն, յետոյ չորս կողմերէն փոփոխակի գերաններով անկիւններ կը կազմուին (alternis trabibus ex quattuor partibus angulos iugumentantes) եւ այսպէս ասոնց (վարիններուն) հետ ուղղահայեաց չկակուղութեամբ ձողերով պատեր կը կանգնեն՝ աչասարակի բարձրութեամբ, իսկ ասացդէին կռչուածներ պատճառաւ ճեղքած անջրպետներէը կը չրջընեն սալէզներով եւ կաւով (schidiis et luto). — Այսօրուան գործնականին չի համապատասխաններ միայն ասոնք՝ որ Վիրգիլիոսի հասմանա գմբեթարդ (testudinatum) եր։ — [Ոակայն անձանօթ չէ այս պգմբեթարանը ալ. որովհետեւ սովորաբար ասանաց երդիկի մասը չատ տեղ երեթալով կը բարձրանայ եւ փոքրիկ կոթեթարդանեւ մը կը կազմէ։ Ն. Ք.]

2 Համիլտըն, Ա. էջ 343 եւն։

վաբրան[1]։ Ասոր վրայ սրեւէ ծանրութիւն մը կը դրուի եւ եղերէ ձգուած՝ կը շրջեցուի սրայի վրայէն, որ կալին վրայ փռուած է, եւ մանր կը կարատէ գալի, եւ ասով կը կասուր՝ ցորենահատոր բաժնելով։ Մեզի բսին թէ այս կայծքարերը կը բերուին Գիւմիւշ-Հաջի-քէոյէ[2], որ ուղիղ օդային գծով հարիւր յիսուն քիլոմեթրէ աւելի հեռու է Բաշ-Զիֆթլիքէ։ Մարդաբանութիւնն արդէն նահապատմական շրջանին համար մատնանիշ կ'ընէ սրուած հատու քարերու հեռաւոր տեղափոխութիւններ, որոնք մեսոպոտ տեղը կը բռնէին։

Մայիս 21 երկուշաբթին վերջապէս շարունակեցինք մեր ճամբան դէպ ի արեւելք։ Անցնելով քանի մը բլուրներ՝ չուտ մը իջանք Կեսթինէ-Սուի (Kestiné, «Քեսթանէ») խորունկ հովիտը. անձրեւներէ յորդած գետ քշած տարած էր փայտէ կամուրջը, որուն բեկորը սղոցած ջրերէն դուրս կը ցցուէին։ Բաւական դժուարութիւն ունեցանք անցանելի հուն մը գտնելու (պակ.). եւ քիչ մնաց մեր բեռնաբարձ դրաստներէն մին հոն պիտի կորսնցնէինք։ Ակռ եաբն հետեւեցանք այս լեղեզուկ գետոյն ձախ ափին՝ բլրոյ մը կողէն, ուր տեղ տեղ թփեր ցանուցիր սփռուած են։ Պակղացած ու լպրծուն եղած չաիրն ամէն վայրկեան կը կարուէր բարձունքներէն գահավիժ թափուղ վտակներով։ Ժամ մ'ետքը Թողով Կեսթինէ-Սուն, որուն սրբոթայ հոսանքը փրփրալից կը խորասուզուի դորշ կրաքարէ եւ կարմիր աւազաքարէ կազմուած բարձրաբերձ լեռնորմներու մէջ, սկսանք երթալ լեռը՝ մրգատաններու եւ անտառներու միջէն։ Գագաթը (1340 մեթր) ապատորէն կը

---

[1] Varro, de Re Rust. I, 51. — Փարր-Սոխակն Իրիւքսէլի Թանդարանին համար sapân (ս–ֆ) մը բերինք, զոր ուսումնասիրեց Flébus, ի „Mém. Soc. anthrop. de Bruxelles", XIX (1901), VI, p. 14 ff., եւ պակ. 7։

[2] Համմ. Ընդհանուր, վերը, Ա, էջ 42։

պարզուի տեսարանը դէպ ի հարաւ. եւ մեր ոտքին տակ փոքրիկ հրաշագեղ լիճ մը՝ Սիման-Գէօլ անուն՝ ծագման սրափչերու միջէն կը ցոլանար իբր կանաչագեղ կապճի մը («գոհարաւիւին» մը) խորքը· Ծայրերու շքջանակ մը կարծես աշխարհէս կը կղզեացներ այս խաղաղիկ ձորակը[1]։

Լեռնագլուխ ժամ մը ճամբորդելով մշակուած սարահարթի մը վրայէն՝ կը հանդիպինք Մ՚ա՚ատուն-Կալէ (Ma'adun-)[2]։ Այս մահմետական գիւղը կոթրնած է յապաւած (ծայրակոուր) կոնի ձեւով բլուրի մը, որուն հարթուած գագաթը յատաջագոյն դղեակ մը կրեր (Պակ.)։ Աւսոր բնդհանուր ձեւն է՝ ուղղանկիւն, մէկ ծայրը կիսաբոլոր յատաջակարկառ գոկուածով մը[3]։ Ներքին պատերէն միայն վլատոյէզ շինջակոյտեր մնացած են, բայց շքջապատ պարիսպն՝ որ ամէն տեղ ճանաչելի կը մնայ, մինչեւ քանի մը մետր բարձրութեամբ պահուած է հարաւակողմը։ Արտաքին պատը շինուած է անկանոն վիմաքարերով՝ որոնք երբեմն չատ մեծածաւալ են, իրարու կապուած հաստատուն կրաշիւսով մը։ Ա՚յս արտաքին երեսին եռեւը՝ պատին թանձրամասը շինուած է կոպիճ եւ շաղախ իրարու խառնուած որմալիցքով մը։ Ա՚յն շինութիւնը, որմէ մնացած են այս քանի մ՚աւերակները, ապահովապէս միջին դարէն աւելի հին չէ. եւ թերեւս՝ ինչպէս կ՚ուզէ

---

1 Պր. Munro որ՝ աւելի հարաւէն՝ մեր ճամբուն դրեթէ զուգահեռական ճամբայ մը բռնած է, շքջած է այս լճակին եզերքէն, զոր կը նկարագրէ՝ Ancient Roads, p. 731։

2 Munro այս անունը կ՚ուղղագրէ Maghodun՝ ինչպէս կը գրէ նաեւ Wilson (Handbook of Asia Minor, p. 46)։ Շեմ գիտեր՝ որ ձեւն աւելի ուղիղ է։ Թերեւս գրելու է Ma'aden-Kalessi (Հանքաքերդ)։ Սակայն ալ շքջակայքն երբեմն պղնձի եւ կապարի հանքեր կունենայ. համեմ. Ուիտաեր, անդ, էջ 220։

3 Ցես ընդհանուր քարաէսը (Թիւ Ի, առանձինն)։

տեղական աւանդութիւնը, շինուած ըլլայ Գենուացիներէ, որոնք երկար ժամանակ այս աշխարհները շահագործած են. սակայն ասի հաւանօրէն փոխարինած էր աւելի հնագոյն բերդի մը տեղը։ Դիրքը պարզապէս ընտրուած էր՝ հոս գինուորական պահականոց մը հաստատելու համար։ Այս կղզեացեալ բարձունքէն կարելի է՝ լեռան մէկ ճեղքուածքին միջէն եւ կոչնագիւղին վրայէն՝ հսկել Եւկիդիմական հոսանաց վրայ՝ երկայնաձիգ տարածութեամբ միջոց մը։ Թերեւս արդէն Միհրդատ այս տեղն ունէր իւր "գանձապահ" բերդերէն մին, որոնք Պարխար լեռնաշղթային մէջ սփռուած էին, եւ որոնց մէջ յապաւիլ պահած էր իւր գանձերը։ Այս օրերնէ շատ աւելի՝ այն ժամանակ այս երկրաբաժինը "ջրառատ էր եւ անտառախիտ, եւ ամէն կողմէ կտրուած սեպակող խորխորատներով եւ գահաւէժ անդունդներով՝ մեծ դիւրութիւններ կ'ընծայէր պաշտպանութեան համար"[1]։ Մա'ադունի Թուրքերն ապահովցուցին թէ հոն յաճախ կը գանուին գերեզմաններ հին խեցեղէն ամանիներով. բայց դժբախտաբար այս վերջիններէս բեկոր մ'ալ չկրցան ցուցընել մեզի։ Ցուցուցին միայն բլուրին արեւմտեան կողին վրայ մահմետական սուրբի մը գերեզմանը՝ ղոր կը յարգեն, եւ որ վեհաշուք ծառէ մը հովանաւորեալ է։

Մա'ադէնէն դաւթաւ էջք մը կոչնէի վրայէն՝ մէկ ժամն քիչ մ'աւելի՝ կը հասցընէ Գե-

---

1 Սարթոն, ԺԲ, 3, 28, էջ 555C կը գրէ՝ ἡ γὰρ τοῦ Παρυάδρου πᾶσα ὀρεινὴ τοιαύτας ἐπιτηδειότητας ἔχει πολλάς, εὔυδρός τε οὖσα καὶ ὑλώδης καὶ ἀποτόμοις φάραγξι καὶ κρημνοῖς διειλημμένη πολλαχόθεν. (Պարխարայ ամբողջ լեռնաշղթան շատ յարմարութիւններ ունի, վասն զի ջրալից է եւ անտառուտ եւ անմատչելի վէրերով ու գահեղով կտրուած շատ կողմէ։)

Ա-Ջե-Ս--, որ Կէլկիդ-Իրմակի մեծ մէկ օժանդակն է։ Հեղեղատիս, որուն միջէն կը թաւալին գետոյս ակախառն ջրերը, անձկագոյն մէկ տեղը կ'անցնինք փայտէ անցարանէ մը՝ որ յանդգնօրէն կախուած է երկու ափերուն քարաժայռերէն՝ կատաղի հոսանքէն վեր գոնէ երեսուն մետր բարձրութեամբ (պակ.)։ Ասկէ ետքը շաւիղը ծամածուռ շրջանները կ'ելլէ երկայն սարագագաթի մը՝ որ դէպ ի հարաւ յառաջակարկառ երկարած է եւ բարձր հրուանդանի մը նման՝ գետէն կը բաժնէ գետակը, որ անոր մէջ կը գահավիժի՝ մեծաշառաչ։ Կաղնեաց թաւուտներուն եւ եղեւնեաց անտառին միջէն, որ այս երկրալեզուն կը ծածկեն, մեջընդմէջ հոյակապ տեսարաններ կը պարզուին մերթ դէպ ի Խակէ-Քսիր-Ցաղի սեւաթոյր կատարները, որուն առջեւ Մ'ադունի գղեակը կանգնած է պահակի մը պէս, մերթ դէպ ի Կէլկիդ-Իրմակի խորին հովիտը, ուր գիւղերը գունաւոր բծերու պէս կ'երեւան։

Այս հովիտը հասանք Զէրդի կոչուած տեղը, ուր անակնկալ տեսարան մը բացուեցաւ մեր առջեւ։ Այս տեղը թէպէտ եւ որեւէ մշտակայ բնակութիւն չկայ, բայց ոգեւորեալ խուռն բազմութիւն մը հաւաքուած էր հոն՝ տարեկան տօնավաճառի մը պատճառաւ։ Վաճառականներ եկած էին Մարզուանէ, Սեբաստիայէ եւ աւելի հեռուէն ալ. ոմանք ուսելի ապրանքներ բերած էին, ուրիշները՝ պղնձի անօթներ կամ փայտակերտ առարկաներ, միւսները՝ արջառ ու հաւեղէն։ Առնոց մէկ մասը կ'օթագնէր սպիտակ վրաններու տակ, որոնք իրենց թէ կրպակն էին եւ թէ բնակարանը. ուրիշներ ապաստանարան գտած էին խղիկներու մէջ՝ որոնք կը կազմուէին վրայէ վրայ դիզուած քարեբոլ եւ իբր ծածկ ունենալով դալար ոստեր։ Գիւղացիք խուռնբնթաց հոս կը գիմէին շրջակայքի ամէն կողմերէն՝ իրենց գնուծներն ընելու համար, եւ թուրք տեսուչ մը (Ֆ-ֆէ) խաւրուած էր իշ-

խանութեանց կողմանէ՝ այս չինական վաճառա-
նոցին անդորրութեան հսկելու։ Ցեղային բնու-
թիւնն ալ նուազ նորանշան չէ քան այս ե-
ւացող բնակչութիւնը։ Երկայն գծի մը վրայ՝ որ
յայտնապէս գետնին խորունկ մէկ պատառուածքին
կը համապատասխանէ, բազմաթիւ աղբիւրներ կը
բղխեն։ Ամենք հզօր ժայթքումներով կը ցայտեն,
ուրիշները՝ խաղաղիկ կը բղխեն կամ կը դեւան
պղպջալով։ Իրենց բարեխառնութիւնը կը տարբերի
11էն մինչեւ 46 Տարիւրամանեայ աստիճան. եւ
ամէնէն ջերմ ջերն առատօրէն կ'արտաշնչեն
ծծմբային գոլորշիներ։ Ջրերէս մէկն ալ ըմպելի
չէ։ Հոսելու ատեն կրային մրուր մը կը թողուն
շուշաղուն սպիտակութեամբ, որ ի վերջոյ ապառա-
ժին վրայ ձիւնակոյտի նման շեղջեր կազմած է։ Ասի
նմանօրինակ գործողութիւն մըն է անոր՝ որ Փա-
գիոյ Հերապոլսոյ "սուրբ քաղաքին„ հռչակաւոր
ջրվէժներուն մէջ երեւան կու գայ։ Ա յս խորհրդա-
կան երեւոյթը Հաւանօրէն պատճառ ալ եղած էր
հեթանոսութեան ժամանակ Ձէրմիկի մէջ պաշ-
տամանց մը հիմնարկութեան, եւ անոր տաբեկան
տօնին նոյնպէս տօնավաճառ մը կցուած ըլլալու
էր՝ ինչպէս բազմաթիւ ուրիշ ամենաժողով տօնե-
րուն։ Արդէն հնութեան մէջ կը հաւաքուէին
վաճառականները ամէն կողմանէ, կը բնակէին
վրաններու կամ յանպատրաստից հայթայթուած
ապաստարաններու տակ, եւ յատուկ վաճառա-
պետի (agoranomos) հսկողութեան ներքեւ էին[1]։

1 Հմմտ. Պր. Foucartի լս. աբրանութիւնը Ընտա-
նիոյ արձանագրութեան, § 20 (Le bas-Foucart, p. 174)։
— Հմմտ. Guiraud, Assemblées provinciales, 123; Me-
nadier, Qua condicione Ephesii usi sint (Berlin 1880),
p. 95. — Աբրարոն՝ դիզոսի համար կ'ըսէ՝ ժ, 5, 4
(էջ 486 C)։ *Πανήγυρις ἐμπορικόν τι πράγμα ἐστι.* (ամե-
նաժողով տօնը առուտրական է)։ — Բազմաթիւ օրինակ-
ներուն միջէն, զորոնք կրնայինք հաւաքել ցուցընելու հա-

պաշտօնն անհետացած է, բայց տօնավաճառը մնա-
ցած, ինչպէս Զիլէի մէջ ալ (տես վերը՝ Բ, § 12)·
եւ թուրը գ-պէրը՝ որ հոս կը նախադասէ, հեռաւոր
յաջորդ մըն է հելլենական քաղաքաբաշխու-
թեան։ Եթէ կրօնական պատճառ մը միջնորդած
չըլլար՝ անհասկանալի կը մնար թէ ինչու այս
ամայի տեղն ընտրուած է՝ հոն հաւաքուելու հա-
մար, որուն չգերը նոյն իսկ խմելու յարմար չեն։
Սակայն այս ջերուցս զարմանալի յատկութիւնները
պատճառ եղած էին զանոնք իբրեւ աստուածեղէն
պաշտելու, եւ անոնց բուժիչ զօրութիւնը նաեւ
հիւանդներն այցելութեան գալու կը գրաւէր,
ճիշդ ինչպէս կ'ընեն տակաւին մեր օրերն ալ, ինչ-
պէս ըսին մեզ, ամառուան ամիսներուն։

Նոյն իսկ Չերմիկ (Tchermik) անունը հին
կ'երեւայ եւ տաճկական այլաձեւութիւն մը հայե-
րէն Ջերմուկ բառին՝ որ համարձակ է յն. Θερμά,
լտ. Thermae բառերուն[1]։ Ասկէ ոչ շատ հեռուն

մար թէ նման ամենաժողով տօներ կը չարունակուէին
քրիստոնէութեան ժամանակն ալ, կը շատանամ յիշելով
միայն մէկ հատ՝ որ Փոքր-Ասիոյ արեւելեամասին կը վե-
րաբերի։ Ճեսու Սիւնակեցի ասորի ժամանակագրութեան
համեմատ (գլ· 35, թրգմ· Wright, էջ 25) Ե դարուն վեր-
ջերն Արշամաշատի մէջ "մարտիրոսաց յիշատակի օրը շատերը
սովորութիւն ունէին հոս հաւաքուելու ի միասին ամէն կող-
մերէն, ուռնկը աղօթելու, եւ ուռնկը ալ տուրեւառ ընելու
համար· որովհետեւ մեծ միերներ կը պատրաստուէին ժո-
ղովրդեան համար՝ որ այս առթիւ հաւաքուած էր"։

[1] Ամէն անգամ որ հանդիպած ենք ձեւերուս Չեր-
մի։ Չերմ-ի կամ Չերմ-ու՝ Սուլու-Սերայի մօտ (տես
վերը՝ § 14), Կարա-Հիսարի ճամբուն վրայ (տես քիչ
մը վարը) կամ նոյն իսկ Դիարբեկիրի Նահանգին մէջ, ուր
Չերմիկ (Ջերմուկ) կենդրոնատեղին է վիճակի մը (ֆ-ղա), կը
նշանակէ միշտ տեղ մը՝ ուր ջերմին (հանքային) ջուր կը
բղխեն։ — [Ուշադրելու է որ Չերմիկ կամ Ջերմուկ է
արդի անունը տաք աղբիւրներուն ի կիսկա Մելիտենէի
մէջ եւ յԱբարնէ՝ Վերին Արմաղետացի մէջ (վերջնոյս հա-

Munro գտած է հռոմէական ճամբու մը եւ կամրջի մը հետքեր, որոնք Նէոկեսարիայէ Սիկոպոլիս[1] տանող ճամբուն միայորդներն են. եւ թերեւս Taurla գիւղը, որ երկու կամ երեք մղոն վերնակողմն է՝ բարձունքի մը վրայ, կը համապատասխանէ հին արքունի բնակավայրին Տ--ւ-ր- (Taulara), ուր Միհրդատ դրամ կը հատանէր[2]։ Դժբախտաբար գետն այնպէս յորդած էր որ հովտէն անցնիլն անկարելի բրած էր, եւ մենք ստիպուեցանք լեռներու շատ աւելի տաժանագին ճամբան բռնել։

Մայիս 22ին հետեւեցանք Կէկիդի աջ ափին՝ մայտաններու միջէն՝ մինչեւ Ա՛ճ-օղլը- (Atjéoglu) գիւղը՝ որ երկտասանեակ տներու խումբ մըն է. յետոյ սկսաւ երկայն ու դժուարին վերելք մը։ Պարխարի մէկ գօտին որ հոս Պայլ գետը կը պատէ, երկու հազար մետրէ աւելի կը բարձրանայ։ Նախ անցանք մշակուած եւ անտառներու միջէն մինչեւ Էրէ-լի տաճկական գիւղը։ Ա՛ելի վերը տեսարանը կը բացուի, եւ յստակօրէն կը նշմարենք ուրիշ գիւղերու շարք մը՝ որոնք լերան հարաւային դառիվայրին վրայ սփռուած են՝ Զ-ր-ղ-ը, Ե---ր-, Պ-ն-մ---։ Անտառներու գօ-

---

մար հմմտ. G. Hoffmann, ատ. Wright, Joshua Stylites, p. 24, n.; Gelzer, Georg. Cyprius, p. 160 f.). Անունն ալ թէ ուղղակի Thermaյի աղաւաղութիւնն է, այլ մանաւանդ հայերէն Ջրմ--ւ ձեւն է (հմմտ. Tomaschek, Kiepert-Festschrift, p. 140). Բառին արմատը կ'երեւայ բառերուս մէջ՝ անակր. gharmá-, յն. θερμός, լատ. formus, անգղ. warm, եւ (ինչպէս կերեւի մասնաւորել կ'ըսեն) փոխադական ազգարհներու՝ Germe տեղագրական մէջ (Hiera Germe, Germe Colonia) — Ընդհ-ը-։]

[1] Munro, անդ. էջ 730։

[2] Th. Reinach, l'Histoire par les Monnaies, 1902, p. 140 (= „Rev. numism." 1900, p. 230). — Թագաւոր էր որ ուղեւորը մը գտներ թէ արդեօք Taurlaյի մէջ երգիծարեւ հետքը չի գտնէր։

սին կը սկսի 1300 մեարէն, ուր շաճիները նախ կը խառնուին ափիներու եւ կնձնիներու հետ, յետոյ անոնց տեղը կը բռնեն։ Ասոնք մեացորդն են այն մեծ անտառին, որ մէկ կողմանէ Ակռոնեաբիոյ եւ Կոմանայի միջեւ, եւ մէւս կողմանէ Կոդնիայի եւ Նիկոպոլսոյ մէջտեղ՝ բնական սահմանը կը կազմէր Պոնտոսի եւ Փոքր Հայոց[1]։ Ծառերն երթալով կը յանդգնանան 1700 մեար բարձրութենէն սկսեալ։ Հսկայ եղեւիններ՝ որոնք կզղիացեալ կը կանգնէին, կիսով ածխացած պահած են գետնի վրայ, որուն իրենց ճիւղերը պարարտութիւն կ'ըլլայ։ Հովիւները գասնէք վար տապալած են՝ անոնց տակ կրակ վառելով, ծառաբերծութեան չարաշուք գործն այսպէս շարունակելով։ Կը մնանէք բարձրադիր արօտներու չոլջաներ, որոնց ամարաստաններուն տակաւին գատարկ են բնակիչներէն։ Ցիրագոյն լճակի մ'եզերքը, նսեմաստուեր անտառակի մը մօտ, խումբ մը հիւղեր՝ որոնք չորեքկուսի կոչտ տաշուած գերաններով շինուած են, կը սպասեն ձիերու եւ արջառներու գալուն։ Ասի Քէհ-եօյլը կոչուածն է (Պակ.)։ Որշափ կը բարձրանանք՝ բուսականութիւնն երթալով կը խեղճնայ, եւ նոյն իսկ սիպտզիները դժուարութեամբ կ'աճին կեանքէ զուրկ հողի մը վրայ։ Վերան չոր կմախքն ամէն կողմ իրեն գոյն գալարուտ ծածկոյթը պատռելով գուրս կը ցցուի։ Եւ երաշտին լեռնագարերու վրայ ձեան բնդարձակ կոյտեր իրենց ձիւնահալքը տակաւին նոր կ'աւարտեն (Պակ.)։ Այս քարուտ արօտատեղիներէն անդին՝ հետզհետէ երեւան կ'ելլեն՝ հիւսիսէն ու հարաւէն՝ Պոնտական լեռնաշղթային ու Կապպադովկիոյ բարձրոց սպիտակափայլ կատարները։

Լեռնանցքին գագաթէր հասանք Գէլէ-Ջեօյշէն անդին՝ 1970 մեար բարձրութեամբ, եւ

1 Bellum Alexandrin. c. 35; Համմ. Սարաբան, ՀԹ, 3, § 19, § 28։

անկէ եաքը խորամանկ եղանք Մելէա-Իրմակի՝ հին Մելէ-Ղի-- գեղջն աւազանն, որ կը հասարակ այս լեռներուս՝ որոնք այնչափ մօտ են Գայլ գեղջն, բոլոր ջրերը եւ դանդաղ սղղակի կը տանի դէպ ի Սեւ Ծով՝ խորունկ խոխոջի մը միջէն, որ ծովեզերեայ լեռնաշղթան գրեթէ անոր ամբողջ թանձրութեամբը կը ճեղքէ։ Անցանք Ագիանի ամրանոցը՝ գեղանկար հասպրոյթի մը ալպեան փայտակերտ անիկներու, չինուած եղեւնաստանի մը եզրը՝ փոքրիկ լճի մ'ափին վրայ, եւ իրիկուն հասանք Ագ-ն բուն գիւղը (1582 մեթր)։ Ասի սիրուն վարչատեղի (Ջ-ոէրլէ) մըն է, փոքրիկ դաշտի մը ծայրը՝ որ ծածկուած է գալարեզբ։ Իւր տները կը պատեն հեղեղատ մը, ուր կը հոսի վճիտ վտակ մը, եւ շրջապատուած են մրգատառաստներէ՝ ուր հիանալիօրէն կ'աճին տանձիները։ Մեղուներու պարսեր կը տեսնէին մարգագետիններու ծաղիկներով, եւ կրցանք վարչին (Ջ-ոէր) վրեժխնդրութեան բերքէն վայելել՝ առանց մեր խելոյց վրայ դգալու այն վնասաբեր ազդեցութիւնները՝ զորոնք հինները կը վերագրէին պտղատական մեղրին[1]։ Երբ կրակին բոլորը կը խօսակցէինք՝ մայր մտնող արեւը ծիրանագոյն կը ներկէր հեռուն Կարագէօլի ձիւնապատ առասպետները։ գագաթունքը՝ որ Մելէտէ անդին կը բարձրանան, եւ երփնագոյն փղոսկէ կու տար այս լերան անծանօթ սառնակոյտները, զորոնք Եւրոպացի մը երբեք չէ հետազօտած[2]։

[1] Սարբոն, ԺԲ. 3. § 18. Քսենոփոն, Ուրէ. Գ. 8. 20. Տմմս. Th. Reinach, Mithridate Eupator, p. 228, n. 5. — Անդերսըն կը կրկնէ թէ պոնտոսի այլեւայլ կողմերը գինեն գործածուին մեղր ճաշակելու վասնզին։

[2] Կիներ, Աս. Ցճկ. Ա. 786 Կարագէօլի գագաթներուն 2600 մեթր բարձրութիւն կու տայ՝ կ'երեւայ սամսունեան ալպերից կամ Ճարսարադիտաց առած անկիւնաթեանց համեմատ։ Մենք անոնց աւելի բարձրութիւն մ'ընծայելու միտում ենք։

Երկրորդ օրը (23 Մայիս) Հարկ եղաւ որ մեր կարաւանը բաժնուի· եղբայրս բնակներով շիտակ դիմեց դէպ ի Կէօյլու-Հիսար՝ երթալով գնաց ի վեր Մելէտի մէկ օժանդակին երկայնքէն, յետոյ Դիւզէ-Տաղի անտառներու միջէն հեռանալով Կէկիկիի նեղ ուղղանին գաղաթնադիրն, եւ վերջապէս իջնալով դէպ ի Կէօյլը՝՝՝

նկատմամբ չենք համարձակիր վճիռ մը տալու։ Տեղական քանդակագործութիւնն պարզամիտ կերպերն անշուշտ արեւէ փոփոխութիւն կրած չեն երկար դարերու ընթացքին մէջ։ Բայց կը կարծենք թէ կարելի չէ մտաբերել այս անձնաւորը "Հատեան առիւծ,, մը (Հիւթեան) համարելու։ Այն ատեն մկանունքն շատ աւելի ճշդրտագոյն կ'ըլլային եւ կերտուածն ալ այսպէս համառօտագիծ չէր ըլլար։

Մէլէտի հին ատաղ, որ Հ–դ–է պաշտօնական անունն առած է, մեծաւ մասամբ նոր հիմնարկութիւն մըն է արդի (այժմ՝ նախընթաց) սուլթանին։ Տեղապահի (ի–յ–ի–մ) մը նիստն է, եւ այժմ իբր երկու հարիւր տուն ունի, որոնց կոկութիւնն աչքի կը զարնէ, եւ բազմամեծ շուկայ մ'ունի. այսօր ալ տակաւին կը շինուի։ Կրով բռնուած շինութիւնները խմբուած են գետակի մը եւ Մէլէտ-Իրմակի գետախառնուածքին վրայ, եւ վերջինս հոս արդէն նշանաւոր գետ մ'եղած է, վրան գեղցիկ կամուրջ մը ձգուած։ Դժբախտաբար Համիտէ կապած է բարձրաբերձ քարաժայռեբոյս, եւ տօթն անտանելի է ամառը։

Պեւտինգերեան Ցախտակը կը նշանակէ Պողմնիում դէպ ի Նիկոպոլիս ճամբայ մը, որ՝ եթէ տուգիս տարբեր էր Նիկոպոլիսէն Նիկոպոլիս գացող ճամբէն, ի հարկէ պիտի հետեւէր Մէլէտի (Մ–լ–դ–ի–) բարձր հովտին՝ ասկէ անցնելու համար Բուլեման-Չայի հովիտը (Ա–պ–ն– գետ՝ Sidenus fluvius)· բայց քանի որ այս ճամբուն ուղեգիծը տակաւին բոլորովին անորոշ է այս շատ քիչ հետազօտուած երկրիս մէջ, աւելի լաւ է նոր գիւտերու սպասելով՝ չփորձել գետեղելու Ս–– բ–մ–է–ն– (Sauromisena) եւ Մ–տ–––ա–յ (Matuasco) կայաններըն, որոնք այս հին ուղեցոյց-քարտէսին վրայ նշանակուած են[1]։

---

1 Կիրերդ իւր վերջին քարտէսին վրայ Sauromisenaն նեմատրութեամբ կը նոյնացընէ Համիտիէի հետ։ Մի՛ւլէր

Համիտիէ Կէօյլու-Հիսարի հետ կապուած է կառաւգնաց ճամբով մը, որ մէկ հատուածն է նոր խճուղւոյն, որ Օրդուի նաւահանգստէն կը տանի Սերասքիա՝ օգտուելով Մէլէտի հովտի ճեղքուածքէն։ Համիտիէ աւանէն ելլելէն ետքը ճամբան կը թողու դեռը եւ անցնելով Ս-ը--Ղ-ի (3/4 ժամ հարաւային հարաւ-արեւելք) կը հանի սոճիապատ լեռնադաշտ մը։ Տուառները հոյակապ են, եւ փոխադրութեան միջոցներուն պակասելովը հին անտառն ազատ կը մնայ փայտահարներու աւերումներէն։ Հովէն տապալած հսկայ կոճղերը տեղն ի տեղը կը փտին։ Կէ--ղ (Kégoush) գիւղէն (2 ժամ Համիտիէ) անդին կ'անցնինք Մէլէտի վերջին մէկ օժանդակը՝ Խալդերան-Սու, եւ յետոյ միշտ անտառներու մէջէն կը հասնինք Իղդիզ-Տաղի գագաթնագիծը, եւ քիչ մ'ետքը (Համիտիէէ 5 ժամ) յանկարծ դուրս կ'ելլենք Կէօյլու-Հիսարի վրան, որուն՝ պարէտկներու մէջ ցրուած երեք կամ չորս հարիւր տները յանկարծ կը տեսնուին բլուրներու մէջ՝ Գայլ գետէն քիչ մը հեռու (Պակ.)։ Լերան գահավէժ ու լերկ դարերը հեղեղատուած են ջրերէ, որոնք պէտք է որ ամէն մրրկին իւր կողերէն՝ որոնք սպիաձեւ ծակծկուած են, առնուն ու վար բերեն դեղնորակ կաւահողի մը կոյտերը. իսկ ճամբան երկայն ու բազմազալար գարձուածներով կ'իջնայ դէպ ի փոքրիկ քաղաքը, որ կարծես հսկայ կոնքի մը խորքը ապրուցած է։

§ **24.** *Կիօյլու-Հիսարէ Կայլու-Հիսար* (քարտէս ԻԲ)։ — Արդի Կէօյլու-Հիսար ալ Համիտիէի պէս տեղապահութիւն մըն է (ի-յ-ի-մ-է)՝ Օր-

---

(առ Պաղտմ. Ե, 6, էջ 874) ճշմարտութեան երեւոյթով մը Matuascumը կը գտնէր Մ-ա----- (Modasu) կամ Մ-ա----ն (Modasun) տեղը Գայլ գետոյ հովիտին մէջ։ Այն աւանն հին ճամբուն ուղեգիծը զգալապէս շեղած ըլլալու է արդի խճուղիէն, եւ դեպ ի Ափան ելլելու էր։

դուէ Աբթասիա տանող ճամբուն վրայ Հաստատտուած, եւ հնախօսը հետաքրքրող որեւէ հնութիւն մը չունի[1]։ Անի բերդը (Հէ՛՛ր) որ դատարակգութիւն տեղւոյս իւր անուններ տուած է, իրր ամէն մէկ մնդն դէպ ի արեւելք հեռու է։

Դղեկին տեսքը գրաւիչ է (պակ.) եւ գմայլեցուցած է այն տակաւին ուղեւորներն՝ որ մօտեցած են անոր[2]։ Թաւած է սարսափելի մը վրայ որ հակայակերպ շաբաթագլխոյ մը կը նմանի, եւ որ դլխաւոր լեռնաշղթային հետ կապուած է միայն նեղ սարով մը, եւ այս կողմէն միայն մատչելի է իւր գագաթը։ Այս կղզիացեալ դանդուածը դատաւիժ կը բարձրանայ հովտէն վեր՝ երկու կամ երեք հարիւր մետր բարձրութեամբ։ Աւերուած հին պարիսպներն իւր սրածայր գագաթին վրայ աշտարակաւոր պսակ մը կը կազմեն, եւ յատակագիծ պսակ ամրութիւններէն կը կտրեն մնիլ ճամբան՝ որ երկու անդունդներու միջէն սարդլեան վրայէն կ'րնթանայ։ Իւր ամուլ կողերը, որ դեղնադոյն աւազաքարէ են, զոր միջերդմէջ մանր կարմիր խաւեր կ'րնդհատեն, խեղճակատ գոյն ունին։ Այս վիհերուն ու ապառներն կանին սոսրատ քանի մը անձեր չինուած են ձորակի մը միջ, ուր ուղիս մը դադարութիւն ու կեանքը կը պահպանէ։

Կէօյլու-Հիսար, "Ակնաղբեր բերդը"[3], որմէ այսօր միայն պատերու քանի մը կտորներ մնացած

[1] Munro (անդ. էջ 729) կը յիշէ սակայն "քար մը քանդակուած երկու խաչով, անսարակոյս եկեղեցւոյ գրան մը բարաւորքը" սակայն այս քարն անշուշտ ուրիշ տեղէ մը բերուած է։

[2] Անոնք փորձած են յաճախ աւելի կամ նուազ յաջողութեամբ պատկերացընել անոր տեսքը։ Շատ դիպն նմանութեամբ սուսերապարներ կը գտնուին Տուրնեֆորի (Voyage du Levant, տպ. 1718, էջ 170) եւ Բարթի քով (Barth, Reise von Trapezunt nach Skutari, 1860, p. 18).

[3] Սուտ պարանոցութեանս մասին՝ Տմմա. Պորդաժան՝ Բարթի քով, անդ։

են, կոթանած է ԺԲ դարու վերջին տարիները [1]։ Կարեւոր բերդ մըն էր. Մահմէտ Բ գրաւեց զայն 1461ին՝ Սինոպն առնելէն ետքը, բայց Տրապիսոնն առնելէն յառաջ։ Ազահովապէս Բիւզանդեանց ժամանակ Հայկական բանակաթեմին վերջատասն ամրավայրներէն մին էր, գլխաւորն բլլալով Կոզենիա [2]. եւ Հաւանօրէն ալ ին էր այն բազմաթիւ բերդերուն՝ զորոնք Յուստինիանոս վերանորոգել տուաւ Հայաստանի այս մասին մէջ [3]։ Լերան տատրաստ գիւղակի մը գնեցի Հերակլի կայսեր մէկ ակեգրամբ [4]։ Ժժրախտաբար չենք գիտեր թէ Յոյնք միջնադարու մէջ ինչ անուն կու տային այս միջնարերդին։ Շատ ուելի յառաջ ալ ուազմագիտական այս հիանալի դիրքն ամրացուած բլլալու էր. եւ ուրիշ յարմարագոյն տեղ մը չկայ՝ ուելի Հաւանականութեամբ գետեղելու Միհրդատայ "գանձապահ,, բերդերէն մին։ Կէօլիւ-Հիսարը Համարած են Աննիա-ի (Anniaca) կայսրը՝ զոր պետրոնդեբեան Ցախտակը կը յիշէ Պողեմոնիուէ դէպ ի նիկոպոլիս տանող ճամբուն վրայ՝ վերջինէս 18 մղոն հեռու։ Հեռաւորութիւնն արդեամբը իրը 27 քիլոմեթր բլլալու է, եւ առաջարկուած նոյնացումը հաւանական կ'երեւայ [5]։

---

1 Մորիէի 1808ին տակէ անցնելէն քիչ մը յառաջ· Տմմս. Morier, Voyage de Perse (Թրդմ· գղ·) 1813, t. II, p. 249

2 Gelzer, Genesis der Thermenverfassung, 1899, p. 102 (եւ Հայ Թեմերու Տմմս. էջ 54–55)։

3 Պրոկոպ., Վ. ան Շին., Գ., 4, էջ 253։

4 Դրամ մը՝ Հերակլի եւ Հերակլ Կոստանդինոսի պատկերով իրը 641 Ք· Ա· տարին կարուած, եւ շատ քիչ տարբերութեամբ նոյն կտորն է որ փորագրուած է տակը՝ Saulcy, Suites monétaires byzantines, pl. VII, 4.

5 Ըստ կարծիքն՝ որչափ կ'երեւայ՝ նախ յայտնած է Միւլլէր (Տան. ստ. Պող· Ե, 6, էջ 874) եւ զոր ընդունած է Կիրերդ (Քարտէս), որ փակագծի մէջ ալ իրաւամբ կը

ԿԷՅԼՈՒ-ՀԻՍԱՐԷՆ նորէն կ՚անդ Կէկիդ-Իրմակի անձուկ հովիտը, որ գետոյն ընթացքը ջրագրական տեսակիտով ճշմարտապէս զարմանալի երեւոյթ մըն է։ Նիկասրի գաշտէն մինչեւ Աչկար-Օվա, ուր կը բարձրանար Նիկոպոլիս (§ 26), գետը կը հոսի նեղ անցքէ մը՝ գրեթէ 100 քիլոմեթր ընթացք մ՚ընելով։ Հարաւէն կը բաժնուի Հիրիկէ՝ որուն ուղղութիւնը գրեթէ զուգահեռական է իրեն գնացքին, բաւական բարձր լեռնաշղթայով մը՝ որուն լայնութիւնը տակաւին տեղ տեղ երկու մղոնէ աւ պակաս է։ Հիւսիսակողմը, երբ Հապիւ թէ Պարխարի առաջին հանդիպագօտիներն ելլենք, կը հանդիպինք անմիջապէս Մէլէտի եւ Կէկիդի ջրավիճակաց սահմանագիծը։ Այս բարձունքները տեղ տեղ կը նմանին պատնէշի մը՝ որուն ոտքը (փոսացողման զատիվեր լեփը) գարձած ըլլայ դէպ ի

յաւելու "Կ-ԷՆԷ-Ր (= Կարա-Հիսար)։ — Այս կարծիքը մեզի աւելի հաւանական կ՚երեւայ քան Անդերսընի միւս կարծիքը (Քարաէս Փերսուն Ասիոյ)։ որ Ռամեզի մէկ քարաէսէն (Պամ. Ընկ. էջ 266) ազդուելով՝ Կէյլը-Հիսարի տեղը կը դնէ Դ-Ն-Է (Danae) կայանը՝ Նիկոպոլսէ Կամանա գացող ուղեգծին։ Որովհետեւ նախ չատ մեծ է հեռաւորութիւնը (25+ մղոն)։ եւ յետոյ Նիկոպոլսէ Կամանա տանող ճամբան կ՚ընթանար՝ կը կարծենք՝ Հիրիկի բարձր հովտէն, ոչ թէ Գայլ գետի հովտէն։ Ցակաւին Յափերնիէի օրով (էջ 17, տպ. 1679) գետ ի Ներեւելք չտեղ կարաւանները ճամբան կ՚երթար Թոխաթէ դէպ ի Ենդերէս (= Ադրաս) եւ Ածպաէր՝ Կամանայի եւ Յոզանլու-Սաի (Հիրիկ) վրայէն։ Սակայն՝ ինչպէս մեզի գիտել կու տայ Պր. Ընդերսըն, ուրիշ ճամբայ մ՚ալ՝ որ նաեւ այսօր գործածական է (Ch. Wilson, Handbook, p. 46) նախ կ՚երթայ Հիրիկի հովիտ ի վեր եւ յետոյ Մօղասուէն կը մտնէ Գայլ գետոյն հովիտը։ Այս վերջին ճամբան բռնած են 1700ին Տաւրնըֆոր (անդ, Բ, էջ 429, տպ. 1717) եւ Խարթ 1858ին (Reise von Trapezunt etc., p. 19)։ Թերեւս նաեւ Հռոմէական ուղին յաջորդաբար գործածած էր երկու հովիտներն ալ։ — Տես վերը՝ Բ, § 21։

Հարաւ, իսկ որոկը (Հարթ զառիվայրը) դէպ ի ծովեզը։ Ա.յսպիսով Գայլ գեան իւր երկայն գնացքին մէջ չընդունիր՝ ինչպէս նշանակած է արդէն Ս· Գրիգոր Նիւսացի[1]*, ուղիչ չներ՝ բայց եթէ սրընթաց բաւան ուղևոր, որոնք զինքը փակող գահավէժ դարերէն վար կը թաւալին։ Երբ ձիւնահալքը կամ նոյն իսկ պարզ մրիկ մը այս օժանդակները կը սուսուարացընէ, գեան այս հեղեղներով յորդած՝ կը զեղում ու կ'ողողէ, եւ իւր բռնութեամբը մեծամեծ կաղնիներ կը փրցընէ կը տանի իւր միշտ փոփոխական ափնափուլերէն։ Իւր անկողնոյն մակերեսը փոփոխուած բլլալու է անընդհատ եւ զգալապէս բարձրացած՝ հնութեան ժամանակներէն ի վեր. եւ այսպէս կը մեկնուի հոսմէական ուղղոյն լիակատար անհետացումը, որ այս երկայն կապանէն կ'անցնէր։ Կեցցու - Հիսարէ մէկուկէս մղոնի չափ անդին ապառաժներուն մէջ կարուած այլեւայլ հորիզոնական փորուածքներն այն ճամբէն մնացած մնակ, եւ այն՝ շատ տարակուսական՝ հետքերը կ'երեւան ըլլալ։*

Կարաւաններու շաւիղը՝ որ աջ ափին երկայնութեանը կը խաղայ, աւազաքարի լեռնորմներուն սահրոտէն կ'ընթանայ, որոնք լերկ են ու մրրկալից հողմայոյզքերէ կրծուած, եւ տապակած՝ արեւէն, եւ առած են թխագոյն ու կարմրկեկ երփնագոյներ։ Ցեղ տեղ յառաջ ցցկած քառաժայռի մը վրայէն պէտք է անցնիլ աստիճանաձեւ նրբուղիով մը։ Հողը երաշտին է. հոս ու հոն կ'ածին քանի մը աղնաթեք եղեւիններ, կիւի թաւուտներ եւ մրմնիներ։ Գետը՝ որուն լայնութիւնը քառասուն մետրի չափ է, թանձր սկահոյզ մը տանի հետը։ Իւր գեղնորակ ջուրը մերթ կուտակադէզ կը ծփին ու յորձանալից կը փոթորկին խարակներու մէջ եւ մերթ խազազեկ լուին կը սահին աւազուտ խութերու միջէն, որոնք փոշիա-

[1] Տես վերը Ր. § 21։

ցած են ժայռերուն քայքայուելովը։ Հովիտն անմշակ է եւ անբնակ (Պակ.)։ Առաջին գիւղը կէօյու-Հիսարէն հինգ ժամ հեռու է՝ Ար֊ֆիկ անուն (Արֆ֊ֆ֊ընդ՝ գարիկ). որ իբր հարիւր երդ ուղեցող հասարակութիւն մըն է։ Դիմացը՝ գետոյն միւս ափը՝ նոր շինուածքը, ինչպէս ըսին, Ջէր֊ֆ֊ի բաղնիքն է, որուն համար ծծմբային ջերմակղփին աղբիւրն ակնակալ բրած են, եւ ուր հիւանդները կը յաճախեն։

Ասկէ քիչ մ՚անդին՝ Կէլկիդը կ՚անցնինք նորօրինակ կամրջէ մը։ Քարաշէն թաւձր կամրջականերու վրայ դեռեղուած է փայտեայ կամրջայատակ մը՝ զոր վեր կը բռնեն ծառակոճղեր, որոնք վրայէ վրայ դրուած արտակարկառուն շարքերով սուտ կամար մը կը ձեւացընեն։ Քիչ մ՚անդին՝ խորշելու համար նեղ ու խոր խոխոմէ մը՝ ուր գետը մանչելով կը բախի գինքը սեղմող ապառաժ ափափայից դէմ, հարկ եղաւ որ ելլենք կարմիր աւազաքարէ բլուրներն՝ որոնք հարաւային ափը կը պատեն, մինչեւ Ջէր֊ֆ֊ի գիւղը, որ անդնդային վհի մը եզերքը հակած է։ Գիւղն ունէր իբր հնգետասան քարաշէն տներ՝ հոդածածկ տանիքներով։ Դիմացը կը կանգնէր՝ մառախլապատ գլխով՝ Ջիպրահան լեռը, որուն կատարն՝ ինչպէս գիւղացիք կը պատմէին, կը կրէ քրիստոնէական մատուռ մը, որ շատ յաճախուած ուխտատեղի մըն է։ Անտարակոյս աս ալ ուրիշ մեացորդ մըն է բարձանց այն պաշտամանց, որուն այս աշխարհին մէջ յարատեւ մնալը շատ անգամ հաստատեցինք։

Ասկէ եօթը ճամբան դարձեալ կ՚իջնայ դէպ ի Կէլկիդ եւ գետը կը հասնի՝ ճիշդ կրճին մէջտեղը, ուր երկկամար կամուրջ մը՝ Կուրբա֊Քէօփրիւ անուամբ՝ կը միացընէ քարաժայռին երկու կեռիքը (Պակ.)։ Ցետոյ վերջնականապէս կը թողու գետը եւ բլուրները կտրելով կ՚ելլէ դէպ ի Կարա֊Հիսար։ Ընայելով իւր դրից բարձրութեան՝ եր֊

թալով գեղազուարճ կ'ըլլայ երկիրը։ Գեանին ամէն ձալքերուն մէջ վտակներ կը հոսին, եւ ցորենի արտորայք կը գալարանան բլուրներուն վրայ, ուր գիւղերն ալ կը բազմանան։ Երկուքուկէս ժամ մեղմով վեր ելլէն ետքը՝ կը հասնինք լեռնադաշտ մը հազար հինգ հարիւր մետրէ աւելի բարձրութեամբ, եւ յանկարծ կ'երեւայ Կարա-Հիսար՝ կոթնած հակայատարած քարաժայռի մը, որ կը կրէ անոր "Սեւ բերդը"։

Ը. Կողոնիա եւ Եպիսկոպոսիս Հայոց։

§ **25.** *Կարա-Հիսար* (Պտկ.)։ — Կարա-Հիսար հին Կ-ղ-ն է (Colonia)։ Այս նոյնայուսմբ, զոր Ռամսէյ առաջարկած էր[1], կը հաստատուի բիւզանդական արձանագրութեամբ մը՝ զոր հոս ձօնած է "Կողոնիոյ դրունգարը" մը (*θρουγγάριος Κολονίας*, արձ. Թ. 355)։ Թաց աստի որոշ յիշատակներ յաւերժացած են տեղւոյս յոյն հասարակութեան մէջ՝ որ իբր 150 տուն է[2]։ Հոս Դեկ. 3ին կը տօնեն Ս. Յովհաննու Լուսակեցի (*ὁ Ἡσυχαστής*) տօնը, որ Կողոնիոյ եպիսկոպոս էր 481 եւ 490 տարիներուն մէջ[3]։ Աստուածածնի յոյն վանքը, որուն հիմնարկութիւնն անոր կ'ըն-

---

1 Ռամսէյ, Պատ. Ուղեւ., էջ 57, 267։

2 Կինէի (Ասիա Ցած. Ա. 779) Ցունաց համար տուած թիւը իբր 1650 հոգի չափազանցուած կ'երեւայ։ Նոյն մատենագրին համեմատ՝ ամբողջ քաղաքը 11.700 բնակիչ ունենալու է։

3 Յայսմաւուրքներէն այս տօնը կը դնեն Դեկտ. 3ին, 7ին եւ 8ին (Համմ. Յայսմ. Կ. Պոլսոյ, Հրատ. Delehaye, էջ 277, 41· 286, 1· 288, 54)։ Դեկտ. 3ին օրը նշանակեց ինձի կարահիսարի Ս. Զօրավարի (*τοῦ Ἀρχιστρατήγου*) եկեղեցւոյն քահանան։ — Սրբոյս վարքը՝ զոր յօրինած է Կիւրեղ Սկիւթոպոլսեցի (Act. SS, Մայիս, Գ. էջ 16) կ'ըսէ թէ Եպիսկոպոս եղաւ Կողոնիա կոչուած քաղաքին (*τῆς Κολωνίας λεγομένης πόλεως*)

ծայեն, տակաւին կանգուն կը մնայ քաղաքէս երկու մղոն հեռու՝ Տայերէն յորջորջանօքս Mighramana[1]։ Ուխտաւորները խուռներթաց կը դիմեն հոն Օգոստոսի վերջերը, պատուելու համար Ս. Կոյսին հրաշագործ մէկ պատկերը քարայրի մը մէջ՝ որ եկեղեցւոյ փոխուած է, եւ որ Կուատ-Սուբ (Koat) վերեւ քարաժայռի մէջ փորուած է։

Թէպէտ եւ յատիներէն անուն կը կրէ՝ սահայն պատմութեան մէջ քաղաքս կ'երեւայ միայն բիւզանդական կայսրութեան հաստատութենէն ետքը։ Առաջին անգամ յիշատակուած կը գտնենք Ս. Բարսղէ, որ կը յիշէ գոնի իբրեւ ամէն յաճախագնաց ճամբաներէն հեռու հաստատութիւն մը[2]։

Բայց որչափ ալ մեծ ծանրակշռութիւն չենք կրնար տալ Պրոկոպիոսի պատմած աւանդութեան[3], որ Պոմպէոսի կ'րնծայէ ասոր հիմնարկութիւնը, հաւանական է սակայն թէ արդէն Հռոմայեցւոց ժամանակ որոշ չափով կարեւորութիւն մ'ունէր. վասն զի Colonia կը գտնուի Ուաւենականին ցանկին մէջ[4] որ հին քարտէս մը կ'օրինակէ, եւ Հայաստանի մէջ կայանաւորուած "թեւ կողոնիացւոց„ (ala Colonorum) թերեւս կը կազմուէր՝ գոնէ մասամբ՝ իւր հողաբաժնէն առնուած նորակոչ զինուորներով[5]։ Այս տեղ աւան մը հիմնելու

---

1 [Այսօրքն կ'երեւայ հայ-տաճկախառն Մըխմ-ըն- խառնակ ձեւ մըն]

2 Թուղթ ՃԳ. μακρὰν ἀπῴκισται τῶν ὁδευομένων τόπων ἡ Κολωνεία. — Հմմտ. Թուղթ ՄԻԲ. (Migne, սիւն 836) ἐν ἐσχατίᾳ τῆς Ἀρμενίας τέτακται (Հայաստանի Տայրը Հաստատուած)։

3 Պրոկոպ., Պատ. Շին. Գ. 4, էջ 253 (հրատ. Բոն քաղաքի)։

4 Ընդհ. Ուաւեն., էջ 97, 2 (հրատ. Pinder եւ Parthey)։

5 Notit Dignit, Or. XXVIII: Ala prima Augusta Colonorum, Chiaca (Թե- ---էն Ը-ֆ---ը-ն- կ-ղ-ն-ց-

պատճառն եղած է անտարակոյս պաղեղի մօտա-
կայ հանքերուն շահագործումը, որոնք ամէն ժա-
մանակ ալ քաղաքիս բարգաւաճանքն ապահոված
են, եւ որ այսօր ալ սովորաբար կը յորջորջուի
"Շ-ի-ւ-հ-ր" այսինքն՝ "պաղեղի Սեւա-
բերդ"։ Արդ պաղեղ արդէն Պղինիոսի ատեն Պո-
տոսէ կ'արտածուէր[1]։ Կրնայ ուրեմն ենթադրուիլ
թէ Կեսարները հոս ալ կազմակերպած են՝ ինչ-
պէս յաճախ ըրած են ուրիշ տեղեր, հանքային
շրջան մը (metallum, "մետաղք") որ անկախ էր
դրացի յոյն քաղաքներէն, եւ թէ իւր կողնի- (Co-
lonia, "գաղութ") լատին անունը կը ծագի իւր
լատինական վարչութենէն։

Ինչ ալ ըլլայ այս կարծիքը, Կողոնիոյ բուն
նշանակութիւնը կը սկսի Յուստինիանոսէ, որ նոյն
տեղն առաջնակարգ բերդաքաղաք մ'ըրաւ[2]. եւ

-ի, է Քի-ի-)։ Գումդը մանանիցեցաւ. Ադրիանու տաճն
Հրէից դէմ մղուած պատերազմին, եւ Ադրիանոս կը յիշէ
"Հեթելպաւնդ՝ որոյ անուն էր Կողոնացիք" (ἔλην ᾗ ὄνομα
Καλῶνες) Կապպադովկացւոց գնդերուն մէջ։ Տես. Cichorius, ի բառագիրս Pauly-Wissowa, ի բառին Ala, 1238; Ramsay, Studies in the Eastern Rom. provinces, p. 171. — Արդէն Բէօքինգ (Böcking, ի ծանօթութիւնս Notitia գրքին, Ա, 427) այս անունը կապած էր Կողոնիոյ անուան հետ։ Աւոր հակառակ Ռիտտերլինգ (Ritterling, ի Wiener Studien, 1902, Festschrift f. Bormann, p. 120) կը պաշտպանէ թէ Colones ազգագրական կամ աշխարհագրական անուն մը չէ, այլ սովորական բառ մը։ Միայն թէ նոքա Աւորէք գտնուած արձանագրութիւն մը՝ 75 կամ 80 Ց· Ք· տարիէն նուիրուած է անձի մը "Բ-ն-ի-դ-ի-ն հ-ի-ր-ց Կ-ղ-ն-ի-ց-ց-ց" (στρατοπεδαρχήσαντι Ἑπτέων Κολωνειτῶν. տես Dittenberger, Orient. inscr., 425 — Inser. r. Rom. pert. III, 1144)։ Հոս խօսք չի կրնար ըլլալ պարզ զօրաբաժկի (colones, առաջք զօրաց) զօրավարի մը մասին։ Տիտղոսին ծագումն անորոշ կը մնայ։

1 Պղինիոս, Բն. պատ. Լե, 52, § 184։

2 Պրոկոպիոս, անդ։

միջին դարու ինքնակալաց առեն բարձրացաւ ամբողջ բանակաթեմի մը գլխաւոր կենդրոնավայրի աստիճանին[1]։ Նշանաւոր քաղաք մը մնաց նաեւ Սելջուկեանց եւ Օսմանցւոց առեն. վերջինքս քաղաքս առին 1473ին[2]. եւ այսօր ալ նիստ է գաւառապետի մը (ſ--[illegible]) եւ 2000 երդէ աւելի բնակիչ ունի։ Իւր փողոցիկներն՝ որ լերան կողն ի վեր կ'ելլեն, աւելի դեղանկարչական են քան թէ հաճելի. բայց իւր շուկան շատ բանուկ է, եւ նոր խմուղին՝ որ Կարա-Հիսարը Սիրասունի հետ կը կապէ, երկուքին միջ բաւական մեծ առեւտուր մը վառ կը պահէ։ Կարա-Հիսար կ'արտածէ՝ բայց ի իւր հանքերուն արդիւնքէն, նաեւ դանազան բերքեր իւր մրգաստաններուն՝ որ դինքը կը շրջապատեն, եւ իւր արտօրէից՝ որոնց քաշաբերութիւնն՝ ձմեռներուն խստութեանց ալ հակառակ՝ համեմատական դիւրակեցութիւն մը կ'ապահովեն իրեն։

Քաղաքիս հնախօսական կարեւորութիւնը չնչին կ'ըլլար, եթէ չպարծենար այն բերդովն, որմէ առած է իւր անունը։ "Կարա-Հիսար„ թերեւս թարգմանութիւն մըն է յունական Μαυρόκαστρον (Սեւբերդ) անուան, որ ԺԱ դարուն կ'երեւայ Միքայէլ Ատտալիացւոյ քով[3], եւ որ կամաց կամաց

---

1 Gelzer, Genesis der Themenverfassung, p. 102 (Հայ թրդմ. 54–55)։

2 Ռամսէյի դիտողութեան համեմատ՝ պտմ. Ազխ., էջ 267։ — Մէք. Ատաղ., էջ 125, 6 (հրատ. Բոն քաղաքի) τοῦ Μαυροκάστρου φρούριον εἰς ἕνα τῶν Ἀρμενιακῶν τόπων ἐπὶ λόφου κείμενον ὑψηλοῦ καὶ δυσκατεργάστου. (Սեւբերդի ամրոցը՝ մին Հայկականաց ամրավայրերէն, բարձր եւ դժուարառիկ լերան մը վրայ. Հմմտ. Սկիւլիցէս, էջ 679, 16)։ Սակայն նշանակելու ենք թէ Մրքայէլ յաճախ կը գործածէ Κολώνεια (Կողոնիա) անունը (էջ 78, 16 եւն)։ Ուստի պէտք կ'ըլլայ ընդունիլ թէ "Սեւբերդ„ նախ միայն ամրոցին անունն էր, եւ յետոյ փոխանցուեցաւ քաղաքին ալ։

մոռցընել տուած ըլլայ Կողմնիա պաշտօնական ա-նունը, եթէ միայն թուրք եւ յոյն անուանց նոյ-նութիւնը զուգադիպութիւն մը չըլլայ՝ տեղեաց արտաքին երեւութէն առնուած։ "Բերդը„ կը բռնէ ամբողջ գագաթը մեծագոյն կրաքարէ կղզի-ացեալ լեռնազանգուածի մը, որ մամռապատ է, եւ որուն խարխար մէկ մղոնէ աւելի չըջա-պատութիւն ունի։ Քաղաքէն վեր յիսուն մետրի չափ կը բարձրանայ, եւ Հանդիպակաց կողմանէ՝ կ'իշնէ երկու հարիւր մետրէ աւելի՝ Շէհէր-Սուի խորունկ հովտին վրայ։ Բերդն ելլել կարելի է միայն նեղ շաւղէ մը, որ քարաժայռին մէջ կարուած է եւ որ տեղ տեղ սանդղոյ կը փո-խուի։ Իր գահավէժ զառիթափը, զոր պատմա-գիրը մատնանիշ կ'ընէ[1], կրնար դիմագրաւել սանդղայարձակմամբ բերդն առնելու ամէն փորձի։ Այս բարձրութեան մէջ (1600 մետր) խիստ կրնան ալ, ուր ձիւնը գետինը կը ծածկէ հոկ-տեմբերէն մինչեւ մարտ, կը պաշտպանէր այս դիրքն երկարատեւ պաշարման մը դէմ. եւ այսպէս դիւրաւ կ'ըմբռնուի թէ Բիւզանդացիք այս տեղն իրենց պետութեան ամենագլխաւոր ամուրներէն մին ըրած էին։ Կը կրկնենք՝ բերդն իւր կարեւորու-թիւնն առաւ Յուստինիանոս ձեռօք, որ՝ ինչպէս կ'ըսէ Պրոկոպիոս, վերանորոգեց զայն "իւր ամբողջ հոգատարութեամբն„[2]. եւ ապահովապէս միջին դարու ընթացքին մէջ ալ շատ անգամ մեծագործեալ եւ

---

[1] Պրոկոպ., վ. ան Շէն. Գ, 4 ἐν ἀκροωνυχίᾳ λόχου κατασκήμενου (գահավէժ լեռնածագին վրայ). Կոսմ. Տիւ-րանածին, վ. ան Բանակաթեմ., էջ 31 κάστρον ὀχυρώ-τατον καὶ κρημνῶδες (ամրագոյն եւ գահաւիժաւոր բերդ)։ Շմմոն. Մոնա. Խորենացի Բ, գլ. Դ.՝ "առ բարձրաւանդակի միոջ բլրով քարագագաթիւ, որ այժմ ասի Կողմնիայ„ (գլ. թրգմ. տես Langlois, Hist. Armén. II, p. 82)։

[2] Պրոկոպ. անդ՝ ἀνεσώσατο δυνάμει τῇ πάσῃ.

նարգաւեցաւ[1]։ Արեւմտեան դրան մատոյցին վրայ կեռատուած կինանչանի վահանիկ մը կը կրէ տասկաւին երկգլուխ արծիւն՝ որ Հոս իշխող տիրուհի մետիական իշխանի մը կինանչանն էր[2]։ Ասոր ժամանակներս ալ ապաստանարան եղած էր մետիական բնակչութենան ՀԿ մասին[3], որոնց խարխուլ անասնոցը տակաւին չկցած են աւերուած թաղէր պարիսպներուն։

Սակայն՝ Պրակոպիոսի բառերն Հաճիմաստ՝ Ցուստինիանոս միայն վերականգնեց սրդէն դղեակները ունեցող՝ բայց անհնամ լքուած բերդ մը։ Հաւանօրէն անիկայ սրդէն երկրին վարիմի թագաւորներուն ապաստաններէն մին էր։ Պրակոպիոս դուռ մը՝ որ բաւական նոր ժամանակի չինուածք մրն է աւերքակ ապուհներով՝ մատոյցի կը ծառկէ առնդդոյ մը մատոյցը, որ քարաժայռին ՀՀ կը խորասուզուի (Պակ.)։ Փողանցքին՝ որ չորս մետր

---

[1] Ցակոբն աշխատասիրեր էր նշմարել Եփեսոսի արամ՝ որ կը նկարագրվի գոյն. Համմ. Ուխտաւոր, անգ. ԼՀ 208։ — Ընդի աւերակաց մասին լատին թեւեր տակաւին անբաւական՝ անցեալ թիւններ տուած են Բարթի (Barth, Reise von Trapezunt etc., 1860, p. 14 ff.) եւ Ցեյլըր (Taylor, ի „Royal Geogr. Soc." XXVIII, 1868, p. 293 ff.). — Շրջապակ պարսպին տարբերան յատակագիծ մը հրատարակած է Սիդերոպուլոս (Sidéropoulos, ի Թերթին Պ. Պալատ Σύλλογος, Հատ. Ժ.Ջ. Παράρτημα ἀρχαιολ., p. 136)։

[2] Երկգլխեան արծիւը Փոքր Ասիոյ ՀՀ կը գտնուի արդէն Հասաց (Հեթում) խորհրդանշերուն վրայ ի Նոզաղ-քեայ եւ Լիդիոյ։ Պրնանք կրկագիտական այս խորհրդանշին պատմութիւնը քննել. Հին Քաղկեսոնի սկսեալ մինչեւ Գերմանիոյ կայսրները՝ անցնելով Ժ.Գ դարու Թուրքման էմիրներէն ալ. Համմ. Perrot, Histoire de l'art, IV, p. 637, 681 ff; Heuzey, Monuments Piot, I (1894), p. 7 ff.; II (1895), p. 19, 28. — Ցրակիոնի կամենեանց արծիւն ասար Հակառակ միագլուխ էր. Համմ. Millet, ի Bull. corr. hell. XIX, p. 428.

[3] Տես Բարգ. անգ։

բարձր է եւ երկար մեար լայն, պատը խրուած է փրփատակներու չեղջակատով. սակայն տակաւին կարելի է իմնալ իրը սանդղոյ երեսուն աստիճան։ Այս ալ չբաւարար մ՚իմկրնոզ պէս փափուկներէն մէկն է, գոյներէ պանասպ ամէն հին բերդերուն մէջ գտանը. եւ ասի՝ կարծենք՝ կ՚ապացուցանէ Կարա-Հիսարի բերդին ալ հնութիւնը։

Այսօր կանգուն մնացած մասերէն ամենահինն է, որչափ կ՚երեւայ, ուխտակիւնի մեծ աշտարակ մը՝ որ դիմկին արեւմտեան ծայրը կը բարձրանայ (պակ.)։ Իր պատերը մեկուկէս մեարէ աւելի թանձրութիւն ունին. եւ ներս կը մնայուն կամարապարկ գտնէ մը, որ՝ կինքը չբջապատող մասին նման՝ չինուած է խառամով համահաստատուած միմպարներով։ Ներսը կը նկատենք տասկաւին սանդղոյ մը հետքերն՝ որ վերի յարկերը կը տաներ։

Խիստ պանդպական մասուն ալ մասամբ պահուած է, բայց տասիկ աւերուած. սակայն տասկաւին կը գտնպատնութին մասուան կոպակն ու նաւին պատերը, որոնք՝ ինչպէս տոմարութիւն էր՝ կպմնուած են արտաքին երեսէ մը եւ ներքին կորիկէ մը[1]։ Կանոնաւոր կարգադրով արտաքին երեսը կպմնուած է չատ դիմպկուն կարմրկեկ քարով մը[2], իսկ ներքին կորիկը թանձր կրաշուրի մէջ խառնուած մանրաքարերով եւ ագիւսի կտորներով։ Այս մասուան է Կոյանիոյ ամբողջին մէկ հրամնատարին այն ձօնը, որ Կարա-Հիսարի յուշատան եկեղեցին փոխադրուած է (տաճ. թ. 355)։

Այս ընդարձակ տասուալ չինութեանց մասին՝ որոնց մնացորդներն ամբողջ լեռնագագաթը կը

---

1 Քրպիկոնի մէջ գործածուած պէսպէս արտաքին երեսներու մասին տես Millet, անդ. էջ 456։

2 Taylor կ՚ըսէ "երկաթաքար" (ironstone)։

ծածկեն, մանրամասն ուսումնասիրութիւն մը պէտք է՝ որոշել կարենալու համար այլեւայլ մասանց ժամանակներն եւ դարերու ընթացքին մէջ կրած փոփոխութիւնները։ Ներդիս դրաշղներուն ամէնքն ալ անանց դոյնակցած կ'երեւան, եւ ճարտարապետական պէսպէս արուեստագիտութիւնք հոս կը հանդիպին եւ դիրքը կը լրացընեն։ Արուեստակերպ իրարու կը խառնուին եւ իրարու կը յաջորդեն կարգաւ՝ սկսելով ինն ընդարձակ եւ խորունկ ջրամարաններէն, որոնք քարաժայռին կողին վրայ անձրեւաջրերը կը հաւաքէին, մինչեւ հնգանկիւնի մատուռներ՝ որակամարաձեւ պատուհաններով, որ՝ դիակին կենդրոնին վրայ՝ ամենարարձր սարածագին գլուխը կանգնած է։ Ամէն կրնային յայն կամ թուրք պահակները հսկել ամրոցի շրջակայքին վրայ։ Ցեսարաններ կը տարածուին քաղաքէն անդին՝ ամէն տեսակ պատուհներով քաջաբեր Ճէհէր-Սուի հովտին մեծ մզկաւտաններուն եւ բանջարանոցներուն վրայ՝ մինչեւ դիրքը շրջապատող բարձր լեռները։

§ 26. *կարա-Հիսարհն Բունդ։* — Մայիս 29ին կիրակի օրը թագուհիներ Կարա-Հիսարը, որ սառուցիկ մատակարարի մէջ ծածկուած էր, Ինդիրէս երթալու համար։ Նոր շինուած խճուղի մը կը կապէ երկու քաղաքներս, եւ կ'անցնի Ակկիդ-Իրմակէ՝ սար եւ Ճէհէր-Սուի գետախառնուածքին մօտ։ Թայդ գետայարդյուք մը կամուրջն առած տարած էր։ Ասոր բռնադատուեցանք բլուրներէ ու հեղեղներէ անցնելով գեան ի վար երթալ վիտահելու համար Կուբրա-Քէօփրիի հին անցարանը (պակ.), որմէ անցած էինք գալու առեն, եւ որ քարաժայռերու վրայ հաստատուած բլլալով՝ լաւագոյն կերպով դիմացած էր ջրերուն բռնութեանց քան օտաներուն ճարտարապետաց շինածը։ Հաւանօրէն խորին հնութենէն ի վեր ասկէ կ'անցնին գետ. եւ կ'երեւայ թէ այս նեղակամուրջը կը յիշուի

սրբագրական բնագրի մը մէջ[1]։ Ասոր համեմատ Համաշխարհ. Համար բոլորեցանք Դուման-Կայայի (Մշուշի քարաժայռ.) սարածագին շուրջը, որ կանաչեւ բարձր լեռնագագաթ մըն է՝ կղզիացեալ կանդնած գետոյն եզերքը[2]։ Ջառիթափներէն մշակուած են մինչեւ կէս բարձրութեամբ, եւ յոյն գիւղերուն՝ ինչպէս Լ–պդ– կոչուածին, կամ թուրք գիւղերուն՝ ինչպէս Գոմանա, անոնց ստիճանաբար շարուած են անհարթ դարին վրայ։ Ամէն վերը քարակեաւ կը լերկանայ եւ կ'աւարտի այսպէս ստամենեաւ նման խառնած լեռնասյրով։

Կէկիզէն անգին շատ դժուարանալի շուխդ մը մկուկէս ժամէն կը հասցընէ գագաթը (1599 մեար) բլուրներու շղթային մը, որոնց՝ արեւէն պրած ու խանձած կողերը լերկ են ու ամուլ, բայց որոնց գագաթը ծածկուած է մշակութեամբ։ Լեռնակատարէն մկանց կը տեսնուի Աչկար-Օվայի տափարակը, իւր գիւղերով՝ իրր բծեր, որ դէպ ի արեւմուտք կը տարածուի հեռուն՝ աչքը տեսու-

---

1 Նիկոպոլսոյ Խե վկայից վկայաբանութիւնը (տես վարը) կը յիշատակէ Գայլ գետոյ վրայ Ձգուած կամուրջ մը քաղաքէն վեց մղոն հեռու։ ἐκέλευσεν βιφῆναι τὰ ὀστᾶ ἐν τῷ ποταμῷ τῷ λεγομένῳ Λύκῳ τῷ ὄντι ἀπὸ σημείων ἓξ τῆς πόλεως· εἶλιξ δέ ἐστιν πρὸς τῇ γεφύρᾳ βαθύς. (Համաձայն Հայ Ցայտ., կ·պ· 1834, Ի, 34—35 տե՛ս միայն "Ի. Ժողովեցին զնշխարս մարմնոյ նոցա եւ բնկեցին ի Գայլ գետն, որ էր վեց մղոնաւ հեռի ի քաղաքէն։ Ձաւուղ վերջին խօսքին թէ կամրջին մօտ խորունկ պոյտար մը կայ)։ Գայլ գետոյ եւ Նիկոպոլսոյ մէջ եղած հեռաւորութիւնը վեց մղոնէ աւելի է. բայց սրբագրին առած վերջին տեղեկութիւնն իրականութեան հետ աբանչելապէս կը համաձայնի։

2 Taylor (տե՛ս, էջ 297) ելած է ասոր գագաթը, եւ գագաթին վրայ առանձնաց մը գտած՝ ուր երբեմն քրիստոնեայ Ճգնաւոր մը բնակած էր, եւ ժայռին մէջ փորուած են տակաւին մ'ընդունարաններ։ Ան ուխտատեղի էր թէ Ցունաց եւ թէ կղզւոյ–բազիներու համար։

թենէն կարասուելու չափ։ Հարաւակողման Հորիզոնը պարփակող լեռնաշղթային ամէն ճեղքուածքին-բէն՝ արձաք տակաւին ձիւնով ծածկուած են, կը Հասին կ'իջնան զովաջուր վտակներ, որոնց ամէնքն ալ գէպ ի կիրճ մը կը դիմեն՝ որ պանդուխ գէպ ի Գայլ գետ կը տանի, որ այս անհուն գետաւազանին միակ ջրանցքն է։ Հոն վար իջնելը շատով՝ անցնելով Գէօչ-Քէյ գիւղէն, որ իւր թրքական անուան Հակառակ՝ յոյն ծուխ մըն է, եւ Կի-պէնէ ու Ընէր-ն գիւղերէն։ Մեր դիմացը Էնդէրէ- կծկած էր Հովտին մէկ անկիւնը՝ թանձրախիտ դալարուն թեան մէջ։ Հոս կլիման շատ աւելի մեղմ է քան Կարա-Հիսարի մէջ. վտն գի բարձրութիւնն ալ 600 մեարէն պակաս է։ Լերան ջերմով տաղտուկ մրգատուանեներու մէջ ամէն կողմ կը ծաղկեին նռնենիներ, կեռասենիներ ու ծիրանիներ, եւ յաղթ բնկուզիներ կը բանային իրենց թանձրախիտ տերեւը։

Էնդէրէա՝ սիրուն փոքրիկ քաղաք մըն է ուխտ Հարիւր երդով, ուր կը բնակին Հայեր ու Թուրքեր։ Գ-յ-ֆ-ըն՝ որ կառավարութեան ներկայացուցիչն է, պատիւ բրաւ մեզի՝ Հրաւիրելով տեղւոյն գլխաւոր երեւելիներուն Հետ ուտելու բրինձով լեցուած ոչխար մը, իւր պարտիզին ծառերուն տակ երկնցած։ Բայց իւր բարեսիրութիւնը ցուցուց աւելի օգտակար կերպով մ'ալ՝ նշանակելով մեզի իւր կառավարած վիճակին (ի-ղ-) Հնութիւնները։ Էնդէրէսի մէջ կարեւոր աւերակներու մնատուորութիւնն երեւան կու գայ անմիջապէս՝ երբ գերեզ-

---

1 Շատ անգամ անունս ազաւաղուած է՝ *Adras* (Տավրոսների բով)։ *Andras, Andrias, Andresse*, Համմ. Ոիտտեր, անգ. էջ 193, 211 եւն։ — Ցեղական արտասերութիւնն է *Endérès*. — կ'ինէ (Աս. Ցծկ. Ը. 794) կ'ըսէ թէ Թուրքերը քաղաքս Ս--- Շէհէր (Sou-Cheïri) կ'անուանեն։ Մենք տեղւոյն օսմանեան պաշտօնէութեանց բերնէն չլսեցինք երբեք այսպիսի անուանակոչութիւն մը։

մանոյ մանեակք. ամէն կողմ կը տեսնուին ճարտարապետական մնացորդներ, ծնօտի կառուցուածքներ, քանդակուած մեծ վիմաքարեր, ճերմակ, գորշ ու կարմիր մարմարի կտորներ, որոնք այս հանգստարանիս չհետաքրքիր (չհետաքրքրուելիներու մէջ) մ'երեւոյթի կու տան։ Հոս գտանք "մուսայից ծառայի եւ հռետորիդ" մը չափական տապանագիրը, որուն չհրիմ մը կանգնած էին իր հայրենի Նիկոպոլիս քաղաքին մէջ (արձ. թ. 363)։

Հռոմէական քաղաքը չհետաքրքրուեցաւ իրը մէկ տղան հեռու՝ դէպ ի հարաւ-արեւելք։ Ճամբան կ'երթայ լերանց ստորոտէն լաւ մշակուած արտերու միջէն, երբեմն երբեմն անցնելով գարափոնայ հեղեղատի մ'անկողնէն։ Գայլ գեղջ այս օժանդակներուն ամէնէն կարեւորն է Պարաչայիրմակ, որուն ափն ի վեր կ'երթայ դէպ ի Զարա եւ Սեբաստիա տանող արդի խճուղին. մինչդեռ հռոմէական ուղին կ'օգտուէր ուրիշ անցքէ մը՝ որ աւելի դէպ ի արեւելք է (տես վարը)։ Հովտին մուտքը կը պաշտպանէր երբեմն բերդ մը, որուն քանի մը որմամասերը կանգուն կը կենան բլոյոյ մը վրայ։ Ասկէ վերջը կ'անցնինք Բոյ-ըզլը- չէնէն. եւ քիչ մ'ետքը կը հասնինք Բո-բէ (Purkh) երկու հարիւր տնով հայ գիւղը, որ հին Նիկոպոլսոյ տեղը կը բռնէ[1]։

---

1 Ցեղն արդէն 1840ին որոշած էր Բորե (Borè, Corresp. et Mém. d'un voyageur en Orient, I, 366 եւն). չնորհիւ թ. 361 արձանագրութեան։ Բայց որովհետեւ հին քաղաքին յոյն ազգաբնակութեան անհետանալէն ետքը՝ կողոնիոյ մետրոպոլիան առած է նաեւ Նիկոպոլսոյ տրքեպիսկոպոսի տիտղոսը, զոր ցայսօր ալ կը կրէ (կինէ, անդ, Ա, 780), այլեւայլ հեղինակներ տակաւին կը շարունակեն Պարհիսարի մէջ դնել հռոմէական քաղաքը։ Սխալման պատճառը նկատած էր արդէն Ռամսէյ՝ պտմ. Ասիա., էջ 57։ — [Ռնագրի էջ 305 գրուած է պատկեր մը "Նիկոպոլսոյ արդի քաղաքացիքն", այր եւ կին՝ տեղական տարազով։]

Պոմպէոս Նէոպոլիս (Ցաղթութեան-քաղաք) անուանած էր նոր քաղաքը՝ զոր հիմնեց Միհրդատայ դէմ տարած վճռական յաղթութենէն ետքը[1], հոն բնակեցնելով անտարակոյս բնակչութիւն մը՝ որ խառնուրդ էր իւր բանակին վաստակաւոր հնօրեայ դիւնուորներէ եւ շրջակայ գիւղացիներէ։ Ամենէն յայտնագոյն տեղ մը գտնելը դժուարին բան մ՚եղած կ՚երեւար։ Անտառապատ յարթ լեռնազանգուածի մը կատարն, որ վճիտ վտակներու անապատ ակնաղբիւր մըն է, նստած էր նոր քաղաքը հանդիպագօտւոյ մը սկիզբը՝ անոր լայն լեռնոտիցվրայ, որոնք մեղմով դէպ ի դաշտ կը հակին։ Ասոնց տատրատը տարածուող հովիտը մէկ մղոնէ աւելի լայնութիւն ունի եւ առատօրէն կ՚արտադրէ հողի ամէն բերքերը։ Արեւմտքէն ու հիւսիսէն կը սահմանուի լեռներով՝ որ պօտանիներով ծածկուած են, հիւսիսակողմէն պատուելով Գայլ գետոյ բարձունքներէն՝ որոնք աչաց բերկրանք կը պատճառեն բազմագոյն երփներագներու պանչելի ներդաշնակութեամբ. բայց դէպ ի արեւելք կը տարածուի անդադարաբար բարձրանալով եւ կ՚երթայ խառնուելու սպառելու Սու-Ճէհիրի բլուրց հետ։ Աւելի անդին Հորիզոնին վրայ կը նշմարուին սպիտակափառ ժանեակեալներն այն լեռնաշղթային, որուն ստորոտը կը թանայ Եփրատ գետը, եւ որ երբեմն հռոմէական պետութեան սահմանագիծը կը ցուցնէր։

Այս զմայլելի դրիւք քաղաքն արագաբար բարգաւաճեցաւ։ Արդէն Տարաբոնի ժամանակ բաւական թուով բնակիչ ունէր[2]։ Թէպէտ եւ կրած բլլալու էր Փառնակայ պատերազմին ժամանակ, որ իւր պարիսպներուն տակ կատարեալպէս չախչախեց

---

1 Տարաբոն, ԺԲ, 3, § 28, էջ 555C։

2 Տարաբոն, անդ, νῦν συμμένει καὶ οἰκεῖται καλῶς (ցայժմ կը կենայ եւ քաջաբնակ է)։

Դոմիտիոս Կալվինոսը[1]՝ քաղաքս 36ին Ն· Ք· Ան-
տանինեայ կողմանէ Պողեմոնի տրուեցաւ. եւ 54էն
Ց·Ք· սկսեալ կը կառավարուէր քաղկեաց Արիստա-
բուղոսէ, որուն միագիւտ մէկ դրամը Բուրգի մէջ
կրցանք գտնել[2]. եւ վերջնականապէս Հռոմէական
պետութեան հետ միացուեցաւ՝ կ'երեւայ Պողեմո-
նեական Պոնտոսի հետ՝ 64ին Ց· Ք· Ներոնի կողմանէ[3]: Մայրաքաղաք եղաւ Փոքրուն Հայոց՝ Մե-
հենակալ քաղաք մըն էր, կենդրոն Ինքնակալաց
պաշտամանն, եւ նիստ գաւառական Աշխարհա-
ժողովին՝ որ կ'ընտրէր "Հայապետ„ մը (տրձ.
թ. 358)։ Բաց ի դաշնաւորական բագնէն Աւգոս-
տեանց, կանգնած էր՝ ինչպէս արդէն իւր սկզբնաւո-
րութիւնը կը պահանջէր, Մեհեաններ՝ Զեւսի
Ցաղեմակրի (Նիկեփորի) եւ Ցաղեմութեան[4]։ Կ'ե-
րեւայ թէ զարդարուեցաւ քաղաքս Ադրիանոսէ,
որ հոս այցելեց 124ին Ց· Ք·[5]։ Եւ իւր կարեւորու-
թիւնն աճեցաւ հետզհետէ՝ որչափ զարգացաւ

---

1 Bellum. Alexandr. 36–40։ Ռազմագիտական մանրամասնութեանց համար տես. Munro տուած լու-
սաբանութիւնը, Roads, p. 726։ Սակայն չենք կարծեր թէ իրաւունք ունենայ առաջին Նիկոպոլիսը Յէսկի-Ճէհիր դնելու։ Բնագրին այն խօսքը՝ թէ „Nicopolis, oppidum positum plano ipsum loco" կը յարմարի Բուրգի, քսյց ոչ Էսկիճէհիրի։

2 Տես. Revue numismatique de Paris, 1900, p. 484.

3 Imhof-Blumer, Kleinas. Münzen, I, p. 3, ապա-
ցուցած է թէ Նիկոպոլսոյ թուականութիւնը կը սկսի 64 Ց· Ք· տարւոյ աշնան, ինչպէս նաեւ Ցրապիզոնի, Կերա-
սունի եւ Նէոկեսարիոյ թուականութիւնը։ — Սակայն Փոքր-
Հայք թերեւս պետութեան հետ միացուեցան միայն յե-
տոյ՝ Վեսպասիանոսի ձեռօք։ Միացման պարագայից կրկին ոչիսի վերադառնանք այս "Ուսումնասիրութեանց„ Ներա-
ծութեան մէջ։

4 Խարըլըն եւ Ռայնախ, անդ. Ա, էջ 98։

5 Dürr, Reisen des Kaisers Hadrian, p. 53. Տես. արձ. թ. 361։

պետական համբառներու ցանցը։ Ճանապարհակից եղած էր ամէն ռազմական ուղիներուն, որոնք այս աշխարհաբաժինը կ'ակօսէին[1]։ Եթէ Կոմանայէ, Պոդեմնիոսմէ, Նէոկեսարիայէ եւ նոյն իսկ Սեբաստիայէ կ'ուզուէր դէպ ի Բարձր Հայք երթալ, պէտք էր Նիկոպոլսէ անցնիլ։ Մելիտենէի եւ Սատաղայի բնակավայրերը կեսարաց առեն սահմանապահներ եղան, հռոմէական բանակաց յենակէտները։ Նիկոպոլիս ինքզինքը կը հեղլենական քաղաքակրթութեան պետութեան արեւելեան սահմաններուն վրայ։ Եւ նշանակալից կէտ մըն է որ հոս գտնուած է յոյն բանաստեղծի մը եւ հռետորի մը չափական տապանադիրը (արձ. Թ. 363)։ Բայց ժողովրդեան դասակարգն տպաւորապէս միշտ շարունակեց խօսիլ իւր բնիկ հայերէն լեզուն[2]։

Քրիստոնէութիւնը կանուխէն մտաւ Նիկոպոլիս՝ ինչպէս նաեւ Հայաստանի մնացեալ մասին մէջ[3]. եւ կոստանդիանոսէ ետքը հոս եկեղեցիները լքուած մնէնից տեղը բռնեցին։ Հարուստ քաղաքացւոյ մը դաւակը՝ որ յետոյ հռչակաւոր սուրբ մ'եղաւ՝ Յովհ. Ոսկեբերան (ὁ Χρυσόστης) յորջորջանօք, վաճառելով իւր ստացուածքը, իբր

---

1 Հմմտ. Munro, Roads, p. 725։

2 Թէ վկայից վկայաբանութեան մէջ (տես վերը) կը տեսնուի թէ վկայից մին չուզելով որ իւր բանը հռոմէացի պաշտօնակալները հասկընան՝ խօսեցաւ հայերէն լեզուաւ (τῇ Ἀρμενίῳ φωνῇ, տես գլ. III, § 17)։

3 Ս. Բարսեղ, Թուղթ Ա՛ (Migne, PG, XXXII, սիւն 896) Նիկոպոլսոյ քահանաները կը կոչէ "որդիս խոստովանողաց եւ մարտիրոսաց,,. եւ Թուղթ ԺԱԼ (սիւն 834) իրենց եկեղեցին մայր կ'ըսէ կազմնայի եկեղեցւոյն։ Նիկոպոլսոյ Թէ վկայից՝ որոնք Լիկինիանոս առեն վկայեցին, վկայաբանութիւնը (Վաթ Սրբոց՝ Բոլլ., Յունիս, Գ. էջ 37 եւն) չերեւար թէ բոլորովին զուտ յառաջաւոր ըլլայ. տեղագրական թանկագին տեղեկութիւններ կու տայ։

472ին շինեց եկեղեցի մը՝ նուիրեալ Աստուածածնի[1]։

Բայց քիչ մ՚ետքը սարսափելի աղէտք մը հասաւ քաղաքին վրայ։ Զարհուրելի երկրաշարժ մը 499 տարին աւերեց ամբողջ Հայաստանն ու Պոնտոս՝ Արշամաշատէ մինչեւ Նէոկեսարիա. եւ Նիկոպոլիս լիովին կործանեցաւ։ Կէս գիշերին քաղաքը շրջապատող ամբողջ պարիսպը փլաւ յանկարծ, եւ ինչ որ կար այս շրջապատին մէջ հիմն ի վեր տապալեցաւ, եւ բնակիչները թաղուեցան փլատակներու ներքեւ խառնիխուռն՝ իրենց անասնոց հետ միասին։ Միայն աղատողներն եղած են՝ կ՚ըսուի՝ եպիսկոպոսն ու երկու սինգեղոսներն՝ որոնք եկեղեցւոյ կողակին մէջ կը նոջէին խորանին եռեւը[2]։

Այս չարաշուք աղէտքն անդարմանելի եղաւ։ Թէպէտ եւ Ցուստինիանոս վերականգնեց քաղաքին պարիսպները, եւ շինեց հոն խէ վկայից անուամբ վանք մ՚ալ[3], բայց երբեք չդասաւ այնուհետեւ քաղաքն իւր առաջին պայծառութիւնը։ Հերակղի օրով նորէն մեծ կրեց խոսրովու արշաւանքէն՝ որ քաղաքն ալ առաւ[4]։ Թէպէտ եւ Բիւզանդացւոց ժամանակ մեծ՝ գոնէ սիրտղուսաւոր՝ արքեպիսկոպոսանիստ աթոռ մը[5], բայց դուշնա-

---

1 Վարք Ցովհաննու Լաւակեցի՝ հեղինակութեամբ Կիւրղի Սկիթոպոլսեցւոյ՝ Act. SS., Մայիս, Գ, էջ 16 եւն։

2 Այս դէպքին մանրապատում պատմութիւնը պահուած կը գտնենք Ցեսուայ Սիւնակեցի ասորի ժամանակագրութեան մէջ, գլ· լդ։ Հմմտ. „Bull Acad. de Belgique“, 1905, p. 557 ff.

3 Պրոկոպ., Վասն Շին., Գ, 4, էջ 253 եւն։

4 Սեբէոս, պատ. ի Հերակղ., գլ· թրգմ. Maclerի (պարիս 1904), էջ 62 (= Հայ բնագիր, տպ. Պետրբ. 1879, էջ 77)։ Հմմտ. "Վարք Եւտիք·ի, գլ· ե (Act. SS., Ապրիլ· Ա, էջ ՀԳ)։

5 Տես վերը։

քեայ քաղաք մ՚եղած էր՝ երկար ժամանակէ վեր իւր մայրաքաղաքութեան առաձանը կորնդուցած, եւ որ ցանցառ կը յիշատակուի, սակայն միշտ Միացած էր բերդաքաղաք մը՝ որ կը յիշուի տակաւին պատահարար ԹՒ դարու պատերազմից ժամանակ[1]։

Կարեւոր էր Նիկոպոլսոյ պատմութեան այս պէսպէս շրջաններն որոշել, որպէս զի աւելի ապահովութեամբ կարելի բլլայ դատել իւր տակաւին անսահման Միացորդաց ժամանակներու մասին։ Հռոմէական շրջանի ամէն յիշատակարանները Հաւանօրէն կործանած են 499ի երկրաշարժէն. եւ բիւզանդական քաղաքը վերաշինուած բլլալու է՝ բան սովորութեան՝ նախընթացին փլատակներուն վրայ։ Ասի ալ իւր կարգին կործանած փլած է. եւ այս խառնակոյտ աւերակաց Ներքեւ հին խաչ Հաւանօրէն չատ խորհնկ թաղուած է։ Պիւզացի մը, որ մեզի յունական արուեստի պղնձէ լապտեր մը ծախեց[2], բաւ թէ նոյնը գտնելու համար փորած էր "մինչեւ երեք մարդահասակ" խորութեամբ։ Ասկէս նաեւ Խուրշի տուած արձանագրութեանց կէսն ալ ի գործէն անագանագոյն է։

Յաւարիներուն քաղաքը վերին դարաւափը գրաւած կ՚երեւայ, ուր է Նաեւ արդի գիւղը։ Իւր շրջապարիսպը չորեքկուսի ձեւ մ՚ունէր։ Ասկոր ալ կատարեալապէս կրնանք հետեւիլ աւերեկնան պահին՝ քանի մը հարիւր մեար երկայնութեամբ, ուռղման ջուրերով մ՚երկայնքը, որուն կողմերուն հաստատութեան համար մասամբ գործածուած են անոր նիւթերը։ Ամենապարզագոյն կատարուած շինուածքը մրն էր, որուն համար գործածած էին ամէն տեսակ Միացորդներ, իրարու զոգուած թանձր

[1] Կեդրենոս, էջ 623, 16 (հրատ. Բեն)։ Համմ. Կոստ. Ծիրանածին, վ. Ռոմ. պատ., էջ 226, 17։

[2] Ասկոր Cinquantenaire թանգարանին մէջ (կատալոգ՝ թ. A959)։

կրապիւսով մը. պատի այս նեղքին կորիկը ամէն ամէն դրուագուած է միշտ չորեքկուսի քարերէ չինուած արտաքին երեսով մը. Հիւսիս-արեւելեան անկիւնը կը նկատուէր չորեքկուսի հզօր աշտարակի մը կործանուած փլատակը. սեպաքերտ սիր պինդը պատոյ փոսի պարկեշտէն ամենուն իրր տասը մեար բարձրութեամբ կը կանգնի. Պարիսպը կ'երկարի գէպ ի հիւսիսակողմը, որմէն՝ այն կողմն, ուր գետինը կը խոնարհի գէպ ի դաշտը. եւ նոյնն այսօր կը ծառայէ պարտէզներու հողը փոր բանելու. Նշմարելւ գէպ ի արեւմուտք կրնանք հետեւիլ պարսպին ամբողջ գծին, ուր՝ հողի երեսին հարթ հաւասար եղած է. Այս պարիսպն չատ աւելի լաւ պահուած էր, երբ Տէլլըր 1866ին Քուրդէ անցած է,

---

1 Taylor, Tour in Armenia, Kurdistan etc. (Journ. roy. geogr. soc. XXXVIII, 1868, p. 298 ff.). Ք. Տէյրդ պիտի չըլլայ յառաջ բերել հոս իւր նկարագրութիւնը, որ չատ ծիշդ է՝ բայց քիչ ծանօթ։ պարիսպներէն կը չշմարտանեն, կ'ըսէ, քառանկիւնի միջոց մը, որուն իւրաքանչիւր կողմը 1100 ոտք երկայն է. եւ գլխաւոր կէտերուն մօտ, կանգնած են չորեքկուսի մատուռներ՝ իւրաքանչիւր անկիւնը, եւ երեք կողմերուն մէջ բացուած են երկու երկու դռներ՝ 70 ոտք հեռաւորութեամբ։ Աւերակներն հետեւաբար հիմերը չորեքկուսի մեծ այգիի վիմաշարերով են՝ անոնց քարեր, իսկ վրայի չինուածը աւելի փոքր անկանոն քարերով է՝ որոնք կրի ու խճի խառնուրդի մը մէջ չոգեխառնած թաղուած են. ներսի երեսը՝ հաւասարաբար աւելի կոշտ, իսկ դրսի երեսը՝ դրուագուած է չարիմ ոգորկուած քարերով։ Դռնանգրները՝ որ այսօր գետնախառար ասերած են, չինուած էին նախնապար չորեքկուսի սիւներով. բայց կանայով միակուռ ոգորկուած պորփիւրեայ քարերու երեք կաորներէ, իւրաքանչիւրը 6 ոտք երկայն, եւ 2½ ոտք լայն եւ նոյնչափ հաստ, եւ կը հանգչէին հիման մը վրայ՝ որ — պարապին հիման պէս — կոպտուած էր կարծր ասպատքարէ՝ 2 ոտք 8 մատնաչափ հաստութեամբ չորեքկուսի կաորներէ։ Հիւսիսակողմը մնացորդներ կան պարկեշտ-փոսի մը, բայց միւս կողմը չկրցայ գտնել. հետ մ'այսպիսի պաշտպանողական միջոցի մը։

Իւր նկարագրութենէն՝ ինչպէս նաեւ բուն տեղեկութենէն՝ կը հետեւի թէ պարիսպը կազմուած էր չորս պատերէ, որոնք դիրար ուղիղ անկեամբ կը կտրէին. եւ այս իւրաքանչիւր անկիւնն ամրացուած էր քառակուսի մարտկոցով մը։ Ասի ռազմական շինողութեան ոճ մըն է՝ զոր Յուստինիանու ճարտարապետները չատ յաճախ գործադրած են իւր պետութեան ամբողջ տարածութեան մէջ[1]։

Վկայաբանական աւանդութեան մը համաձայն՝ Հիւսիսակողման աշտարակներէն մին բանտ եղած է Նիկոպոլսոյ Խե վկայից[2]։ Եթէ ճիշդ է այս յանդրամանութիւնը, պէտք է որ նախնական քաղաքին աշտարակներէն մին ըլլար, որ Տալածանաց ժամանակ տակաւին կանգուն էր։ Յետոյ միջին դարու բարեպաշտութիւնը շարունակած ըլլալու է պատուել այն տեղն՝ ուր կանգնած էր աշտարակը. եւ նոյն իսկ տեղւոյն Բ--ը անունը ծագած կ'երեւայ *Πύργος* է (բուրգն, աշտարակ)[3]։

---

1 Diehl, l'Afrique byzantine, 1896, p. 185 ff. Համեմատելու է մանաւանդ պէս Լէնհասայի բերդը, անդ՝ էջ 206 եւն։

2 Վարք Սրբոց (Բոլլ.). Յունիս, Բ, էջ 36 եւն. դէ· Բ· § 7 *εἰς τὸν πύργον τῆς πόλεως τῆς βλεπούσης κατὰ βορέαν ἔνθα καὶ πηγὴ ὑπεκτρέχει ῥέουσα ἔξωθεν τῆς πύλης τῆς πόλεως* (համաձայն Հայ Յայսմ· Բ, 11 կ'ըսէ միայն "զսուրբն արգելին յաշտարակ պարսպին„, առանց ուրիշ մանրամասնութեան՝ յատկապէս տղերէն, որ քաղաքի դռնէն դուրս կը հոսէր)։ Այս հին ամրութիւնները կը յիշատակէ նաեւ Պ. Բարսեղ (Թուղթ ՄԼԶ, տիւն 890՝ Migne), դրելով թէ Պողպատներն արտաքսուեցան քաղաքէն՝ պարսպէն դուրս (*ἔξω τοῦ τείχους*)։

3 Ինչպէս նեմադրած է Munro, Roads, p. 726։ — Ընդհակառակն Բորէ (Borè, Corresp. etc., Paris 1840, I, p. 368) բնակիչներէն լսած է թէ իրենց գիւղին անունն ըլլայ բուն *Piurk* (Բէ--ր = 10.000) եւ թէ ասի հոս նահատակուած մարտիրոսաց թիւէն յառաջ եկած ըլլայ։ Ասի կ'ե-

Հռոմէական քաղաքին մակերեւոյթն ապահովապէս շատ աւելի ընդարձակ էր քան Յուստինիանոս բերդին երեսը։ Հաւանօրէն կը տարածուէր դէպ ի արեւելք մինչեւ այն խորունկ հեղեղատը, ուր կը հոսի ուղիս մը՝ որ դրացի լերան մէկ կրճէն կ'ելլէ։ Որեւէ տարակոյս չկայ թէ դէպ ի հիւսիս հին քաղաքը բիւզանդեան պարսպէն՝ որ արդի գիւղէն միայն իբր 400 մետր հեռու է, աւելի անդին կ'անցնէր, եւ անշուշտ շատ աւելի անդին ալ կ'իջնար դէպ ի դաշտ։ Պարաստանաձեւ դէպ ի վար խոնարհող արտերը՝ լի են ցանուցիր ափսուած խեցեղէնաց բեկորներով, աղիւսներու եւ մարմարներու կտորներով. եւ շատ անգամ ցուցուցին մեզի կրաքարային վիմաքարեր՝ որոնք մեծայարդար շինուածքներէ են, եւ որոնք նորերս հողէն հանուած էին։ Սակայն իրական արժէք ունեցող քիչ հատակոտորներ գտանք Բուրգի մէջ. կորնթեական շքեղ խոյակ մը՝ որ դիւղացւոյ մը տան մօտ դրուած էր. գորշ մարմարէ ակօսաձեւ մանեկքուած սիւն մը, եւ ծնօտի քանի մը հատակոտորներ՝ գերեզմանոցին մէջ. ասոր վրայ իշխող բլուրն վրայ՝ գերեզմանակոթող մը՝ խորշի մը մէջ երիտասարդ կնոջ մը կիսարձանով, որ շատ ծայրատուած է, եւ վարը՝ զարդարուն շրջանակ մը, որ նկարէն արձանագրութիւն մը պարունակելու էր[1]։ Գիւղին հիւ-

---

բեւայ թէ շատ տարտամ յիշատակ մըն է ճչմարիտ տուպարանութեան։ — Կ'աւելցընէին թէ իրենց քաղաքը Բուրգ անուանէն զատ ուրիշ անուն մ'ալ ունի, անուն մը զոր տարին անգամ մը կը յիշատակեն մարաիրօսաց ուխին օրը, եւ որ կը համապատասխանէր Նիկոմիդիա (՞) անուան։ — [Այս պէսպէս ուղղագրութիւնք ու կարծիք յառաջ եկած են Բ--րէ անուան գիւղական հնչուածէն կամ գիւանց այնպէս լսելէն, որով Purk, Purkh եւն։ Իսկ Բուրէի տուած կամ լսած մեկնութիւնը պարզապէս արգիւնք է չգիտութեան Բ--րէ եւ Բէ--րէ բառերուն։ — Ե· Թ·]

1 Այս կոթողը մատնանիշ ըրած է նաեւ Munro

սիս-արեւմտեան կողմը՝ Ս· Յովհաննու Լատակեցի նուիրուած խեղճ մատուռն մը մէջ՝ խորանի վրայ դրուած են քրիստոնէական քանի մը հին հատակոտորներ՝ խաչանիշ քարեր, աղաւնոյ բեկոր մը եւն· Մինչեւ այս օրս Նիկոպոլսոյ մէջ հատածուած արձանագրութեանց թիւը հազիւ երկոտասանեակ մըն է (թ· 358 եւն)· բայց այս նիստը քիչ անգամ այցելած են հնախօսները, եւ պեղումները կարեւոր արդիւնքներ տալ կը խոստանան· Պեղմունք երեւան պիտի հանեն այն դերը՝ զոր խազացած է այս հելլենական քաղաքը գիւղական ազգաբնակութեան եւ նախաբարական ազատութեան մէջ, որոնք միայն առանձինն կը բնակէին Հայաստանն՝ այն վայրկենին, երբ Հռոմայեցիք գրաւեցին այս մասը·

§ **27.** *Բոլորգի շրջակայքը:* — Նիկոպոլսոյ աւերակները, ինչպէս սովորաբար կ'ըլլայ, շրջակայ գիւղացւոց համար օրհնեալ քարահատ մ'եղած են, ուսկից կը հանեն լեռվին կոփուած քարեր· Շրջակայ գիւղերու մէջ ցրուած կը գտնենք ճարտարապետական հատակոտորներ եւ քանդակուած կամ քառակուսի կոփուած վիմաքարեր, որոնք յայտնապէս անհետացած քաղաքէն են· Աշկար-Օվայի մէջ ձեռնարկուած յօրինուածական հետազօտութիւն մ'անտարակոյս պիտի վարձատրէ ձեռնարկողին աշխատութիւնը[1]· Մենք գաշտին միայն

(p. 726) եւ նոյն իսկ արդէն Taylor (p. 290), որ տեսած էր ուրիշ արձաններ ալ՝ զորոնք բնիկները խորտակած էին·

1 Անուանութիւն անուններ միայն գիտենք այն հին տեղերուն՝ որոնք Նիկոպոլսոյ շրջակայքն էին· Ս· Բարսեղ՝ Թուղթ Գ՝ կը յիշէ *Γητάσα, ἄχρον τοῦ θεοφιλεστάτου Μελετίου* (Գետասայ գիւղ սատուածատեր Մեղետեայ)· Ասիկայ Թէոդոս պաղտիայ՝ Ե, 6, § 20 *Γόδασα* (Գոդասայ տեղն ըլլայ (Տմմտ· նման անուններէ վերը, Բ, § 7· էջ 163· ծն· 2)· — Ուխտանէս (ի գիրս Brosset,

մաս մը կրցանք չըջիլ· եւ արդէն բազմաթիւ հետաքրքրական դիւտեր ըրինք· Բուրգի հիւսիսակողմեան դաշտին մէջ Մ--ւէնիզ (Mousheniz) գիւղին հայ եկեղեցին քրիստոնէական արձանագրութիւն մ'ունի (թ· 370)· Դէպ ի աւելի արեւելք՝ Կիրքնոուց (Kirtanoutz) գիւղին՝ զոր Տուրբիփոր Curtanos կ'անուանէ[1], գերեզմանոցը բազմաթիւ հին կտորներ կը պարունակէ· գորշ մարմրէ խաչխա մը, սեւ երակներով մարմրէ սիւն մը, կոփածոյ վիմաքարեր· Հոս խրճիթի մը դրան առջեւ օրինակելինը կարեւոր բնագիր մը, փորագրուած ի պատիւ "Հայապետի" մը՝ սպիտակ մարմրէ պատուանդանի մը վրայ, որ հիմայ փոխուած եղած է հաստիկներ լեսլու սանդ մը (արձ· թ· 358)· Իբր կէս մղոն դէպ ի հարաւ-արեւելք Արգաուզ (Argawouz)[2] գիւղին՝ որ բլուրներու ստորոտը շինուած է, մէկ դիւղացին ցուցուց մեզի կորնթական խոյակի մը բեկորը, մեծ կոթող մը՝ որ 224 ճ· ֆ· տարիէն ճօնի մը վերջին մասը կը կրէ (թ· 362)· եւ բիւզանդական խոյակ մը՝ զարդարուած գեղեցիկ սաղարթազարդերով եւ զարդարուն խաչով մը· ասոր թակաղակի (abaque) կողին երկայնութիւնն էր 70 cm· Մեզի ըսին թէ այս գեղեցիկ հատակոտորը Բուրգէ չէր բերուած, այլ Աշխարէ· բայց հաւանօրէն հոն տարուած էր Նիկոպոլսէ այն ժամանակ, երբ այն թուրք աւանը դեռ կը ծաղ-

---

Deux historiens arméniens, St. Pétersb. 1870, p. 279) կը յիշէ Զուտաբիմ կամ Ղուտաբիմ գիւղը Նիկոպոլսոյ քով Գայլ գետոյն վրայ· (Հայ բնագիրը՝ Ուխտ· Բ, ա, տպ· Էջմ· 1871, էջ 5 այսպէս է՝ "եկեալ առ նա յայլեարէն Հռոմոյ՝ ի գաւառէն կողմնեայ, բնակութեամբ ի գեղջէն՝ որ կոչի Զ--պրիմ, մերձ ի Նիկոպոլիս, եւ են երկոքեան յեզերայլ գետոյն)·

1 Tournefort, Voyages, ed. 1718, p. 170. [= կ'երեւայ արդի "կիթանոց", ինչինեան կը գրէ "Քրդանոց·"]

2 [կ'երեւայ թէ նորոց "Ղըրաւ խոր գրած գիւղն ըլլայ·]

կէր (տես վերը)։ Աւելի հեռուն՝ դաշտին մէջ կղզիացեալ կեցած մահմետական գերեզմանոցի մը մէջ՝ նկատեցինք սուսար քար մը իբր մէկ մետր կողով։ Երբ մօտեցանք՝ տեսանք որ ձեղնախորշիկ մըն էր երկբպաստիկ գիսազարդով եւ մէջտեղը վարդադարդով մը, որ օրեւէ շինուածքի մը ձեղունէն է։

Բայց տեղ մը՝ որ թէ իւր անուամբ եւ թէ իւր գրիք աւելի ուշադրութիւն կը գրաւէ, Էսկի-Շէհիր գիւղն է, Բուրգէ իբր քսան վայրկեան դէպ ի արեւելք։ Ապառաժուտ լեռնասյրի մը ծայրը կանգնած է, որ գրեթէ ամբողջովին շրջապատուած է խորունկ՝ իբր երեսուն մետր լայն՝ խորխորատով մը, եւ դիւրամատչելի չէ՝ բայց միայն հարաւ-արեւելեան կողմէն։ Այս բարձունքէն կ'իշխենք ամբողջ շրջակայ դաշտին վրայ։ Անտարակոյս միջին դարուն, երբ երկրին անապահովութիւնը վտանգի բաւական ենթակայ Ղիկոպոլոյ մէջ բնակիլը վտանգաւոր կ'ընէր, անոր բնակիչներն այս բնական ամրոցը կ'ապաստանէին։ Ասոր գագաթին վրայ տակաւին կը տեսնուի ժայռի մէջ փորուած կլոր ջրամբար մը, եւ բլրոյն կողին վրայ՝ նկեղեցւոյ մ'աւերակները, որոնց մէջ կային բիւզանդական լաւ պահուած խոյակ մը եւ քանի մը բարձրաքանդակ խաչանիշ քարեր։ Այս միջնադարեան հաստատութենէն առած բլլալու է հաւանօրէն իւր "Հին Քաղաք„ անունը Էսկի-Շէհիրի խեղճ գիւղակը։ Չենք համարձակիր ենթադրել թէ այս անունը հին աւանդութիւն մը յիշեցնէ. սակայն գետնային հանգամանքները հաւանական կ'ընեն թէ հոս էր՝ ուր ապաստանեցաւ Միհրդատ իր վերջին մեծ պարտութենէն յառաջ, երբ՝ ինչպէս կ'ըսէ Ապպիանոս "գրաւեց գահաիժուտ տեղ մը, ուր կարելի չէր հասնիլ՝ բայց միայն մէկ կողմէն[1]„ —

---

[1] Ապպիանոս, Միհրդատ, 99 χωρίον κατέλαβε περίκρημνον ὃν μία εἰς αὐτὸ ἄνοδος ἦν (ապաստանեցաւ

Փիւղէն քանի մը վայրկեան հեռու դերեզմանոցը քանի մը հռոմէական քարեր ունի՝ իբր դերեզմանաքար գործածուած, որոնց մին տապանագիր մը կը կրէ (արձ. թ. 365)։ Ա՛յս ամէնը տակաւին հին Նիկոպոլսոյ աւերածներէն է։

Էսկի-շէհիրէ քսանեւհինգ վայրկեան դէպ ի հարաւ-արեւելք կը գտնուի Ջէվիզլի[1]։ Ասոր մօտ ուղղահայեաց քարաժայռի մը վրայ քանդակուած երկու խաչեր կը ցուցընեն քրիստոնէական գամբանեներու տեղը։ Ջէվիզլիէ իջնելէ դարձեալ հովիտ մը, ուսկից կը հասի Ակ-Իրմակ՝ որ նաեւ Ուլու-Իրմակ կը կոչուի։ Ասի կարեւոր գետ մըն է՝ որուն վրայ ձգուած է փայտէ կամուրջ մը գիւղէն վար։ Ալ ափին երկայնքէն սայլերու համար ալ անցանելի ճամբայ մը՝ որ կը շարունակուի տեղ տեղ ապառաժին արտակարկաո ծայրերը կարելով, մէկ ժամէն կը հասցընէ Ալչ-ը (բուն Ալչ-ը՝ Ak-shar կամ Ալչը-դ-ը[2]), ուր լեռները իրարմէ հեռանալով՝ թոյլ կու տան քանի մ՚արտեր մշակելու։ Ցէյլըր 1866ին հոս օբինակեց Ադրիանոս կայսեր մէկ մղոնաքարը, որ՝ ինչպէս աւանդութիւնը կ՚ըսէ, գտնուած էր գետոյն անկողնոյն մէջ (արձ. թ. 473)։ Ասի կարմիր աւազաքարէ սիւն մըն է՝ որ այսօր ալ իբր անկիւնաքար տակաւին կանգնած է տան մ՚անկիւնը (պակ.)։ Քարը կը նշանակէր եօթներորդ հայարաքայլը Նիկոպոլսէ սկսեալ (Civitas Nicopolitanorum M. P. VII), նոյն քաղաքը Զարայի եւ Սերաս-

---

ամէն կողմանէ գահավէժ տեղ մը, ուր մտնելու միայն մէկ վերեւէ մը կար)։

1 Munro կը գրէ անունս Jausli, իսկ Ցէյլըր՝ Jozelee.

2 [Ինձմէեան ամսական հնչումը Ալչ-ը կ՚ըսէ, եւ կը մեկնէ Ալչ-ը, այսինքն՝ Ակ-շահ-ը, ուսկից՝ Ակչահ-ը-դ-ը, կամ արդի Ակչ-ը եւն։]

ասիոյ հետ կապող ճամբուն վրայ[1]։ Դէպի Ինդէ-
բէա իջնող առաջական ճամբուղին ուրիշ տուեալ մը
կ'անդրնի (տես վերը՝ Բ. § 26)։ Իսկ Հռոմէական
ուղին՝ որ Անտոնինեայ[2] Ուղեգրութեան մէջ յի-
շուած է, եւ նշանակուած՝ Պեւսինգերեան Ցախ-
ասակին վրայ, ասկաւին հետազօտուած չէ։ Մինչեւ
դարու մէջ միշտ ասի էր սովորական բանուկ
ճամբան՝ Անբասախայէն Երզնկայ ու Պարսկաստան
երթալու համար[3]. եւ նոյն իսկ մեր օրերը կարաւան-
ները բոլորովին լքած չեն ճամբան, որ բաւական-
նաչափ յաւ վիճակի մէջ կը պահուի։ Այսպէս՝ եր-
կար ժամանակ, երբ ասոր փոխարինած չէր դեպ ի
Ինդէրէա տանող դուգահեռական ուղին, Ակշար
դաւառը ամէնէն կարեւոր աւանն էր, եւ ասկէ
առած է Նիկոպոլսոյ դաշտն իւր արդի անունը[4]։
Քանի մը բարձրաքանդակ խաչանիշ քարեր՝ դորոնք
նորերս հողէն հանած են՝ ինչպէս ըսին մեզի, եւ
մանաւանդ բլրոյն գագաթին վրայ բերդի մ'աւե-
րակները[5], հաւանական կ'ընծայեցնեն թէ արդէն

---

1 Munro, Roads, p. 727. — Այս ճամբուն ուղե-
կիցն անձնէդ է քարտէսի վրայ նոյն իսկ ի CIL, III,
Suppl. (1902).

2 Itin. Ant. §§ 182, 207, 213.

3 Le Strange, Lands of the eastern caliphate,
p. 147 կը դրէ՝ "Մուսթաֆիի (ԺԴ դար) կը նկարագրէ այն
պողոտայն՝ որ Անբասախայէ դէպ ի Պարսկաստան կը տա-
նէր. երկու կայաններ կը տանէին Զարա (Zârah), որ բաւա-
կան կարեւորութիւն ունեցող քաղաք մըն է, եւ երկու
ուրիշ կայաններ ալ՝ Ակ-Շահր (Ak-Shahr, Ակ-Շհար),
որ Սելճուկեան ժամանակագրութեան մէջ յաճախ յիշուող
տեղ մըն է։ Ակ-Շահրի հիւսիս-արեւմուտքը կ'իյնայ
Կարա-Հիսար"։

4 Համմ. Ինտաէր, անդ, էջ 213։

5 Տէյլըր, անդ, էջ 302 կ'ըսէ. "Բլրոյն գագաթը քանի
մը հին շինուածներ կան աւերակուելայ հետով մ'ալ որ աս-
տիճաններով է՝ ինչպէս Կարա-Հիսարի միջինը"։ — Մենք
այս տեղը չայցելեցինք։

ինքնակալաց տանն Նէ-ա (mansio) մը հաստա-
տուած էր այս նպաստաւոր գրիցս մէջ· բայց իւր
անուանը մեզի չէ ատանգուած [1]։

Ժամու մը չափ գարձեալ գնան ի վեր ելլելք
Ակշարի վերնակողմը, առանց նոր արձանագրու-
թիւն գտնելու· բաւական լայն ճամբան գնացին
մեզ տեղէն մեռաւ կ'անցնի, եւ տեղ տեղ կտրուած
է կապարեղէն լեռնոտիկին մէջ։ Որիշ տեղեր ալ եր-
կարաձիգ հորիզոնական փորուածքներ այնպիսի
բարձրութեան մէջ, ուր ամէնէն ուժգին յորդած
գետապարոյկներն ալ չեն կրնար բարձրանալ հաս-
նիլ, կ'երեւայ թէ հին ճամբուն մնացորդներն են,
պէտք եղած չափ ջրցանք գէպ ի հարաւ շարունա-
կել մեր հետախուզութիւններէն, եւ ոչ ալ որոշել
Դա-լա-սոս (Dagalassus) կոչուած տեղն, որ Ջա-
բոյի եւ Նիկոպոլսոյ միջեւ կէս ճամբան էր։ Ակ-Սուն
թողուցինք· եւ գէպ արեւելք՝ հասանք ի վեր
ելլանք ուղեմի մը, որ կ'իջնայ Կա-ըչ-էլ-էն գիւղէն,
որ կտրեալ նոր եկած գաղթականներու գիւղ
մըն է։ Ասկի բսան թէ հոն մզկիթին մէջ "գրուած
քար" մը կայ· բայց գժբախտաբար չկրցանք վեր-
առուգել թէ ճիշդ էր արդեօք բառերը։ Ճամբան
կը կրկնուէր թէ յերան վրայ ապառաժ մը չատ հին
արձանագրութիւն ս'ունենայ· եւ ասի գրկինց
գլխոց լեռն ելլելու։ Կարագէլվրէնի բաւական մշա-
կուած ատրահարթէն վեր ելլելով՝ կռնաբերը ձա-
ուոց անուանները միջէն՝ շուտով հասանք բարձրա-
գիր արձաններու շրջանը։ Նիկատրի շրջակայքն ե-
ղածներուն պէս՝ Կա-ը-չի ամաքաստանն ալ՝ ուր
գադար բրինք, շինուած է խաչաձեւ գիրար կտրող
աուուր տախտակներով, երկրին քնիկ հին սովո-

---

[1] Մե-սո-մէ (Mesorome)՝ առաջին հանգիստը, որ կը
նշանակուի Ջախտակին վրայ, Նիկոպոլսէ 13 մղոն հեռու
է, – եթէ ճիշդ է թիւը· – մինչդեռ Ակշահր՝ վերը յիշուած
անկիւնադարձին համեմատ՝ հեռաւորութեան այս անջրպետին
իբր միայն կէսին վրայ է։

բուխեան Համաձայն (տես վերը՝ Բ, § 23)։ Սակէ կէս ժամու մէջ առաջնորդեցին տարին դէպ Ս-ր--ջ-ր (Saroudjar, "Սարուջար„) կոչուած տեղը, ուր խոստացուած արձանագրութիւնն ըլլալու էր։ Հակայաբերձ շաղիներու թանձր անտառ մը կը շրջապատէր գալարագեղ բացատան մը, ուր առուակ մ՝օձապտոյտ կը գալարէր խոտերու միջէն, որոնք այնպէս կանաչ էին՝ ինչպիսի է Փլանտրական դալար մարգագետին մը։ Մէջտեղը միապաղաղ կեցած էր ծիրանաքարի (պորփիւրի) ապառաժ մը, բայց աւազ ուրիշ բան մը չէր կրեր՝ բայց եթէ գծեր մը, որոնք տարտամօրէն կը յիշեցնէին Հիւսիսային ռունաձեւերը (Պակ·)։ Այս գծերն, որ խորունկ փորուած են, թերեւս նշաններ են՝ զորոնք երբեմն Հովիւները փորած էին իրենց արօտներուն սահմանը նշանակելու համար։ Գոնէ միակ այս մեկնութիւնը կրցանք գտնել։

Այս ձախողանքէն ապրելու համար՝ ուզեցինք երթալ Ա՛վէր-Ըֆֆէի մերձակայ գագաթը, որուն սրածագը 2000 մետր բարձրութիւնը կ՝անցնի։ Հոն կը տասնուհարաւէն, անցնելով դէպ ի վեր պարեխոյզ լեռնաստյրէ մը։ Անով որ ձիւնը հոսած իջած էր շաւղին վրայ, թէպէտ եւ մեր անդրուաքներն ապահով էին, ճամբան վտանգաւէտ էր. բայց համառեսարանը զմայլելի էր։ Այս բաղմակարկամ երկրին ամբողջ լեռնագրութիւնը կամայ կամայ կը պարզուէր իր ամէն շքեղութեան մէջ։ Հիւսիսակողմը կ՝երկարէր՝ անտառներու սրահակէ մը վեր՝ լերկագոյն կամ սպիտակափառ կատարներու շարք մը, բարձր եւ լայն պատնէշ մը՝ որ ծովու մուրքը կը փակէ, անեղը Հողմարգել մը՝ որ Ութսատանի սառնասառոյց հովերը կ՝արգելու։ Ասոնց առջեւ կուտակուած են նորանշան ձեւերով մեծագոյն զանգուածներ երկաթաբարէ (բասալտէ) լեռներու, որոնց միջէն անջատ կ՝որոշուէր Կարա-Հիսարի դղեակը՝ իւր քարաժայռին գլուխը

կղզեացեալ կանգնած։ Աւելի մօտը՝ այն նեղ պատառուածքը, ուսկից կը հոսի Գայլ գետը, կը բոլորէր Թուման-Կայայի սեղ կատարին շուրջը։ Դէպ ի արեւելք կը տարածուէին Կրղել-Տաղի կարմրորակ կողերը, ձիւնակոյտերով ակօսուած, որուն անորոշ կատարները քաղարկուած էին ամպերու մէջ. եւ աւելի վերը՝ Հորիզոնի վրայ դուրս կը ցցուէր մրագոյն ծիր մը՝ սպիտակ գրաձանգերով եզերաւորուած՝ Եփրատայ բարձրայօն լեռնաշղթան, որ Հարիւր քիլոմեթրէ աւելի հեռու է։ Հարաւակողմը՝ անանուն բարձունքներու լեռնակոյտ մը կը շեղջակուտի, այն ամբողջ հղօր լեռնազանգուածը, ուր Հիրիկ ու Ազիւս կը բղխին իրենց ակունքներէն, եւ որուն բպտմագլաւ գիծը կ'ընդհատուէր Բէգ-Տաղի պաղպաջուն գմբէթով, որուն եռեւք ծածկուած է Ջարա։ Արեւելակողմը՝ կը նշմարուէր այն խորունկ խրամատը, ուսկից կը սողսկի Էնգէրէսկ դէպ ի Սեբաստիա տանող ուղին. եւ աւելի անդին՝ Կէօղէ-Տաղի վեհաշուք բուրգը, որուն կապուտերփին սառնակոյտերը հրատապ արեւու մը տակ կը ճաճանչէին։ Վերջապէս մեր ոտքին առջեւ Ակշար-Օվայի աւազանը կ'երեւար իբր քանդակագործ բաժակ մը, ուր մանրամասն տեղերը բարձրաքանդակ դրօշուած բլլան. եւ նոյն իսկ Հողին վրայ՝ զարմանալի յստակութեամբ մը կ'որոշուէր այն գիծը, զոր Նիկոպոլսոյ հին պատնէշները բռնած էին։

Երկու ժամու մէջ դժուարակոխ շաւղով մը՝ բայց առանց վտանգի՝ Սիվրի-Թէփէի գագաթէն կ'իջնեցուի դէպ ի Խուրդ։

Թ. Հայաստանի սահմանագլուխը եւ Երիզա։

§ **28.** *Յոսեֆ Հոսֆայէ* (քարտէս ԻԲ—ԻԳ)։ — Մայիս 30ին շաբաթշաբթի օրը Խուրդէ ուղ-

դուեցանք դէպ ի երդնկայ՝ այն հովիտներուն միջէն, ուսկից՝ մեր դուշակութեանց համեմատ՝ անցած բլլալու էր Հռոմէական ուղիներէն մին՝ Սատալա տանելու համար։ Նախ կարեցինք ամբողջ Ակշար-Օվան՝ հարաւային բլուրներուն քովէն անցնելով։ Դաշտը շատ բերրի է, ի բաց առեալ կենդրոնը, որ՝ գետոյն մերձավայրերը՝ ճախճախուտ է։ Պիւղերուն շուրջը քաղաքեր մրգաստաններ եւ արտեր՝ ուր կ՚աճին ցորեն, գարի, կանեփ ու բնդեղէնը, բարգաւաճանաց գեղազարդ երեւոյթ մը կու տան երկրին։ Այս արգաւանդ աւազանն՝ որ ապահովապէս ցամաքած լիճ մըն է, քանի՜ հինգ քիլոմեթր պակաս երկայնութիւն չունի։ Ամենէն նշանաւոր աւանն է՝ արեւելեան ծայրը՝ Ազդոեր (Էզբիդեր Ezbider), որ երբեմն Պարսկաստան գացող կարաւաններուն օթեւաններէն մին էր[1], եւ որ մեծ հայ վանքի մը նիստր մնացած է։ Միայն թէ մեր անցած ժամանակ քաղաքական խառնակութիւնը սոսկալի էին որ կրնաւորք ամայի թողուն այս վանքը։ Հոն հռոմէական տապանագիր մը գտանք՝ հին մատուռն պատին մէջ ազուցուած (արձ. թ. 371)։

Ան վայրկենին որ Էզբիդերէ ելանք՝ մրրիկ մը նոր դադրած էր։ Բարձունքներէն թափուող վտակները կարծես տուրմ (chocolat) բլլային, այնչափ տղմուտ էին. եւ գիւղացիները փութով կը բանային ոռոգման կօրիները, որպէս զի ջրերը դալով տարածուելով իրենց պարարտացուցիչ սիկը արտերուն վրայ նստեցընեն։ Բաւական դժուարու-

---

1 Տաւերնիէ, Ա. էջ 17 (տպ. 1679). "Իզբէդէր ուրիշ մեծ գիւղ մըն է լեռներու մէջ [իրականին՝ բլրոյ մը կողին վրայ], ուր կարաւանը սովորաբար օր մը՝ կամ երկու օր դադար կ՚ընէ, թէ՛ վճարելու համար սակը՝ որ Richdaleի մը քառորդն է ուղտ գլուխ, եւ թէ՛ հոս դանելով ընծիր ու արժան դինի մը, որմէ առնն մարդ իւր սիկերը կը լեցընէ։

թեամբ անցանք ողողած Չերնիգէլ-սուն՝ որ կ՚երթայ Էլբիգէր-ռուի մէջ կը թափուի քիչ մը վերը։ Գետինը շուտով կը բարձրանայ, եւ մեր մեկնելու կէտէն սկսեալ ժամ մ՚ետքը կը հասնինք Օրթա-էօյ, որ շինուած է տեսակ մը հրուանդանի վրայ, որ Ակշար-Օվայի մէջ կը յառաջանայ եւ անոր արեւելեան վերջին ծայրն է։ Գիւղէն մեր աչքին առջեւ կը պարզուի անծայր դաշտ՝ իրեն ամրողջ ընդարձակութեամբը։

Օրթա-քէօյի քով սկսող բլուրներու երկայն ու նեղ շղթան թուրքի մը նման է, որ կը բաժնէ երկու զուգահեռական հովիտները, որոնց միջէն Ակշար-Օվա կը հաղորդակցի Սուչհիրի տափարակին հետ։ Օրթա-քէօյէ քառասուն վայրկեան հեռուն Սէ-ինտու (Sevindouk, այլ՝ "Սէվինտիկ") գիւղի հայ գերեզմանոցին մէջ կար մշտնաջանք մը արձանագրութեամբ, որուն վերայ տապանագիր մը վերագրուած բլալով՝ շատ անորոշ եղած էր. սակայն եւ այնպէս պայծառ կրնթեռնի կը մնար ։՛ (16) թուականը (արձ. Թ. 372)։ Ասիկայ առաջին յայտանշանն էր թէ լաւ ուղղութեան մէջ էինք։ Բայց կարեւոր էր հաս գիտնալ թէ հին ճամբան կ՚անցնէր արդեօք ձախէն՝ արեւմտեան կողման հովիտն մէջէն, թէ աջէն՝ արեւելեան հովտէն, որմէ կ՚անցնի Էնդերէսէ երթնկայ գացող արդի խճուղին։ Մեզի մ՚ասելի հեռուն Ափառա (Ապանա) գիւղին մէջ, որ միջնաբերդի մը պէս կանգնած է բարձր սարակի մը գլուխը, լաւ քանդակուած տապանագիր մը դեռեղուած էր աղբիւրին քով (արձ. Թ. 373). միայն թէ ասի խնդիրը չէր վճռեր։ Մենք դարձեալ կարեցինք Չերնիգէլ-սուն՝ նէյ-խոն եկեղեցին հասնելու համար, որ հեռուէն կը տեսնուի ապառէրկ լերան մը գահավէժ պատճարին վրայ. բայց պարապ տեղ աշխատեցանք։ Ան տեղն կրկին հովիտ ու բլուրները անցնելով՝ վերջապէս դէպ ի արեւելք Այվանոս (Aïvanus, այլ՝ "Աղուանիս")

գիւղին մէջ[1] գտանք մեր յուսացածը, մղձնաբար մը՝ անուամբ Վաղենտիանոս, Վաղէս եւ Գրատիանոս կայսերաց, բայց դժբախտաբար առանց հեռաւորութիւնը նշանակուած բլլալու (արձ. Բ. 475)։

Ասկէ քարն, որ այժմ գերեզմանոցին մէջն է, հանուած էր հողէն ընդարձակ լճի մը մօտէն, ուր ջրասուն թռչուններ կ'ապրին, եւ որ գրեթէ կը հասնի բլրոյն սահրան, որուն վրայ շինուած է Ասկէնոս Հայ եւ թուրք բնակչութեամբ գիւղը։ Հաւանական է որ հռոմէական ճամբան կ'անցնէր այս փոքրիկ լճին ու մերձակայ բարձունքներուն միջեւէն։ Ուրիշ կողմանէ հոս բազմաթիւ են հնութեան մնացորդները։ Գերեզմանոցին մէջ մարմարէ գլանաձեւ քարերն ապահովապէս սեանց բեկորներ են. բլրան գագաթին ինկած է մարմարէ հսկայ քար մը կոփուած եւ ծակ մը փորուած, եւ քովը՝ սպիտակ մարմարէ ծնօտի հսկայական մը, որուն վրայ խաչ մը քանդակուած է։ Ձմեռ առաջնորդեցին տարին ձորակ մ'ալ, ուր հին մատուռ մ'աւերակներըր կան՝ կիսով չափ հողի մէջ թաղուած. հոս մարմարեայ բարձր կոթող մ'ամէնէն աւելի ուշագրութիւնը կը գրաւէ՝ իր ձոխ զարդարանքովը[2]. վերջապէս գիւղին դիմացը բարձունքի մը վրայ կը կանգնի սիւն մը, որ Փիքիլե-թաշ (կանգուն-քար) կը կոչուի, եւ բարձրաքանդակ խաչանշեր կը կրէ (խաչքար)։ Համառօտ բսելով՝ հոս ամէն կարելի նշանները կը միանան՝ ընդունելու թէ այս նիստը հռոմէական կայան (statio) մըն էր, որ շարունակած էր մնալ բիւզանդեան շրջանին մէջ ալ։

---

[1] Ինճիճեան (Ուխտաբեր, անգ, էջ 213) կը գրէ Ագհ-ուանիս (Aghwanis). Զհշէֆֆ (Tchihatscheff, Reisen in Kleinasien, redigiert von Kiepert, 1867, p. 65) կը գրէ Awanis.

[2] Ասոր մէր առած լուսանկարները դժբախտաբար խամրած էին։

Իւր անունն որոշել կարենալու համար պէտք է ի միջոցս քննել Անտոնինեայ ուղեգրութեան տուած տեղեկութիւնները։ Ասի երկու ուղիներ կը նշանակէ Նիկոպոլսէ Սատալա գացող (§ 183 ու 207 եւ § 215). այսինքն՝

Nicopolis XXIIII Olotoedariza XXVI ad Dracones XXIIII Haza XXVI Satala (Նիկո-դո-ւլ- ԻՊ Ոլոեթ-բիզ- ԻԶ -- Վի-զ- [Դրա-կո-նե-] ԻՊ Հ-զ- ԻԶ Ս-տ-լ-). եւ

Nicopolis XXIIII Olotoedariza XXIIII Carsat XXIIII Arauracos XXIIII Suissa XXVI Satala (Նիկո-դո-ւլ- ԻՊ Ոլոեթ-բիզ- ԻՊ Կ-ր-տ ԻՊ Ար-ր-կո-նէ ԻՊ Ս-ի-ս- ԻԶ Ս-տ-լ-)։

Դարձեալ Ուղեգրութիւնը՝ Մելիտենէէ Ջիմարայի վրայէն Սատալա տանող ուղեգծին վերջը՝ կը յիշէ հետեւեալ կայանները (§ 208).

Zimara XVI Analiba XXVIII Sinervas XXVIII Carsagis XXIV Arauracos XXVIII Suissa XVII Satala (Զիմ-ր- ԺԶ Ան-լիբ- ԻԸ Սինե-ր- ԻԸ Կ-ր-գ- ԻՊ Ար-ր-կո-նէ ԻԸ Ս-ի-ս- ԺԷ Ս-տ-լ-)։

Այս տեղեկութեանց համեմատութենէն կը հետեւի — ինչպէս եղրակացուցած էր արդէն Ռամսէյ[1], — *թէ Նիկոպոլսէ Սատալայի բանակատեղին երթալու երկու ճամբաներ կային։ Մին ուղղակի՝ Վիշապանց* (ad Dracones) *եւ Հալպայի վրայէն, միւսն՝ անուղղակի, որ նախ կ'երթար Կարսագա* (Carsaga, *բացատականն է՝* Carsagis) *կամ Կարսատ*[2] *տեղը միանալու այն ճամբուն հետ՝ որ*

---

1 Ռամսէյ, Գամ. Ընկ., էջ 56։ — Պէսինգերեան տախտակն, որ ճանապարհակիցը կը դնէ Վիզոպէտը՝ փոխանակ Կոբոփայի, այս տեղն այնպէս խառնաշփոթ է որ լուսագրին կը համարիմ հոս նկատի չառնուլ իւր տեղեկութիւնները։

2 Տես վերը՝ § 29։

Եփրատի սահմանագլխուն քովէն կ'անցնէր։ Երկու ճամբաններըը իրարու խառնուած կամ նոյն էին մինչեւ Ողոտէդարիպա՝ Նիկոպոլսէ քսանուչորս մղոն հեռու։

Արդ մեր չափմանց համեմատ՝ Այվանոս իբր 36 քիլոմեթր հեռու ըլլալու է Բուրդէ, որ գրեթէ ճշդիւ կը համապատասխանէ 24 հռոմէական մղոններուն։ Ուստի հոս պէտք է դնենք Ողոտէդարիպա տեղը։

Այս կէտն անգամ մը հաստատուելէն ետքը՝ կը նպաստէ նոր ապացոյցներով մ'ալ Նիկոպոլսէ Սատալա տանող կրկին ճամբաներուն ուղեգիծը գտնելու (քարտէս Ի Գ)։ Առաջին ուղին՝ նախ խորշելով Գայլ գեղոյ հովտէն, որ Ճէհէր-Սուի հետ իւր խառնուելէն յառաջ՝ կը հոսի գրեթէ անանցանելի կապանի մը միջէն, վեր կ'ելլէր Ակշար-Օվայի հարուստ ու բազմամարդ դաշտին միջէն, եւ առանց դժուարութեան կ'անցնէր Էդրիդէր-Սուի հովտէն՝ Սուշէհէրի տափարակը, որուն եզերքն է Այվանոս. յետոյ Չօբանլու-Սուի քովէն կ'երթար գոնէ մինչեւ այն կէտը, ուր գետս Բուզդաճորի (Պուզտաճոր, տես վերը) դիմացը՝ անձուկ կրճի մը միջ կը խորասուզի։ Ասկէ ետքը կարելով լեռը՝ տակաւին անորոշ լեռնանցք մը՝ կրկին կը հասնէր Գայլի հովիտը, որ հապէ իբր 15 քիլոմեթր հեռու է, եւ կը հետեւէր այնուհետեւ այս հովտին՝ մինչեւ գրեթէ Սատալայի (Սատաղ) մօտ։ Եթէ ուշիզ են ուղեգրութեան տուած թուերը, Վէշ-դէ (Dracones) փոխադրելու ենք Կէկկիդի եւ Ճէյրան-Սուի գոտւոյն խառնուածքին մօտերը, եւ Հ-ը՝ Ցէրսունի շրջակայքը։

Երկրորդ ուղեգիծն, որ առաջնոյն հետ նոյն գիծն էր մինչեւ Այվանոս, այս տեղէն կը թեքէր դէպ ի հարաւ՝ անտարակոյս ելլելով Չօբանլու-Սուի ընթացքն ի վեր մինչեւ Գերջանիս (կերճա-

նախ, այժմ՝ Ռուֆայէ)։ Ա.յս կէտէն անդին գինքը Նորէն պիտի գտնենք (տես վարը)։

Ոչ-Էդ-բէչ՝ երկու ուղեգծերու երկճղման կէտին վրայ կեցած՝ ռազմագիտական կարեւոր տեղ մըն էր. անոր համար "Ցեղկութիւնքն„ մեզի կը ծանուցանեն թէ հնձելայօրու թեւ մը կը պահպանէր զայն[1]. եւ Ցուստինիանոս դարձեալ նորոգել տուաւ այս բերդակը, երբ ապահովել կ'ուզէր Հայաստանի սահմանագլխոյ պաշտպանութիւնը[2]։ Հողի երեսին վրայ բան մը մնացած չէ ասկէ, որչափ կ'երեւայ։

---

1 Notit. Dignit., Or. XXXVIII: Ala Rizena, *Aladalearіza* (Թէ- Ռիչ-ց-ց, յՈչ-դ-լ-բէչ-)։ Որեւէ տարակոյս չկայ թէ "Ցեղկութեանց„ *Adalearіza* (այլ ընթերց. Aladolearіza, Aladadearіza) նոյն է Ուղեգրութեան *Olotoedarizaյի* հետ (այլ ընթերց. Aladolearіza, Aladadearіza)։ Թէ բուն հարազատ ձեւն ինչ էր՝ անծանօթ է։ Անուանս վերջին կէսն է -ա-լէ բառը կամ մասնիկը, որ հայերէն բազմաթիւ տեղոյ անուանց մէջ կը գտնուի. Տմմս. J. Marquart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, II, 1905, p. 132, n. 2· — Ուսմի յանդգնակաւն կ'ըլլայ՝ երբ ուզենք այս *Olotoedarizaն* նոյնացընել *Βασγοιδάριζα* ("Բասգիդարիզա„), բերդին հետ, որ Մխիթարեան Եւսեբիոսի "գանձապահ„ անուրներէն էր Փոքր-Հայոց մէջ (Սարաբան, ԺԲ. 3, 38, էջ 555· Տմմս. Մարքարդ՝ անդ, էջ 133)։

2 Պրոկոպ., Վասն Շին. Գ, 4 (էջ 253, 16, Հրտ. Բոն) *τὸ Ἀυσίορμον ἀνενεώσατο πεπονηκὸς ἤδη σὺν τῷ Ἀυταραρίζων* (Նորոգեց արգէն տկար Լ-ա-էբ-բէնը՝ Լ-ա-բ-բէչի հետ)։ Շատոնց այս *Lytarariza* նոյնացուած է *Olotoedarizaի* հետ։ Ա.յս նոյնացումը հաւանական կ'երեւայ. Տմմս. Թոմսէյ, էջ 56։ [Գարա-Հիսարի վիճակի գիւղերուն մէջ կը նշանակուի նաեւ գիւղ մը "Լէբ-բէչ„. տես ծրինակի համար "Քնաչխարհիկ Բառարան„ Ն, 485, որ՝ ինչպես միւս անուանց գրութեան կերպերն ալ կը ցուցընեն, նորագոյն ձեւ մըն է։ Ցեղւոյս քննութիւնը կրնայ անշուշտ նպաստել այս տեղ յուզուած խնդրոյն լուծման։ — Ծ. Թ.]

Սուչէհիր, ինչպէս իւր անունէն կը ցուցնէ "Ջուրաղաքը", խոնաւ ու ագարան մըն է, ուր բազմաթիւ լճակներ կը տարածուին հարթ ափերով, որոնք կ'աղտոտին ու կը ցաւցնեն արեւու եւ անձրեւոյ հաճոյից ազդեցութեան, ճիշդ ինչպէս մակընթացիկ ծովափ մը՝ ծովու խորացքին համաձայն։ Նզէգներու եւ ջրասուն բոյսերու մէջ կը թեւակոխեն ու կը խայտան բազմագոյն ու վայրի սագեր։ Սուչէհիրի արեւելակողմը ջրակերծ կ'ըլլայ Զօրանդու-Սուի ձեռաք, որ կաբեւոր գետ մըն է եւ Գերջանիսէ կ'իջնայ[1], եւ մեծաթոյր կորագիծ մը կը գծէ մինչեւ որ կ'երթայ վերջապէս կը թափուի Կէկիզ-Իրմակի մէջ, բայց նախ իրեն համար դէպ ի հիւսիս անցք մը բանալով նեղ ճեպանցոյցի մը միջէն (տես քիչ մ'ետքը)։ Անոր գետանցումէն մը ետքը կ'անցնինք Նո-ք--քէրտ (Nogoupert) մահմետական չէնին քով, եւ ելլանք աջ ափին բլուրները։

Ջարմանայնք հոս հանդիպելով ռօմանական դղեակներ հազած յոյն գիւղացւոց ամրոցջ թափորի մը, որոնք երէցն իրենց գլուխն անցած, հաւաքուած էին ամենաժողով ռօմանախմբութիւն մը կատարելու։ Մայիս 31 հինգշաբթի օրս ասոր էր Համբարձման՝ յոյն եկեղեցւոյ համար, եւ գիւղացիները թափօրարար եկած էին ազօթելու մեծ ծառի մը համբոյն ներքեւ՝ քարաժայռի մը առընթեր, ուսկից կ'իջնար թեղի մը նման բարակ առուակ մը, որ ինչպէս կ'ըսէին, Աստուածածնի անապատ կաթին նշանակին է։ Կրօնական արարողութիւնը լմնցուէն ետքը՝ գիւղացւոց ասմունքութիւնն է օրւան մնացած մասն այս տեղ անցնել խմելով, ուտելով եւ պօռնկելով։ Շատ տարբեր եղած ըլլայու չէին իրերը՝ երբ իրենց հեթանոս նախնիքն հոս կու-

---

[1] Այս գետն իւր վերին մասին մէջ կը կոչուի նաեւ Գերջանիս-Սու, եւ աւելի վարը Սուչէհիր-Սու։

դային պատուհասու առաւուածեղէն ակնապրիւր մը՝ նոյնական ծառի մը տակը[1]։

Զարմանալի բարձրութեամբ սարահարթին վրայ՝ որուն չուրջը կը բլլորի Զօրանլու-Սու, կ՚ելլէ գիւղին մօտ, արտակարկառ քարաժայռ մը՝ որ խորունկ փորուած է, կը կրէր խաչ մը։ Ասի անտարակոյս հին վիմափոր դամբան մըն է։ Ալթկենտի (Altkendi) թրքական գիւղին մէջ, որ նստած է գետոյն վրայ կրճին բերանը, անշուշտ արձանագրութեան մը (Թ. 374) հատուկոտորը պատի մը մէջ ագուցուած էր. եւ սարահարթին միւս կողմը՝ Թ՚՚ղ՚՚ի (Պուղտաձոր) գերեզմանոցին մէջ՝ գորշ մարմարէ սիւնակ մը յունական տապանադիր մը կը կրէր (Թ. 370)։ Պուղտաձորի դիմացը՝ Զօրանլու-Սու իր մէջ ընդունելէն ետքը մեծ ժայռակ մը՝ Զառա-Սուն, որ արեւելակողմէն եղած հովտակ մը կ՚ելլէ, դէպ ի հիւսիս կ՚երթայ կը խորասուզի վայրկենի կիրճ մը՝ կարարարային բարձր լեռնոտութեան մէջ, եւ յետոյ անմիջապէս կը թափուի Կէկկիդ-Իրմակ գետը։ Ընդհակառակ երկնակայ տանող խճուղին Պուղտաձորի արեւմտեան կ՚անցնի՝ Էնէկ-Էօյէ, եւ կ՚օգտուի կէտէ մը՝ ուր սարահարթը խորտրամակ դադուած է, մեզմ վերելքով մը գագաթը հասնելու համար։ Յետոյ դէպ ի հարաւ-արեւելք կ՚իջնայ՝ Ռուփայէ հասնելու համար։ Խայտ ասկէ յառաջ կը միանայ ուրիշ նոր չինուած ուղեգիծ մը, որ Սեբաստիայէ կու գայ եւ Զօրանլու-Սուն կը կարէ Ալակէնդիի քով[2]։

---

1 Հմմտ. Նոյնական ինջոյիկ մասին՝ տես վերը, Թ. § 22։ — Դրեբականց պաշտամանց մասին՝ անդ, Թ. § 9։

2 Այս մանրամասնութիւնը կը նշանակէ, ուսի որ երկրորդ ուղեգիծը ասկայն նշանակուած չէ Կիրեսոնի նոր քարտէսին վրայ (Պերլին՝ Սեբաստիա) եւ նաեւ առաջին ճամբուն ուղեգիծը, որ 1900ին դեռ չէր աւարտած, բոլորովին ճշգրիտ չէ։

Մենք մեր օթեւանակիտը հասանք՝ անցնելով Ալ-Ջ-Խ-ն, Ջվվալ եւ Քո-ըո-էյ գիւղերը։ Հոս յանկարծակի հանդիպեցանք շրջուն երաժիշտներու խմբի մը, որոնք սրասրինգ ու թմբուկ զարնելով հետեւցան մեզի, թէեւ մեր ձիոց խաղացքը բաւական արագացնց էր։

§ **29.** *Ռուֆայէհ Մելիք-Շերիֆ* (քարտէս Ի)։ — Ռուֆայէի մէջ, զոր Գերջանիս (Կերճանիս) ալ կ'անուանեն, Նորաշէն վարչատան մը մէջ կը նստի Ֆ-յ-ֆ-մ մը՝ որ կախուած է Կարնոյ կուսակալէն (Վ-լ)։ Այս պաշտօնեային՝ որ Կրետացի վախտական մըն էր, իւր կրցածն ըրաւ մեզի օգտակար ըլլալու համար. սակայն Ռուֆայէ ապահովապէս ամենէն ողորմելի գաւառապետութիւնը մին է՝ ուր օթեւանած ըլլանք։ Հոս տեղ նոյն իսկ կարելի չեղաւ խմորուն հաց գտնել, եւ սահպուած էինք շատանալ գիւղացւոց անխմոր գրատկով [1]։ Նորերս այս աւանը բարձրացուեցաւ վարչական իշխանութեանց նստավայրի մ'աստիճանին. եւ իւր այս զարգացման անտարակոյս նպաստած է իւր դիրքը՝ երկու գետերու գետախառնուրդին եւ այն ճամբաներուն միացման կէտին վրայ, որոնք կը շառաւիղին դէպ ի Էնդէրէս, Աբբասիա, Երզնկայ եւ Կամախ։ Բայց կլիման խիստ է. տեղւոյն բարձրութիւնը հազար հինգհարիւր մետրէ աւելի է, եւ ձիւնը տարւոյն վեց ամիսը գետինը կը ծածկէ։ Մենք Յունիս 1ին հոս էինք, եւ ցորենագաշտերուն մէջ ցորենը հազիւ թէ բողբոջած էր, մինչդեռ Բուրգի մէջ հունձքերը հասուննալու մօտ էին։

Ռուֆայէէ քիչ մ'անդին մտանք Բուլգարսուի հովիտը, որուն ալ ափին կը հետեւի տաճկական խճուղին։ Միւս ափին վրայ՝ մահմետական

1։ [Հեղինակը կը գրէ galette azyme, որով անշուշտ պարզ գրաշ կամ պաքցամատ նշանակել չէ ուզածը, այլ կ'ենթադրենք՝ արեւելեանց սովորական լաւաշը։]

Զէզդէ գիւղին մէջ գուշուցին մեղի խաչանիշ դարդարուած մեծ կոթողի մը բեկորը. եւ մեղի ըսին թէ մօտերս ասկէ տարած էին "գրուած քար„ մը Կոնդէլէ գիւղին յունական եկեղեցին շինելու համար, որ գիւղը մղոն մը հեռու է լերանց մէջ։ Իրաք ալ այս խեղճ ծխին մատրան մէջ խորանին սեղանաքարը վեր կը բռնէր դեղեցիկ մղոնաքար սիւն մը (արձ. Թ. 476)։ Հաւատացելոց տուած մամբու (*keria*) աղօտ լուսով՝ ընթերցանք հոս Ադրիանոս Նուիրուած ձօն մը, որ վերաշխոտագրուած է ուրիշ արձանագրութեան մը վրայ՝ որ մրճահարուած էր եւ որ Դոմիտիանոս իշխանութեան ժամանակէն բլլալու էր։ Շատ պայծառ կերպով XXXXV թիւը կու տար։ Մղոններու այս թիւը հաշուած էր ապահովապէս Նիկոպոլսէ սկսեալ։ Բուրգէ մինչեւ Զիպտի մինչ արդի խճուղւոյն երկայնութիւնը չափեցինք 68 քիլոմեթր. իսկ 45 մղոններ հաւասար են 66·6 քիլոմեթրի։ Նիկոպոլսէ դէպ ի սահմանագլուխ ճամբուն շինութիւնը Դոմիտիանոս առեն՝ մէկ մասն էր ուղեշինական այն անբաւ աշխատութեանց, որոնք ի գլուխ հանուեցան Փոքր Ասիոյ մէջ Փղաւեանոց ժամանակ[1]. եւ որոնք Հռոմէական պետութեան համար այն նշանակութիւնն ունեցան՝ զոր ունին Ռուսիոյ համար Թուրքեստանի կամ Սիբերիոյ երկաթուղիները։ Թափանցման այս մեծ պողոտաները, որոնք թէ առեւտրական եւ թէ ռազմագիտական էին միանգամայն, արագ եւ դիւրին հաղորդակցութիւններ կը ստեղծէին Անատոլեան ամբողջ թերակղզւոյն մինչեն մինչեւ Հայաստանի սահմանագլուխը, որուն ճորտագիր իշխանաց հաւատարմութիւնը յաճախ զեգեւուն էր։ Բուլգար-Սուի հովիտն ամենադիւրին ճամբան է Պոնտոսէ՝ Եկեղեաց գաւառի վրայէն՝ հասնելու

---

1 Հմմտ. Le gouvernement de Cappadoce sous les Flaviens (ի Bull. Acad. de Belgique, 1905), p. 197 ff.

Բարձր Հայոց գաւառները։ Այս ձմեռան ապահովապէս բանուկ էր Կայսերաց աշխարհակալութենէն ալ շատ յառաջ, թէ բանակներու, թէ վաճառականաց եւ թէ նոյն իսկ պարզ ուխտաւորաց համար՝ որոնք Երիզա կ'երթային Անահտայ հռչակաւոր մեհեանը (§ 31)։ Ինչպէս որ բանուկ ճանց միջին դարու մէջ ալ կարաւաններուն համար, որոնք Սերաստիայէ կ'երթային Կարին ու Պարսկաստան[1]։

Կոնդիլիայի մղոնաքարին համեմատ՝ Զիպտի գիւղին մօտ Նիկոպոլսէ 45 մղոն հեռու էինք։ Արդ Անտոնինեայ Ուղեգրութիւնը յիշեալ քաղաքէն 48 մղոն հեռու կը դնէ Կ-ը-ֆ- կայանը, ուր կը միանային երկու հռոմէական ուղեգծեր[2]։ Ուստի այս կայանին հանդիպելու էինք՝ մէկ ժամ անդին։

Զիպտիէ իբր երեք քիլոմեթր հեռու լեռան մէկ խորշանկեան մէջ ղօղած է Ա-ը-կ շէնը (Պակ.) գրեթէ բոլորովին խաչաձեւ դիրքը կորոշ գերաններով կառուցուած, երկրիս հին սովորութեան համեմատ[3]։ Ասկէ դուրս՝ հետաքրքրական բան մը չունի։ Սակայն գրեթէ դիմացը կը բացուի ձորակ մը, ուսկից՝ հիւսիսէն եկող վտակ մը կը հոսի. եւ ասոր մէջ ապաստանած է հայ եւ թուրք բնակչութեամբ մեծ աւանը Մէլիկ-Ճէրիֆ։ Մենք անցանք Թուլգար-Սուն, որ հապճեպ միայն իբր 15 մեթր լայնութիւն ունի, եւ որուն զառիթափութիւնը Ռուֆայէլեն եռբը գրեթէ անզգալի է. եւ գետն ի վեր ելանք մինչեւ Մելիք-Ճէրիֆ, որ

---

[1] Ճ. Դ. գարուն «Պարսկաստան գացող պղտոտան Ակ-Շահրէն (տես վերը՝ § 28) կու գար երեք հանգոյցով կը հասներ Երզնկա («Երզանջան», Arzanjân)»։ տես Le Strange, անդ, էջ 147, 23։ Համմ. Էվլիյա-էֆէնտի Ուիտաերի քով, անդ, էջ 193։

[2] Ցես վերը՝ Բ, § 28։

[3] Ցես վերը՝ Բ, § 23։

շատ աւելի նշանաւոր ու հին է քան թէ իւր Ռուֆիայէ վարչական կենդրոնատեղին։ Նախ աշքի կը դարձնէ դերեզմանոցին մէջ տաճկական հին շինուածքին մը՝ սպիտակ մարմարէ ուխտանիւն դեղցիկ շերիմ մը (Ընդդէ), որ այսօր կիսակործան է։ Սակայն աւանին կարեւորութիւնը միմիայն տիրապետութենէ աւելի հին է։ Հոս հաստած էինք այն կէտին, ուր՝ Ուղեգրութեան թուերուն համեմատ՝ գտնուելու էր Կ-ը-ա-ֆ-ա[1]. եւ իրօք ալ հոս

---

1 *Carsat* կամ՝ *Carsagis*՝ Ընդ· Ուղեգ· 208, 215 (տես վերը՝ Բ, § 28)։ Վերջին ձեւս բայառական է, որուն ուղղականը կ'ըլլայ *Carsaga* կամ՝ *Carsagia*(*-orum*)· Կարապագ Հաւանօրէն պեւսինգերեան Տախտակին Eregarsinaն է եւ Պաղտմայ՝ Ե, 6· 20 գրած *Χορσαβία* (Ռոմա/ յ պամ· Ընդ·, էջ 71· Մրիւլէր՝ Մեկն· Պաղտմ·, էջ 885· 4)· — կարծենք թէ այս անունը սրբագրելով դնելու է Նաեւ Պղին· Բն· պամ· Ջ· 5, § 36 խօսքիս մէջ՝ Oppida celebrantur in Armenia (minore) Caesarea, Asa (= Haza Ուղեգրին), Nicopolis (Փոքր-Հայոց բերդերն են անուանի՝ կ-ը-ր-ա-, Ընդ· Նիկոպոլիս)· Ահա երկրիս մէջ "կ-ը-ր-ա գոյութիւն չունի։ Ուստի կ'երեւայ թէ "կեսարիա" գրուած է փխ· "կ-ը-ա-ֆ-ա"՝ — Թերեւս Ս· Բարսղի մէկ նամակին մէջ ալ յիշուած ըլլայ կարապագ (Թուղմ ՄՀՀ· Migne, PG., p. 1016) *Ἐγὼ τὴν εὐγενείαν σου κατὰ τὴν Ὀρφανηνήν* (այլ ընթ· *Ὀρφανήν*, Թերեւս *Ὀρσηνή* քան պաղտմ· Ե, 6, § 18) *γενόμενος ἐπεθυμοῦν ἰδεῖν· προσεδόκων γάρ σε ἐν Κορσαγαίνοις* (ուղիղ՝ *Κορσαγηνοῖς*) *διάγοντα, μὴ ὀκνήσειν πρὸς ἡμᾶς διαβῆναι ἐν Ἀτταγαίνοις* (այլ ընթ· *Ἀταΐνοις*)· այսինքն թէ՝ Ձեր ազնուութիւնը ցանկացայ տեսնել Որփանենէ (Որսենէ) գաւառն եղած առենս. վասն զի կը յուսայի թէ երբ կարագենացւոց քաղաքը կը գտնուէիք՝ չէիք դանդաղիր մեզի գալու Ասատգենացւոց քաղաքը։ — կարագան չէինք կրնար ապահովութեամբ նշանագրել թ դարուն այս երկրիս մէջ տեղտուած եպիսկոպոսական աթոռներուն եւ ա՛չ մէկուն հետ։ Ձի կրնար աստիճանական նոյն ըլլալ *Κορτζηνή* կամ *Κορζανηνή* աթոռատեղւոյն (Gelzer, Georgius Cyprius, p. 181 եւ Notitiae

գտանէք անհերքելի ապացոյցներ այն մասին թէ այս անգը հռոմէական հաստատութիւն մը բռնած էր։

Տներու անարուեստ արհեստին մէջ ապուշ էին գործ մարմարէ բակմաթիւ մեծ քարեր. եւ Հայոց եկեղեցւոյն մէջ պահուած էին լատինական կարեւոր արձանագրութեանց մը բեկորներն՝ որ նորերս հոգէ հանուած էին, ձօն մ'առ Անպահիմոս Աներոս՝ զոր Պարթեւաց դէմ մղուած պատերազմէն վերջը նուիրած էր հռոմէացի քաղաքացւոց հնձելագունդ մէկ վաշտը (արձ. թ. 376)։ Բայց Մելիք-Շէրիֆի բնակչաց է չատ աւելի նշանակելից յիշատակարան մըն ալ՝ ամենահին մղուած քարը, որ Ադիւս գետոյն արեւելակողմը ցոյսօր գտնուած է։ Խորէ[1] կանխաւ յոսի բնագօրինակութիւն մ'բրած էր այս արձանագրութեան. իսկ մենք նոյնը գտանք երկու մասի սղոցուած (արձ. թ. 477)։ Աեւ կրաքարէ այս գեղեցիկ սիւնը, որ՝ գոնէ ինչպէս մեզի բսին, գտնուած է Մելիք-Շէրիֆի վեր-

episc., Abh. Akad. München, XXI, 1900, p. 181) եւ ոչ *Բաղշանոցի, Փաղշանոցի* [*Kաղշանոցի?*] անունը՝ որ Ընտրակայ անունն կը յայտնէ նոյն տեղը (Gelzer, Notit. episc., p. 569, 565)։ — [Վերջիններէս առաջինը ձանօթ խոշեն կամ խոշեան է, որոյ մասին տես այժմ ի միջի այլոց՝ Հէյ-Բէյճան, Հին Հայոց տեղւոյ անուններու, Վիեննա 1907, էջ 137—138 եւն. Երկրորդին հայ հետք չենք գտներ որոշ, եթէ ուղղութեամբ աւանդուած է]։

[1] Խորէ (Boré, Corresp. etc., I, 1840, p. 369) կը գրէ. Ընդհանրութիւնք կը պատմեն թէ Մելիք-Շէրիֆի չամասէ հռոմէական քաղաք մըն էր Erzez կամ Anourgia (?) անուամբ։ Պատի է որ հոս տեսայ բերդի մը տեղը եւ մարմարեայ չէնքի մը, որ մեհեան մ'բլլալու էր. եւ վարչապան սանդղին տակ՝ հատաքարէ տեսակ կաորի մը վրայ քանդակուած՝ կարգացի սա տառերը . . .։ — Մեզի ոչ բերդ ցուցուցին, ոչ մեհեան. բայց որովհետեւ բնակիչները մեզի նկատմամբ չատ անվստահութիւն ու հակառակութիւն ցուցուցին, չատ կարելի է որ չէն ուզած գմեզ նոյն տեղերը տանիլ։

նակոյմբ՝ քիչ մը հեռուն, քանդակել տուած է վեսպասիանոս օրով՝ 76ին Ց· Ք·՝ կ. Պոմպէոս Կոլլեգա (Cn. Pompeius Collega) նուիրակը. եւ չատ որոշ կերպով՝ III՛ թիւը կը կրէ։ Ուսմի յայտնապէս ուրիշ ճամբու մը կը վերաբերի քան Զիպաիի մղոնաքարը՝ որ XXXV թուարկուած էր։ Ա՛յս ճամբան անտարակոյս այն էր որ սահմանագլխոյն քովէն կ՛անցնէր մինչեւ Սատալա, եւ կու գար Կարսագայի կամ Մելիք-Շէրիֆի քով միանալու այն հին ճամբուն հետ՝ որ Նիկոպոլսէ դէպ ի Երիզա (Երզնկայ) կ՛երթար. ճամբայ մը՝ որուն ասկէ բաժնուելէն ետքը հաշուած են այն մղոնները։ Շինուած էր ճամբան կապադովկիոյ Պոմպէոս Կոլլեգա նուիրակէն, գրեթէ պետութեան հետ կցուելէն անմիջապէս ետքը. եւ Տան էր ուղներու այն բնդարձակածաւալ ցանցին՝ որ Ն՛նատոլիոյ ամբողջ բարձրաշխարհը կ՛ակօսաձեւ էր, եւ որուն ծրագիրը յղացած էր վեսպասիանոս, իսկ գործադրութիւնը կատարուելու իւր որդւոյ՝ Տիտոսի եւ Դոմիտիանոսի[1]։ Ա՛յս ուղեհատածն անտարակոյս ամենէն կանուխ աւարտածներէն մին էր. որովհետեւ պիտի ապահովէր նոր սահմանագլխոյն երկայնքը կարգաւ պահելուած պահակեցոյց հաղորդակցութիւնները։ Երկու կայանները՝ Ար--ր-է- եւ Ս--է--՝ նաեւ ե գարուն տակաւին ամրավայրեր էին, ուր պահակօրը կը նստէր[2]։ Ճամբան դէպ ի հիւսիս կ՛երկար այն հովտին միջէն, որուն բերանը բռնած է Մելիք-Շէրիֆ. բայց այս երկրին լեռնագրութիւնն այնչափ քիչ

---

1 Հմմտ. Le gouvernement de Cappadoce sous les Flaviens (ի Bull. Acad. de Belgique, 1905), p. 218 ff.

2 Ուղեգ. Անտ. 207, 216. Notit. Dignit., Or. XXXVIII, nr. 23: Ala prima Ulpia Dacorum, Suissa (Ա--ԼՒ Թ-է- Ո-լ-է-ն՝ Դ-ի-ց, է Ս--է--) եւ Nr. 29: Cohors miliaria Bosporiana, Araurаca (Վ-ւ-ր Հ-ր-ր--ր Բ--գ-ր-ի-ն՝ յԱր--ր-ի-)։

Ծանօթ է մեզի որ անկարելի է որոշել ճամբուն ուղղիձր՝ յետնեբուս միջէն մինչեւ Սատապա։ Սակ ձեռնարկ մըն է որ ապագայ հետազօտիչներուս կը մնայ գլուխ հանել։

Արաբակայի դիրքն անշուշտ կրնայ որոշուիլ առանց դժուարութեան։ Ս. Եւստրատիոսի վկայաբանութիւնը, որ այս փաստիս քաղաքացի ծնած էր[1], նոյնը կը դնէ Սատապայէ երկու օրուան ճամբայ հեռու։ Նիկոպոլսոյ ուղղափառ[2], որ յաւելը կը հաստատէր Ստեփաննոս Ուղղութեան միջ նշանակուած 50 մղոն հեռաւորութեան հետ[3]։ Այս վկայաբանութենէն կ'իմանանք դարձեալ թէ դիւղաքաղաքը շինուած էր զօրաց բանակած բանակատեղին մօտ[4]։ Իր կաւային միջ պայմանագրած

[1] Migne, PG., CXVI, սիւն 474 D: Ἐκ τῆς Ἀραυρακηνῶν ὁρμηθεὶς πολίχνης (հայ թրգմ. «եղ մը՝ ակ ասորոյ յԱկեգեկին քաղաքին յԱրաբակացւոց, ուստի ինքն եկեալ էր», թերեւս՝ «Ի-Լը» տես վերը եւ վկայ. Ս. 438)։ Հմմտ. սիւն 478 B: Εὐγενίου τις ἐκ τῆς Ἀραυρακηνῶν καὶ αὐτὸς ὑπάρχων πολίχνης (հայ թրգմ. «...եւ դիմեալ, որ էր ի նմին քաղաքէ յԱրաբակացւոց՝ ուստի եւս նեալին Եւստաւոսիոս», անդ՝ Ս. 446)։ Տես նաեւ սիւն 470 B։

[2] Անդ՝ սիւն 479 A: Ὁ δοὺξ ἐπὶ τὴν Νικοπολιτῶν ἐπείγεσθαι ἐπηγγείλατο πόλιν... καὶ μετὰ δύο ἡμέρας εἰς τὸ πλησίον Ἀραυράκων κατηχθήσαν κάστρον (հայ թրգմ. «Յարուցեալ դուքսն ի Նիկոպոլսացւոց քաղաքն փութայր դնալ... գայր հասանէր յեւս երկուց աւուրց եւ բանակեր մերձ առ գեղիկն որ է հաստ ի քաղաքն Արաբակացւոցն» անդ՝ Ս. 447—48)։

[3] Ուղղիղ. Անտ., § 216. — կամ միայն 45 մղոն քան § 208, տես վերը Բ, § 28։

[4] Հմմտ. վերի ծանօթութիւնը եւ PG., սիւն 482 D πλησίον τοῦ κάστρου... ἐν τῷ κάστρῳ (հայ թրգմ. «հասանէր սրբոյ վկային Սատոնոյ առ գեղեակն... սրբեկն ի հանդիսական բանակ գեղեկին պետրիկոյ» անդ՝ Ս. 450—51)։ Հոս բանակած էր Բոսպորեան վաշտ մը (Cohors Bosporiana), ինչպես քիչ մը վերը յիշեցաւ։

եր նոյն սուրբը՝ իրեն եւ իւր մարտիրոսակից բնակերաց նշխարներըը տանիլ թաղել իւր Տէրեան քաղաքին մէջ, ինչպէս որ կատարուեցաւ ալ[1]*, Եւթիւխիոսի պէս*[2] *հոս ալ այս յարգելի նշխարներն ունենալով՝ միջին դարու մէջ ապահովեցաւ Արաբրակայի գարգացումը։ Յաճախ կը յիշուի սակ իբր Տէրեավայր Ս. Եւստրատիոսի*[3]*, եւ Թ. դարուն բարձրացուեցաւ եպիսկոպոսական ամեոսի մը՝ որ*

---

1 Անդ, սիւն 502B: *εἰς τὴν Ἀραυρακηνῶν πολίχνην [ν τόπῳ τινὶ καλουμένῳ Ἀναλιβόζορα* (լատ. Analicozora). Հայ թրգմ. հետաքրքրական է այսպէս՝ "տարբեր ի հայրենի բնակութիւնն իւրեանց յԱրաբրակացւոց քաղաքն եւ դնել յատեալսմ" (այլ ձեռ. յայդկումս) տեղւոյ՝ որ կոչի Բ-----ո (անդ, Ա. 468)։ Գոնէ ուղղելի կ'երեւայ "Բ----ո (= ...βοζορα). ուսանի Նախնականը հայերէնի մէջ ալ պիտի բլլայ "Ա-----ո։ — Եւստաթիոս Արաբրակայի մէջ հղոյին կալուած մը կասկած կայ վկայարանին պահպանութեան համար (τὸ ἐν Ἀραυράκοις κτῆμα, հայ թրգմ. "ի գիւղերեն տաղտուածս Տորա՝ որ յԱրաբրակացիան էր...՝ անդ)։

2 Տես վերը՝ Ե. § 3։

3 Կասա. Խրոնաձին, վանի Ականակաթեմ. էջ 31. 13 (հրտ. Խոն)՝ *τὴν Ἀραβρακηνῶν πόλιν* (գրաղարէն Արաբրակացւոց)։ — Լատատրանութիւնն ի Թէոփանէս, հրտ. de Boor, էջ 19. 7. — Նիկեփոր, Պատ. Նկեղ. Ի. 14 (PG., CXLV, սիւն 1233C). — Յոհաննէս Պատ. Ալեք., էջ 286) Արաբրակայի հետ կը նոյնացնէ Sarabraka, որ Պտղոմեայ այլեւայլ հետագրաց համաձայն (Ե. 6. § 13) ուրիշ անուն մ'ըլլայ կապադովկիոյ Salambria անգլիոն։ — Մխիթար Այրեցի կը կարծէ թէ Փորբ-Հայոց այն երկիրն որ իբր թէ *Αἰρετικὴ χορηγρηγιὸ* իրականին բլլայ *Ἀραυρακή* (Արաբրակ, Մեկն. տեղւոյն Պատմ. Ե. 6. 18)։ — Վերջապէս Աբուբ-Ֆարաճ կոչուած ուրիշ տեղ մ'ալ բլլայ Նիկիոյ մօտ բան Յայմ. Կ. Պոլսոյ, հրտ. Delehaye, էջ 216. 38. բայց կ'ենթադրեմ թէ նոյն սրբադիրն այս տեղ անունը փոխ առած է Ս. Եւստաթեայ վկայարանութենէն։

կամախի օգնականն էր[1]։ Սելջուկեան աշխարհակալութիւնը պատճառած բլլալու է իւր կործանումը. բայց զարմանալի կ'բլլայ որ այսօր բան մ'ալ չգտըրնէ՝ ոչ հռոմէական բանակատեղւոյ եւ ոչ բիւզանդական եկեղեցւոյն տեղը։

§ **30.** *Մելիք-Ըհրիֆ Էրզնկայ։* — Կարաագայէ անդին, որ հռոմէական վերջին կայանն էր, Խուլգար-Սուի հովիտը կ'անձկանայ եւ տեղ տեղ ճշմարիտ կապան մը կը դառնայ՝ դալարապատ դառնալով բարձր լեռներուն մէջ, որոնք կոնաբերներու անտառներով միայն ծածկուած են։ Ջառխթափն երթալով կը սառակառնայ, եւ վտակը տեղ տեղ շառաչելով կ'անցնի ժայռերուն սեմքերէն։ Ձմեռան ամայի է. մինք հանդիպեցանք միայն գոմէշներու անթիւ նախրի մը, զոր անդէորդները կամաց կամաց ու համբերութեամբ կը քշեն կը տանին ամրողջ Ընտաւոլիոյ մէջէն մինչեւ Կ. Պոլսոյ հրապարակը։ Սակայն Մելիք-Ըէրիֆէ երկու ժամ եւրը կը նշմարենք ձախ կողմը խեղճ շէն մը, Դէրմէնտէրէ (Dermendérès "Ցէյիրմէն-աէրէդ")՝ կողմնական ձորակի մը մէջ ծածկուած։ Մէկ մղոն աւելի անդին՝ աջ կողմը կը բաժնուի ճամբայ մը, որ Կամախ կը տանի բարձանց վրայէն. յետոյ բաւական մեղմ վերելք մը կը հասցընէ Զարդակլու-Թէլի պարանոցը (2060 մեար)՝ որ Գայլ գետոյ վերջին ենթաժանդակը կը բաժնէ Էփրատի ժանդակներէն, եւ Սեւ ծովու աւազանը՝ Պարսից ծոցի աւազանէն։

Սոխպուած էինք իրիկուան դէմ դադար բնել գագաթան մօտ, մեր անդրաւարներէն մին կորսուած բլլալով, եւ միւսը՝ բեռան տակ ապտրած ծանծաղի մը մէջտեղը։ Աւտաօրէն կը տեղայր ցուրտ

---

[1] Ὁ Ἀραβράκων, *Notit. episc.* (հրտ. Parthey) III, 641; X, 719. Համմ. Gelzer, Georg. Cyprius, p. 82, Nr. 1750, եւ *Abh. Akad. München*, XXI (1900), p. 559, 565.

անձրեւ մը։ Ցաճկական նոր խճուղին, որ բացուած էր՝ բայց տակաւին չէ քարայատակուած, փոխուած եղած էր անվերջ ապմուշտ մը, ուր ձիերը մինչեւ ծնկաւրնները կը խրէին. եւ բռնադատուեցանք ապաստան մը փնտռելու եէնի-էեյի մէջ, որ փայտաշէն խրճիթներու երկու կամ երեք խմբերէ կը բաղկանայ, որոնք ցրուած են լեռան գագաթայրին վրայ՝ լեռնանցքէն վեր։ Հոն հասանք մութ գիշերին՝ շնորհիւ մեր ձիերուն դարմանալի բնազդին, որոնք առանց սխալելու տարին դմուզ քարաժայռերու ու հեղեղներու միջէն մինչեւ բնական դարատափ մը, զոր քանի մը խրիճներ կը գրաւեն՝ 2125 մետր բարձրութեան մէջ։

Ա.յգուն (2 յունիս) ակնախտիղ տեսարան մը մտցընել տուաւ մեր դառնութիւնները։ Մեր դիմացը՝ այնպէս յստակ ու որոշ որ կարծես քանի մը քայլ միայն անդին ըլլայ, Դերսիմի լեռները՝ որ Հայաստանի ամենաբարձրներն են, երկնաբերձ կը կանգնէին ժայռեւոր անսահման պատի մը պէս։ Նորածագ արեւը վարդագոյն ու ծիրանագոյն (lilas, շէփորկագոյն) կը ներկէր անոնց սառնապատ կատարները, մինչդեռ անոնց հզօր խարիսխները թաղուած էին նսեմագոյն գոլորշւոյ մէջ, որ իւր անոթոյշ հետց նեբրեւ կը քաղարկէր եփրատայ խոռունկ գետնթաղքը։

Ձմեռուան ամբողջ ամիսներու միջոցին ձիւներ կ'արգելափակէ Զարդակլուխ նոյն իսկ լեռնանցքը, եւ գրեթէ անանցանելի կ'ընէ այս լեռնադաշտածը՝ ուսկից կ'անցնէինք[1]։ Այն տեղն երբե-

1 Կոմս Շոլէ (Cte de Cholet, Arménie, Kurdistan et Mésopotamie, 1892, p. 127) կ'հնդառնի կը նկարագրէ այն արկածները՝ որոնց կ'ենթարկուի յունուարին Զարդակլուխէն անցնիլ ուզողը։ Իւր նկարագրութիւնը գաղափար մը կու տայ այն բնեռային երեւոյթի մասին՝ զոր կ'տեսնու Ձմեռուան մէջ այս ամբողջ աշխարհակողմը։

կայ հաստելու համար՝ հարկ է երկայն շրջան մ՚բռնել դէպ ի հարաւ կամախի վրայէն։ Կը հասկընանք թէ ինչո՛ւ Եսպասիանոս այս տեղը հաստատած էր պետութեան սահմանը, որ Տաւրոսի հարաւակողմն եղող Սամոսատէ սկսեալ կը հետեւէր Եփրատի բնթացքին մինչեւ այս լեռները։ Այս բնական պատուարը շատ աւելի ապդեցիկ պաշտպանութիւն մըն էր քան թէ գետոյն փոսը՝ որ այս բարձրութեան մէջ երկրորդական կարեւորութեամբ հոսանք մըն է։

Որշակի դեռ չենք գիտեր թէ ինչ էր այս սահմանագլխոյն պաշտպանողական դրութիւնը[1]. բայց չ՚երեւար թէ նշանաւոր շինութիւններ պարունակէր։ Ճամբորդներէն ալ ոչ ոք դտած է շարունակեալ սահմանամրութեանդ (limes) կամ սահմանապատնիշի (vallum) հետքեր՝ որ Համամատ բլլան Եւրոպայի ու Ափրիկէի մէջ եղածներուն. եւ այսպիսի պատնէշ մը հաւանօրէն երբեք գոյութիւն ունեցած չէ. որովհետեւ հոս պէտք պիտի բլլար նոյնը գրեթէ անմատչելի լեռնագլուխներէս անցընել։ Դարձեալ, ինչպէս մատնանիշ եղած է[2], պետութեան այս ծագը՝ քաղաքական հանգամանքներուը բոլորովին տարբեր էին Գերմանիոյ կամ Նուիդիոյ նահանգայ հանգամանքներէն։ Հայաստան միշտ տեսականօրէն, եւ բնդհանրապէս նաեւ իրականօրէն, Հռոմի ենթակարգեալ պետութիւն մըն էր, արգելքի (tampon, Puffer) դեր մը կատարելով Հռոմի եւ Պարթեւաստանի միջեւ. հռոմէական զօրագնդեր նոյն իսկ այլեւայլ ռազմագիտական կէտեր բռնած կը պահէին հոն (տե՛ս Թ. 407 եւն). եւ կեսարներու հպատակած

---

1 Այս մասին ամենալաւ ուսումնասիրութիւնն է՝ Yorke, Roman roads and defences on the upper Euphrates (ի „The geographical Journal“, VIII. 1896, p. 470 ff.

2 Yorke, անդ. էջ 472։

երկիրն իրականութեան մէջ չէր աւարտեր այն աշխարհարաժնով՝ զոր կը կառավարէր Կապպադովկիոյ նուիրակը։ Հաւանական է որ շատացան այս երկրին մէջ հաստատելով բերդականերու շարք մը, որոնք լերանց անցքերուն կը հսկէին, ինչպէս որ Արաբիոյ մէջ անապատի եզերքին վրայ աստիճանաբար զետեղուեցան պահակերդցիներ։ Այս երկու իրարմէ այնպէս տարբեր աշխարհներուս մէջ ալ պաշտպանողական անհրաժեշտ պէտքերը միեւնոյն էին. ընդարձակածաւալ անապատներն՝ ինչպէս նաեւ բարձրաբերձ լեռնաշղթաները բանակ մը չի կրնար անցնիլ՝ առանց անհրաժեշտօրէն կապուած ըլլալու որոշ ուղեգծերու. եւ այն արահետներն՝ որ ջրավայր-կէտերն իրարու կը կապէն, կը նմանին կապաններուն։ Թերեւս պիտի կարենանք յետոյ ամրութեանց այս գծին քանի մը մնացորդները ճանանչել։

Բարձր դարատափէ՝ որմէ առած է Ձարդակլու-Քէլ իւր անունը[1], բարձրակէտին չհասած՝ նոր շինուած վաճառականական խճուղին կը թողու հին ճամբան, որ կ'իջնայ հեղեղատ մը եւ այնուհետեւ կ'ելլէ առուակի մ'երկայնքէն։ Ան կէտին մօտ, ուր ճամբան հեղեղատը կը մտնէ, մեծածաւալ շինութեան մ'աւերակները կան, որոնց համար ըսին թէ հին կարաւանատան (քարուանսարայ) մը մնացորդներն ըլլան՝ "Էյ-Քէ". բայց այս երկրին մէջ յաճախ այսպէս կ'որակեն այն աւերակներն՝ որոնց ինչ ըլլալն իրենց անծանօթ է. եւ ինծի կ'երեւայ թէ այն տեղն՝ ուր այս աւերած շինութիւնը կանգնած էր, աւելի կը ցուցընէ անոր ղինուորական ծագումն ունեցած ըլլալը։ Այս ենթադրութիւնը հաստատութիւն մ'առաւ անդրագոյն գիւտով մը։

---

[1] Ցմկ. Ըրդ-կ (Ըր-ծ-է) = առաւել, գարատափ, եւ հովանոց, պատգամ. — ԲէԼ (ԴԷԼ)՝ քամակ, մէջք։

Քարքարուտ ու անբեր սարահարթի մը կարելէ անցնելէ ետքը՝ ճամբան կը մտնէ Զարդակուի կիրճը (Զարդակու-Խոզազ)։ որուն դալարապատ փողանցքին կը հետեւի անկէ ետքը մինչեւ գրեթէ Երզնկայի մօտ։ Մուտքին մօտը կիրճը գրեթէ փակած է սարակ մը, որուն բոլորը կը պատի խճուղին։ Այս բլուրին գլուխը պահուտած էր աւերակներով՝ նման անոնց, զոր վերը նշմարեցինք (պակ.)։ Պատերը շինուած են կանոնաւոր կոփուած վիմաքարերով եւ իրարու զոդուած շաղախով մը՝ որ կպմնած էր կրէ ու մանրախճէ. եւ մէկ մեթրէ աւելի թանձրութիւն ունէին։ Որմերուն մէկ մասը կանգուն կեցած էր դէպ ի հարաւակողմը. եւ հիմերու գծով՝ առանց դժուարութեան ընդհանուր յատակագիծը կը ճանչցուէր։ Հիմերը ուղղանկիւն մը կը գծէին՝ իրր յիսուն մեթր երկայնութեամբ եւ իրր քսան մեթր լայնութեամբ. եւ հարաւ-արեւելեան անկիւնը կը դանդաղանուէին արտակարկառ բոլորաձեւ մարտկոցի մը հետքերը։ Բլրոյն ամբողջ վերնամասը դրաւուած էր ուրիշ շինուածոց մնացորդներով, որոնք շրջափակ պարսպով մը շրջապատուած էին. եւ իւր կողերը ծածկուած էին պարապորմերէն թափթփած քարերու փլատակներով եւ կղմինտրներու բպտմակոյտ բեկորներով։

Աւերակաց դիրքն ու յօրինուածութիւնը կ'երեւայ կը հաստատեն թէ Երիզայի (Երզնկայի) ուղեգծին վրայ հաստատուած պահարերդի մը փլատակներն էլլան։ Բայց որո՞նք շինած են այս պահակերդը։ Հռոմայեցիք թէ Բիւզանդացիք եւ կամ թէ Սելճուկեանք։ Միւյն պեղումները, զորոնք չէինք կրնար կատարել, կրնան այս կէտս որոշել։ Բայց քիչ հաւանական է թէ ասոր ծագումը մինչեւ կեսարներու շրջանը հանել պէտք էլլայ։ Սահմանագլուխը կ'անցնէր հաւանօրէն այս կէտիս աւելի ասդիէն, եւ պատապարուած էր այն բարձր

կատարներով՝ դորդնք մնաք նոր կտրեցինք անցանք։ Բայց երբ 441ին Թէոդոս եւ Արշակ[1] միջերնին բաժնեցին Հայաստանը, Եփրատայ ամբողջ վերնա-Տովիտը Հռոմէական բաժնին ինկաւ. եւ Ցուստինիանոս օրով այս մասին պաշտպանութիւնն ապա-Տովեցաւ կարեւոր ամրութեանց ամբողջ դրութեամբ մը[2]։ Թերեւս ապագան այն մեծամեծ շինութեանց հետ կապելու ենք նաեւ Զարդակլուխ վրայ դղեկի մը հիմնարկութիւնը, որ առաջնակարգ կարեւորութիւն ունեցող հաղորդակցութեան ճամբայ մը կը փակէր։

Ահա աւերակներէն անդին՝ Զարդակլուխ-Սուն խորամուխ կ'ըլլայ անձուկ հեղեղատ մը՝ խստաքարի բարձրաբերձ զառիթափներու մէջ։ Ուղիը կը թաւալի եւ փրփրալից վազք կ'առնու խարակներու միջէն՝ որոնք իր անկողինը կը խափանեն։ Խճուղին ձախ ափէն կ'երթայ, տեղ տեղ անցնելու համար՝ քարաժայռի մը ցցած անկիւնները կարելով։ Կենդանի էակ մը չկայ այս վայրերի ու չարահամբաւ կրճին մէջ։ Ընտեսանելի գիւղերը ցրուած են անտառներէն անդին լեռնաբերձ սարահարթներու վրայ. բայց երբեմն հոն բնակող քրդերը կ'իջնան պղտատան՝ անպաշտպան ուղեւորը կողոպտելու համար։

---

1 | Հեղինակը գրած է այսպէս, սակայն Թէ արքային անունը եւ Թէ 441 թուականը Հայաստանի բաժանման մասին՝ անճիշդ են եւ չեմ հասկնար մ'արգիւնք, որոնց մասին հոս պէտք չկայ երկարել։ Ծ· Թ·]

2 Պրոկոպ., Վասն Շին. Գ, 3–4։ Ճիշդը յատկապէս էջ 251, 6 (հրտ. Բոն)՝ *ἐν τοῖς στενωποῖς ὀχυρώματα τε ἀξιοθέατα καὶ στρατιωτῶν φρουρὰν ἀναταγώνιστα καταστησάμενος ἄβατον βάρβαροις τὴν χώραν διεπράξατο παντάπασιν εἶναι* (յանձուկս երեւելի ամրութիւններ եւ զօրաց անվկանդելի դղեակ կառուցանելով երկիրը բարբարոսներուն համար բոլորովին անանցանելի ըրաւ)։

Կրճին մուտքէն մէկուկէս ժամ եաքը՝ կիրճը կ'ընդարձակուի քիչ մը, եւ յորմէնի նեղ դաշտերը յատակը կը գրաւեն։ Հոս յոռի իջեւան մը (կարաւանատուն) հաստատուած է, զոր կը անուանէ ժանտագէմ կերպարանօք պանդոկապետ մը (Խանը), որուն համար կ'բսուի թէ համախոհ է շրջակայից ամէն աւազակներուն հետ։ Իր պարէնը կը հայթայթէ Քէչ-գէօզ (Հինգ-ակն) դիւղէն՝ որ հիւսիսակողմը զօրած է անտառներու մէջ Զարդակաւ-Ալուի մէկ օժանդակին վրայ։ Ցետոյ կրկին կը սկսին կապանն ու վերելքը։ Ցիսուն վայրկեան աւելի հետուն՝ հեղեղատին յայնակած մէկ տեղը՝ խճուղւոյն եզերքը դարձեալ կանգնած է աւերակ շինութիւն մը (Պակ.)։ Շինուած է անկանոն որմաքարերով, որոնք զօդուած են չաղախով մը որ կազմուած է ծեծուած աղիւսը մանրախճի հետ խառնելով։ Կը զանազանենք երկու մեծ սրահներ իրարու հետ միացած անցքով մը, եւ յարակից մասուներ՝ որոնք մասամբ ծածկուած են բարձունքներէն փլած թափած հողերով։ Մեզի բսին դարձեալ թէ ասոնք Ար-ծլը- անուն հին կարաւանատան մը մնացորդներ բլլան. եւ այս անգամ աւանդութիւնը հաւանօրէն ճշմարտապատում է։ Այս աւերակաց շինութեան կերպն ու բոլորովին անուսմնագիտական դիրքը շատ տարբեր են քիչ մը վերը նշանակուած ենթադրեալ դլեկէն, եւ շինութեան աւելի նորագոյն թուական մը ցուցնել կ'երեւան։

Ցակաւին մէկուկէս ժամ ալ կը ճամբորդենք հեղեղատին ու քարաժայռին միջեւ, յետոյ սարակող մ'անցնելէն եաքը՝ յանկարծ մեր աչքին առջեւ կը պարզուի Երզնկայի ամբողջ դաշտը։ Անսահման կը փռուի ու կը տարածուի դաշտավայրը մինչեւ քաղաքը, որուն անորոշ սուսերագիծը արեւելեան կողման մշուշներուն մէջ կարծես կը ծփար, եւ հեռուն՝ կը խառնուի լերանց ստորոտ-

ներուն հետ։ Ասոնց՝ զուգահեռական պատուածք-
ներով ակօսուած կողերուն վրայ՝ կը սողային
դանդրահաճեւ ամպերը. իսկ անոնցմէ վեր՝ լերանց
ուղղարերձ եւ ձիւնապատ սարածագերը շողշողուն
շըշմաեսարան մը կը կազմէին։ Հազիւ կը զա-
նազանուէր այն փեռեկուածը, որուն միջէն Եփրատ
իրեն ելք մը գտած է դէպ ի հարաւ. եւ այս ըն-
դարձակ ձուաձեւ տափարակը պարփակ աւազանի
մը կը նմաներ։ Ապահովապէս երբեմն խաղաղիկ
մեծ լիճ մ՚եղած է, եւ լիովին հարթ հաւասար
դեռներ լի է տակաւին ողորկուն խճերով։ Ուղեներն
որ ամէն կողմերէ՝ խորխորատուած բարձունքներէ
կ՚իջնան, ըստ հաճոյս մանուածապատ կը գալարին՝
մեծատարած եւ անրնդհատ տեղափոխուող ան-
կողնոյ մը մէջ. եւ իրենց բերած սկահղողերը՝ որոնք
հողմահարաձեւ կը ծաւալին, ընդարձակ կարկառ-
ներու (moraine) կը նմանին։ Սակայն այս ջրատու-
թիւնները բեղմնաւոր կ՚ընեն հողը՝ զոր իրենք կազ-
մած են կամաց կամաց։ Այս հողը զարմանալի ար-
գաւանդութիւն մ՚ունի՝ յորդառատ բերելով
արմտիք, բնդեղէններ ու պտուղներ։ Ափսերու
շուրջը՝ որոնք փշալից մացառներով ցանկապա-
տուած են, գաշտին մէջ ազատօրէն սփռուած
անդհատ եւ ձիեր առատ ճարակ կը գտնեն։
Մրգատաններըը տեղ տեղ այնպէս խիտ առ խիտ
են՝ որ հեռուէն կարծես անտառ մ՚ըլլան. եւ հո-
ղակերտ գիւղերը կը շրջապատուին դալարագեղ
դօտւով մը պարտէզներու՝ որոնք պարփակուած են
արեւու մէջ չորցուած աղիւսի պատերով։ Երկրին
բարձրութեան (1400 մեթր) ալ հակառակ՝ այս
պատսպարեալ խորագաշտիս մէջ պղտատու ծա-
ռերն այնչափ քաջաբեր են՝ որչափ են Եւդոկիոյ
ու Ամասիոյ մէջ. եւ ամէնէն աւելի կը զբաղեցնանք
վեց օրէն փթթած բնկուզիներուն վրայ, որոնք
հրուշակի (հնչ-) անհամար կարկանդակներ պատ-
րաստելու կը նպաստեն տանտիկնանց։

երկար ժամ ձիավարելով միահարթ դաշտին միջէն՝ Ջ---ո---ր---ջ-- եւ Ջ---ո---ր---ջ գիւղերուն վրայէն՝ հասանք Երզնկայ։

§ 61. *Երզնկայի Մասին* (քարտէս Իե—Իզ)։ — Երզնկայի (թրք. Erzingiân) կուսակալին՝ Հայկ Նահի վիճակի՝ մեզ ցուցուցած իշխանական ասպնջականութիւնը պատճառ եղաւ ժամանակ մը հոս հանգիստ առնելու։ Ահա լաւ շինուած քաղաքը, որ քսանէ մինչեւ երեսուն հազար բնակիչ ունի, իւր ներկայ կարեւորութիւնը պարտական է գլխաւորաբար հոգւոյ զօրանիստ մ'ըլլալուն։ Վերջին ռուս-թրքական պատերազմին ի վեր հոս կը նստի Դ. Զօրաբանակին հրամատարը (Ֆ--չէր)։ եւ բազմաթիւ նորակառոյց ճեմարակ շինութիւններ, բնդարձակ զօրանոցներ, հիւանդանոց, ակմբանոց (casino), ինչպէս նաեւ գեղեցիկ նորաշէն վարչատուն մը՝ կը ցուցընեն այն բարձրադիր ասոիճանը, զոր այս կենդրոնավայրը սոսցած է պինուորական ու քազաքական դասակարգութեան մէջ։ Սակայն իւր այս նոր բարգաւաճումը՝ ինչպէս սովորաբար կ'ըլլայ, անհետ բրած է իւր անցեալին վերջին հետքերն ալ։ Բան մը մնացած չէ նոյն իսկ այն հին բերդէն, ուր 1866ին Ցէյլըը տեսած էր կուիւի արձանագրութիւններ եւ քրիստոնէական քանդակներ[1]։ Միւս կողմանէ Երզնկայ այնչափ անգամ կործանած ու վերաշինուած է[2], որ

---

1 Ցէյլըը՝ անդ, էջ 334։

2 Մահկոլները կործանեցին քաղաքը 1242ին (Ոխտաբեր, Աշխ. ժ. 770)։ Իւր պարիսպները վերաշինեց ԺԳ դարու վերջերը Ալա-էդ-Տին Կայ-Կուբադ (Կաւատ), եւ շինուեցան քաշլակի իրարու յարմարած քարերու պատերով (Le Strange, Lands etc., p. 118)։ Մրուի հին քարեր այն տաեն օգտըու մէջ թազուած ըլլալու են։ — Վերջին ազէտն զոր ունեցաւ Երզնկայ, 1667 տարուդ 28 Յուլիսի երկրաշարժն էր, որ քաղաքին կեսը կործանեց։

ամենեւին չենք կրնար յուսալ հողի երեսին վրայ հին յիշատակարաններ գտնել։

Սակայն կուսակալը մեզի յայտնեց, թէ քանի մը հեռաքրքրական բեկորներ, որոնց գոր-ծածութեան նախնական նպատակը մեզի անծանօթ կը մնայ։ Ասոնք խեցեղէն (թրծակաւէ) գլաններ են՝ ծայրը բոլորած, վարի կողմը կտրուած, եւ այժմ իրր 50 cm բարձրութեամբ (Պակ.)։ Երեսին վրայ ափուած են զանազան այտուցիկ փշտիկներ եւ մասամբ պատուած կապոյտ կամ սեւ արծնով։ Մօտերս քաղաքին մօտ ասոնցմէ այնչափ հանած են հողէ որ "հարիւր ամյլ„ կրնար բեռնաւորուիլ խեցեգործութեան այս հատակոտորներով[1]։

Ա֊յս առեղծուածային կտորներէն զատ՝ երդնկայի մէջ իրրեւ հնութիւն գտանք միայն պղնձէ արձանիկ մը, որ անտարակոյս պղերսեւս կը ներկայացրնէ, եւ որ՝ ինչպէս բսին՝ Յատապայէ հոս բերուած էր[2]. եւ յունարէն տապանագիր մը տիկ-նոջ մը (Χαρσῦνα, Խ–Ր–Ն–Ա) ժԹ· դարուն, որ "երից-կին„ էր (արձ. Թ. 407)։ Ա֊յսօր աննշան է քա-ղաքիս յունադաւան հասարակութիւնը։

Տեղւոյս հնաբնակութեան ազգութիւնն ան-միաբան է ասոր հետ կապուած յիշատակներուն վրայ։ Հոս, երդնկայ՝ հին Երէզ- կամ Երեզ է, ուր կը բարձրանար Հայաստանի ամենէն հռչա-կաւոր սրբարաններէն մին, այսինքն՝ Անահիտ պարսիկ դիցուհւոյն մեհեանը, որուն նուիրուած էր ամբողջ շրջակայ երկիրը՝ Երեզէ֊ն գաւառը

---

1 Թուրքերը կը կարծէին թէ ասոնք Անահտի հե-թանոսական հին պաշտամանէ մնացած փայտեայներ էին (առնի անդամ, հմմտ. Luc., De dea Syra, 16)· բայց մենք բոլորովին համոզուած չենք այս մեկնութեան ճշդրտութեան մասին։

2 Շուկան գնուած՝ վաճառականէ մը, այսօր Cinquantenaire թանգարանին մէջ (կաշտպիր թ. A966)· հրա-տարակուած՝ ի „Revue archéol.“ 1905, I, p. 189։

(օտարաց Acilisene կոչածը)[1]։ Փարթամ մեհեանը չէր շինուած շրջափակ քաղաքի մը մէջ. այլ բնդարձակ գիւղի մը մէջ՝ ուր կը բնակէին քրմերն ու տաճարասպասիկները[2]։ Ամրութենէն փախարէն՝ վնքը ամէն յարձակմանէ դէմ կը պաշտպանէր այն անուռնապաշտ յարդութիւնը զոր կը վայելէր։ Սակայն ասի արդելք չեղաւ որ Անտոնինոս 34ին Ց· Ք· կողոպտուի մատնէ իւր գանձերը. եւ դիցուհւոյն ոսկեղէն արձանը՝ ներուժեան օրերուն համար բաւական գիւրակեցութիւն մ՚ապահովից այն վնասուորին, որ նախ համարձակեցաւ ձեռնամուխ ըլլալ անոր[3]։ Անհատայ անպատկառ պաշտօնն իւր շքեղութիւնը դարձեալ վերստացած էր Սորաբոնի օրով[4]. բայց Գ (բուն՝ Դ) դարուն վերջնականապէս ջնջուեցաւ Ս· Գրիգորի Լուսաւորչի՝ Հայաստանի առաքելոյն ձեռօք։ Ամենագոյն հետք մը մնացած չէ այս երբեմն հռչակաւոր մեհենէս[5]։

Երբ Եկեղեաց գաւառը Թէոդոսի ժամանակ պետութեան հետ միացուեցաւ, երիզա քաղաք մը

---

1 Հայաստանի մէջ Անահատ պաշտօնը ամենէն աւելի ճշդութեամբ ուսումնասիրած է Gelzer, ի Sitzb. Ges. Wiss. Leipzig, 1896, p. 111 ff. Այս նկատմամբ քանի մը ծանօթութիւններ աւելցուցած ենք՝ ի „Rev. archéol.“ 1905. p. 25 ff.

2 Ագաթանգեղեայ յաւելուածին մէջ՝ հրտ. de Lagarde, p. 14, տող 52՝ ἐν τῇ κώμῃ τῇ καλουμένῃ Ἔρησ. եւ էջ 67, տող 88՝ ἐν κωμοπόλει Ἔρεζ. (Հայ բնագիրը՝ տպ. Վենետ. 1835. էջ 45 „ՅԵկեղեաց գաւառ, ի գիւղն Երէզայ“, եւ էջ 587 „Յանահատական մեհենացն՝ Յերեզ աւանին“)։

3 Պղհն. բն. պատ., Լբ, 82–83։

4 Սորաբոն, ծնվ. էջ 532 C.։

5 Սակայն Ցէյլըր (անդ., էջ 383) դաչտին արեւելեան անկիւնը՝ ուսկից մնք չանցանք, մատնանիշ կ՚ընէ „Յլ-ԲՐ-ԽԱՆ հ-ՂԼԲԼ-ՐՆԵՐՆ“։ Արդեօք ասոնք նոյնական հողակարկառներն են (Թեպէ)։ Տես վերը՝ Բ, § 20։

չեղաւ. այլ կր կախուէր Ղեւոնդուպոլսէ (Յուստինիանուպոլիս) որ երկու օրւան ճամբայ աւելի դէպ ի արեւելք էր՝ Բզանայ (Բիզանա) մօտ[1]։ Ուստի բիւզանդական շրջանին սկիզբը՝ երկրորդ կարգ գիւղաւան մր միայն էր. բայց արդէն ի դարուն նշանաւոր բերդ մ՚եղած էր Կեղչենէ (Κελτζηνή) անուամբ՝ որ Համառօտութիւն մրն է Եւխէց (Ἀκιλισηνή) անուան, շրջապատուած ընդարձակ արուարձաններով. եւ իւր եպիսկոպոսը բարձրացաւ մետրոպոլուտեան աստիճանին[2]։ Երզնկայի պարզացումը շարունակուեցաւ մանաւանդ տիրապետութեան ատեն ալ, երբ Կարնէ Սեբաստիա գացող ուղեգիծը՝ որուն վրայ կ՚իյնար, Հաղրդակ-յութեան առաջնակարգ ճամբայ մ՚եղաւ[3]։

Եթէ լիովին անհետացած են հեթանոսական շրջանին յիշատակարանները, հին Երիզայի նիստը տակաւին հոգբապէս կը խօսի՝ երեւակայութեան ազդելով։ Սոյդ է որ Եփրատ հոս չունի այն հոյակապ տեսիլը՝ զոր ունի երբ կը կարէ կ՚անցնի Տաւրոսը։ Հոս երկու բազկի բաժնուած է, որուն ամենալայնն ալ հարիւր մետրի չի հասնիր, եւ որուն վրայ ձգուած են կարնոյ ուղեգծին երկաթի կամուրջները։ Այս տեղ չի հասկրցուիր այն անտիական պաշտօնասիրութիւնը՝ զոր կ՚ազդէր գետս այն ժամանակ, երբ իբր աստուածեղէն կը պաշ-

---

1 Յուստինիանուպոլսոյ եպիսկոպոսները կ՚առնուն երբեմն յորջորջանքս "եպիսկոպոս Յուստինիանուպոլսոյ, այսինքն գաւառին Եկեղեացն (ἐπισκόπος Ἰουστινιανοπόλεως ἤγουν τοῦ κλίματος Ἐκκλησιῶν [ուր Ἐκκλησιὴ = Եւխէց, փխ. յունաձեւին "Ակիլիսենէ"])։ Համմ. Lequien, Or. Christ. I, p. 436.

2 Համմ. Gelzer, Notitiae episcopatuum (Abh. d. Bayer. Akad. d. Wiss. XXI), 1900, p. 580 ff. Համմ. էջ 641։ — Կարճ ժամանակամիջոց մը միայն. քանի մէկ օգնական եպիսկոպոսներ ունեցած է։

3 La Strange, անդ., էջ 147, 231։

տուէր, որ իւր գայրոյթը կը յայտներ յանկարծահաս եւ բռնագոյն գեռայարոյցքներով, եւ իւր մարդասիրութիւնը՝ իւր կոհակաց խաղաղագնացութեամբն. եւ ուր անձկութեամբ կը դնէին բարեբաստիկ կամ չարագուշակ նախագուշակութիւններ ընելու համար՝ իւր յարձանաց երեւոյթը[1]։ Բայց եթէ հոս Եփրատ այն խորին ապաւորութիւնը չի ազդեր՝ զոր զգացած են ամէնքն որ այցելած են անոր ափունքը[2], հոս գինքը շրջապատող ամրողջ բնութիւնն է դիւթողը։ Բեղմնաւոր դաշտիս կլիման եղած ըլլալու է մարդիկն այն ան-

---

1 Պղուտ., վարք Ղուկղղ. 24. Համմ. „Rev. archéol.“ անդ։ — Եփրատայ պաշտօնը հին Բաբելոնի ժամանակներէն է (Scheil, ի Rev. hist. religions, 1897, p. 204)։ Բայց ի Պղուտարքոսի բնագրէն՝ նաեւ ուրիշ բազմաթիւ վկայութիւններ կ՚ապացուցանեն թէ այս պաշտօնը տակաւին ընդհանուր էր Հռոմայեցւոց ժամանակ ալ։ Գեաէն անցնելու առեն կը կատարուէին աքանչելիքներ ու զոհեր, երբ կրասոս (Obsequens c. 124· Պղուտարքոս, վարք Կրաս. 19) կամ Տրդատ (Ցակիտոս, Տարեգ. Ձ. 36) գետէն կ՚անցնէին։ — Կոմագենեայ մէջ Եփրատ քանդակուած է քարաժայռի մը վրայ՝ որ կ՚իշնէ անոր հովիտ (Chabot, ի Mém. de la Soc. des antiquaires de France, LXII, 1903, p. 116)։ — Խաղկար մը արձանագրութեամբ՝ "Ընբայ գետ Եփրատ„ (Βασιλεὺς ποταμὸς Εὐφράτης, ի Byz. Zeitschr. 1905, p. 58). — Բայց ասոնք գետերու յարգութիւնն ընդհանուր էր թէ՛ պոնտոսի եւ թէ՛ նաեւ Հայաստանի մէջ. համմ. վերը՝ Բ, § 9։

2 Համմ. Hogarth, A Wandering Scholar in the Levant. Lond. 1896, կը գրէ՝ Ընձնքնիս ալ գիւղ մը տեսանք որ այսուհետեւ ալ պիտի չմոռնայինք Եփրատայ ափերուն քովէն։ Ընդդատար լարժուն ջուր մը նորանշան ազդեցիկ ապաւորութիւն մը կ՚ընէ երեւակայութեան վրայ։ Գիտակից էինք թէ պատճառ մը կար՝ կիսով չափ ըմբռնուած, որով վերջին երկու ամսոց մէջ մէկ ուղեգնացութիւն բոլորովին գժուարին եղած էր, ցորչափ մեր ճամբան կ՚երթար Մեծ Գետոյս քովէն՝ զանի տեսնելով եւ անոր ձայնը լսելով։

պարկեշտ ծխից հրապուրողը, որոնք Սարաբոնի դարմանները կը շարժէին։ Իւր լեռնից բարձր հողմարգելով պատսպարուած՝ ձմեռը չի կրեր սառնասառոյց ցուրտ մը, ինչպէս կը կրէ դինքը շրջապատող խստաշունչ երկիրը։ Գարնան սկիզբն իսկ այս խորունկ կոնքադաշտը՝ որուն բոլորը շրջանակ կը կազմեն ձիւներն ու սառոյցները, բաբեխառնութիւնը կը ջերմանայ, եւ կեանքը կը սկսի եռալ։ Ամառն օդը հոս հեղձուցիչ կ'ըլլայ. եւ շրիկ աստեղ օրերուն՝ անձրեւայոյզքները գրեթէ առօրեայ են. եւ այս անդրաւ՝ տաք ու խոնաւ միանգամայն՝ ջերմանոցին մէջ բուսականութիւնը կ'աճի այնպիսի լիառատ ճոխութեամբ որ զարմանալի է այսչափ բարձրութեան վրայ։ Աւելի յարմարադոյն տեղ մը չէր կրնար մտածուիլ բնութեան "Մեծ Մօր„ զգայասէր պաշտաման համար։

Ա՛յս օրս՝ բան մը չի յիշեցներ անցեալը՝ օսմանեան զօրաց բանակատեղւոյս մէջ, որուն փոխուած եղած է երզնկայ։ Բայց շրջակայքը, մարգագետիններուն վրայ՝ զորոնք կ'ոռոգէ գարնային հոսող գետը, այսօր ալ՝ ինչպէս Պուկուդզոսի օրով՝ ապատօրէն կը ճարակին գոմէշներու նախիրները[1], որոնք Անահտի՝ Ցլապահ[2] դիցուհւոյն նուիրուած էին։

Ցունիա ՅԻՆ թոդուցինք երզնկան եւ ճամբայ ելանք դէպ ի Հիւսիս՝ ծովեզը հասնելու համար գրեթէ ուղիղ գծով։ Այլեւայլ անյայտող փորձե-

---

1 Պղուտարքոս, անդ։

2 [Այսպէս պատշաճ տեսանք փոխադրել Tauropole յորջորքանքը, լտ. Tauropolos, բուն յն. Ταυροπόλη (արտ. Ταυροπόλος), զոր Ցոնք կու տային Արտեմիսի, ըստ ոմանց որովհետեւ ցլազոհով կը պատուէր, բայց ըստ այլոց հատանականագոյնն՝ իբրեւ Տ—ր—ց—ց քով պաշտուած, որ այն երկիրները պատելով կը պաշտպաներ. ըստ այլ մեկնութեան՝ իբր ցլակնաց. նաեւ՝ ցուլ որսացող։]

բէն եաքը՝ ճարտարապետ սպասք յայտնած են Սիպիկոր-Տաղը (Sipikor-) կարելով անցընել ուղղահան ուղի մը, որ Երզնկան Տրապիզոնի հետ կը կապէ։ Սակայն նոյն իսկ այս խճուղւոյն կառուցուելէն եաքն ալ՝ լեռնանցքը կաւքերու համար անանցանելի է ձմեռուան ամիսներր. եւ թէպէտ եղանակն արդէն յառաջացած էր՝ մեր սայլերը մեծ դժուարութեամբ միայն կրցան անցնիլ։ Ուստի պատճառի չէր որ Հռոմայեցիք իբր սահմանագլուխ ընտրեցին լեռնաշղթայ մը, որուն նոյն իսկ նուազ բարձր պարանոցներր գրեթէ ամբողջ տարին անանցանելի են որեւէ բանակի համար։

Ճամբան թնդանօթաձիգ զօրաց ընդարձակ զօրանոցներու քովէն անցնելէն եաքը՝ կը հասնի լերանց տտորտան Վ-ս-ի-ե-ր (Wasgird "Վասակաբեր") գիւղը, ուր կան մեծ գործատներ. յետոյ կը բարձրանայ կրճի մը վերեւը, ուսկից ուղղ մը՝ Ուռմէբայ-Սու՝ ջրվէժներով կը գահավիժի դաշտին մէջ. եւ այնուհետեւ կ'անցնի ճամբան խոպան տարահարթէ մը եւ կ'իջնայ Ուռմէբայի շէնը, որ կանաչազեղ ովասիս մրն է երաշտին բարձանց մէջ պարփակուած։ Ասկէ շուտով կ'ելլէ դէպ ի Սիպիկորի պարանոցը՝ 2250 մետր բարձրութեան մէջ։ Ձիով երկու ժամէն կ'ելլեցուի Վասկերաէ մինչեւ Ուռմ-սերայ, եւ ժամ մ'ալ ասկէ՝ մինչեւ գագաթը։

Երկրին տեսարանը խստագիծ վեհութիւն մ'ունի (Պակ.)։ Ձորս կողմ ուրիշ բան չենը տեսներ՝ բայց ապալերկ ու ամայի լեռնագագաթներ, առանց հովանւոյ, անծառ ու գրեթէ առանց մամռոյ։ Ամէն մրրկայոյզք հոս իրենց ակօսը գծած են. եւ հեղեղներէ անդադար փորուելով՝ լեռները մերկ կը ցուցընեն իրենց կարմրորակ կողերը, երկաթաձիգ պատուանդաններով հերձատուած։ Իրենց գագաթներու մէջէն կը զննենք ուղեկին հոսանքը, որ կ'երթայ ու կ'իջնայ մինչեւ անսահման դաշտա-

վայրը, ուր կ'ընթանայ եւ կը միանայ արծաթի թելի նման երեւցող Եփրատի հետ. Հաղար մետրէ աւելի բարձրութենէ մը՝ կ'իջնենք երդնկայի եւ եկեղեցւոյ գաւառի կանաչագեղ դաշտերուն վրայ (Պակ.)։ Իսկ անդին՝ որչափ կ'ելլենք, ձիւնաձոյկերը կը կուտակին եւեւէ եւս յաջորդող լեռնաշղթաներու վրայ՝ որոնք դէպ ի հարաւ Տորիզոնը կը փակեն. եւ երբ դագաթնածագը կը հասնինք՝ յանկարծական հեռատեսարան մը դէպ ի հիւսիս կը պարզէ մեր առջեւ համայնապատկեր մը ուրիշ ձիւնակոյտներու այն լեռնակատարներուն վրայ, որոնք աստիճանաձեւ կարգ կարգ կը բարձրանան՝ անկարգօրէն կուտակուելով քարաժայռեր եւեւ, — ամբողջ ծովեզերեայ լեռնադաշտածը, ուսկից վեց օր պիտի ճամբորդենք մինչեւ որ ծով հասնինք։

Հիւսիսակողմեան գառիվայրի վրայ էջքը շատ դժնդակ է. եւ հոս ստիպուած էին ճարտարապետները նշանաւոր արուեստակերտ շինութեանց դիմել։ Խճուղին՝ յեցած երկարաձիգ նեցուկ-որմերու վրայ, գահավէժ զառիթափէն վար կ'իջնայ անվերջ գալարապտոյտներով։ Իբր երկու ժամէ կը հասնինք Սիպիկոր՝ լեռնանցքէն ծովհարիւր մետր վար։ Գիւղն ունի իբր հարիւր տուն՝ շրջապատուած ցորենի քանի մ'արտերով։ Ցետոյ կը հետեւինք ժամու մը չափ՝ դիւրագնաց հովտի մը, ուսկից կ'անցնի մեծ վտակ մը, մինչեւ բռնդոլոր գիւղը. եւ ուրիշ ժամէ մ'ալ՝ միւս իջնալով միեւնոյն հովտին միջէն, կը նշմարենք լեռներու շրջանակի մը մէջ՝ արեւմտեան բլուրներուն վրայ Սատաղ գիւղը եւ հին Սատաղայի աւերած ջրմուղը։

Ժ. Սատաղա եւ Տրապիզոն։

§ **32.** *Սատաղ* (քարտէս Իէ)։ — Սատաղայի աւերակները կը բռնեն տափարակ մը՝ որ

լեռներու ամիսիթաարէ մը չըշապատուած է[1]; իր կարեւորութիւնն ստացած է այս տեղը անկէ որ Հռոմայեցիք հոս մշտական մեծ բանակատեղի մը հաստատեցին, որ Մելիտենեայ եւ Սամոսատի բանակատեղիներուն հետ միասին՝ կը պահպաներ Եփրատի սահմանագլուխը։ Գիրքը բնականէն շատ դօրաւոր չէ, ինչպէս կը նշանակէ արդէն Պրոկոպիոս[2]. եւ այս տեղն ընտրուեցաւ ռազմագիտական ուրիշ պատճառներու համար։ Վասն զի կը գտնուի այն տեղը, ուր՝ Տրապիզոնէ մինչեւ Սամոսատ գացող ռազմական ուղին, որ հաղորդակցութիւնները կ'ապահովէր Հայաստանի երկայնութեամբը, կը հանդիպէր պետութեան սահմանագլուխը։ Դովէն պաշարապինդ կ'ըլլար այս տեղը[3], երբ տակաւին աւարտած չէին Դոմիտիանու եւ Ներուայ օրով այն մեծ պողոտաները, որոնք Փոքր-Ասիան կը կարէին կ'անցնէին[4], եւ կը ներբէին այնու հետեւ որ դիւրութեամբ ստանայ իր պաշարելէնքն եւ զօրավիգներն այն ընդարձակ թեւբակղղիէն։ Ան տանէն երկու ուղիներ դինքը կը կապէին Նիկոպոլսոյ հետ (տես վերը՝ Բ, § 28). ուսկից բաղմաթիւ ուրիշ ճամբաներ կը ճիւ-

---

1 Համմ. Պրոկոպ. Պարզմ. Պրս. Ը. 15 (էջ 75, 11 Հրս. Haury), *Λόφοι πολλοὶ Σατάλαν τὴν πόλιν ἐν πεδίῳ κειμένην κυκλοῦσι* (բաղմաթիւ լեռնակներ դալտին մէջ եղող Սատալա քաղաքը կը շրջապատեն)։ Համմ. յաջորդը։

2 Պրոկոպ., Վասն Շին. Գ. 4 (էջ 252, 15 հրս. Բոն *ibid.*) *Σατάλα πόλις ἐν δαπέδῳ χθαμαλῷ κεῖται, λοφοῖς δὲ πολλοῖς ἀμφ' αὐτὴν ἐπανεστηκόσιν ὑποκεῖται, περιβόλων τε αὐτῇ διὰ ταῦτα ἔδει τοῖς ἐπιβουλεύουσιν ἀμηχάνων ἔλεῖν* (Սատալա քաղաքը ցած գետնի վրայ կը գտնուի եւ դինքը շուրջ բոլորող բազմաթիւ լեռնակներուն նեղութիւը, որով պէտք եր շրջապատել դինքը թշնամեաց դէմ անվկանդ պարիսպներով)։

3 Տակիտոս, Տարեգր. ԺԳ. 39։ Տես վերը՝ § 34։

4 Համմ. վերը՝ Բ, § 29։

զաւորուէին ամէն ուղղութեամբ։ Սատաղայի դիրքը կը յանձնարարէին ուրիշ առաւելութիւններ ալ· բանակեցին առատ ջուր ունէր, եւ եկեղեցւոյ գաւառէն կրնար ընդունիլ քաջաբեր երկրի մ՝ամէն բերքերը· Սիպիկորի լեռնանցքին բերանին մօտ դետեղուած՝ կ՝արգելուր Երիղայի կողմէն հռոմէական հողը մտնելը· եւ Եփրատի ու Ակամխախ (Ձորոխի) բարձրադիր հովիտներուն մօտը գտնուելով՝ ազդեցիկ կերպով կը հակէր անոնց վրայ· եւ Գայլ գետոյ մեծ գծին մուտքը կը փակէր։

Ահա դիրքը գրաւուած եւ ամրացուած ըլլալու է արդէն իսկ Փոքր-Հայոց աշխարհին՝ պետութեան հետ միացուելու առեն վեսպասիանոս օրով, եւ թերեւս նոյն իսկ արդէն Ներոնի ժամանակ[1]։ Հոս բնդունեցաւ Տրայիանոս՝ Կաւկասի ու Եւբոյնոսի իշխանաց մեծարանքները[2]· եւ անտարակոյս այս հնքնակալն էր որ Դանուբէն այստեղ կանչեց Ապոլինարէն ԺԴ· լեգէոնը· եւ որ՝ իւր Հայաստանի արշաւանքէն ետքը՝ նոյնը հաստատեց Սատաղայի մէջ, ուր այն լեգէոնի ներկայութիւնը կը նշանակուի իւր յաջորդին՝ Ադրիանոսէ՝ իշխանութենէն սկսեալ[3]։ Ահա առեն կառուցուած ըլլալու են այն

---

1 Ներոն պահակապաններ դրած էր կարգաւ մեծ ծովու ափանց վրայ (Թովմեպոս, Պարզ· Հր· Բ· 16· 4· Հմմտ· von Domaszewski, ի „Rhein. Mus.“ XLVII, 1892, p. 208).

2 Դիոն Կասիոս, ԿՀ· 19· — Արբինոս Ցիւրացի՝ որ Տրայիանու եւ Ադրիանոսի օրով կ՝ապրէր, որուշած էր Սատաղայի համակարգակալքը· Հմմտ· Պտղոմ· Ե· 15· 10·

3 Ադրիանոս, Ընդդէմ Ալան· 3· Հմմտ· CIL, III, 605· Dessau, Inscr. sel. 2288· Ուղեգր· Անա· § 185· 3· — Հաւանօրէն Ադրիանոս անձամբ այս զօրագնդերը քննելու եկաւ Սատաղա 124ին (Dürr, Reisen des Kaiser Hadrian, p. 52)· Հմմտ· մեր արձ· Թ· 34 (ի գարէ)· գինուորք մը՝ որ ի Սատաղա կը գինուորեր (στρατευσάμενος ἐν Σατάλοις)· — Կարծուած է թէ Ադոլինարեան մի լեգէոնէն (leg. XV Apollinaris) յառաջ Սատաղա կը նստէր ԺԴ փոխանակ

մեծամեծ ճնայուն ամուրներըր (castra stativa), զորոնք նոյն գունդը պիտի գրաւած պահէր մինչեւ ե դարը[1]։ Սատապոլի մէջ լեգէոնս իւր երկարժամանակեայ բնակութեան անթիւ հետքեր թողուցած է՝ ապրւանքերու վրայ, որոնք կը կրեն նշանադրոշմս "Լեգ· ԺԵ„ (Leg. XV) կամ "Լեգ· ԺԵ Ապ·„ (Leg. XV Ap.)· որոնց բեկորները սփռուած են Տողին երեսը։

Ինչպէս սովորաբար կ'ըլլայ՝ բանակատեղւոյն չուրջը քաղաք մը ծնաւ· բայց յիշատակարան մը չունինք՝ անոր զարգացումը կարգաւ հետաքննելու համար եւ գնահատելու հռոմէական քաղաքին ազդեցութիւնը, որ պետութեան արեւելեան սահմանաց վրայ ամէնէն։ Միայն Թէոդոսի Բ· մէկ Օրինագրէն կ'իմանանք[2] թէ չորքակողմէ գիւղաբնակները կայսերական Տողերու բնդարձակամասալ տարածութեան մ'արտօնութիւնն ստացած էին ի փոխարէն այլեւայլ պահկութեանց (կոս) եւ տուչութեանց (փոխարինական տրոց), որոնցմէ կ'աշխատէին ապատիլ։ Արդէն Պտղոմէոսի օրով[3] Սատապա կարեւոր կենդրոն մըն էր. եւ կանուխէն հոս կազմակերպուեցաւ քրիստոնեայ հասարակութիւն մը, որովհետեւ իւր եկեղեցին եպիսկոպոս ներկայացուցիչ մ'ուներ Նիկիոյ ժողովքին մէջ[4],

---

ֆլաւիը (leg. XVI Flavia). բայց ասի անհիմն ենթադրութիւն մըն է։ Համմ. Bull. Acad. de Belg. 1895, p. 210։

1 Notit. dignit., Or. XXXVIII, 5 եւ 13, p. 83 (հրատ. Seeck)։

2 Օրէնք Ե։ 3 (441ին Ց· Ք·)։

3 Պտղոմ· Ե։ 6։ 20· Համմ. Ը։ 17· 4· Ա։ 15· 10։

4 Nomina patrum Nicaen., ed. Gelzer-Cuntz, p. 26. Համմ. Harnack, Ausbr. des Christentums, II², p. 167 ff. — Եւստաթիոսի վկայաբանութեան Համեմատ (PG., CXVI, սիւն 470 B, 483 C) քրիստոնեայք արդէն նշանաւոր թիւ մը կը կազմէին Դիոկղետիանոսի ժամանակ. եւ Արաբակա գիւղաքաղաքն ալ եկեղեցի մ'ունենալու էր այս ժամանակ (սիւն 470 B)։ Տես վերը Բ· § 29։

Սակայն բանակատեղիէն տակաւին մեացած աւերակները Զ դարէն հնագոյն չեն երեւար· պարսիկները՝ որ սահմանագլուխն յանկարծ անցած էին, 530ին Սատադայի պարիսպներուն տակ պարտուեցան[1]. բայց խուճապալից տագնապը սաստիկ եղած էր. եւ քաղաքը յեղակարծ յարձակմանէ մ՚ապահովելու համար՝ Ցուստինիանոս հարթայատակ քանդել տուաւ հին ամրութիւնները, եւ անոնց տեղը նորեր կառոյց "այնչափ բարձր՝ որ կարծես կ՚իշխէին շրջակայ լերանց վրայ,,. եւ նոյն հաստատութեամբ ալ՝ թանձր[2], Ասորք բակլացած էին շրջապատ պարսպէ մը (περίβολος), եւ յառաջապահ գծէ մը (προτείχισμα ἐν χύχλῳ· նախապարիսպ պատուար շուրջանակի)· երկպատիկ ամրութեանցս մէջ եղած անջրպետը՝ Ցուստինիանու ժամանակ ի զօրութեան եղած ռազմաշինական սկզբանց համեմատ[3] յարձակման մ՚առեն իբր ապաստանարան պիտի ծառայէր շինականաց· Ապահովապէս այս բիւզանդեան շինութեանց կը վերաբերի յայսօր կանգուն կեցած որմերուն մեծ մասը· Ակնարկ մ՚արձակել կը բաւէ մեր գծած յատակագծին վրայ (քարտէս Ի)՝ համոզուելու համար որ ասի օրեւէ նմանութիւն չունի Հին Կայսրութեան բանակատեղեաց յատակագծերու հետ, որոնց մէջ անփոփոխ հաստատուն կը տեսնուի քառանկիւնի յօրինուածութիւն մը՝ թէ յԱսիա եւ թէ յԱփրիկէ ու յԵւրոպա[4]· Բայց ասոր պրոկոպիոս բացայայտ կ՚ըսէ թէ Ցուստինիանոս

---

1 Պրոկոպ., Պարզմ. Պրս. Ա· 15·

2 Պրոկոպ., Վասն Շին. Գ· 4 (էջ 252 Բոն քղք·)·

3 Diehl, l'Afrique byzantine, p. 145·

4 Տես յատկապէս Արաբիոյ սահմանամրութեանց (limes) բանակատեղիներու ծրագրութիւնները Domaszewski, Provincia Arabia, II, pl. XLI եւն· Հմմտ. Strzygowski, Mschatta 1904, p. 226·

"լիովին անհետ բնել տուաւ", ինչ որ իրմէ յառաջ դպրութիւն ունէր. եւ ինքնակալիս մահուանէն քիչ մ'ետքն ալ քաղաքս աւերեցաւ։ Առաջին անգամ Պարսիկներն առին քաղաքս Հերակղի ժամանակ[1]. իսկ բոլորովին կործանուած կ'երեւայ մահմետական առաջին արշաւանաց ժամանակ. իր անունն ալ չի յիշուիր միջնադարու պատմագիրներէն[2]։ Ասով Ջ դարու մեծամեծ շինութեանց մնացորդները կրնային պահուիլ այս հեռաւոր մնկուսացած հովտին մնութեան մէջ։

Որչափ կրնանք դատել այժմ հողին երեսը մնացած տեսանելի աւերակներէն՝ միջնաբերդը կը դրաւէր լերան տեսակ մը ցուկը, որ՝ արդի գիւղին արեւելակողմը՝ կը յառաջանայ դէպ ի դաշտ՝ երկու վտակներու միջեւ։ Այս դասավէժ բարձունքին՝ որ այսօր անբնակ է, ամբողջ գագաթը ծածկուած է փլատակներով. եւ մեր այս տեղ եղած ժամանակ՝ գիւղացւոց կատարած պեղումներէն՝ հարաւ-արեւելեան անկիւնը նոր երեւան հանած էին կաբեւոր շինութիւն մը (Պակ.)։ Ասի հաստատեսա վեցանկիւնի աշտարակի մը խարխուլն էր, իբր

---

[1] Ցամի 607/8 Ց. Ք.։ — Սեբեոս, Պատմ. ի Հերակղ. (թրգմ. գղ. Մակլերի, էջ 62. Հայ բնագիր տպ. Պետերբ. 1879, էջ 77)։

[2] Lequien, Oriens christianus, p. 443 ժողովներու ատոբագրութիւններէն Յատաղայի եօթն եպիսկոպոսներ կը դանէ, որոնց վերջինն ըլլալ Փոտի ժամանակ (Թ դար)։ Բայց ասոնք՝ կը կարծենք թէ անթեմ (in partibus) սեղոսաւ որ առաջնորդներ էին՝ որոնք ամենանախատ չունէին հոն։ Կ'ասեւ այն որ "Յատաղացւոց եպիսկոպոս (ὁ Σατάλων) միշտ կը յիշուի իբր ներատախոյ ամենայն օգնականներէն մին՝ եպիսկոպոսաց ցանկերուն մէջ, դոնե մինչեւ Թ.Ը դար (Gelzer, Georg. Cypr., p. 13, Nr. 231; p. 66, Nr. 1367, եւ Abh. Bayer. Akad. XXI, 1900, p. 553, Nr. 256 եւն) ամենեւին չ'ապացուցաներ թէ քաղաքս այն ժամանակ ալ սակաւին գոյութիւն ունէր։

ութ մետր լայնութեամբ։ Կանոնաւոր կարգածով որմերը շինուած էին չորեքկուսի վիմաքարերու քարաշարքերով՝ փոխն ի փոխն հարթ ապուաններու շարքերուն հետ, իւրաքանչիւրը բաժնուած կրադիւսի թաւնձր խաւով մը։ Զարհիակ անցք մը այս մարակոցէն կը տանէր դէպ ի բլրոյն բարձունքը, որուն եզերքին հետեւելով կ'ընթանար պարիսպը։ Ցուստինիանոսի բազմաթիւ շինութեանց մէջ կը տեսնուին բազմանկիւնի աշտարակներ՝ որոնք յաւելակարկառ ցոկած են, եւ նեղքին բերդին հետ կապուած են՝ այս տեղւոյ մարակոցին նման՝ փողանցքով մը[1]։

Հիւսիսակողմը՝ պատ մը այս միջնաբերդը կը բաժնէր ուղղակիւնի շրջապարսպէ մը, որ շինուած էր այնպիսի գեանէ մը վրայ՝ որ իբր 3 մետր կը խոնարհի կ'իջնայ դէպ ի արեւելք. սակայն այս հակումը յարդարուած էր դարաստաններ շինելով։ Կրնանք հետեւիլ արտաքին պատուարին՝ որ այսօր արտերու հողերը վեր բռնելու կը ծառայէ, գրեթէ իբր 200 մետր երկայնութեամբ՝ արեւմտեան կողմը եւ 400 մետր՝ հիւսիսային կողմը։ Ամէ կազմուած է՝ ինչպէս Ցուստինիանու շինութեանց մեծագոյն մասին մէջ ալ, միջնագիծ պարսպորմէ մը, որ կ'ընդհատուի ցոկուն շրջկուսի աշտարակներով, որոնք կոզմնակի կը կանգնէին։ Անկիւնները պաշտպանուած էին աւելի զօրաւոր մարակոցներով. եւ հիւսիսակողմեան մարակոցը մասամբ մնացած է ցայսօր։ Մէջտեղը պարբիպէն անցնող գոգաձեւ ճամբայ մը կը ցուցընէ անտարակոյս այն տեղն՝ ուր հին դուռն էր։

Ամէ շրջապարսպէն դուրս՝ երկրորդ դարատափ մ'ալ, որ վերէն վար 5 մետր ցած է, շրջա-

---

[1] Ասպես Այն-էլ-Բորջ գղեկին մէջ յԱֆրիկէ (Diehl, l'Afrique byzantine, p. 219, fig. 50)։ տես վերը Բ, § 30։

պատուած է ուրիշ պարսպով մը՝ առանց տեսա-
նելի աշտարակներու։ Ասիկայ անտարակոյս այն
յառաջապահ գիծն է (προτείχισμα, նախապա-
րիսպ), որու մասին կը խօսի Պրոկոպիոս։ Ասի հիւ-
սիսային կողմը կ'ընթանայ վտակի մ'երկայնու-
թեամբ, որ պարսպախոսին ջուր մատակարարե-
լու [1] էր։

Որմերու բնդարձակ մասեր տակաւին պատ-
կառելի բարձրութեամբ կանգնած են, մանաւանդ
դէպ ի արեւմուտք (Պոկ.)։ բայց կողապատուած հա-
նուած են գանոնք դրսուագող արտաքին երեսներու
քարերը. եւ այժմ մնացած է չեղջակուտակ մը
մանրաքարերու եւ աղիւսի բեկորներու, որոնք
հաստատուն կերպով իրարու զանգուած են զօ-
բաւոր շաղախով մը։ Անկարելի է բսել թէ ինչ
նպատակի համար էին այն ատորաբաժանմունքը,
որոնք բանակատեղւոյն ներքսակողմը կայտուած են
միջնորմներով։ Մի՛այն պեղումներ կրնան լուսաւո-
րել այս կէտը. եւ այսօր մշակեալ դետինն խառ-
նուած ամէն տեսակ մնացորդներու բազմութենէն
դատելով՝ կրնանք այսպիսի հնախօսական հետա-
զօտութեանց շատ մեծ բարեյաջողութիւն մը նա-
խագուշակել։

Ամենէն հին յիշատակարանը, որ մասամբ
պահուած է, անտարակոյս Ջրմուղն է, որուն չորս
կանգուն կամարները՝ լեռներու վրայ կողմնածիր
կանգնած՝ աչքի կը զարնեն, երբ դիւղին կը մօտե-
նանք (Պոկ.)։ Հիւսիսէն դէպ ի հարաւ կու գայ,
եւ պաշտօն ունէր քաղաք բերելու այն ջուերը, որ
Սատաղ-Չայի հովիտին վերնակողմը ակնակալ եղած
էին։ Հին ճարտարապետութեն նէ մնացածն է
այժմ միայն խպարի (քարալիգքի) խորդուբորդ
դանգուած մը՝ որ շատ դիմացկուն կրաղիւսով մը

[1] Այս փոսը կամ խրամը (τάφρος) սովորական էր։
Հմմտ. Diehl, անդ., էջ 146։

մածուցուած է. եւ այս կրաղիւսի բաղադրութեան մէջ մեծ համեմատութեամբ մանրախիճ կայ՝ բայց առանց մեծաւաց մանրած ապիւսներու խառնուրդի։ Ա֊յս կորիզը դրսւոգող երեսին կոփածոյ քարերը դրեթէ ամբողջովին քակուած հանուած են ժամ դարու կիսուն՝ երդնկայ չընելու համար։ Սակայն եւ այնպէս ցայսօր դիմացած կեցած են կամարները, որոնց արամադիծը հինգ մետր կ՚անցնի. բայց այսու հետեւ արագ կործանման մը դատապարտուած են։ Տէյլըր 1866ին եօթը կամարներ տեսած էր փոխանակ չորսի՝ զորոնք մենք կանգուն գտանք [1]։

Մենք Սատաղի խզղճ գիւղին մէջ, որ այժմ իբր 150 տուն է, չըրինք այնպիսի գիւտ մը՝ որ կրնար համեմատիլ այն հռչակաւոր պղնձէ դլխուն հետ, որ ցայսօր Բրիտանական թանգարանին

---

1 Taylor (ի Journal Geogr. Soc. 1868. p. 289) կը գրէ. "Գիւղէն իբր մղոն մը դէպ ի հարաւ-արեւելք՝ կեցած են եօթը կամարներու մնացորդներ, որոնք կիսաւրացուկ շինուածք մը կը կազմեն, հաւանօրէն բաղնիք մը (?)։ Իւրաքանչիւրին հակադիր յենորմերով՝ 11 քայլ հեռու առաջնէն։ Ցաշկական կառափոխիւնը կը գործածէ հոս դանուած հին կոփածոյ քարերը՝ երդնկայի կառավարչական շէնքերը կառուցանելու համար։" — Ա֊յս նկարագրութենէն կրնանք հետեւցընել թէ ջրմուղն ունէր մեծ կորագիծ մը կազմէր այն ժամանակ՝ քան թէ այսօր։ Գաղղիոյ Courtois հիւպատոսը, որ Տէյլըրէ ընկերացած էր, գժբախտաբար չատացած է հրատարակելով չատ համառօտ տեղեկագրութիւն մը՝ ի "Moniteur", 17 Դեկտ. 1866։ — Նաեւ Ցուրբեդիոր՝ որ Սատաղէ անդամ է, կը նշանակէ (Հար. Բ, էջ 422, տպ. 1718) "Հովտին ձախ կողմը հին ջրմուղի մը մնացորդները բոլորաձեւ կամարներով"։ — Տէյլըրէ եւ կաթսաւորէ եաքը՝ կարծենք թէ Yorke (ի The geographical Journal, VIII, 1896, p. 460) միակ ուղեւորն է որ Սատաղայի աւերակաց մասին կը խօսի, որոնց այցելած է Հոգարթի (Hogarth) հետ՝ 1894ին։

մէջ է[1], Հելլենական շրջանին այն դեղեցիկ արուեստակերտը Աստղիկ բերուած բլլալու էր Փոքր Ասիոյ որեւէ մեհենէ մը։ Բազմաթիւ հնութիւններ կան տակաւին՝ որոնք կը վկայեն անհետ եղած քաղաքին պերճութեան։ Գիւղացի մը յուզուց ինձի խոսկան մը մէջ, ուր կը դիտէ իւր խոզկաղնոյ պաշարը, շատ նրբաքանդ միւսիան մը՝ կազմուած ոլորապարդերով եւ սպարթապարդերով, որոնք բոլորովին արեւելեան երեւակայութեամբ մը մանուածապատուած են[2]. խճանկարի ուրիշ ճեպագրդներ ալ գործածուած են խրճիթի մը կրակատեղը յատակելու։ Ցան մը մէջ ծամածռող դիմակ մը (բարձր 0·10 m) գործածուած է իբրեւ աղբիւրի մը բերան. եւ ուրիշ խղիճներու պատերուն մէջ ազուցուած են հին խոյակներ. եւ գերեզմանոցը կը պարունակէր սեռնոց բազմաթիւ բներու հատակաւորներ։ Արտի մը մէջ լքուած դեղնկեկ աւազաքարէ մեծ տախտակ մը խորաքանդակ մ՚ունէր՝ բայց դժբախտաբար շատ մաշած (Պակ.)։ Կը ներկայացընէ թեւաւոր կնոջ մը վերնամասը, դէպ ի յառաջ հակած, որ կը յառաջանար՝ ձախ բազուկը բարձրացուցած. ուսին անտարակոյս Ցաղիմութիւն (Նիկէ) մը՝ որ արմաւենի մը (յաղթութեան բրաբիոն) բռնած էր։ Բեղդաքաղաքիս մէջ բազմաթիւ եղած բլլալու են Ցաղիմութեան դիւցուհոյ պաշտօնաէրները։

Գիւղացիները գնելու առաջարկեցին մեզի բազմաթիւ հռոմէական ու բիւզանդական դրամներ. բայց մինչեւ այսօր հաւաքուած արձանագրութեանց թիւը բաւական սահմանափակ է

---

1 S. Reinach, Recueil de têtes antiques, pl. 139 եւ էջ 108։ Հնութեան թուականին մասին՝ հմմտ. Lechat ի „Revue critique“, 1903, II, p. 88.

2 Հաւանօրէն նոյն խճանկարն է զոր Տէյլըր լուսադրյն վիճակի մէջ տեսած էր եւ զոր կը հռչակէ (էջ 288) իբր „հոյակապ նմոյշ մը այս գեղեցկագոյն արուեստից“։

(Թ. 384 եւն)։ Ակայն նշանաւոր կէտ մը կայ, որ այս սակաւաթիւ շարքիս քննութենէն երեւան կու գայ. այսինքն թէ՝ ամէն հնագոյն յիշատակարանք լատիներէն են։ Ցունական բնագիրները քրիստոնէական են. եւ Ցուստինիանոսի ժամանակէն կանուխ չեն երեւար։ Ա՛երեւայ թէ Սատաղ՝ որ կազմուած ու զարգացած էր Հռոմէական բանակաւանդոյ մը շուրջը, մնացած էր՝ Հին կայսրութեան ամբողջ տեւողութեան ժամանակ՝ էապէս լատին քաղաքակրթութեամբ քաղաք մը։ Շատ նկարագրական է կնոջ մը չափական տապանագիրը (արձ. Թ. 389). որ կը յիշեցընէ թէ ինքը Հռոմ ծնած՝ ասպնջական բնակութիւն մը գտած էր Հայաստանի այս երկրին մէջ, ուր մեռած է։ Արձանագիրը կ՛ըսէ՝

Roma mihi tellus, genus inde, sed hospita sedes (այսինքն՝ Հռոմ՝ բնաշխարհս. անկէ սերունդս, բայց հոս՝ հիւրընկալուս բնակութիւնս)։

§ **33.** *Մատաղ Տրապիզոն* (քարտէս Ի.)։ — Սատաղ Տրապիզոնի հետ կապուած էր զինուորական ճամբով մը, որ՝ գոնէ իւր վերջին մասին մէջ՝ ամբողջովին կ՛ընթանար արդի խճուղւոյն ուղեգծով[1]. որովհետեւ Զիգանայ (Զղանայ) կայանին անունը՝ դոր կը յիշէ Անոնինեայ Ուղեգրութիւնը[2], ցայսօր մնացած է առանց այլափոխութեան։

Սատաղէ դէպ ի հիւսիս կը հոսի վտակ մը՝ Սատաղ-Չայ, որուն ընթացքն ի վար կ՛իջնանք մէկ ժամու չափ։ Կիւղջէ չհասած՝ կը ծռի դէպ ի

---

1 Մեր անցած ժամանակ կ՛աշխատէին սւարաելու նոյնը՝ Սատաղայի եւ Քէօսէի միջեւ։ Մենք տեղերու դիրքերը ճշդրիտ ծրագրած ենք մինչեւ Քէօսէ։ Անկէ անդին մեր քարտէսը միայն ընդհանուր ուղղութիւնը կը ցուցընէ։

2 Ուղեգր. Անտ. § 216, 6։

արեւմտեան եւ կ՚երթայ կը թափուի Կէկիճ-Իրմակի մէջ. եւ ճամբան կը թողու Նոյնը եւ կը սկսի երթալ աջակողմեան ժանդակներուն մէկուն ափին ի վեր։ Սկիզբն դիւղն քառասուն վայրկեան անդին՝ բարձունքի մը վրայ աւերակաց շղթայակոյտ մը, ուր կոփածոյ քարերը խառնիխուռն թափուած են խեցգործութեան Հնոցներու Հետ, կը ցուցընեն տակաւին անհետացած չինուածներու մը տեղը, որուն յատակագիծը չի կրնար որոշուիլ։ Մեր առաջնորդն քառ. մեղի ըսաւ, մէկ ժամ Հեռու՝ Զեգնեան (Zégnian) դիւղին մօտ՝ Խաճէրէ-ն (Խաչաձոր) կոչուած տեղ մը իւր անունն առած է ուրիշ իմնեան մը՝ Ալթըն-Խաճ (Հին իմնեան), որուն պատերը տակաւին կանգուն կեցած էյլան։ Ըստ ամենայնի սելջուկեան կամ օսմանեան կարաւանատան վերաշինեալներն են։ Ասոնց է անշուշտ իմ կարծել դէպ ի Նոգակիա դացող կարաւանաց ճամբայ մը Սառատ կ՚անցնէր[1]։ Սակայն այս աւերած չինուածներէն մէկ ժամ անդին մեր բրած մէկ դիւան առանց ուրիշ նկարագիր մ՚ընծայելու կրնայ առաջնորդել։

Հնդկաստ մը վեր ելլելով՝ չուտով Հասանք դագաթնագիծը, ուր դէպ ի աջ կողմը նշմարեցինք տարակ մը՝ գլուխը բարձր աւերակներով, որոնք խառուած են, եւ Հեռուէն աչքը կը դրաւեն (պակ.)։ Ըստնոյ այժմ կիսակործան՝ գանդաւաձը առաւարայրեմ եղած բլուրու էր։ Երբեմն ուղղանիւնի չինուածք մըն էր իրր 11 մեար երկայն եւ 6 մեար լայն։ Որմերը՝ որոնք 1½ մեար Հաստութիւն ունէին, շինուած են անկոփ կամ դէչ քառակուսի տաշած որմաքարերով. աւելի խառնուած են դրան երեսն եւ աւելի մեծ՝ ներքին կողմը,

[1] Ըստ Հեռուստ է ցուրեթոր՝ Voyages, t. II (1717), p. 426 ff. Հմմտ. Morier, Voyage en Perse (գգ. թարգմանութիւնը), 1813, t. II, p. 117.

եւ դարձեալ պինդ կը պահէ առաջի չափոյ մը։ Քաղաքական ալ շինութեանց հետքեր կը տեսնուին՝ այժմ միայն հողին երեսը հարթ այսաւակ եղած. եւ կը տեսնուին նոյն իսկ բոլորաձեւ պատի մը հետքերը՝ որ բլրոյն գագաթը կը շրջապատէր։ Արդ այս աշտարակը՝ որ այժմ տակաւին իրը տասն մեթր բարձրութիւն ունի (Պակ.), ապահովապէս դիտանոց մըն էր՝ որ կոչուէր յարձակման մը դիմադրել։ Այս գագաթէն տեսարանն անարգել կը տարածուի մինչեւ Կէլկիդ-Իրմաղի հովիտը, որուն վրայ կրնայ հսկուիլ մինչեւ չաս հեռուն։ Թէ արդեօք որ ժամանակաշրջանէն է արդի շինուածքը՝ որ միայն չափաւոր ամրութիւն մ'ունի, բանէ չէնք կրնար։ Նոյն իսկ ժէ դարուն՝ Տրապիզոնի Կոմնենեանց ժամանակ՝ Պայլ գեղոյ հովիտը ռազմագիտական կարեւորութիւն ունենալու էր։ Այս դիրքին անտարակոյս շատ անգամ կործանուած եւ դարձեալ վերաշինուած է. որովհետեւ դիրքը միշտ իր առաւելութիւնները ունէր։ Թերեւս Յունաստինեանոս այս երկրին մէջ շինած բերդերէն մին՝ այս տեղը կանգնած էր. եւ թերեւս անկէ յառաջ ալ Տուռմէկան զօրագունդ մը հոս առաջնագլուխը կը պահպանէր։

Բլրաշատ դաշխարհի մը երկարաձիգ ելեւէջներու վրայէն իջանք դարձեալ դէպ ի Պայլ գեղ, զոր հոս իր ապերասան մեծ վերագահովը՝ առաջնուներկու օր յառաջ դիմքը Պարս-Հիսարէ վար թողուն եկեր։ Ա---ջ---ի (Aoudjus) եւ Քէօ-էի միջեւ Հովիան իրր մէկ մեծ լայնութիւն ունի,

---

1 Համմ. Պրոկոպ., Պատ. Պարս. Գ. 4՝ *Καὶ φρούριον Σατάλων οὐ πολλῷ ἄποθεν ἐχυρὸν ἄγαν ἐν χώρᾳ Ὀορομῶν* (կարդալու է Ὀρομῶν Պտղմ. Ե. 6. 1) *καλουμένῃ ᾠκοδομήσατο.* (Ե. Պատգամաւորդ ոչ շատ հեռու շատ ամուր բերդ մը չինեց Որսնաց կոչուած երկրին մէջ)։

եւ այս բերդի սկահող գեանին վրայ լիառատ հունձքեր կը հանին ամէն տեղ՝ ուր միայն չեն դանդաղած սերմանել։

Քէօսէ շինուած է կրճի մը բերանը, ուսկից կ՚անցնի Գայլ գետոյ մէկ ժայռանգակը՝ որ հիւսիս-արեւմտէն կու գայ։ Գերեզմանոցին մէջ՝ որ գիւղին վրայ տիրող բլրոյ մը վրան է, յուշյուշին ինծի «կանգուն քար» մը («Տիւիլ Քաշը»)։ Կրաքարային սիւն մըն է, որ Ջուրը սպասնգի նման ծակծկած է. եւ ապահովապէս հին ժողովրդական մըն էր, բայց արձանագրութիւնը կամ հողի ներքեւ թաղուած էր եւ կամ չէր փորագրուած՝ այլ միայն նկարուած։

Պ·ժօ·ւարին է գիտնալ թէ արդեօք՝ ինչպէս սովորաբար կ՚ընդունուի, հռոմէական ճամբան քէօսէէ անդին Գայլ գետոյ հովիտն ի վեր կ՚ելլէր՝ յետոյ Ակամպսի հովիտը անցնելու համար[1], եւ վերջապէս նորէն դառնալու՝ հիւսիս-արեւմտեան ուղղութեամբ՝ դէպ ի Թէքքէ ու Արդասա։ Անկարելի չէ որ ճամբան՝ փոխանակ այսպէս խոտորուն շրջան մ՚ընելու՝ կ՚երթար Սատաղ-Ջայի հեռեւելով մինչեւ անոր գետախառնուածքը Կէկիդ-Իրմակի հետ. յետոյ՝ արդի խճուղւոյն պէս՝ վեր կ՚ելլէր քէօսէի կրճէն. եւ թէ այս գիւղը Թերեւս գրաւէ հին Պոմանայի տեղը[2]։ Բայց հին ճամբուն որեւէ

[1] Սովորաբար Domana կոչուածը կը նոյնացուի Տոմնա (Tomna) տեղւոյն հետ։ Բայց այն ատեն ընդունելու է թէ Թիւերը վերսկական են Թէ պեւսինդեաեան Ցախատակին եւ Թէ Ուղեգրութեան մէջ։ Երկուքն ալ հեռաւորութիւնը կը դնեն XVIII մղոն, իսկ քէօսէ արդէն իրր 20 քիլոմեթր հեռու է Սատաղէ։

[2] Պաղտ· Ե, 6, 20· — Ուղեգր· Ընտ· 217, 3· — Պեւսինդ· Յախտ· — Ռաւեննական Աշխարհագր·, էջ 74, 15 (հրտ· Parthey). — Իսկ Notit. Dignit. Or. XXXVIII Դոմանայի դղեկին (castellum) մէջ կը դնէ աղեղնաւոր հեծելազօր մը (equites sagittarii). — Կիրերդ իւր վերջին քարաէսին մէջ (Թերթ՝ Կարին) ընդունած է այս տեսութիւնը եւ Դոմանան կը նոյնացնէ քէօսէի հետ։

հետք մը գանուած չէ՝ որչափ գիտենք՝ այս լեռներուս մէջ. այնպէս որ յիշատակուած կայաններուն դիրքերն շատ անստոյգ կը մնան։ Պեւերինգերեան Տախտակը՝ Դոմանայէ եռքը կու տայ շարք մ՚անուններ՝ որոնք բոլորովին տարբեր են Ուղեգրութեան տուածներէն. եւ իւր նշանակած ճամբան ծով հասած պիտի բլլայ՝ ռազմական ուղիէն տարբեր գծով մը։ Այսօր ալ Պարսկաստանի կարաւաններ յաճախ Տրապիզոն կը հասնին Ցամբկական խճուղիէն տարբեր հովիտներէ անցնելով[1]։

Այս խճուղին՝ որ նորերս աւարտած է մեծ ժիր աշխատութեամբ, թերեւս լաւագոյն շինուածն է այն ամէնէն՝ որոնցմէ անցանք ամբողջ Փոքր Ասիոյ մէջ։ Քէօսէէ եռքը կ՚ելլէ կապանէ մը վեր, որ պատուած է ծիրանաքարի (պորփիւրի) եւ սեւ հատաքարի (կրանիտ) բարձր քառակոյակներով, եւ որոնց ժայռորմները յաճախ ստիպուած էր կտրել, եւ հաստատուն քարաշէն կամուրջներով կ՚անցնի այն գետակներուն վրայէն՝ որոնք բարձունքներէն գահավէժ կը թափին։ Երկու ժամ եռքը հասանք ասիկանաց (Ղզլ-Իլէ) պահականոց մը, որոնք լեռնանցքին ապահովութեան կը հսկեն. եւ անկէ եռքը՝ կտրելով անտառներու միջէն՝ անցանք Քէօզ-Ցաղի լեռնագլուխը. եւ միւս զառիվայրին վրայ՝ կրկին հասանք պողտային, որ ստիպուած է երկար մանուածապատներով իջնալ սաստիկ զառիթափ սարաւանդին վրայէն։ Ասկէ եռքը լերան կողին կառչած կը հետեւի դարափներու մէջ շատ խորունկէն հոսող ուղիի մ՚ընթացքին մինչեւ Գէրէքլի (Gerekly)՝ որ տեղը այս ուղիը կը խառնուի աւելի մեծ գետակի մը հետ։ Կիրճը կը լայնանայ եւ քանի մը մշակեալ դաշտեր կը տեսնուին ապին անդին։

---

1 Սուլթանլըի կամ Քոլաթ-Ցաղի վրայէն. Տմմմ. Wilson, Handbook, p. 206 ff.

Անդնելով Պիլահմետ (Pilachmet) գիւղը՝ որ իջեւան (խան) մ՚ունի, կը հասնինք Քարսխոտէսի (Խարշուտ-Իրմակի) հովիտը եւ կարնոյ խճուղին՝ թեքեւէ կէս մղոն յառաջ։ Եթէ քէօսէ՝ Դոմանէ, այն առեն Սէտիսա (Sedissa) կայարը՝ զոր Ուղեգրութիւնը[1] Դոմանայէ XXIV մղոն հեռու կը դնէ, անհրաժեշտաբար գանուելու էր Թէքեւէի շրջակայքն. եւ որովհետեւ Սեդիսա Պոնտոսի սահմանագլուխն վրան էր՝ կրնայ ասկէ հետեւցուիլ թէ նոյն սահմանագլուխը կը նշանակուէր Քարսխոտէսի (Խարշուտի) վերին ընթացքովը։ Գիւղը՝ որ գետոյն վրայ տիրող ապառաժեայ հրուանդանի մը վրայ խնդուած է, հեռուէն ժայռեայ բարձր բերդի մը կը նմանի։ Այս դրից հին ժամանակի կարեւորութիւնը կը ցուցընեն՝ հին գամբան մը ճամբուն եզերքը, եւ միւս ափին վրայ՝ աշտարակի մ՚աւերակները, որ կ՚իշխեր կրճին բերանին վրայ, ուր կը մտնէ Հոս Խարշուտ։

Մենք գետոյն նեղ հովիտը բռնեցինք աջ ափէն երթալով։ Ժամէ մ՚ետքը՝ կ՚անցնինք Սուրգիւղին անկրուն դիմացէն, որոնք հակադիր սեպափին երկայնքը սփռուած են պարտէզներու մէջ։ Քիչ մ՚ետքը ձախակողմի բարձունքին վրայ կը նշմարենք Քրիստոսի «խաչազգիւրեայ» (stavropégiaque) մենաստանին ճերմակ գմբեթը, որուն համար կ՚ըսեն թէ Կոմնենեանց տուած ասկեկնիք հրովարտակներ ունի[2]։ Ծովեզերքին մօտենալով՝ կը մտնենք յունաբնակ հողը։

Կէս ժամ աւելի ետքը՝ գեղեցիկ մրգաստաններ, տանձիներով ու խնձորիներով լի, եւ հաճոյատեսիլ ամպրանոցները կը ցուցընեն՝ թէ մօտե-

---

[1] Ուղեգր. § 217, 2 կը գրէ՝ Sedissa fi(nes) Ponti (Սեդիսա՝ սահմանք Պոնտոսի)։

[2] Առկայն Հմմտ. Պապադոպուլոս-Կերամեւսի դիտողութիւնը՝ ի „Byz. Zeitschr.“ 1905, p. 388.

ցած ևներ Գ-ռ-չ-խ-ևի կամ "Արծաթաքաղաքի„ (Ἀργυρούπολις)· Իւր երբեմն հռչակաւոր բովերն՝ որոնցմէ առած է անունը, դադրած են շահագործուելէ[1]. եւ գոլխականութեամբ նուազած է ազգաբնակչութիւնը, որ այլեւս չունական մեծամասնութիւն մը չի կազմեր[2]. բայց որչափ ալ անկած ըլլայ՝ տակաւին տաճկական գաւառապետի մը (ս-ր---ըբջ) նիստն է եւ խազտեաց արքեպիսկոպոսին աթոռը, որուն իրաւասութեան ներքեւն է ամբողջ մեսոպարեր երկիրը· Բայց այս (չունական) եպիսկոպոսական աթոռը նոր հաստատութիւն մըն է, եւ միջինդարու որեւէ ցանկի մը մէջ չի տեսնուիր· եւ թէպէտ եւ հինը Պոնտոսի լեռներուն արծաթախառն կապարը կը գտնէին՝ կ'երեւայ թէ չէին ճանչնար տակաւին Գիւմիշ-խանէի հանքախաւերը[3]·

Քաղաքը խարշուտ իբր կէս ժամ հեռու արտաքոյ կարգի գեղանկարչական դիրք մը կը դրաւէ (Պակ·)· Տեսակ մը հսկայատարած կոնքաձեւ խորքն ապաստանած է, զոր կը կարէ ջրվէժ-ներով թափուող գետակ մը· Քանի մը տներ խիտ առ խիտ կուտուած են ջրոյն ափը, ուրիշները՝

---

[1] Այս ճարտարագործութեան ԹԸ դարէն սկսեալ անկածութեան մասին Հմմտ. Ինիտեր, անդ, ԹԸ, էջ 832· Երբ Համիլտըն կ'անցներ (1836)՝ մէկ բով միայն բաց էր· Իւր սովորական ճշդրտութեամբ կը նկարագրէ չահագործման համար գործածուած եղանակները (անդ, Ա, 234 եւն)· Հմմտ. նաեւ Կինէ, Ա· Տ՚Կ·, Ա, 127·

[2] Մեզի ըսին թէ տեղւոյն հինգ Հարիւր տներուն մէջ Ցոյնք այժմ միայն Հարիւր չխոսուն տուն են. բայց վեց եկեղեցի ձեացած է իրենց·

[3] Սարաբան, Ա, 2, § 39· ԹԲ, 3, § 19· Հմմտ. Blümmer, Technologie, IV, p. 31 ff.; Th. Reinach, Mithridate Eupator, p. 231, n. 3. – Արծաթախառն կապարը չատ առատութեամբ կը գտնուի Պոնտական լեռնաշղթային Ա· Ա·ելի քան Հարիւր Հանախաւեր գտնուած են· Հմմտ. Կինէ, անդ, Ա, էջ 18·

սանդգաձեւ կ'ելլեն գահաւէժ պառիկոդներուն վրայ՝ ծիծաղանոյշ բոյներու նման լերան գերբուկներուն կառուցած կառչած։ Անդղկիներն ու փողոցիկներն առ ի շեղ կամ ծամածուռ կ'երթան դժուարելանելի դարուվերին վրայ։ Ամէն տեղ՝ ուր բուռ մը հող պահել կարելի եղած է՝ դարատափի մը վրայ պարտիզիկ մը կը գալարանայ։ Վերեւը կը բարձրանայ հրաբխային մեծադոյն ժայռերու ամբիթատր մը, որուն հսկայական օդեղէն դղեակներու կը նմանին։ Ասոնց միջն գլուխը կանգնած աւերակ աշտարակ մը ողորմելի բան մը կ'երեւայ՝ անոնց ահագին մարկոցներուն քովը։

Գիւմիւշխանէի շրջակայքը յունական-հռոմէական շրջանէն որեւէ յիշատակարան մը չկրցան մեզի մատնանիշ ընել։ Պարխարի անտառները թաքստոց էին աւարասէր ցեղերուն Տիբարենացւոց, Խաղտեաց, Ծանաց (Ծանարք) եւ Կողքիսացւոց, որոնք բարբարոսութենէ շատ հեռու չէին[1]։ Նոյն իսկ մեր օրերը բնակիչներն իրենց հին աւազակաբարոյ սովորութիւնները բոլորովին չեն թողուցած։ Թիւրանդացւոց ատեն՝ որոնք Խաղտեաց աշխարհի առանձին բանակաթեմ մը հաստատած էին՝ որ Տրապիզոնի ենթարկուած էր, այս պատերազմասէր լեռնացիները քաջակորով դիմուորներ կու տային կայսերական բանակներուն։ Իսկ Հռոմ, որ նոյնպէս ասոնցմէ տիգաւորաց անկանոն զօրագնդեր կը հանէր[2], կ'երեւայ թէ կը շատանար ապահովելով Սատաղայի եւ Ծովուն միջեւ եղած հաղորդակցութիւնները, առանց փոյթ ընելու այս ցեղերը համազօրելու։ Այս ամբողջ երկրին մէջ ուրիշ հին աւան-

---

1 Սթրաբոն, ԺԲ, 3, § 18։ Ցեանելու է Ագաթոսի (Շրջանաւ. 11[15]) եւ Պրոկոպիոսի (Շին. Գ, 6) Ասանց կամ Ծանաց (Ծանարք) մասին ըսածները. Տմմս. Ուսումն։ Միհրդ. Եւպատոր, էջ 235 եւն։

2 Ագաթոս, "Ճակատամարտութիւն" (ἐκτάξις, ընդդէմ "Ալանաց"), դլ. 7։

ներ չենք ճանչնար՝ բայց ի ռազմական ուղեյն Հանդոյցներէն ու կայաններէն, եթէ ուղիղ են Անատոլիական Ուղեգրութեան տուած թուերը, Թէ- (Thia) Փիւմիւշխանէի եւ Արդասայի միջաեղը դանուած բլլալու է։ Կիբերդ՝ կոահելով Բէչ-Կէմ-ե տեղը կը դնէ Նոյնը. եւ սուտգիւ դիւնուորական պահակերոցի մը Հաստատութեան շատ նպաստաւոր էր այս գիւղին դիրքը՝ լերան ծառապատ մէկ ցուկին վրայ[1]։

Գիւմիւշխանէէ մինչեւ Տրապիզոն գացող ճամբան Հանրածանօթ է։ Օսմանեան պետութեան ամենէն բանուկ ճամբաներէն մին է։ Անդադար կ՝երթեւեկեն կարաւաններ՝ որոնք ծովեզերք կը բերեն Պարսկաստանի գորգերն եւ ուրիշ ապրանքներ. եւ բազմաթիւ ուղեւորներ անցած են ասկէ ու նկարագրած[2]։ Ուստի պէտք մը չունինք մեր վերջին օթեւաններուն մանրամասնութիւնները նշանակելու։ Եթէ գիտնական տեղեկագրութեան մը տեղ՝ բաղձայինք Ցամքասատանի գեղանկարչական ուղեգրութիւն մը գրել, թերեւս որեւէ աշխարհաբաժին մ՝ասկէ աւելի արժանի չըլլար՝ երկարօրէն յամելու (Պտկ. ճամբ., դէպ ի Արդասա)։ Հոս բնութիւնը կարծես աւելի իւր հակասութեամբը զարմացընել կ՝ուզէ։ Նախ կան այն հոյակերպ կապաններըը, ուսկից խարշուտ իրեն անցք մը փորած է լեռներու խառնակոյտին մէջ, առապարին կրճերու շարք մը՝ ուր մարդ միայն ժայռ կը տեսնէ ու ջուր. բայց ջուրը՝ միշտ կենդանի ու շարժուն, եւ ժայռերն՝ ուղղաբերձ ու ցնորակերպ որ-

---

[1] *Մինչեւ այս օրս լեռներուս մէջ արձանագրութիւն չէ գտնուած եւ ոչ հատ մը. բայց մեզի ըսին թէ «գրուած քարդ մը կայ Կոննակա (կամ Կորմակա) Մահալլէ տեղն ի Տորուլ (Toroul). բայց չկրցանք այս բսուածին ճշդութիւնը վերստուգել։*

[2] Wilson, Handbook, p. 202 ff. Yorke, անգ։ — *Վերջին նկարագրութիւնը հատանօրէն Լինչի գրածն է* Lynch, Armenia, Travels and Studies, t. II, p. 240 ff.

մաձեւերու հերձատուած եւ բազմագոյն երիվեր-
բանդներով գունաւորուած (Պակ.), Ցետոյ կու
գայ Ար-ը՝ անտարակոյս բիւզանդական Ար-է[1],
եւ իր միջնադարու դրեկին աւերակները, կանգնած
Ծիրանի քարաժայռին մէկ ժանեւորին վրայ՝ որ
մահկանեւ կը շրջապատէ փրփրահոս գետը. յետոյ
անվերջ վերելք մը երաշտին դարիվերի մը վրայէն՝
խարշուտի հեռատեսիլով, որ ցնորեցուցիչ խորու-
թեան մը մէջ՝ դէպ ի Տիրէբոլի կը սահի. բայց
բարձունքէն այնպէս մը կ'երեւայ իբր թէ վեր
կ'ելլէ դէպ ի իւր ակնաղբիւրը՝ ապալերկ ու չոր՝
բայց երփներանգ վառ գոյներով զարդարուած
լեռներու խառնամառնուխեան մէջ (Պակ.):

Վերջապէս կը հասնինք Զիգ-ան-ա (Զիգանա),
որուն անունը հնութենէն ի վեր անփոփոխ մնա-
ցած է[2]: Ասի այժմ ողորմելի իջեւաններու (խան)
հաւաքատեղի մը միայն է (Պակ.). բայց իւր առե-
տրական ու ռազմական հին կարեւորութեան վկայ
են տակաւին կարաւանատուն մը եւ բերդի մ'ըն-

---

[1] Այս նոյնացումը պարտական ենք՝ որչափ կերեւայ՝ Yorke-ի, անդ, էջ 462: — Ար-ը-է-ի եպիսկոպոսական աթոռը բիւզանդական այլեւայլ Կարգաւորութեանց (Taktika) մէջ կը յիշուի իբրեւ կախուած Նէոկեսարիոյ աթոռէն՝ որ կերասոն փոխագրուած էր (Հմմտ. Parthey, Hierocl. synecd., Not. III, 225; X, 346; XIII, 206). — Թրքական գիւղաքաղաքը՝ Արդասա անուան հետ կը կրէ նաեւ Տ-ր-ը (Toroul) յորջորջանքը, որ բուն դաւառին անունն է: — Արդասա Խաղտեաց բանակաթեմին վեց ամրոցներէն մին ըլլալու է. Հմմտ. Gelzer, Genesis der Themenverfassung, p. 103.

[2] Ուզգր. Ընտ. § 216, 6; Notit. Dignit., Or. XXXVIII, 37 կը նշանակէ՝ Cohors secunda Valentiana Ziganne (Վ-ը էրէր-ը Վ-ենէ-ն, է Զէգ-ան-ա)։ Զիգանայի (Ζιγάνεως) եպիսկոպոս մը կը յիշուի ի Notitiae, I, 468; VII, 238; VIII, 517; IX, 428. Հր. Parthey. Հմմտ. Gelzer, Georg. Cypr., 467: ὁ τῆς Ζιγανέων (Զիգանացւոցն)։

դարձակ աւերակներր։ Առաջնէն՝ տակաւին կը տեսնուին ութ կամարակապներ՝ իրարմէ 5 մետր հեռու, որոնք Հարթ ագիւսներով շինուած ընդարձակ սրահի մր կամարներր վեր կը բռնէին։ Զիդոնայի կամրջին քարերուն մեծագոյն մասն առնուած են այս մեծածաւալ շինուածքէն։ Քիչ մ՚աւելի խոնարհակողմէ՝ կր գտնուի դղեկաբերդը քարաժայռի մր գլուխր։ Կր մնան տակաւին բոլորշի աշտարակի մր հիմերր՝ լեռնագլուխն ծայրը, որուն հետեւելով կը բոլորէր շրջապատ պարիսպն ալ։ Ստորոտր՝ կր բղխի երկաթախառն ակնաղբիւր մր։

Քսենոփոնի օրերէն վեր ասկէ կ՚անցնուի՝ 2000 մետր բարձրութեան մէջ՝ այն հզօր լեռնադաշտածր, որ Տրապիզոնը կիսաբոլորակաձեւ կը շրջապատէ ու կը պատսպարէ։ Ձիւնապատ կատարներու մերձաւոր լեռնացքս անցնելէն անմիջապէս ետքը՝ Խարշուտի հովտին վայրէնի ամլութեան կը յաջորդէ յանկարծ՝ լերան միւս երեսին դառիվայրին վրայ՝ ուռճալից բուսականութիւն մր, որ կը փթթի ծովային մէղմոլորդի մր խոնաւ եղկութեան մէջ։ Ոփիներու ու եղեւիններու թանձրախիտ բարձրամայրի անտառներու մէջ, աղնիւ պտերու գորգի մր մէջտեղ, ամէն կողմ կը ծաղկին շքեղափայլ մրտաւարդեր (վարդածառեր) եւ սաստիկ անուշաբոյր դեղին լեռնավարդեր (պոկ.)։ Անտառներու դալարագեղութիւնը, ջրերու վճիտ յստակութիւնը, ապառաժուտ լեռնագլուխներու յանդգնաձեւ գծերը, ինչպէս նաեւ գեղատեսիլ գիւղեր, եկեղեցիներ ու մատուռներ՝ ցանուցիր սփռուած բլուրներու վրայ, այս ամէնն Ալպեանց մէկ գաւառը կարծել կու տար, — եթէ օտարոտի ձեւով նախնական սալլակառքեր, ուղտերու երկարաձիգ տողաններ՝ որոնք իրենց առաջնորդող յաւանականին եռեւէն շարուած կ՚երթան, այս ամէնն ալ չյիշեցընէր թէ հոս Արեւելքի դրանց միոյն վրայ կը գտնուինք։

Խաչուղին Ջէվխէնկի քով, որ ապահովապէս կը համապատասխանէ Ուղեգրութեան Ad Vicesimum կայանին[1], կը հասնի Դէյիրման-Սուի (Տէյրմէն, հին Պիւքսիտէս) գետախառնուրդը Միբամանա-Սուի հետ։ Ճամբան այսու հետեւ առանց արգելքի է. եւ բնադրապէս կ՚երագէինք մեր ընթացքը՝ որչափ Տրապիզոնի կը մօտենայինք. եւ քառասմբակ արշաւելով էր որ ելանք այն աւազաբլուրն՝ որ ծովափը կը պատէ։ Ուղեւոր մը չէ եղած որ այս ծովեզրն իջած տեսեր՝ իւր մէջ ալ յուսահատ չըլլայ Բիւրոնն ի տես ծովուն արձակած ցնծալից աղաղակին արձագանգը։

§ **34.** *Տրապիզոն։* — Տրապիզոնի հին յոյն գաղթականութենէն մնացած է միայն "Սեղանը„ (յն. Տրապեզա), որմէ է քաղաքին անունը. այսինքն՝ քարաժայռերու զանգուած մը միահարթ եղած գագաթով՝ շրջապատուած խորխորատներով, որոնց վրայէն կամուրջներով կ՚անցնուի։ Ասի այժմ տաճկական հին քաղաքամասն է, պատուած վիեռեկտուն ու խարխուլ պարիսպներով (Պակ.), որոնց ժանեւորքն ու կեռիքները թանձրախիտ բուսականութեան մը միջէն դուրս կը ցցուին. եւ իւր գեղանկարչական տեսքն՝ հնչպէս նաեւ իւր յիշատակարանքն յաճախ նկարագրուած են[2], Տրապիզոն

---

1 Ջէվիզիկ ճիւղ 20 հառաւկան մղոն հեռու է Տրապիզոնէ, որ թիւը կու տայ Ուղեգրութիւնը՝ § 166, 4։ — Գեւսէնգերեան Ցախտակը միեւնոյն հեռաւորութեան ՋՀ կը դնէ Magnana տեղը. բայց՝ ինչպէս արդէն ըսինք (տես վերը՝ Բ, § 33), այս ուղին թերեւս ուրիշ հովիտ մը կ՚անցնէր։

2 Ուիտաէր, անգ. էջ 852 եւն. Համիլտըն, Ա, էջ 159, 242. Fallmerayer, Fragmente aus dem Orient (1845), I, p. 39 ff. եւ ուրիշներ։ — Որչափ մեզի ծանօթ է՝ ամենանոր նկարագրութիւնն է Լինչինը՝ Lynch, Armenia, I, 1901, p. 8 ff. որ քաղաքիս եւ ամրութեանց նոր լուսանկարին մը կը դնէ եւ կը լուսէ գեղեցիկ մատենագիտութիւն մը։

իւր հնախօսական հռչակը պարտական է գլխաւորաբար բիւզանդական գեղեցիկ ակեղեցիներուն, որոնց մանրամասն ուսումնասիրութիւն մը նուիրած էր Պր· Միլլէ՝ ՝ ՝

յին մինչեւ Հայաստան. եւ Պատապոյի գինուորական ճամբան չինելով՝ այսպէս բանալու համար՝ ծակեցին այն պարիսպը, որ քաղաքս կ՚արգելափակէր, եւ թափանցման դիւրին ճամբայ մը բացին դէպ ի Եփրատայ Հովիտն ու Փարսուն-Ասիոյ սահմանագլուխը։ Պողեմոնիսմի եւ Փասիսի միջեւ ուրիշ արեւելեան ճամբայ մը ծովեզերեայ երկայն լեռնաշղթան չէր կարեր անցնելու. Արդէն Տրապիզոնէ կը ճամբորդեր Կորդուքեան բանակը Հայաստանի արշաւանաց ժամանակ 62ին Ք. Ք.[1], եւ այնուհետեւ ծովային այս խարխափ գործածելով էր որ Կապպադովկիոյ լեգէոնները չարունակեցին պաշարապինդ բլլալ եւ սպառազինուիլ։ Նշանակելի կէտ մըն է որ բիւզանդական չրջանէն կանուխ եղող սակաւաթիւ արձանագրութիւններն՝ որոնք բնդհանրապէս գտնուած են Տրապիզոնի մէջ, բացառապէս լատիներէն լեզուաւ են ու գինուորական (արձ. թ. 415 եւն)։

Տեղւոյս ռազմագիտական արժէքը պատճառ եղաւ որ հռոմէական պետութիւնն հետ միասյուելէն անմիջապէս ետքն՝ ընտրուեցաւ իբր Հանգրուան նաւահանգիստ Պոնտական նաւատորմիղին (classis Pontica)[2]. եւ Ադրիանոս՝ որ քննական այցելութիւն եկաւ հոս 124ին, բարւոքեց անոր յարգարանքները. անառարկելի ամբարտակով մը փակեց նաւակայքն՝ որ յառաջ անմատչելի էր փոթորկային օդերուն[3]։ Եբրայադէտ քաղաքն կանգնեց անոր արձանը ծովեզերեայ դիմաց՝ զոր մատով կը ցուցնէր. բայց արձանն աւելի քաղաքին

---

1 Տակիտ., Տարեգր. ԺԲ. 39։

2 Erm. Ferrero, Ordinamento delle armate romane (ի Mem. Acad. Տուրինի) 1899, p. 71.

3 Արիանոս, Շրջանաւ. ԺԲ. 5. — Այս տեղեկութիւնն ճշդուած են մասին կասկած յայտնուած է առանց իրաւանց. Տես. Patsch, Beiträge zur alten Gesch. IV (1904), p. 71 ff.

Հաւատարմութեան՝ քան թէ գեղարուեստական ճաշակին վկայ էր[1]։ *Սակայն Տրապիզոնի՝ որ մինչեւ այն ատեն անհնչեան էր, պաշտելեաց մարմարեայ շքեղակերտ յիշատակարանները, եւ բազմամարդ ուխտաւորութեամբ մայրաքաղաք մ՚եղաւ*[2]։

Ա. յս բարգաւաճանքն աչնչայաւ առաջին արշաւանքներով։ Գոթերը 257ին գիշեր մը տիրեցին քաղաքին անդղեայ ամրակոմամբ, յաւարի առին, եւ բոլոր բնակիչները իրենց նաւերով գերութեան տարին։ Ա. յս ազէտն իւր պատմութեան առաջին մասը կը փակէ[3]։

Քիչ մ՚ետքը յաղթանակեց քրիստոնէութիւնը, — Տրապիզոն եպիսկոպոս մը ներկայացուցիչ խաւրեց Նիկիոյ ժողովին[4]. — եւ մեհեանները փոխուեցան նոր կրօնիկ եկեղեցիներու։ Պրոկոպեայ մէկ տեղեկութենէն կ՚իմանանք թէ Յուստինիանոս դանակը նորոգեց. եւ միեւնոյն ժամանակ չինեց նոր ջրմուղ մը՝ բառնալու համար այն ջրոյ պակասութիւնը՝ զոր կը կրէին բնակիչները[5]։

Սակայն այդ բարբարոսաց յարձակումն եւ այդ քրիստոնէական կերպարանափոխութիւնը բուն

---

1 Ագաթանգ, անդ. 1, 1։

2 Ջոսիմոս, Ա. 33։

3 Ջոսիմոս, անդ։

4 Nomin. patr. Nicaen., ed. Gelzer-Cuntz, p. 30 ff.; Հմմտ. Harnack, Ausbreitung, II², p. 177. — Եպիսկոպոսութեանս՝ որ յետոյ արքեպիսկոպոսութիւն եղած է, պատմութեան մասին՝ Հմմտ. Lequien, Oriens christianus, p. 509, 1341; Gelzer, Notit. episc. (Abh. Akad. München) 1900, p. 576.

5 Պրոկոպ., վ. ան Շին. Գ. 6, եջ 260 (Հրտ. Բոն բղդ.)։ — Այս ջրմուղն որ կը կոչուեր "Ջրմուղ Ս. Եւգինեայդ, թերեւս այսօր ալ Ցրտպիզոնի ջուր մատակարարողն է։ Փորուած է քարաժայռին միջ այն ճամբուն երկայնքն՝ որ դէպ ի Գէյրմէն-Սու կ՚երթայ։ — Հմմտ. Ինտաէր. Ազէս. ԺԲ. 902, եւ ի պատիւ Յուստինիանոս գրուած արձանագրութիւնը (տրէ. թ. 418)։

պատճառ եղան հեթանոսական շինութեանց անհետացման. այլ մանաւանդ քաղաքին մեծնալը ի Գ եւ ի Դ դարերուն։ Տրապիզոնի կամիներնէն եղած են պերճասէր շինողներ. եւ անոնց եկեղեցիներուն ներքեւ՝ որոնք այժմ մզկիթներու փոխուած են, փնտռելու ենք հեթանոսական մեհեաններուն ներքնակառոյց մասերը։ Պիւ եւ Հռոմէական կայսերաց նուիրուած ձօներն անշուշտ ծածկուած են այն թանձր պատուարներուն մէջ՝ որ բերդը կը շրջապատեն։ Տակաւին կը նշմարուին հին բեկորներ՝ որոնք ագուցուած են միջին դարու շինութեանց մէջ։ Ցոնիական երկու մեծ սիւներ՝ կիսով չափ հողի մէջ խրած, վեր կը բռնեն տաճիքը եւ երկու ուրիշներ ալ անգաստակը՝ "Ոսկեգլուխ Տիրամօր„ (Panaghia Chrysoképhalos) հին կաթողիկէ (մայր) եկեղեցւոյն, որ միջնաբերդին ծիշդ կեդրոնը կը բարձրանայ, հաւանօրէն հեթանոսական հին սրբարանի մը տեղւոյն վրայ[1]։

Գորշ մարմրէ խոյակ մը եւ երկու սիւները դարձեալ գործածուած են այն հոյակերտ կամարակապ անդաստակին շինութեան մէջ՝ որ Ս· Սոփեայ եկեղեցւոյն գաւթին առջեւը կառուցուած է։ Երեք ուրիշ սիւներ կը զարդարեն Ս· Թարադի մատուռը, ուր փոխադրուած է Ցուստինիանոս մէկ արձանագրութիւնը (արձ· թ· 418)· Եւ այսպէս անտարակոյս կարելի էր Հռոմէական հին քաղաքակրթութեան բազմաթիւ նշխարներ մատնանիշ բնել տաճկական արդի քաղաքին մէջ։

Ցրապիզոնի մէջ առանձինն կերպով պաշտուած դիքն էին՝ քաղաքիս դրամագիտութեան համաձայն՝ Հերմէս[2], որուն մեհեան մը շինուեցաւ Ադրիանոս թագաւորութեան օրով, եւ միեւնոյն

---

[1] Millet, անդ, էջ 422։

[2] Թարքըն-Ուսյնախ, էջ 111, թ· 27։

ժամանակ՝ Փիլեսիոս գիւղացին՝ անոր սերնդէն[1]։ — Սերապիս[2] որ բնիկ Սինոպէ եղած կը համարուէր, եւ զոր մանաւանդ կը պատուէին Նաեւ Ամասիոյ մէջ[3]։ — Դիոնեսիոս՝ պաշտուած իբրեւ պաշտպան այդ երուն, որ երկրին հարստութեանց մէկ մասն էին[4]։ Բայց այն աստուածութիւնն՝ որուն պատկերն ամենէն աւելի յաճախ գրաշմուած է դրամներուն վրայ, պարսիկ Մհիրն է[5], զոր պէտք ենք նկատել իբրեւ քաղաքին պահապան ոգին։ Տրապիզոնի վկայագրական աւանդութիւնը կը պատմէր թէ Դիոկղետիանոս օրով Ս· Եւգինիա կործանեց մաղդեղեան դիցս մէկ կուռքը հոն մը վրայ[6], որ նաեւ միջնի դարուն կը կոչուէր "Մհեր բլուր„ (Μιθρίος βουνός)։ Արդ Մհեր լեռը՝ որ Տրապիզոնի միջնարերդին վրայ կ'իշնէր արեւելքէն[7], ինչպէս շատոնց ճանչցուած է՝ այն լեռն էր, որ այսօր տաճկական Boz-tépé անուն կը կրէ[8]։ Ամէն ուղեւորը կ'երթան հոն այցելելու "Աստուածայարկ Կուսին„ (Théosképastos) վիմափոր

---

1 Ագաթանգ., անդ., 2։ — Առանց հիման Հերմէսի այս տաճարակից (σύνναος) դերը չփոխած են Դիդիւմայ՝ Փիլեսիոս Ագաթոնի հետ։

2 Բարբլան-Քայնախ., անդ., էջ 110, թ. 21, 36։

3 Տես վերը՝ բ. § 9։ Հմմտ. Ս· Բասիլիսկեայ վարքը (Act. SS., Մարտ, Ա), էջ 238։

4 Բարբլան-Քայնախ., 31, 35· 51, 53։

5 Բարբլան-Քայնախ., անդ. Հմմտ. մեր Mon. Myst. de Mithra, t. II, Mon. 3bis; t. I, p. 235, n. 4.

6 Բնագիրները հրատարակուած են Պապադոպուլոս-Կերամեւսի հրատարակութեան համեմատ (P.-Kerameus, Fontes hist. Trapezunt. 1897) մեր երկասիրութեան մէջ Mon. Myst. de Mithra, I, p. 362 ff., Հմմտ. II, p. 55 C.

7 Monum. Myst. de Mithr., I, p. 363: *Βουνὸς μέγας ὃς πρὸς ἕω τοῦ ἄστεος Τραπεζοῦντος ὑπερκαθέζεται.* (Մեծ բլուր մը՝ որ Տրապիզոնի միջնաքաղաքին արեւելքը կը բարձրանայ)։

8 Ինտաեր, անդ., էջ 887։

մատուռն, որ ԺԴ դարու որմնանկարներով պճնուած է, բայց գորգը բարբարոսիկ նորոգութիւն մը խաթարած է[1] (պակ.)։ Մատուռը կը վերաբերի կուսաստանց վանքի մը, որ Պոզ-Թէփէ լերան գագաթէժ կողերուն յեցած է։ Քարանձաւը, որուն պատերը մամլած ծածկուած են նկարազարդ որմերով, անկանոն քարայր մըն էր՝ քանուհինգ ոտք խորութեամբ եւ իբր չորս մետր բարձրութեամբ, որ կորանալով խորամուխ կ'ըլլայ քարաժայռին խորոց մէջ։ Իւր դէպ ի արեւմուտք ուղղուած բերանը կրնայ իբր տասը մետր լայնութիւն ունեցած ըլլալ։ Ձախ կողմը՝ քարանձաւին մէջտեղին մօտ, կրաքարին մէջէն ծորելով կը բղխէ ակնաղբիւր մը, որ աքանչելի ջուր մը կը մատակարարէ[2]։ Ցարակուսական չէ թէ այս քարանձաւը համարելու ենք հեթանոսական այն մեհեանը, որու մասին կը խօսի Ս· Եւգինեայ վկայաբանութիւնը· արդեամբք ալ գիտենք թէ Միհրի պաշտաւորը սովորութիւն ունէին անոր նուիրելու քարանձաւներ, ըլլային բնական քարայրներ թէ արուեստական, որոնց մէջէն բղխող ակնաղբիւր մը հոսելու էր[3] ինչպէս Հռոմայ Ս· Կղեմէս եկեղեցւոյն մէջ՝ հոս ալ եկեղեցի մը փոխարինած է պարսիկ աստուածութեան ատենէրկեայ պաշտաւորեալ։ Ակնաղբերաց պաշտօնը եւ քարայրներու յարգութիւնը՝ քրիստոնէական երեւոյթի մ'առնելով՝ այս երկրին ժողովրդական պաշտօնասիրութեան մէջ տեւական մնացած է[4]։

---

1 Millet, անդ, էջ 437։

2 Ընդհանրութեան մը համաձայն՝ զոր Ուիտաեր կը յիշատակէ (անդ, ծԼ· էջ 888)՝ այս ջուրը՝ ներիատաբդացոյցին համեմատ՝ մ'ըլլայ, որ իբր թէ կը պարգեւէ կամ դոնէ կ'երկարաձգէ երիտասարդութիւնն ու գեղեցկութիւնը։

3 Mon. Myst. de Mithra, I, p. 55, 297.

4 Ակնաղբերաց հեթանոսական պաշտօնը՝ տես վերը, Բ, § 9 եւ § 28։ — Համմ. Ուիտաեր, Ընկ· ծԼ· էջ 902 (ըստ Ինճիճեանի·) Ցրապիզոնէ մէկ ժամ հեռու, Հայոց

Վիմափոր ուրիշ անձաւներ կ'երեւայ թէ հնութեան մէջ տարբեր նպատակի ծառայած են։ Ս· Սարայ մատուռը, որ Միտրացած է համանուն հին վանքէն, կտրուած փորուած է կղզիացեալ հակայական քարաժայռի մը մէջ՝ որ յատնական արդի գեղեցմանցին վրայ կ'իշխէ։ Վերը՝ գրեթէ գագաթնահայեաց կանգնած գահաւանդին վրայ՝ փորուած են արուեստական բազմաթիւ այրեր։ Ասոնց ամենէն ընդարձակը, ուր կրնայ մտցուիլ լերան մէջ ծակուած բացուած շեղահակ ներքանցքով մը[1], զարդարուած է ծէն գարու նկարներով։

Ամնափրկիչ վանքին մօտ կը գտնուի ---էք հմբ---ֆ -գէյ-ը մ'ամենընծաիր ջրով (Լ----գէյ-ը կոչուած Հայոց կողմանէ), որուն երկարաւոր յարգութեան վկայ է ժայռին վրայ փորագրուած հայերէն արձանագրութիւն մը։ — Քիչ մը հեռուն Դէլիկլի-թաշ կոչուած տեղը կը գտնուի ---ֆ -գէյ-ը մը Կամըշլը- կոչուած, որ գիւղացւոց անուանաբաշխական յարգութեան առարկայ է։ — Քաղաքէն երկու ժամ հեռու՝ Պոզ-Թէփէի վրայ կը գտնուի երրորդ աղբիւր մը՝ Ալէ-ոլ -գէյ-ըը (Δρακοντοπηγάδι)· այսպէս անուանակոչուած՝ որովհետեւ բան աւանդութեան իբր թէ խորհրդաւոր վիշապ մը պահապան կեցած ըլլար անոր. (Ինտաէր, անդ, էջ 903· Հմմտ. Monum. Myst. de Mithra, I, 363)։ Ան ան ասոնցմէ թէ օձ մը պահապան կ'ըլլայ անդաղնիւրի մը, դիցաբանական զրոյց մըն է՝ որ շատ ազգերու քով ալ կը գտնուի. Հմմտ. Frazer, ի Տանօթի. Պաւսանեայ խօսքին՝ Պաւս. Թ, 5, 10 (Հար. Ե, էջ 44 եւն)։ — Ջորրորդ հրաշագործ աղբիւր մ'ալ Ագիասմա կոչուած (ἁγίασμα, նուիրական, ս. խաչաձեւ)՝ կը գտնուի Ս. Գեորգիոյ մատրան մօտ, Հմմտ. Ինտաէր, էջ 887։ — Քարայրներու յարգութեան մասին՝ նոյն իսկ բազմաթիւ մհնասատնեներու եկեղեցիները հաստատուած են սոյն հովիտներու քարանձաւներուն մէջ. այսպէս Տրապիզոնի մօտ ի Սուքլա. Կարա-Հիսարի մօտ՝ ի Մրիզոմանա (տես վերը՝ Թ, § 25)։

1 Ասոր քարայրին յատակագիծը գրած է Millet, անդ, էջ 442· Հմմտ. էջ 439։

Ուրիշները պարզ խոկ մը կը բաղկանան, որոնց բոլորակամար դուռը կը բացուի բնական նեղ պատշգամի մը վրայ։ Մենք այս քարայրներէն հաշուեցինք թուով իրը տասնուերկու հատ, որոնց շատերն անմատչելի են։ Ասոնց բարձրահայեաց դրից, եւ շինութեան կերպին նմանութիւնն այն ամէնուն հետ՝ զորոնք տեսանք արդէն՝ ի Կոմանա (Բ, § 20), ի Տուբա (Բ, § 23) եւ ուրիշ տեղեր, պայծառ կերպով կ'ապացուցանէ թէ տասնք ալ հին քարափոր դամբարաններ են, նման անոնց, զորոնք Պոնտոսի ամէն կողմ կը գտնենք։ Միայն թէ միջին դարու մէջ տասնք, գրեթէ ինչպէս Ամասիոյ մէջ "Հայելի քարայրը[1]", ծառայած են ս. Սարայ կրօնաւորաց իրը խցիկներ կամ մատուռներ։ Դժբախտաբար այն քարաւանն, ուր այս հին դամբարանները կափուած են, այսօր կը շահագործուի իրը քարահատը. եւ երկիւղ կայ թէ մի գուցէ շուտով ականով պայթեցուին այս յիշատակարանները, որոնք ամէնէն հնադոյներն են՝ որոնցմով Տրապիզոն կրնայ պարծիլ։

Եթէ Կոմմենանոց քաղաքին մէջ անհետացած են բոլոր հին շինուածակերտները, դեռ պահուած են հետաքրքրական ձեռագիրներ շրջակայ յունական վանքերուն մէջ[2]։ Այս վանքերը թագնուած են Պոնտական լեռնաշղթային անտառապատ ծալքերուն մէջ, ուր քրիստոնէական հելլենականութիւնը կրցած է ամէն ճնշմանց դէմ դիմանալ։ Քանի մ'օր նուիրեցինք այցելելու այս վանքերը, որոնց՝ բերդի պարիսպներու պէս թանձր

[1] Տես վերը Բ, § 9, եւ Ամասիոյ մէջ "Պոնտասիրի" անձնաւոր վերը, Բ, § 1։

[2] Քանի մը դիտողութիւններ հրատարակած ենք տասնց պարունակած գրոց եւ յիշատակարանաց մասին՝ ի „Revue de l'instruction publique en Belgique", 1903, p. 16 ff.; 1905, p. 1 ff.; տմմա. „Byz. Zeitschr." XIV, 1905, p. 382, եւ Պապադոպուլոս-Կերամեւս՝ անդ, էջ 386 եւն։

պատերն ու գրեթէ անմատոյց դիրքը՝ կը յիշեցրնեն երկրին երկարատեւ անապահովութիւնը. — Վասելոն վանքը՝ հսկայագոյն աղաւնոցի մը նման կպած կրաքարային լեռնոտիի մը՝ անտառի մը խորքը (Պակ. Վասելոնի մօտ հովիտը). — Պերիստերա՝ անմատչելի ասեղնաձեւ քարածագի մը վրայ թառած (Պակ.). — եւ մանաւանդ՝ Սուլիա, ուղեւի մը վրան կախուած՝ չես դիտեր ինչպէս՝ գրեթէ գադաթնահայեաց քարաժայռի մը հսկայաբերձ ժայռոմէն[1]: Ա՛յս անբնակաբնակելի թաքստոցներու մէջ միջնադարէն ի վեր պահուած են տակաւին թանկագին գրաւուններ, թէպէտ եւ եւրոպացի ուղեւորներ բաղմաթիւ նախախնամութիւններ բրած բլլան։ Սիրով աւելի երկար ժամանակ կը մնայինք երկրին այս անկեան մէջ, որ այնպէս հարուստ է բնական գեղեցկութիւններով եւ պատմական յիշատակներով. բայց Տրապիզոնի մէջ ժանտախտի դէպք մը ծանուցուած բլլալով՝ սոխակուեցանք յաւելու Հին Նաւ մանել՝ մաքրարանները ապառնալեօք, յուսով թողլով այս յանկուցիչ գաւառը, որ ամէնէն վիպադեղ երկիրներէն մին է անոնց մէջ՝ ուր տակաւին կը բնակին Յունաց սերունդները։

---

1 Պերիստերայի (Աղաւնի) Ս. Գէորգայ վանքը, որուն մէկ լուսանկարը հոս կը դնենք (Պակ.), հրդեհով ապրած աւերուած է վերջին (1905) Դեկտեմբեր ամսոյն. բայց ձեռագիրներն ազատած են՝ ինչպէս կ՚ապահովուի։ — Սուլիայի մէկ տեսքը գրած ենք մեր վերոյիշեալ յօդուածին մէջ (Rev. de l'instr. publ. Belg. 1905)· ուրիշ մը կրնայ գտնուիլ Լինչի քով (Lynch, անդ, II, p. 239)· — Այդ խանդավառ նկարագրութիւնը գրի Fallmerayer (Fragmente aus dem Orient, I, p. 131) Սուլիայի հովիտն մասին չարահիւսած է՝ ամենեւին չափազանցութիւն մը չէ։

ԸՆԶՐՊԵՏՔ ՏԵՂԵԱՑ[1]

Երկու տեղեաց միջեւ արձանագրուած թուերը կը ցուցընեն այն ժամանակը՝ որուն պէտք ունեցանք մէկէն միւսն անցնելու, հաշուէն դուրս հանուած ըլլալով դադարներու ժամանակը։ Ճամբաներս կտրած անցած ենք ձիաւարելով, ընդհանրապէս՝ արագաքայլ. բայց բնականապէս խաղացքն աւելի դանդաղ էր դարերուն վրայ քան թէ դաշտին մէջ, շաւիղներու մէջ՝ քան թէ պողոտաներու վրայ։ Քարտէսները գծելու ատեն կարելւոյն չափ այս տարբերութիւնները հաշուի առնուած են։

ՔԱՐՏԷՍ ԹՒ. — 15 Ապրիլ.

Խաւսա. — 40 վ. — Ակ-Ջամամ-Մահմուտ. — 60 վ. — Էսկիվիրան. — 55 վ. — Կէօնէկ. — 2 ժ. 20 վ. — Վէզիր-Քէօփրիւ։

ՔԱՐՏԷՍ ԹՒ. — 17 Ապրիլ.

Վէզիր-Քէօփրիւ. — 2 ժ. — Ստաւրոյ-Քէօ-

---

1 Գրքին վերջը՝ (բնագիր էջ 373—375) կը դնէ հեղինակը ժամանակացոյց մը խորագրով՝ "Քարտէսներու վրայ նշանակուած ուղեգծերն անցնելու համար գործածուած ժամանակները"։ Որչափ ալ բուն քարտէսներուն մէջ տեղեաց հեռաւորութիւնները որոշելու համար ըլլայ ցանկս, աւելորդ չհամարեցանք նոյնը դնել այս տեղ, թէեւ քարտէսները չկարենանք ներկայացընել ընթերցողաց. վասն զի ժամանակացոյցս նաեւ առանց քարտէսի իւր օգտակարութիւնը կը պահէ, եւ քարտէսներուն ալ բովանդակութիւնը համառօտիւ կը բացատրէ։ Ծ. Թ.

փրիւ. — 1 ժ. 5 վ. — Կէօնէկ. — 1 ժ. 15 վ. — Տաքնա. — 3 ժ. — Խաւսա։

ՔԱՐՏԻՍ ԺԲ. — 21 Ապրիլ.

Մարդուան. — 1 ժ. 10 վ. — Եակուբ. — 50 վ. — Տուրնուկ. — 15 վ. (°). — Գէլ-գիրազ. — 1 ժ. 40 վ. — Մարդուան։

ՔԱՐՏԻՍ ԺԳ. — 29 Ապրիլ.

Ամասիա. — 1 ժ. 40 վ. — Կափու-Կայա. — 1 ժ. 40 վ. — Ակսալար. — 3 ժ. — Բաջիլէ. — 1 ժ. 20 վ. — Տէրէբոյան. — 1 ժ. 15 վ. — Զիլէ։

ՔԱՐՏԻՍ ԺԴ. — 1 եւ 2 Մայիս.

Զիլէ. — 2 ժ. — Զէլթէք. — 2 ժ. 10 վ. Սիւլէս. — 2 ժ. — Կուրուչայ. — 3 ժ. — Սուլու-Սէրայ։

ՔԱՐՏԻՍ ԺԵ. — 5 եւ 6 Մայիս.

Սուլու-Սէրայ. — 2 ժ. 20 վ. — Քայաղիս-Թէքէկէ. — 3 ժ. 10 վ. — Էկիջիկ. — 1 ժ. 30 վ. — Կարա-Կայա. — 2 ժ. 45 վ. — Կաւակ։

ՔԱՐՏԻՍ ԺԶ. — 6 եւ 7 Մայիս.

Կաւակ. — 1 ժ. 45 վ.[1] — Էէնի-Խան. — 4 ժ. — Էէնի-Քէոյ. — 3 ժ. 15 վ. — Սեբաստիա։

ՔԱՐՏԻՍ ԺԷ. — 11 Մայիս.

Սեբաստիա. — 2 ժ. 50 վ. — Բորզուկ. — 1 ժ. 35 վ. — Կոսմուշ-Թէքէկէ. — 2 ժ. — Խարբերդ։

---

1 Բնագրին մէջ (էջ 229, տող 32) փոխանակ «երեք քառորդ ժամ»՝ կարդալու է «ժամ մը եւ երեք քառորդ»։

ՔԱՐՏԻՍ ԺԸ. — 13 եւ 14 Մայիս.

Խարղընի. — 1 ժ. 50 վ. — Աբալան-Տօղուշ. — 1 ժ. 45 վ. — Գէօվէչմէք. — 1 ժ. 35 վ. — Բոլուս. — 45 վ. — Չիֆթլիք. — 3 ժ. 10 վ. — Թոխաթ։

ՔԱՐՏԻՍ ԺԹ. — 16 եւ 17 Մայիս.

Թոխաթ. — 1 ժ. 35 վ. — Կոմանա. — 1 ժ. 45 վ. — Օժալա. — 1 ժ. — Ալմաշագիր. — 2 ժ. 50 վ. — Նիքսար։

ՔԱՐՏԻՍ Ի. — 19 եւ 21 Մայիս.

Նիքսար. — 2 ժ. 45 վ. — Ազդոսթի. — 2 ժ. — Ալաջակ-եայլա. — 1 ժ. 55 վ. — Բաշ-Չիֆթլիք. — 3 ժ. 20 վ. — Մա'ադուն-Կալէսի. — 1 ժ. 50 վ. — Չէրմիկ. — 35 վ. — Ասէ-Օղլու։

ՔԱՐՏԻՍ ԻԱ. — 22 եւ 23 Մայիս։

Ասէ-Օղլու. — 1 ժ. 25 վ. — Էրէսկէ. — 1 ժ. 35 վ. — Ըշկիւղ լեռ. — 4 ժ. 30 վ. — Ափան. — 4 ժ. 30 վ. — Կէօյլասա. — 1 ժ. 30 վ. — Կէօյլու-Հիսար։

ՔԱՐՏԻՍ ԻԲ. — 24, 25 եւ 27 Մայիս.

Կէօյլու-Հիսար. — 7 ժ. 30 վ. — Չիդանա. — 5 ժ. — Կարա-Հիսար. — 3 ժ. 30 վ. — Դոմանա. — 2 ժ. — Ռուշլայիջակ-Թաշ. — 2 ժ. 10 վ. — Էնգէրէս։

ՔԱՐՏԻՍ ԻԳ. — 28 եւ 29 Մայիս (ուղիղ ճամբայ). Էնգէրէս. — 1 ժ. 15 վ. — Բուրդ. — 3 ժ. 30 վ. — Էղբիդէր (Ածպաճր)։

ՔԱՐՏԻՍ ԻԴ. — 30 Մայիս եւ 1 Յունիս.

Էղբիդէր. — 1 ժ. 45 վ. — Սեւինդուկ. — 1 ժ. 35 վ. — Եէնի-խան. — 1 ժ. 30 վ.

— Ա յվանոս. — 2 ժ. — կամբեջ. — 1 ժ. 15 վ. — Ալեքսանդր — 1 ժ. 20 վ. — Պուդտաձոր. — 2 ժ. 35 վ. — Ռուփայէ։

ՔԱՐՏԷՍ ԻԴ եւ ԻԵ. — 2 եւ 3 ցուներս.

Ռուփայէ. — 1 ժ. 20 վ. — Զիպաի. — 50 վ. — կոնդիլիա. — 1 ժ. 35 վ. — Մե-լէք-Շէրիֆ. — 3 ժ. — Բաշ-Եէնի-քէյ. — 2 ժ. 30 վ. — Բէշ-գէօզ (խան). — 6 ժ. 30 վ. — Երզնկայ։

ՔԱՐՏԷՍ ԻԵ. — 5 ցուներս.

Երզնկայ. — 1 ժ. 10 վ. — Վասկերտ. — 2 ժ. 10 վ. — Ռում-Սէրայ. — 2 ժ. 50 վ. — Սիպիկոր։

ՔԱՐՏԷՍ ԻԶ. — 6 եւ 8 ցուներս.

Սիպիկոր. — 1 ժ. — Բանդոլար. — 1 ժ. 10 վ. — Սաատաղ. — 1 ժ. 30 վ. — Կիլիջէ. — 3 ժ. — Քէօսէ. — 2 ժ. — Ոսմանկանատուն. — 6 ժ. 20 վ. — Գիւմիւշխանէ։

ՅԱՆԿ ՏԵՂԵԱՅ

(բ. = բերդ. — ձ. = գիւղ. — ձո. = գաւառ. — լ. = լեռ. — վ. = վանք. — տ. = տեղի. — տ. = քաղաք. — տե՛ս կամ = տե՛ս նե՛րս. է հին կամ նոր համազգ. անուանց տեղերը.)

Աբածալ գ. 169.
Աբանա գ. 329.
Աբարնէ 289.
Ագարա գ. 259.
Ագերան գ. 310.
Ագչար, Ագ Շհար եւն. տե՛ս Ակշար.
Ագրիանէ, Ագրանէ 227—228.
Ադալէաբիդա 333. տես Ղողտեղաբիդա.
Ադրաս (= Ինդէրէս) 298, 310—311. տես Ինդէրէս.
Ադա բ. (փոքր Հայոց) 339.
Աթենը 193, 197, 208, 219.
Ալաբա գ. 50—51 (= Ուռլու քաղ).
Ալադալէաբիդա, Ալադոլէաբիդա եւն 333 (տ. = Ղողտեղաբիդա).
Ալալա գ. 165.
Ալաչամ (տ. = ԶալիքոսՂեւոնդոպոլիս) 19, 142—143.
Ալայա գ. 17, 32, 34—35, 37, 38, 41, 42, 67, 176. դաշտը = Հիւսէյին-Օվա 37.
Ալայախան գ. 336.
Ալաջակ (-եայլա) ամարանոց 281, 282, 392. — Ալաջակ գ. 338.
Ալարապ գ. 63.
Ալեւի գ. 68.
Ալթը-Աղաջ տ. 206.
Ալիզադի (Թազ Ջիլէի) 211.
Ալմուշ գ. 79.
Ալմուշագիր տ. 392.
Ալվիրան գ. 24, 31.
Ալտիկին գ. 185—186.
Ալտկենդի գ. 335, 393.
Ախիր գ. 85.
Ածպտեր 298, 328, 392 (տ. = Էդբիդէր).
Ակամխիա, Ակամխա գետ (= Ձորոխ) 361, 372.
Ակ-գէօլ լճ 140—141 (= Համամլի-գէօլ).
Ակ-Թաշ, Ակ-Տաշ գ. 72, 94—95.
"Ակիլեաննէ„ 354—355. տե՛ս Եկեղեաց.
Ակ-Իրմակ (= Ուլու-Իրմակ) գետ 323. Համմո. Ակ-սու.
Ակշար, Ակ-Շահր, Ակչերապատ, Ագչար, Ագ-Շհար, Ագչհարապատ (Նաեւ. = Աշկար) 321, 324, 325.

Ակ՛ար-Օվա (նաեւ = Աչկար-Օվա) 298, 309, 320, 321, 327, 328, 329, 332, տես նաեւ Աչխար, Աչկար.
Ակ-Շէհիր գ. 245—246.
Ակ-Ջամամ-Պահմուտ տ. 390.
Ակսալար տ. 391.
Ակ-սու գետ (միրձ ի Թոխաթ) 250—251, 253, 255. — Ակ-սու (միրձ ի Բուրգ) 325. Հմմտ. Ակ-Իրմակ.
Ակ-Տաղ, Ակ-Դաղ լ. 37, 61, 73, 147. 169, 189, 203, 228.
Ակրոյենոս 36.
Ակրոպոլիս (Աթէնք) 208.
Ակ՛ամա-Պէրայ գ. 67, 97.
Ակ՛ամա-Գիակիրլի գ. 46.
Ակուս գետ (= Կըզըլ-Իրմակ) 13, 15, 16, 19, 60, 70, 73, 100, 101, 102, 103, 112, 115, 117, 121, 123, 124, 127, 138, 140, 141, 147, 166, 176, 231, 235, 242, 327, 340.
Աղուանիա, Աղվանիա, Աւանիա գ. 329—330. տես Ալվանոս.
Աղրաւիս գ. 321 (= Արգաուզ).
Ա՛ճէ-օղլու գ. 290, 392.
Ամասիա ք. Ի, 13, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 28, 31, 33, 39, 48, 54—55, 65, 68, 83, 87, 92, 95, 100, 117, 120, 122, 138, 142, 145, 147, 155, 158, 159, 166, 167, 169—186, 187, 188, 193, 195, 199, 200, 204, 205, 206. 209, 222, 226, 231, 252, 253, 257, 258, 351, 385, 388, 391. — Հմմտ. Հատուածները՝ (Ա, § 1) Խոկելիբէ Ամասիա՝ 13—31. — (Ա, § 7—11) Ամասիայէ Տաւիւմ՝ 31—39. — (Ա, § 22) Ամասիայէ Յամսոն՝ 67—69. — (Բ, § 7—10) "Ամասիա քաղաքը„ 159—204, յոգ. § 9 "Ամասիա„ 169—186. — (Բ, § 11) Ամասիայէ Ջիլէ՝ 204—212.
Ամասարիա ք. 198.
Ամենափրկիչ վ. 387.
Ամիբիա գ. 278.
Ամիսոս (= Ամսոն) Ի, 17, 41, 69, 131—138, 140, 143, 144, 145, 147, 158, 205, 217, 381. — Հմմտ. (Ա, § 25—26) Ամիսոս-Փանտարէա-Կէոկեսարիա 69—79. — (Բ. § 1—3) "Ամիսոս„ 131—145։ Մնացեալքը տես Յամսոն.
Ամիհասի Հովիտը 105, 133.
Ա՛յազմա (ի Տրապիզոն) 387.
Ա՛յատ գ. 90.
Ա՛յնալը մաղարա (՛յԱմասիա) 178—179, 388.
Ա՛յն-էլ-Քորջ բ. 365.
Ա՛յվալը գ. 47.
Ա՛յվանոս, Ա՛յվանոս գ. 107, 329—330, 331—332, 393 (= Աղուանիա). Տես Աղուանիա.
Ա՛յրաթեփէ գ. 213.
Ա՛նալիբա գ. 331. — Անալիբայ 107.
Անաղիբոսորա գ. 343.
Անասուղիա 5, 143, 159, 172 ("Նագոլիա„), 177, 190, 278, 283, 337. 341. 344. Տես Արեւելք, Փոքր-Ասիա.
Անգրաս, Անգրէս, Անգրիաս (= Էնգէրէս ք.) 298,

310—311. Տես Ագրաս. Ինգէրէս.
Անկիւրիա ք. եւ գ. 27, 34, 70, 119, 120, 121, 157.
Աննիակա 297 (տես = Կէղ-լու-Հիսար).
Անուրդիա 340 (տես Մելիք-Շէրիֆ).
Անտանիա 288.
Անտրակա (ի Գամիրս) 157.
Անտրապա (= Նէոկղաւ-դիոպոլիս, եւ Նէհապոլիս-Փազիման) 14, 19, 105, 109, 110, 111, 112, 127, 157—158. Մնացեալը տես Վէգիր-Քէօփրիւ, Փազիման եւն.
Աշաղա Կարլի գ. 102—103.
Աշխար գ. (= Աշկար, Ակշար) 321.
Աշկար-Օվա 298, 309, 320—321 (= Ակշար) 327, 328, 329, 332. տես Ակշար.
Ապանա գ. 329 (= Աբանա).
Պողոնիա (Հնդպիւրոս) 184.
Առաւելեան Ջերմուկք 44, 49.
Ասար-կալէսի բ. 177.
Ասարջիկ գ. 85.
Ասիա (Յառաջակողմեան) 138, 363.
Ասորիք 184, 200, 216.
Ասսար գ. 142.
Աստղիկ լ. 242—244. տես Երլտրիգ-Տաղ.
Ավսան գ. 101, 103—104.
Աստուածենացւոց ք. (Աստուածենացւոց) 339.
Արաբիա 347, 363.
Արամօղլու խան 350.
Արաբրակա ք., Արաբրակա, Արաբրակացիք, 331, 340, 341, 342—344, 362. Արաբրակէ, "Հերեսիկէ" գ. 344.
Արգաւուզ (= Աղբաւխ) գ. 321.
Արգէոս, Արգիաս լ. 42, 247.
Արգինուսնաս 29.
Արգիւրապոլիս 374. տես Գիւմիւշխանէ.
Արգոսար գ. 276, 280, 392.
Արդասա, Արդասէ (= Տորուլ) ք. 372, 377, 378.
Արեգական ք. 162—163. տես Հելիոպոլիս.
Արեւելք 152, 166, 205, 298, 379.
Արծաթաքաղաք (= Գիւմիւշխանէ) 375.
Արշամաշատ ք. 289, 315.
Արպաջիկ, Արփաճրգ գ. 300.
Արսլան-Տողուշ գ. 248, 392.
Արտ-Օվա, Արտիկ-Օվա 29, 55, 61, 249—250.
Արփաճրգ գ. 300.
Արքելայիս 27. — Արքեղայիս (Գամրաց) 157.
Աւանիս գ. 329—330. տես Աղաւանիս, Աւյանոս.
Աւզատ, Աւբհատ գ. (= Եւտանիա) 25—28, 38—39, Աւզատ Հաջի-քէօյ տես Հաջիքէօյ եւ Եւտանիա.
Աւուրջուս գ. 371.
Ափրիկէ 346, 363, 365.
Ափան գ. 292, 293, 295, 392.

Բաբալի գ. 43.
Բարա-օղլու գ. 16.
Բարա-օղլու-Թիքեկ 37 (= Հատտաղ).
Բազար-քէօյ գ. 89.
Բաթիւհաբս, գետահովիտ, 58 (= Կալան-սու).
Բաթման-Թաշ, Բատման-Թաշ գ. 248, 249.
Բաթուտ ք. 108.
Բալդերան-սու, գետ. 295.

Խախլէ գ. 293.
Խաղդաս = Պաղտասար 171, 252.
Խաղխլէ գ. 31.
Խայագիտ-թէքեվէ գ. 225, 391.
Խանգոլար գ. 359, 393.
Խաչ-Լէհնի-քէօյ գ. 345, 393.
Խաչ-Չիփխիլիք գ. 282—283, 284, 392.
Խաչխլէ գ. 206, 391.
Խասգիդարիա բ. 333.
Խասխլիկա Թէրմա 36. տես Թէրմա, Ջերմուկք.
Խատմանթիաշ գ. 248, 249.
Խարգանիսէ տ. 340.
Խարձր-Հայք 314, 338. տես Հայք.
Խափրա (= Պագևլոնիա) 100. (Ր, § 2) "Խափրա„ 138—143.
Խերուկ գ. 30.
Խեդոխաոն (Պետոքթիւէ) գ. Ջ, 245.
Խեղիր-կալէ գ. 56, 57, 59.
Խելենա լ. 259.
Խերմիսա (= Հերմիսա) 265—266.
Խեգ-տաղ լ. 327.
Խէշ-գէօզ գ. 350, 393.
Խէշ-կիլիսէ գ. 377.
Խէյ-օղդու գ. 66.
Խդան, Խիդանա (= Ղեւոնդուպոլիս, Յուստինիանուպոլիս) 355.
Խիզէլի (= Պիզևնի) գ. եւ լ. 80, 264.
Խիլդիզ գ. 213.
Խիրկ գ. 84.
Խուզանդեանք 6, 8, 14 եւն (յատ. յաճախ).
Խութթանիա 114, 117, 180, 197, 199, 200, 203.
Խրլիկ-Նչվիա սրբատեզի 188, 194, 202.
Խրլիկ-Նչվիկ (= Տաւիտ) գ. 27, 33—34. տես Տաւիտ.
Խոզդոզան գ. 32.
Խոյուս, Խոյոս (= Վերիա) 55—57, 58, 59, 60, 61, 83, 225, 248, 249—250, 392.
Խոլի, Խոլ 56.
Խոլոյ (= Տրապիզոպոլիս) 56.
Խոզաղ-Քէհան-Կալէ (Խոզաղ-Հիսան-) բ. 93.
Խոզաղ-քէօյ գ. 34—35, 306.
Խոյապատ գ. 167. Խոյապատի բերդը 177. Խոյավան 102.
"Խոսոսա„ = Խոսորա (Ընձակիրոսորա) 343.
Խոսպոր, Խոսփոր 2, 70, 104, 341, 342.
Խորաբոյ գ. 73.
Խորզուկ գ. 241, 391.
Խորիւզա (= Վերիա, Խոյուս) 56.
Խուզ-քէօյ գ. 77, 78, 89, 90.
Խուլգար-սու 336, 337, 338, 344.
Խուլեման-չայ (= Հիդևոս) 294.
Խուկեարեան բանակաժի եմ 45.
Խուզդաձոր = Պուզաձոր գ. 332, 335, 393.
Խուրգ (= Նիկոպոլիս) 105, 308, 311, 312—320, 327—328, 333, 392. "Նահակիչէհիր„ 315 եւն. "Խուրր„ եւն' 318—319. — Հմմտ. (Ր, § 26) Կարա-Հիսարէ Խուրգ' 308—320. — (Ր, § 27) Խուրգի շրջակայքը' 320—327. — (Ր, § 28) Խուրգէ Ռուֆայէ' 328—336. Տես Նիկոպոլիս.

Խուրուն-Էվրէն գ. 46.
Խայալջա գ. 311.

Գարլան գ. 150.
Գապահինէ գէ. 87.
Գապալա գ. 163.
Գազիլան 87, 163. — Գազիանթիա գէ. (= Խուֆրա) "Գազիանթիա„ 100, 140—143.
Գաղ-Օվա 29, 70, 126 եւն. տես Կաղ-Օվա.
Գափուռա բ. (= Խրոբա = Թուրչալ) Զ—Լ, 86—88, 125, 126, 205. — Հմմտ. (Ա, § 31) "Գափուռա-Խրոբա„ 86—89. Տես Խրոբա, Թուրչալ, Տուրնալ.
Գազասիա Լ, 2, 3, 5, 27, 32, 33, 42—43, 45, 55, 105, 106, 112—120, 138, 156, 157, 177, 219, 226. — Գազասական Պոնտոս 15, 27, 32, 45, 49, 52—55, 76, 105, 112, 13, 181, 219. տես Պոնտոս.
Գամիշճըղ գ. 63.
Գամիրք Զ, 157 եւն. տես Կապպադովկիա.
Գալ 56, 76, 79, 89, 90, 92, 105, 266, 267—269, 276, 281, 290, 292, 295, 298, 299, 309, 310, 311, 312, 321, 327, 333, 344, 361, 371, 372. "Գալ-գեա„ Կէկկիա (Քէլքիա) 267 եւն. տես Կէկկիա-Իրմակ.
Գանգրա ք. (Ձանգրի = Գերմանիկոպոլիս) 13, 17, 20, 27, 39, 53, 55, 112, 115, 116, 156, 163, 197—198, 199.
Գանձակ ք. 87.
Գավգա 98 եւն. տես Խաւսա.
Գաբա-Հիսար 333, 371 եւն. տես Կարա-Հիսար.
Գարսի 27, 35, 39. տես Կարիա.
Գափու-գայա գ. 142.
Գեավուլ-Էվրէն գ. 43.
Գեղաղաղ գ. 57.
Գեղասա 320 (Հմմտ. Գադասա).
Գելակա գ. 163
Գելասիա, Գելասէա, Գելասիա, Գեղասէա գ. 162—163.
Գելի-բին, Գելին գ. 90—91.
Գելմեսագէ-սու 225.
Գերմէ-Կողմնիա, Հիբերա-Գերմէ 290.
Գերմանիա 306, 346.
Գերմանիկոպոլիս (= Գանգրա) 58, 197. տես Գանգրա.
Գերջանիս, Կերճանիս (= Ուսֆայէ. Հմմտ. Կարասագա, Մելիք-Շէրիֆ) 107, 327, 332—333, 334, 336. Գերջանիս-սու 334. — Հմմտ. (Ե, § 28) Ուսֆգէ Ուսֆայէ՝ 327—336. — (Ե, § 29) Ուսֆայէ Մելիք-Շէրիֆ՝ 336—344. տես նոյն անուններըը.
Գէլ-Գիրազ գ. 168, 169, 391.
Գէղգինգեան դաշտ 206.
Գէմիչմէջ-քէօյ գ. 73.
Գէրկկի գ. 373.
Գէօղ-քէօյ գ. 308.
Գէօյ-կայա գ. 242.
Գէօկ-մէարէսէ (ի Կերասունտա) 234.
Գէօվէչմէք գ. 249, 392.
Գէօք-Գէրէ-քէօյ գ. 66.
Գըզըլ-քէօյ գ. 80.

Գրզըճա-Լ'վրէն գ. 101.
Գրզըճա-Ակօյիւտ գ. 61.
Գրզըճէ խան 206.
Գրզգա-սու գետ 266.
Գրչաձրգ գ. 213—214 (մերձ ի Ձէլթէք). — ուրիշ գ. (մերձ յԱՓան) 293. տես Կիշլաջուկ.
Գիւզէլէ գ. 310.
Գիւզէ-տաղ լ. 293.
Գիւմիւնէկ-քէօյ 80, 263. տես Կոմանա.
Գիւմիւշ գ. 122. — Գիւմիւշ-Մա'դէն 122. — Գիւմիւշ-Հաջիքէօյ ք. (այլ՝ Ալդաա-Հաջիքէօյ) 121, 122—123, 166, 284. տես Գիակոպենէ.
Գիւմիւշխանէ (Ածաթաքաղաք, Արկիւրոպոլիս) 375—377, 393.
Գոդաա 320 (հմմտ. Գեդաա).
Գունդուզ (Կիւնտիւզ) գ. 61.
Գուշ-սէրայ գ. 31. տես "Կուսուրա".
Գուրում-չէհէրի գ. 85.
Գուրջու գ. 16, 84, 85.

Դադաա բ. 256.
Դադիւրրա ք. 14 (տես Խակելիբ).
Դազիմէն (= Լէդոկիա) 82—83 (§ 29), 126, 167, 251, 252. — Դազիմէնիա (= Կազ-Օվա) 2, 29, 70, 83—86 (§ 30), 126, 206, 251, 257: — Հմմտ. (Ա, § 27—32) Կոմանա եւ Դազիմէնիա՝ 79—89. — (Բ, 18—21) Վերիա, Դազիմէն եւ Կոմանա՝ 248—269. — (Բ, § 19) Լէդոկիա (Թոխաթ) Դազիմէն՝ 251—256: Տես Լէդոկիա, Թոխաթ, Կազ-Օվա:
Դակալասոս 325.
Դակոզէ, Դակաց գիւղ. 258.
Դամասկոս 192.
Դանէ ս. 298.
Դանուբ գետ 107, 149, 205, 361.
Դէզոս (ի Ցունաստան) 288.
Դէնէքսէ գ. 79, 267.
Դեստիկ գ. 73, 94.
Դերսիմ 345.
Դէլիկիւլ-Թաշ (ի Տրապիզոն 387.
Դէլի-չայ 102, 206.
Դէլիջէ-եայլա 291.
Դէլիջէ-Իրմակ, գետ 33 (= կապադովկ գետ).
Դէլիջէ-սու, գետ 286—287.
Դէլի-քէօյ գ. 168.
Դէյիրմէն-սու = Տէյիրմէն-սու 380, 383; — Դէրմէն-դէրե = Տէյիրմէն-տիրէ գ. 344.
Դէվրէնտաղ լ. 48, 61, 63, 212, 215.
Դէվրէնտ-քէօյ գ. եւ Դէվրէնտ-չայ գետ 122.
Դէրէչայ գետ 214.
Դէրէ-քէօյ գ. 88.
Դէրմէնդէրե գ. 344. տես վերը.
Դիակոպենէ գ. 120, 121—122, 166: — Հմմտ. (Ա, § 42) Դիակոպենէ եւ Պիմպիլիա՝ 120—126. — Տես Գիւմիւշ-Հաջիքէօյ.
Դիդիւմեան Ապողոն 210, 385.
Դիմոբրատա գ. 88.
Դինգիւմենէ գ. 140.

Դիոսկորաց տ. (ի Կոմանա) 261. — Դիոսկուրեանք (բլուրք մերձ ի Սամսոն) 144.
Դիոսպոլիս 105 (= Նէոկեսարիա. տես Նոյնը).
Դիոսպոնտոս գ. 19.
Դիվլիքա գ. 188.
Դիքիլի-Թաշ (կոթող) 130. — այլ՝ 372.
Դիւզ-Տաղ լ. 280.
Դղուկ (Տէլի-Դուլուկ) լ. (ի Կոմագենէ) 189.
Դոդուրգա գ. 57.
Դոլիքէ (Կոմագենեայ) 189.
Դոմանա բ. 372—373, 374, 392 (= Քէօսէ). — Դոմանա գ. (Նոր) 309.
Դոյրան գ. 150.
Դոնա 49. տես Եւտոնիա.
Դուման-կայա լ. 309, 327.
Դուրալդայլ գ. 66.
Դրակոնէս տ. (= Վիշապք) 331—332.

Եազըլը-Թաշ տ. 42.
Եակուբ գ. 167—168, 391.
Եաղլըլար գ. 46, 47.
Եայլաջիկ-Տաղ լ. 80, 266.
Եանգի, Եանգը գ. 47, 49.
Եաւարա գ. 290.
Եափուլտակ բ. 177.
Եգեական ծով 217.
Եգիպտոս 180.
Եգոնէնէ 44, 62. տես Եւագինա.
Եէնի-խան ք. (մերձ ի Սեբաստիա) 58—59, 60, 225, 227, 229—230, 241, 391 (= Սիարա).
Եէնի-խան ք. (մերձ Ազապտեր) 329, 392.
Եէնիջէ գ. 32. — Եէնիջէ-էայ գետ 17, 32. — Եէնիջէ գ. (մերձ ի Խաւսա) 98.
Եէնի-քէօյ գ. (մերձ Երիմի) 187. — Եէնի-քէօյ գ. (մերձ ի Պուլտաձոր) 335. — Եէնի-քէօյ գ. (մերձ ի Սեբաստիա) 391. — (Բաշ-)Եէնի-քէօյ գ. (մերձ Երզնկայ) 345, 393.
Եէշիլ-Իրմակ գետ 31, 170, 171, 172, 187, 253, 264. Միացեալքը տես Հիրիկ.
Եըլտըզ-Իրմակ գետ 230, 241, 242, 248. — Ընդհանուր Եըլտըզ-սար գետ 242, 245. — Եըլտըզ-էայ գետ 60. — Եըլտըզ-Տաղ լ. (= Աստղիկ լ.) 207, 240, 242, 243, 244, 245, 247, 248. — Եըլտըզ-քէօյ գ. 245. — Համմո. (Բ, § 17) "Եըլտըզ-Տաղ" 240—247. — (Բ, § 18) Եըլտըզ-Տաղէ Բոլուս եւ Թոխաթ՝ 248—251.
Եիւկիկ-խան, Իչեւան 85.
Ելեգիա 53.
Ելեւսիս 211.
Եկեղեաց գլ. 337, 353—354, 359, 360. "Կեղցինէ" 355. տես Երզնկայ.
Եոզղատ ք. 17, 40, 44—45, 48, 138, 225, 226, 230.
Եուսուֆ-օղլու գ. 245.
Եպիւրոս 184.
Եւտոնիա, "Տոնէա" 25, 27, 28—30, 33—34, 39, 126. "Դոնա" 49. — Համմո. (Ա, § 4) "Հաջի-քէօյ եւ Եւտոնիա" 25—31.
Երէգ 353—354. — Երիգա 341, 348, 353—356, 361. — Երզնկայ 324, 328, 329, 335, 336, 338, 341, 348, 350—352, 352—359, 367, 393. "Արզանջան" 338. — Համմո. (Բ, § 28—31)

Հայաստանի սահմանագլուխը եւ երիզա՝ 327—359. — (Բ, § 80) *Մելիք-Շէրիֆէ երզնկայ՝* 344—352. — (Բ, § 51) *Երզնկայէ Սատաղ՝* 352—359.

Եւագինա, Եւգոնի, Եգոննէ (*Հմմտ. նաեւ "Փոքր-գինա"*, 44) 33, 39, 44—45, 46, 49, 57, 62, 126 (= *Վերինոպոլիս*). — *Հմմտ.* (Ա, § 12) *Միհրդատիոն-Եւագինա՝* 40—45. — (Ա, § 13—16) *Եւագինայէ Սերաստոպոլիս՝* 45—55. — (Ա, § 20—21) *Զելայէ Եւագինա՝* 62—66։

Եւդոկիա (*Թոխաթ = Դազիման*) 2, 55, 65, 70, 79, 80, 82—83 (§ 29), 84, 86, 87, 89, 164, 225, 230, 240, 250, 251—256, 351, 370. — *Հմմտ.* (Բ, § 19) *Եւդոկիա (Թոխաթ)՝* 251—256. — (Բ, § 20) *Թոխաթէ կոմանա՝* 256—263. *տես Դազիման, Դազիմանիախս, Թոխաթ, Կազ-Օվա.*

Եւպատորիա - Մագնոպոլիս (§ 23) 91—93, 105, 127. *տես Մագնոպոլիս, Խոզազ-քէօսան-կալէ.*

Եւսեբիոս գ. 139.

Եւրոպա 346, 363.

Եւքայիտա (= *Էլվան-չէլէբի, Թոքաթէքէօյ*) 17—25, 126, 135, 162—163, 164, 165, 167, 226, 344. *Եւխայիտա՝* 20, 162. — *Հմմտ.* (Ա, § 3) *Զորում եւ Եւքայիտա՝* 17—25.

Եւքսինոս Պոնտոս (*Սեւ ծով*) 193, 197, 203, 361. *տես Պոնտոս եւ Սեւ ծով.*

Եփեսոս 150, 158, 201.

Եփրատ գետ 70, 104, 107, 186, 217, 312, 327, 332, 344, 345, 346, 349, 351, 355—356, 359, 360, 361, 382.

Եփրատեսիա գ. 6.

Եօզուզն-Հիսար, Եօզնիսա (= *Սիւա*) 49, 50.

Եօնջալըկ գ. 50.

Եօրիւկ-Շէհիր գ. 281.

Զալիքոս-Վ եւ-նդոպոլիս (= *Ալաչամ*) 19, 142—143.

Զամա տ. 49.

Զամար գ. 84.

Զարա ք. 311, 323—324, 325, 327.

Զէգնիան գ. 370.

Զելա, այժմ՝ *Զիլէ* 19, 28, 41, 44, 48, 49, 50, 51, 54, 60—62, 63, 64, 88, 113, 126, 138, 176, 206, 209, 210, 212, 216, 217, 219, 226, 265։ — *Զիլէ՝* 61—62, 176, 204, 207, 208—212, 213, 216, 224, 391. — *Զիլէ-սու գետ* 207. — *Զելիտիս գ.*, 204, 206, — *Հմմտ.* (Ա, (§ 19) *Վերինայէ Զելա՝* 60—62. — (Ա, § 20—21) *Զելայէ Եւագինա՝* 62—66. — (Բ, § 11) *Ամասիայէ Զիլէ՝* 204—207. — (Բ, § 12) *"Զիլէ"* 208—212. — (Բ, § 13) *Զիլէէ Սուլու-սէրայ՝* 212—218. — (Բ, § 11—14) *Զելիտիս եւ Սեւ բաստոպոլիս՝* 204—224. *Զէյն-էդ-դին գ.* 66.

Ջիարէթ (ի Կոմանա) 81. — Ջիարէթ գ. (մերձ Ամասիա) 185.
Ջիգանա, Ջիղանա, Ջղանա 369, 378—379.
Ջիդանա գ. 300, 392.
Ջիդի գ. 90, 91.
Ջիլմինէկ (Դինդիլմինէկ) 140.
Ջիլէ, տես Ջելա.
Ջիլխոր գ. 90, 91.
Ջիղանա, տես Ջիգանա.
Ջիմարա 107, 331.
Ջիպաի գ. 337, 338, 340, 393.
Ջիպրահան լ. 300.
Ջղանա, տես Ջիգանա.
Ջմիռնիա 252.
Ջուգոյ գ. 159—160.
Ջուդա գ. 94.
Ջուսարիմ (Ղաւսարիմ) գ. 321.

Էրիմի գ. 187, 188, 191, 201, 203, 207, 277. "Պիւսոն Մարտկի մեհեանը„ յԷրիմի (Բ, § 10)՝ 187—204.
Էգրի-էօզ գետ 41, 42.
Էգրի-կալէ գ. 103.
Էզբիդէր 298, 328—329, 392 (= Ածպտեր, տես Նոյնը). — Էզբիդէր-սու գետ 329, 332.
Էլիմին գ. 16.
Էլվան Չէլէբի = Թէքէկէօյ 21—25, 31, 163. տես = Իւքայիւտա.
Էկիջկ գ. 225, 228, 391. — քովը՝ Քիւչիւք-Էկիջկ գ. 227—228.
Էմէրի գ. 90, 91.
Էմիր-Սայիդ գ. 84.
Էյդիր գ. 67.
Էյիւկ, Էյիւկ (աւերակք) 18, 35, 121, 306.
Էնդերէս, Անդրաս, Անդրէս, Անդրաս (= Սու-Շէհիր) 298, 308, 310—311, 324, 327, 329, 335, 336, 392. տես Սու-Շէհիր, Անդրաս եւն.
Էնդիս գ. 89.
Էսկի-Խապար գ. 34—35 (Ա, § 9 = Կարիսա?).
Էսկի-խան (աւերակ) 347. — այլ՝ (մերձ ի Սատաղ) 370 (Հմմտ. Խանտէրէ).
Էսկի-Շէհիր գ. (մերձ ի Խուրգ-Նիկոպոլիս) 313, 315, 322—323. տես Խուրգ եւն.
Էսկի-վիրան գ. 149, 390.
Էսկի-քէօյ գ. 31.
Էրզէս (Մելիք-Շէրիֆ) 340.
Էրէսկէ գ. 290, 292.
Էօզվիրան գ. 65.
Էյիւկ 306 եւն. տես Էյիւկ.

Ըշըկլու լ. 392.

Թաճար-կալէսի գ. 152.
Թաճար-Մուսալ գ. 145.
Թախթալի-Տաղ լ. 79.
Թաշ-Քէօփրիւ գ. 2, 102, 105 (տես = Պոմպէոպոլիս).
Թաշ-Օվա գէ. 71, 76, 90, 92, 147 (տես = Փանաբէա).
Թաւշան-Տաղ լ. 15, 73, 100, 101, 108, 121, 166, 169.
Թէմիսկիւրա (= Չարչէմբէ) 92, 138.
Թերմա-Բասիլիկա 36, 40, 42 եւն. տես Աւազենեան Ջերմուկք, Տէրզէլի-Հա-

մամ. — Թերմա (խաւասպի) 98—100, 127 եւն. տես Փազիմոնիտացւոց Չերմուկք. — այլեւայլ գիւղեր տես Չերմիկ եւն.
Թէփէ (բլուր մերձ ի Լադիկ) 95.
Թէքեէ գ. (մերձ ի Գիւլիւշխանէ) 372, 374 (տես Սեդիսա).
Թէքեէ-քէօյ = Էլվան-Չէլէբիի գ. 21—25, 31, 163 եւն. տես = Էրքայիսա:
Թէքեէ-քէօյ գ. = Թէքեէ գ. (Հարսագինի մօտ) 37, 39:
Թէքեէ-Հատապ 37. տես Հատապ, Բաբա-օղլու-Թէքեէ.
Թէքիր գ. 47. — Թէքիր-էօզիւ գետ 46, 47.
Թիա տ. 377.
Թոխաթ ք. 82—83, 84, 126, 176, 184, 204—205, 248, 251—256, 257, 259, 260, 273, 298, 392. — Հմմտ. (Ի, § 19) Եւդոկիա (Թոխաթ) 251—256. — (Ի, § 20) Թոխաթէ Կոմանա 256—263. Մնացեալը տես Փազիմոն, Եւդոկիա.
Թուզլա գ. 57.
Թուզլաբուրուն գ. 16.
Թուրչալ, Թուրքալ (= Փազիւռա-Իբորա) 65, 83, 85, 86, 88, 126, 164, 176, 205, 258, 259. տես Տուրչալ, եւ Փազիւռա եւն:
Թուրքեստան 337.
Թուրք-քէօյ գ. 293.
Թրակիա 133, 217.
Թոփ-Թէփէ խան 143, 145.
Իբորա ք. 19, 56, 126. — Հմմտ. (Ա, § 31) Փազիւռա-Իբորա 86—89: Մնացեալը տես Փազիւռա, Թուրչալ, Տուրչալ.
Իգէբիւլիւկ գ. 47, 48, 65.
Իկիզարի ք. 52, 72, 96—97. տես Կիզարի.
Իլիուպոլիս 162—163. տես Հելիոպոլիս.
Իղդիղ-Տաղ լ. 295.
Ինիա, Ինիան գ., Ինան-Օվա 110—111.
Ինի-սու, գետ եւ հովիտ 176—177.
Ինջէ-սու գետ (մերձ ի Սեբաստիա) 60, 241.
Ինջէ-սու գիւղ (մերձ ի Փազիմոն) 102.
Իշկոզան գ. 85.
Իպսալա տ. 37.
Իսակլի գ. 65. տես Պղեւրաշիա.
Իսկելիբ ք. 13, 14, 15, 109 (= Դադիւբրա?). — Հմմտ. (Ա, § 1) "Իսկելիբը" 13—15. — (Ա, § 1—6) Իսկելիբէ-Ամասիա՝ 13—31.
Իսկէֆսիբր-Տաղ լ. 287.
Իստաւրոս գ. 101. — Իստաւրոս-չայ 101. — Իստաւրոս-Իրմակ 149—150: Մնացեալը տես Ստաւրոս-Իրմակ, Ստաւրոս-քէօփրիւ:
Իրիս գետ 16, 83 եւն. տես Հիրիկ, եւ Եէշիլ-Իրմակ:

Լաբրանդա 194—195, 196, 199.
Լադիկ 67, 68 եւն. տես Լաւոդիկէ.
Լապպա գ. 309.

Լաւ-իանսենէք գէ. 96.
Լաւոդիկէ (Պոնտական), Լաոդիկ ք. 52, 67, 68, 72, 89, 94, 95—97, 98, 125, 127, 147, 156, 169. — Լաոդիկ-կէօլ, Լաոդիկէ լիճը (= Սոփ-փանէ) 72, 94. — Ժմմտ. (Ա, § 35) Լաւոդիկէ՝ 95—97.
Լ(է)թառիճ գ. 333. տես Լուտարբիզ.
Լիդիա 188.
Լիթրիւս լերինք 276.
Լիւկաւոնիա 177.
Լիւկիա 106.
Լիւկոս գետ 56 եւն. տես Կայլ.
Լոկման լ. 187, 204.
Լուսաղբիւր (ի Տրապիզոն) 387:
Լուսիորմոն տ. 333.
Լուտարբիզա տ. 333. տես Ուղտեգարբիզա, Լէթառիճ.

Խազտեաց աշխարհ 375, 376. բանակաթեմ՝ 378. — Խալդիք 176—178.
Խայրէդդին գ. 167.
Խանտէրէսի, Խանաձոր տ. 370.
Խան-քէօյ գ. 85.
Խատ գ. 84.
Խատադի գ. 73.
Խարզըն գ. 242, 244, 245, 248, 391, 392.
Խարշուտ գետ, Խարշուտ-Իրմակ, Քարսխուտէս 374, 375, 377—378, 379.
Խաւասա, Հազզա 68—69, 70, 71, 85, 95, 97, 98—100, 101, 110, 112, 115, 12 ,121, 127, 143, 146—147, 148, 150, 153, 159, 390, 391. — Ժմմտ. (Ա, § 37) "Խաւասա„՝ 98—100. — (Բ, § 4) "Խաւասա„ 146—147. — (Բ, § 5) Խաւասայէ Վէզիր - Քէօփրիւ՝ 147—154. — (Բ, § 7) Խաւասայէ Մարզուան՝ 159—165. — Տես = "Փազիմոնիտացւոց ջերմուկք„ 98, 146 եւն.
Խորձեան, Խորձէն 339—340.
Խորոզ - Թէփէսի, Խօրօս-Թէփէսի (բ) 176, 255—256.
Խօլայ գ. 90.

Ձանաց, Ծանարաց աշխարհ 376.

Կաբայր գ. 48—49.
Կարիրա 105, 125, 243, 270—271, 278—279; Մինաձեայր տես Հեռակեսարիա.
Կադի-չէհէր գ. 48, 50.
Կազ-Օվա, Կազ-Օվա 29, 70, 83—86, 86—87, 88. (Ա, § 30) 126, 251, 257, 258. տես = Դազիմոնիտիս. դարձեալ՝ Լուդոկիա եւ Թոխաթ.
Կալան-սու (= Բաթիւհաքս) գետ 58, 59, 60. — Կալան-չայ 229.
Կալէ բ. 41—43. տես = Կերկեննիս-կալէ.
Կալէ բ. (Մերձ ի Զիւբիւք) 63—64 (Ժմմտ. Պղնբաժիս).
Կալէ բ. (Մերձ ի Կաւակ) 69.
Կալէ-Հիսար, Կարա-Հիսար (Մերձ Ակ-Շէհիր) բ. 18,

35—37 (Ա, § 10). Ցմմն. Քարսիանոն? — Կալէ-Հիսար-քէօյ գ. 36.
Կալէ-քէօյ գ. 93. Մերձ բ. = Բողազ-քէսան-կալէ. տես Նոյնը, Ինչպատրիա-Մագնոպոլիս.
Կալէջկէկ գ. 30, 85.
Կալին-քէօյ գ. 60.
Կալիւճիոս 29.
Կալկանջի գ. 135.
"Կաղնի„ սրբավայր 165.
Կամախ 336, 344, 346.
Կամխեաշ գ. 335, 393.
Կամուչչկէկ (Գամըշճըգ) գ. 63.
Կանակ-սու գետ 41.
Կանդիլիա գ. 337.
Կապլան (Գաբլան) գ. 150.
Կապու-կայա (Գափու-Գայա) գ. 142 (մերձ ի Բաֆրա).
Կապուտակ գետ = Կապադովկիա գետ 33 (= Դէլիջէ-Իրմակ).
Կապադովկիա 33. — Կապադովկիա (= Գաւիրք) 45—46, 53, 54—55, 67, 119, 138, 157, 189, 192, 197, 202, 217, 219, 221, 222, 226, 256, 266, 291, 303, 341, 343, 347, 382. Ա. Առաջին Կապադովկիա գաւ. 36—37. Կապադովկեան Պոնտոս 105.
Կասամանէնի գաւ. 124.
Կասարոյ (աւերակ) 244.
Կասիրէօյ 135.
Կարա-բաշ ամարանոց 281.
Կարա-Բուտակ-սու 107 (= Սարբինա գետ).
Կարագէօլ I. 292.
Կարա-թաշ գ. 286. — Կարաթաշ ամարանոց 325.
Կարալար բ. 65, 177 (Ցմմն. Մանեգորդաս).
Կարա-կայա գ. 228—229, 391.
Կարակուշ գ. 46.
Կարա-Հիսար, Շապին-Կարա-Հիսար (= Կողոնիա) 176, 289, 295, 298, 300, 301—308, 310, 311, 324, 326, 333, 371, 387, 392. Ցմմն. Սեւբերդ, Մաւրոկաստրոն 301, 304. — Ցմմն. (Բ, § 25) "Կարա-Հիսար„ 301—308. — (Բ, § 26) Կարա-Հիսարէ Բուրգ 308—320. — (Բ, § 24) Կէօյլու-Հիսարէ Կարա-Հիսար՝ 295—301. Տես Գ.արա-Հիսար, Կողոնիա.
Կարա-Հիսար տես Կալէ-Հիսար.
Կարա-մաղարա գ. 48.
Կարանա (= Սեբաստոպոլիս) 51—52, 113, 224. տես Սուլու-սէրայ, Սեբաստոպոլիս.
Կարապէվրէն գ. 325.
Կարա-Յամանո (Հին Յամանո) 134—138, 144. տես Ամիսոս, Յամանո.
Կարավլի գ. 85.
Կարա-Տաղ I. 69, 73, 143. — Կարա-Տաղի դղեակը 176.
Կարա-քէօյ գ. 122.
"Կարզանիակ„ գաւ. 340.
Կարիա 195, 196, 198.
Կարին 6, 126, 336, 338, 355, 370, 372.
Կարիսա 17, 34—35, 39, 126. Գ.արսի 27, 35, 39. — Ցմմն. (Ա, § 9) "Իչկիլ-եապար„ (Կարիսա?) 34—35.

Կարմեղոս Լ. 152.
Կարս 325.
Կարսագա, Կարսաա 107, 331—332, 338—339, 339—342, 344. "Կեսարիա„, "Կարսագենացիք„ 339. տես Մելիք-Շէրիփ, Գերջանիս.
Կաւալլի գ. 71.
Կաւագ-չայ 206.
Կաւակ գ. (մերձ ի Յամմոն) 67, 68—69, 71, 97, 98, 143, 144—145, 391.
Կաւակ գ. (մերձ ի Սեբաստիա) 229.
Կաւկաս 249, 361.
Կաիսու-կայա (մերձ Յամոսիա) 205, 206, 228—229, 391. — Հմմտ. Կապուկայա գ. (մերձ ի Խաֆրա) 142.
Կեգուշ գ. 295.
Կեղեներ (= Էկեղեաց) 355.
Կենդորիոն բ. 243.
Կեսարիէ-սու գետ 284.
Կեսարիա 17, 36, 40, 42, 44, 48, 50, 67, 138, 232, 269. "Մազակա Կեսարէա„ (Մաժակ-Կեսարիա) 49. "Կեսարիա„ Փոքր-Հայոց = Կարսագա 339.
Կերասոն 132, 186, 304, 313, 378.
Կերգելէ-սու գետ 248.
Կերկեննիս-Կալէ բ. 41—43. տես Միհրդատիոն. Հմմտ. Կալէ.
Կերճանիս 332—333, 334, 336. տես Գերջանիս եւ Ուշփայէ.
Կերքէօյ գ. եւ վ. 169.
Կէլէ-քէօյ բ. 176
Կէկկիա-Իւրմակ (= Գայլգետ) 267—269, 272, 279, 286, 287, 290, 293, 298, 300, 308, 309, 332, 334, 335, 370, 371, 372. տես Գայլ.
Կէօղէ-Տաղ Լ. 327.
Կէօյլասա 293, 392.
Կէօյլու-Հիսար ք. եւ բ. (= Աննիակա) 279, 293, 295—297, 297—298, 299, 300, 392. — Հմմտ. (Բ, § 23) Կիկասբէ Կէօյլու-Հիսար՝ 279—295. — (Բ, § 24) Կէօյլու-Հիսարէ Կարա-Հիսար՝ 295—301.
Կէօհնէ, Կէօնէ ք. 40—43, 45, 46, 63—64, 66, 67, 126. — Կէօհնէ-Իօզ գետ 66. Կէօհնէ-Էօզիւ՝ 46. — Կէօհնէ-սու գետ 41.
Կէօնէկ գ. 150, 151, 390, 391.
Կէօսի-քէօյ (Քէօթիւ-քէօյ) գ. 66.
Կըզըլ-Իրմակ (= Ալիւս) 123, 138, 141, 151, 231, 235, 241. Ինայեցէլը տես Ալիւս.
Կըզըլ-Տաղ Լ. 327.
Կըլկըլ-Ջուբ (ի Տրապիզոն) 387.
Կըրկ-կըզլար (= Խ. կուսանք) բ. 281.
Կիթանոց գ. 321.
Կիակա ս. 289. (Քիակա) 303.
Կիանըրի 13. տես Գանգրա.
Կիզարի, Իկիզարի բ. 52, 72, 96—97. — Կիզարա 96—97. — Հմմտ. Լաւոդիկէ.
Կիզիլջա-Էվրէն, Գըզըլճա-Էվրէն գ. 101. տես Գըզըլճա-, Նոյնպէս յաջորդքս.
Կիզիլջա-Սէօյիւտ գ. 61.

Կիզիլջէ խան 206 (Գըզըլճէ)։
Կիզիլ-քէօյ գ։ 80 (Գըզըլ-քէօյ)։
Կիլիկէ գ։ 369, 370, 393։
Կիշլաջուկ, Գըշլաճըգ գ։ (մերձ ի Ձելթէք) 213, 214։ — Կիշլաջուկ գ։ (մերձ յԱՖիան) 293։
Կիպրոս 188։
Կիջիլէ գ։ 34։
Կիրթիանոց գ։, Կիթանոց, Քըդանոց 321։
Կիւնտիւզ գ։ 61։
Կղզւոյ գիտպոլիս 119 եւն. տես Նէոկղզւոյ գիտպոլիս։
Կողոնիա (= Կարա-Հիսար) 291, 297, 298, 301—308, 311, 314։ — Հմմտ. (Բ, § 25) "Կարա-Հիսար„ 301—308։ — (Բ, § 25—27) Կողոնիա եւ Նիկոպոլիս Հայոց՝ 301—327։ տես Կարա-Հիսար։
Կողոնիա, Փէրմէ- 290։
Կողոպենէ գ։ 219, 225, 235։ — Հմմտ. (Բ, § 15—17) Սեբաստիա եւ Կողոպենէ՝ 225—247։
Կողքիս 283, 376։
Կոմագենէ 6, 189, 201, 356։
Կոմանա (Պոնտական) 28, 29, 44, 49, 54, 79, 80—82, 83, 84, 85, 126, 215, 240, 248, 256, 257, 258, 259—263, 264, 266, 291, 298, 314, 388, 392, Պոնտական Կոմանա 44, 57, 113։ Նոյն՝ "Կոնսանա Կոնտիկա„ վրիպագրեալ՝ 265։ Հերակեսարիա - Կոմանա 260։ արդի Գիւմիշխէ-քէօյ 80, 263։ — Հմմտ. (Ա, § 27—31) Կոմանա եւ Դազիմոնիտիս՝ 79—89, բուն՝ (Ա, § 28) Կոմանա՝ 80—82։ — (Բ, § 18—21) Վերիսա, Դազիմոն եւ Կոմանա՝ 248—269։ — (Բ, § 20) Թոխաթէ Կոմոնա՝ 256—263։ — (Բ, § 21) Կոմանայէ Նիկսար՝ 264—269։
Կոնոպիոն լիճ 141։
Կոնդիլիա գ։ 337, 393։
Կոննակա-Մահալէ, Կորմակա-Մահալլէ գ։ 377։
Կոպտոս 52։
Կոսմուշ - Թէքեէ 242, 391։
Կ։ Պոլիս 108, 126, 136, 172, 252, 344։
Կոտալ գ։ 41։
Կորզաննէնէ, Կորձէնէ գ։ 339—340։ տես Խորձեան։
Կորնիթոս 263։
Կորսագենացւոց ք։ 339։ տես Կարսագա։
Կուանէ գ։ 286։
Կուատ-սու գետ 302։
Կուլա (ի Լիւդիա) 188։
Կուլայ (մերձ ի Պտերիա) 34։
Կումենոս գ։ 142։
Կումիալա, Քումիալա գ։ 167, 251—258։
Կուսուրա = Կուշ - սէբայ գ։ 31։ տես Գուշ-սէբայ։
Կուրբա-քէօփրիւ գ։ 300, 308։
Կուրուբունար գ։ 62—63։
Կուրուչայ գ։ 215, 391։
Կօչ - Հիսար (Գօչ-) 20։ — Կօչ-Հիսար գ։ (յարեւելս Սեբաստիոյ) 37։

Հազա (ի Փոքր-Հայս) 331, 332։
"Հազարագիւղ„ 166—167, 169։ տես Քիլիկոմանն։
Համամ (մերձ ի Կէօհնէ)

46. — տես Տէրզիլի-Համամ, Ջերմուկք, Չերմիկ, Թերմա եւն.
Համամլի-գէօլ լճ 140—141. տես Ակ-գէօլ.
Համիտիէ գ. 293, 294—295. տես Մէլէտ.
Հայք 178. Առաջին Հայք 230. Երկրորդ Հայք 220, 230. — Հայկական բանակաժեմ (Արմենիական) 158, 252, 297, 304. — Հայաստան 5, 186, 219, 221, 265, 297, 302, 314, 315, 320, 333, 337, 346, 349, 352, 356, 360, 361, 382. — Հայապետ 54—55, 313. — Մեծ Հայք 7. — Բարձր Հայք 314, 338. — Փոքր-Հայք տես Փոքր. — Հմմտ. (Բ, § 25—27) Կողմնիա եւ Նիկոպոլիս Հայոց՝ 301—327. — (Բ, § 28—31) Հայաստանի սահմանագլուխը եւ Երիզա՝ 327—359.
Հայիրեէ գ. 16.
Հայիւար-Տաղ լ. 71, 73.
Հայի-Հասան գ. 122, 123.
Հայի-քէօյ Աղջատի, Աւրհատ գ. 17, 20, 25—28, 29, 30, 31, 32, 33, 38—39, 65, 122. Հայի-քէօյի գետ՝ 38—39 (հմմտ. Մէհի-էօղիւ). — Հմմտ. (Ա, § 4) Հայի-քէօյ եւ Իւոնիա՝ 25—31. տես Աղջատ եւ Իւոնիա.
Հայի-քէօյ, Գիւմիւշ-Հայի-քէօյ ք. 121, 122—123, 284. Հայի-քէօյի վիճակ (= Դիակոպենէ) 166. տես Դիակոպենէ.
Հավզա 196 եւն. տես Խաւսա։
Հարսադին գ. 32, 33, 37.
Հասապ, Թեքեէ-Հասապ (տես Բարա-օղլու Թէքեէ) 37. — Հասապ-բողազ կիրճ 37.
Հելլադա 201.
Հելլենոպոնտոս 18—20, 30, 62, 158.
Հեղեսպոլիս (ի Պոնտոս), Հելեսպոլիս, Իլիոպոլիս, Արեգական քաղաք 162—163 (հմմտ. Քիլիոկոմէն).
Հերակղէա, Հերակլիա 117, 194, 197, 199.
Հերակղէոպոլիս 51, 221. տես Սեբաստոպոլիս.
Հերապոլիս (Փռիւգիոյ) 288.
"Հերեմիկէ„ գ. Փոքր-Հայոց 344 (= Արաւրակէ). տես Նոյնը.
Հերոկեսարիա-Կոմանա 260. տես Կոմանա.
Հերվէկ 71, 78—79, 80, 90—91, 94, 95, 266.
Հերկիւմբէդ, Հերկիւմպէտ գ. 77.
Հիերա-Գերմէ 290. տես Գերմէ.
Հիլաս գ. 95.
Հիրիկ (Իրիս, Նոր՝ Եէշիլ-Իրմակ) 16, 31, 62, 73, 79, 80, 83, 86, 89, 92, 105, 112, 138, 166, 170, 171, 172, 175, 181, 183, 186, 187, 199, 204, 206, 228, 229, 256, 258, 259, 260, 264, 265, 298, 327. Վերին Հիրիկ (= Տոզուպլու-սու) 206, 265, 298. տես Եէշիլ-Իրմակ եւն.
Հիւսէին-Ղազի լ. 212. տես Ուզունճա-գազի.
Հիւսէյին-Օվա 37. տես Ալաչա.

Հնդկաստան 237.
Հոռոմք 321.
Հոսան գ. 90.
Հռենոս գետ 149.
Հռեփիա 205.
Հռոմ 346, 376. Հռոմէական՝ 1, 3, 13, 15 եւն (շատ յաճախ).

Ղեւոնդոպոլիս-Զաւիքոս 19, 142—143 (= Ալաչամ).
Ղեւոնդոպոլիս - Յուստինիանուպոլիս (ի Խիզան) 355.
Ղուտաբիմ = Զուտաբիմ գ. 321.

Ճորոխ գետ 361, 372. Ճմմին. Ակամփսիս.

Մա՛ալուճ - Ակիւա - Թէքեկ 215, 217.
Մա՛գէն-կալէսի, Մա՛գուն-կալէսի, Մաղոգուն գ. 282, 285, 286, 287, 392.
Մագնոպոլիս 77, 91—93, 94, 105, 127. — Ճմմին. (Ա, § 33) "Ի-պատորիա-Մագնոպոլիս՝ 91—93. տես Ի-պատորիա, Բոզազ-քէան-կալէ, Կալէ-քէոյ.
Մաժակ-Կէսարիա 49. տես Կէսարիա.
Մալաթիա 271. Ինացեալքը տես Մելիտինէ.
Մանաս գ., Մանաս-դէբէ գետ 90, 91.
Մանեգորդոս (Գադաճիոյ) 65, 177. Ճմմին. Կարաճար.
Մատուռ-ասկոյ տ. 294—295. Ճմմին. Մօգասուլ.
Մարագուճ, Մէլեկոմ (մերձ ի Սեբաստիա) 240—241.
Մարզուան, Մարզիփան ք. 9, 17, 34, 39, 68, 120—121, 148, 154, 159, 160—165, 166, 167, 169, 184, 187, 287, 391. Ճմմին. Մուլու Օվա (ոչ Փազիմոն).
Մաւրոկաստրոն, Սեւբերդ 301, 304. տես Կարաճիսար.
Մեգալոպոլիս ք. 52 (112), 114. տես Սեբաստիա.
Մելանթիոս գետ 292—294. տես Մէլէտ-Իրմակ.
Մելիտենէ (= Մալաթիա) 106, 107, 205, 271, 289, 314, 331, 360.
Մեծ Հայք 7. տես Հայք. "Մենաստանն, անձաւ վ., Մոնաստիրի (ի Սամոն) 135, 388.
Մեսխլա 57 (= Վերիսա).
Մեսորոմ տ. 325.
Մէլէտ գ. 294—295, 298. տես Հասիտիէ. — Մէլէտ-Իրմակ գետ 292—294. տես Մելանթիոս.
Մէլիք-Շէրիֆ գ. 106, 336, 338—342, 344, 393. տես Կարսագա. — Ճմմին. (Բ, § 29) Ուռֆայէէ Մէլիք-Շէրիֆ՝ 336—344. — (Բ, § 30) Մէլիք-Շէրիֆէ Երզնկայ՝ 344—352.
Մէհմէտ-բէյլի գ. 43.
Մէյիդ-էօզիւ գետ 17, 32, 38 (Ճմմին. Հաջի-քէօյ գետ 38—39).
Միհեսայիք 132.
Միլէս 211.
Միհրդատիոն, Միհրդատակերտ բ. 41—43, (Եւագրիոս) 43—45, 126. —

Հմմտ. (Ա, § 12) Մխիթարեան - Լուսաւորիչ 40—45. տես Լուսաւորիչ եւ Կերկեննիս-կալէ.
Մխոյեանց (Մարիամ Ա.) վ. 302, 387.
Մխջագետք 205, 216. վերին Միջագետք 289.
Միջերկրեայ Պոնտոս 54.
Միրանէս տ. 89.
Միւլասա 196.
Մհեր բլուր (= Պոզ-Թէփէ ի Տրապիզոն) 385—386.
Մոնասարիի վ. (ի Սամսոն) 135, 388.
Մուղալէհ գ. 46.
Մուշալէմ-կալէ բ. 227 (Հմմտ. Սիրորա).
Մուշնիկ գ. 321.
Մուբսար-սու (Սերաստիոյ) 235.
Մօդասու, Մօդասուն տ. 295, 298 (Հմմտ. Մատուռակոյ).

Յաննա 201.
Յունանասան 152, 186, 195.
Յունտինիանուպոլիս (Յերկեղացւոց) 355. տես Վեսանդուպոլիս, Խիզանա.

Նագիանզոս, Նադիանդոս 140.
Նաբլի, Աշաղ Նաբլի գ. 102—103.
Նաւստաթմոս լիճ 141.
Ներսիան-Ջաղ լ. 73, 100, 147.
Նեապոլիս-Փագիմեն (Հմմտ. Անթարապա-Նեոկղաւդիոպոլիս = Վէղիր-քէօփրիւ) 52, 105, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 119, 121, 156, 166. — Հմմտ. (Ա, § 41) Վէղիր-քէօփրիւ 108—120. — (Բ, § 5) Վէղիր-քէօփրիւ 154—158. տես Փագիմեն, Անթարապա, Վէղիր-քէօփրիւ եւն.
Նեոկեսարիա (= Նիկասր) 2, 28, 49, 54—55, 81, 82, 89, 91, 92, 105, 126, 232, 240, 265—266, 269—279, 290, 291, 294, 313, 314, 315, 378 = Դիոսպոլիս, Կաբիրա եւ Սերաստ 105, 243, 270—271 եւն (տես Նոյնները). — Հմմտ. (Ա, § 32—42) Նեոկեսարիայէն Ազիւս դէպ 89—126. — (Բ, § 22—24) Նեոկեսարիա եւ Պարիպրէս 269—301. — Մետցիալը տես Նիկասր.
Նեոկղաւդիոպոլիս (Անթարապա = Վէղիր-քէօփրիւ) 105, 109, 110, 111, 112, 113, 119 (Կղաւդիոպոլիս), 120, 127, 143, 146, 147, 149, 156, 157, 158, 205. — Մետցիալը տես Անթարապա, Նեապոլիս, Փագիմեն, Վէղիր-քէօփրիւ.
Նէֆիր գ. 84, 85.
Նէֆէզ գ. 27. Խիւրի-Նէֆէզ 33—34. տես Տաւխուտ.
Նիկիա 158, 362.
Նիկոմիդիա 161, 197, 199, 252.
Նիկոպոլիս (= Խուրգ) 105, 107, 290, 291, 294, 297, 298, 309, 311, 312—320, 321, 322, 323, 324, 325, 331—332, 337, 339, 341, 342, 361. "Նոսկիչէհիր" 313 եւն (տես Նոյնը). —

Հմմտ. (Բ, § 25—27) Կողմնիա եւ Նիկոպոլիս Հայոց 301—327։ — Պնացեալքը տես Բուրգ։
Նիկասար (= Նէոկեսարիա) 2, 70, 76—78, 79, 82, 89, 90, 91, 94, 95, 103, 105, 126, 176, 243, 264, 265, 269—279, 280, 281, 282, 298, 325, 392. — Նիքսար 126, 281, 392. — Նիկասար-սու գետ 280. — Հմմտ. (Ա, § 26) Նիկասար 76—79. — (Բ, § 21) Կոմանայէ Նիկասար 264—268. — (Բ, § 22) Նիկասար 269—279. — (Բ, § 23) Նիկասարէ Կէօյլու-Հիսար 279—295. տես Նէոկեսարիա.
Նիմրուդ-Տաղ (ի Կոմագինէ) 201.
Նիւսա, Գրիգոր Նիւսացի 36, 180, 181, 235, 261, 268—269, 279.
Նոգուբերդ գ. 334.
Նուիմդրա 346.

Շամիրամայ լեռ (բլուր ի Ջելա) 62, 208.
Շապհն-Կարա-Հիսար 303 եւն. տես Կարա-Հիսար եւ. Կողմնիա.
Շէհիր-սու գետ 305, 308, 332.
Շէյխ-Ալի-Թէքէկ 226, 227.
Շէյխ-Մուսաֆա գ. 37—38.
Շէյրան-սու գետ 332.

Ոզիմզէն (յԱթէնս) 219. — Ոզիմզոս լ. 195.
Ոզկասիւս (Պափլագոնիոյ) 200.
Ոզոսեդարիզա (Ադալէարիզա, Ալադալէարիզա, Ալադաղէարիզա, Ալադագէարիզա. Հմմտ. Խասգիտարիզա, Լուսարարիզա) 107, 331—332, 333. տես Ադալոս.
Ոսկէքար վ. 165—166.
Ոսոմուկ գ. 213։
Ոսսենէ գ. 339, 371. "Ոսփանենէ„ 339.
Ուլուբաղ գ. 50—51. տես Ալարա.
Ուլու-Իրմակ գետ (= Ակիրմակ. տե՛ր ի Չէվիզլի եւ Բուրգ) 323. Հմմտ. Ակ-սու.
Ուլու-Չայ գետ 155.
Ուլու-քէյ գ. 165.
Ունիէ ք. եւ բ. 65, 176, 241, 270, 280.
Ունսուն-գագի լ. 212 (= Հիւսէին-Ղազի՛).
Ուշակլի-Հիւլիւկ գ. 47.

Չալիջէ գ. 38.
Չակալ, Չագալ գ. 71.
Չակալար լ. 172.
Չակալէ գ. 143.
Չակիր, Չագըր գ. 98.
Չաղանա գ. 24.
Չամլու-բէլ, Չամլը-բէլ լ. 58—59, 215, 225, 228, 248, 249.
Չայիճ-կայա լ. 206.
Չանգրի 13 եւն. տես Գանգրա.
Չաու-սու գետ 335.
Չարչամբէ-Օվա, Չարչամբա (= Թեմիսկիւրա) 92, 138.
Չարսաքսէս գ. 85.
Չարսակլու-բէլ լ. 229, 344,

345, 347—350. — *Զար-տակլու-բոդազ կիրճ* 348. — *Զարտակլու-սու գետ* 349, 350.
Զարտաղ գ. 290.
Զելթէկք գ. (*մերձ ի Զիլէ*) 213, 214, 891. — *Զելթէկք-սու գետ* 242.
Զելթիկք գ. (*մերձ ի Վէզիր-քէօփրիւ*) 101, 102, 103.
Զերնիգէլ-սու գետ 329.
Զէրչի գ. 89.
Զերմիկ (*մերձ ի Մա՛ադուն-կալէսի*) 287, 288—290, 392. — *Զերմիկ. Զերմիւկ, Զերմուկ* (= *Ջերմուկ*) *այլեւայլ տեղեր* (*մերձ ի Սուլու-սէրայ, ի Կարա-Հիսար, ի Կիակա, յԱրաբկիր Միջագետաց, վիճակ մը Տիգրանակերտի*) 289—290.
Զէրքէզ-քէոյ գ. 66.
Զէքէրէք-Իրմակ գետ 30, 46, 47, 50, 51, 61, 63, 206, 218, 224, 225. — *Զէքէրէք-սու* 20. *տես Սկիւլաքս*.
Զիթլար գ. 176.
Զիչիր գ. 248.
Զիրիշլի-թէփէսի լ. 145.
Զիֆթլիք (*միւտիրլիք մերձ ի Խոլուս*) 56, 224, 250, 392. — *Զիֆթլիք* գ. (*մերձ ի Զիլէ*) 63. *տես* (*ուրիշ* գ.) *Խաշ-Զիֆթլիք*.
Զոբանլու-սու գետ 332, 334, 335.
Զորում ք. եւ գ. 15, 16, 17, 18, 19, 25, 29, 31, 32, 37, 45, 68, 122, 126. *Զորում-չայ գետ* 17. — *Հմմտ.* (Ա, § 3) *Զորում եւ Եւքսիտաս* 17—25.
Զուբուկ, Զիւբիւք, Զիւբիկ գ. 63, 65, 176.
Զուքուր-գուրջու գ. 352.

Պազտասա, Բազդատ 252. — "Ռումի Պազտասա„ (*Ամասիա*) 171.
Պամիւկլիա 106.
Պանոնիա 205.
Պասարգադա ք. 193, 202.
Պարխար, Պարխագրէս լ. 76, 89, 90, 269, 272, 279, 286, 290 298, 376. — *Հմմտ.* (Բ, § 22—24) *Նէոկեսարիա եւ Պարխագրէս* 269—301.
Պարսկաստան 192, 211. 252, 265, 324. 328, 338, 346, 373, 377. — *Պարսից ծոց* 344.
Պափլագոնիա 15, 55, 104, 105, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 148, 155, 156, 157, 163, 165, 166, 177, 178, 193, 197, 199, 200, 203.
Պեսինոս 36.
Պերգամոն 190, 201.
Պերիսաեբա (*Ազաւնի*) *վ.* 389.
Պիգա 89, 127.
Պիկեռի, Իրիգերի գ. եւ *վ.* 80, 264.
Պիլահմէտ գ. 374.
Պիմոլիսա (= *Օսմանջիկ*) 100, 120, 123—126. — *Պիմոլիսա բերդը* 124, 125. — *Պիմոլիսեանէ գ.* (= *Օսմանջիկ գաղա*) 166. — *Հմմտ.* (Ա, § 42) *Դիակոպենէ եւ Պիմոլիսա* 120—126.
Պինիմուս գ. 290.
Պիսիդիա 106, 257.

Պիւբսիաէս գետ 380 (= Տէյիրմէն-սու).
Պղեւմարիս, Պղեւմարիս ("Պաեմմարիոս") 63—65, 87, 129, 176. Հմմմ. Խոակլի, Կալէ.
Պոգանդոս 36.
Պող-թէփէ (ի Տրապիզոն) 385—386, 387. տես Մ'հեր-քյուբ.
Պողեմոնական Պոնտոս 54—55, 105, 113, 313. տես Պոնտոս.
Պողեմոնիում բ. 270, 295, 297, 314, 382.
Պոմպէոպոլիս 2, 102, 105, 113, 114, 115, 117. տես Թաշ-քէօփրիւ.
Պոնտոս 1—5, 13, 15, 28, 40, 42, 54—55, 74, 84, 86, 104, 114, 115, 125, 129, 131, 136, 138, 148, 157, 161, 165, 166, 169, 172, 173, 178, 182, 184, 186, 193, 194, 197, 199, 200, 202, 203, 219, 222, 226, 232, 243, 247, 254, 256, 267, 270—274, 278, 282, 283, 291, 292, 303, 307, 313, 315, 337, 356, 374, 375, 381, 382—583, 388. — Պոնտոսպետութիւն 54—55. — Պոնտական քաղաքներ, ուղիք, վաչկուտիւնք 105—108, 112—120. — Պոնտական Կոմանա, Լաոդիկէ եւն 44, 52, 56, 57, 113, 265 եւն (տես իւրաքանչիւրը). — Պոնտական տօրմիդ 382—383. — Մի-ջերկրեայ Պոնտոս 54—55. — Կապադովկեան Պոնտոս 15, 27, 32, 52—55, 76, 105, 112, 113, 181, 219. — Կապպադովկեան Պոնտոս 105. — Պողեմոնական Պոնտոս 54—55, 105, 113, 313. — Գալատոպոնտոս, Հելլեսպոնտոս՝ տես նշանները. — Պոնտոս Եւքսինոս (= Սեւ Ծով) 193, 197, 203, 361.
Պուզուտաճար գ. 332, 335, 393.
Պուեմարի = Պղեւմարիս 62, 64. տես բուն՝ Պղեւմարիս.
Պաեմրիա 34, 121.
Պրիւմնեսոս 36.

Ջանալուսուար 352.
Ջերմուկ, Ջերմուկ գ. (մերձ ի Սուլու-Վերայ, Կարասնա) 224, 225. — Ջերմիկ, Ջերմուկ, Ջերմիւկ՝ այլ եւայլ տեղեր տես Ջերմիկ. — Ջերմուկ մերձ Յաւֆաջիկ 300. — Աբբասնի Ջերմուկք 36, 40, 42 եւն. Աղաւենեան Ջերմուկք 44 եւն (տես Բասիլիկա Թերմա, Թերմա, Տէրզիկի-Համամ). — Փազիմոնիտացւոց Ջերմուկք 98—100 եւն (տես Խաւսա, Փազիմոնիտիս). — Կէօշնէի Ջերմուկ 46 (տես Համամ).
Ջէվիզլի գ. 323.
Ջէվիզլիկ ք. (= Վիկեսիմում) 380.
Ջէրդիկէր գ. 280.
Ջինջիֆէ-քեոյ գ. 80.
Ջիվէզլի գ. 336.

Ռիզա, Ռիզնա 333.
"Ռոգմոր" (= Տրոկմացիք) 44.

Ռուի Պաղտասար„ 177 (Ա-մասիա).
Ռուիյայիքակ-Թաշ 392.
Ռուվեերայ գ. 358, 393. — Ռուվեերայ-սուբ 358.
Ռուվիոիկին գ. 48.
Ռուսաստան 326.
Ռուֆայէ (= Գերջանիս, Կերճանիս) 327, 332—333, 335, 338, 339, 393. — Հմմտ. (Բ, § 28) Ռուբգէ Ռուֆայէ 327—336. — (Բ, § 29) Ռուֆայէէ Մէլիք-Ջէրիֆ 336—344. տես Գերջանիս.

Սարանէս գ. 153.
Սարբինա գետ 107 (= Կարա-Ռուդակ-սուբ).
Սադուդիան բ. 100, 127.
Սայիբ գ. 97.
Սաղամինա (Կիպրոսի) 188.
Սամսատ 336, 360.
Սամսոն 2, 17, 31, 32, 40—41, 48, 55, 67, 68, 69, 97, 131—138, 139, 143, 144, 145, 151, 159, 388. — Կարա-Սամսոն 134, 144. — Հմմտ. (Ա, § 22) Ամասիայէ Սամսոն 67—69. — (Ա, § 23—26) Ամիսոս-Փանարէա-Նէոկեսարիա 69—79. — (Բ, § 1—3) Ամիսոս 131—145, յոռ. (Բ, § 1) Սամսոն 131—138. (Բ, § 2) Բաֆրա 138—143 (Բ, § 3) Սամսոնէ խաւսա 143—145. Ծնացեալը տես Ամիսոս.
Սանդալ գ. 188.
Սասերա գ. 80.
Սատալա, Սատաղ 2, 101, 106, 107, 149, 279, 314, 328, 331—332, 341, 342, 353, 359—369, 371, 376, 382. — Սատաղ 332, 352, 353, 359, 367—369, 370, 372, 393. — Սատաղ-չայ 366, 369, 372. — Հմմտ. (Բ, § 31) Երզնկայէ Սատաղ 352—359. — (Բ, § 32—34) Սատալա եւ Ջրապիդոն 359—389, յոռ. (Բ, § 31) Երզնկայէ Սատաղ 352—359. (Բ, § 32) "Սատաղ„ 359—369. (Բ, § 33) Սատաղէ Ջրապիդոն 369—380.
Սարաբրակա 343.
Սարալտս, Սարալիոս 44—45, 49.
Սարիանէ, Սարու-Էրերի գ. 245.
Սարին գ. 258. Հմմտ. Սաւան.
Սարիչէլի գ. 37.
Սարուձար, Սարուջար տ. 326.
Սարուջա-Խրմակ գետ 311.
Սաւան գ., Սարին 258.
Սաւրսիանէնա տ. 294.
Սեբաստէ (Նէոկեսարիա) 105.
Սեբաստիա, Սըւազ 6, 9, 37, 40, 41, 46, 48, 55, 56, 79, 82, 138, 205, 217, 218, 219, 220, 225, 226, 228, 230, 231—240, 241, 242, 247, 248, 250, 252, 255, 258, 271, 280, 287, 295, 296, 311, 314, 323—324, 327, 335, 336, 338, 355, 364, 391. — Սըւազ 9, 234. — Մեգալոպոլիս 52, 113—114. գլ. տես Կողոպէնէ. — Սեբաստիոյ լիճը 236—

238. — Հմմտ. (Ա. § 18) Միաբայէ Աբեաստիա 58—60. — (Բ. § 15—17) Աբեաստիա եւ կողոպենէ 225—247. յոկ. (Բ. § 15) Սուլու-Աբբայէ Աբեաստիա 225—231. (Բ. § 16) Աբեաստիա 231—240. (Բ. § 17) Ընդհանուր - Տաղ 241—247.

Աբեաստոպոլիս (-կարանա, Հերակղէոպոլիս = Սուլու-Աբբայ) 28, 29, 41, 44, 46, 48, 49, 50, 51—55, 56—57, 58, 61—62, 113, 126, 204, 212, 215, 216, 217, 218, 219, 220—224, 226, 227, 238. — Հմմտ. (Ա. § 16) "Աբեաստոպոլիս" (Ջրաբերդ, Սուլու-Աբբայ) 51—55. — (Ա. § 17) Աբեաստոպոլսէն Աբեաստիա 55—60. — (Բ. § 11—14) Ջելիստիս եւ Աբեաստոպոլիս 204—224. յոկ. (Բ. § 13) Ջիլէէ Սուլու - Աբբայ 212—218. (Բ. § 14) Սուլու-Աբբայ 218—224. — (Բ. § 15) Սուլու-Աբբայէ Աբեաստիա 225—231. — Տես Կարանա, Հերակղէոպոլիս, Սուլու-Աբբայ.

Աեգիսա 374. տես Թէքեէ.

Աերաստիա, Թէրմիսա 49, 265—266. տես Օմալա?

Աերմուսա 48—50, 126, 266 (= Քիլիսէ - քէոյ?) — Հմմտ. (Ա. § 14) "Աերմուսա" 48—50.

Աեւ-բերդ, Մաւրոկաստրան 301, 304. տես Կարա-Հիսար.

Աեւինդուկ, Աեվինաիկ գ. 329, 392.

Աեւ Ծով 41, 70, 193, 205, 292, 344, 360, 361, 376, 381. տես Պոնտոս Եւքսինոս.

Ակպէտլի-չայ, Ակփէթլի-չայ գետ 73. — Ակպէտլի-սուգետ 89, 94. — Ակպէտլի կիրճ 95.

Աբբայ գ. 33, 37.

Միաբա, "Միմնա" 58—60, 126, 227, 229—230. — Հմմտ. (Ա. § 18) Միաբայէ Աբեաստիա 58—60. տես Եէնի-խան.

Միբերիա 337.

Միբերիս գետ 77.

Միբորա բ. 227 (Հմմտ. Մուչայլէմ-կալէ).

Միգինոս գետ 294 (= Խուլմանե-չայ).

Միլիս, Միլիս գ. (մերձ ի Սուլու-Աբբայ) 61, 214, 391.

Միկլիկ կիրճ 31.

Միման-կէօլ լիճ 285.

Միմաս-սուգետ 293.

Միմոս (= Միաբա) 58, 227. տես Միաբա.

Մինայի լ. 244.

Մինոպ ք. 19, 132, 140, 181, 297, 381, 385.

Մինեռուա տ. 331.

Միպիկոր գ. 359. — Միպիկոր-Տաղ լ. 358—359, 361, 393.

Միվրի-թէփէ լ. 326, 327.

Միվրի-Հիսար 36.

Միվրի-քիլիսէ գ. 153.

Միւա (= Եօղուն-Հիսար) 49—50.

Մի-կէօն 77.

Մկիւթոպոլիս 301, 315.

Ակիւլաքս գետ 24, 47, 62, 63, 206, 218, 222. տես Չեքչերէք-իրմակ.
Սորպա գ. 374.
Սորկուն գ 46, 66.
Սորուջա գ. 295.
Սուխաա կայան 331, 341.
Սուլէյման-քէօյ գ. 149.
Սուլու-Վէրայ 46, 50, 51—55, 56, 62, 217, 218—224, 225, 226, 250, 391. — Հմմտ. (Ա, § 16) Սեբաստոպոլիս (Սուլու-Վերայ) 51—55. — (Բ, § 13) Զիլէէ Սուլու-Վէրայ 212—218. — (Բ. § 14) Սուլու-Վէրայ 218—224. — (Բ, § 15) Սուլու-Վերայէ Սեբաստիա 225—231. տես Սեբաստոպոլիս.
Սուլու-Օվա 20, 67, 120—121, 159, 165, 166—169, 187. — Հմմտ. (Բ, § 8) Սուլու-Օվա 166—169. տես Քիլիկոմէն.
Սումխլա գ. եւ վ. 387, 389.
Սունխաա գ. 89, 93—94, 127.
Սու-Շէհիր ք. 310, 312, 329, 334—335 (տես Էնդէրէս). — Սու-Շէհիր-սու գետ 334.
Սուսա-ուչ, Սուսավուճ գ. 99—100.
Սուսս չամ-չայ գետ 97, 143. տես Տէրեական-սու.
Ստաբուլում կայան 49, 57, 265—266.
Ստաւրոս-իրմակ գետ 149—150, 151, 152, 153. — Ստաւրոս-քէօփրիւ, Ստաւրոյ-քէօփրի գ. 50, 390—391. տես Խտաւրոս գ. 101. Խտաւրոս-չայ 101. Խտաւրոս-իրմակ 149—150.
Սոխիանէ լիճ 72, 94. տես Լադիկ-կէօլ.

Վասլան վ. 389.
Վաակերտ, Վասակակերտ գ 358, 393.
Վարազ գ. 89.
Վարատուի գ. 150, 151.
Վարիամա գ. 258.
Վենասա (Գամրաց) 189.
Վերինոպոլիս 45, 126. տես Լչագինա.
Վերիսա (= Բոլուս) 55—57, 83, 126, 249—250. Բորիւզա, Վորիւզա, Մեսիւլա 56—57. — Հմմտ. (Ա, § 17) Վերիսա 55—57. — (Բ, § 18—21) Վերիսա, Պապիմէն եւ Կոմանա 248—269. տես Բոլուս.
Վէզիր-քէօփրիւ (= Անտրապա-Նէոկեսարիոպոլիս. եւ Մերձաւոր՝ Փազիմոն-Նէապոլիս) 14, 19, 98, 99, 100, 105, 108, 109, 111, 120, 143, 147, 150, 151, 154—158, 160, 167, 39. — Հմմտ. (Ա, § 41) Վէզիր-քէօփրիւ 108—120. — (Բ, § 4) Խաւսայէ Վէզիր-քէօփրիւ 147—154. — (Բ. § 5) Վէզիր-քէօփրիւ 154—158. Տես Անտրապա, Նէոկեսարիոպոլիս. Նէապոլիս, Փազիմոն.
Վերմիշ գ. 204.
Վիկեսիմում կայան (տես Ջէվիզլիկ) 380.
Վիշապ կայան 331—332. տես Պրականէս.
Վիշապի-ադրիւր (ի Տրապիզոն) 387.
Վորիւզա 56. տես Վերիսա.

Ցանկաստան 213. 377.
Ցամքա-Հասան գ. 33—34, 39. տես Ցամքա.
Ցանկի գ. 38.
Ցաւ խոտ (= Բխկիկ նէֆէդ) 27. 28. 32. 33—34. 38—39. 40. 43. 44—45. 55. 58. 120. 138. 219. 226. 228. 266. — Համմա. (Ա. § 8) Ցաւխոտ 33—34. տես նէֆէդ.
Ցաւտրա բ. 290. տես Ցաւրա.
Ցաւրա կիրճ (մերձ ի Կիւրասոխ) 239—240. 242. 254. 388. — Ցաւրա-ատ գետ 235. 240.
Ցաւրիա 357.
Ցաւրա գ. 290. տես Ցաւտրա բ.
Ցաւրա լ. 184. 346. 355.
Ցաքնա գ. 151. 153. 89. 381.
Ցէփրիկէ (Ցէվրիկ) 238.
Ցէլէ-Պուռլուկ (= Գղտւկ կամացկնեայ) 189.
Ցէլէվէնատ (= Պիւքամէնատ) 380. 383.
Ցէլէվէնատ-ակրէ. Գէրմէնատակրէ գ. 344.
Ցէրգիւր-Համամ գ. 40—41, 42. 44. 49—50. տես Բասիլիկա կերմա. Ըստ ատենին ջերմուկք.
Ցէրէգեան գ. 39.
Ցէրամեան-ատ գետ (= Ատաշամ-չայ) 67, 87. 88. 143. 159. 170. 183.
Ցէրատէ-ատ. 332.
Ցիւնա 259.
Ցիրաբնադաշիք 376.
Ցիգրանակերտ 252.
Ցիվրիկ (= Ցէփրիկէ) 234. 238.
Ցիտատա գ. 154.
Ցիրէգոլի ք. 378.
Ցոգուելու-ատ գետ (= Վերին Հիրիկ) 206. 298. տես Հիրիկ.
Ցոմրա կայան 33—34. 39. 44—45 (= Համրա-Հասան).
Ցումնա գ. 372.
Ցոնէկա տես Կոտնիա.
Ցոսիա գ. 121.
Ցորոլ գետ եւ ք. (= Ըրգասա) 377. 378.
Ցուտա գ. 16.
Ցուրճալ Ցուրխալ 19. 56. 65. 83. 85. 86. տես Խուրճալ. Պապիւռա-Խորաբա.
Ցուրակուրդ-Խրմանկ գետ 132.
Ցուրնուկ գ. 168. 391.
Ցրապիզոն 6. 297. 306. 307. 313. 358. 360. 371. 373. 376. 377. 379. 380—389. — Ցրապիզա 380. — Ցրապիզոս 383. — Համմա. (Բ. § 32—34) Սատագա եւ Ցրապիզոն 359. 389. յոկ (Բ. § 33) Սատագէ Ցրապիզոն 389—380. — (Բ. § 34) Ցրապիզոն 380—389.
Ցրապիզոպոլիս (= Բոլոյ Պալլ գետոյ վրայ) 56.
Ցրսկմացիք 42. 44—45. Համմա. "Ոսգմոր".

Փազիմոն (= Նէապոլիս. մերձ՝ Ընտրապա-Նէակղաւդիոպոլիս = Վէզիրքէօփրիւ) 52. 109. 110. 111. 112—120. 121. 127. 147. 156. 160. 166. 167. — Փազիմոն-Նէակղաւ-

գիտություն (խնդիր՝ Աստվածաբանական) 109—120, 147 եւ ն. — փոփոխություններ գլ. 72—7 94—96, 100, 109, 112, 113, 116, 147, 153, 156, 157, 159, 164. — փոփոխություններ 111, 112, 116, 146, 155. — փոփոխություններ ջնջում կամ փոփոխության խնդրում (= խաչաձև) 98—100, 110, 112, 127, 146—147 տես խաչաձև, խնդրում. — Հմմտ. (Ի, § 4—6) "փոփոխություն. 146—158. (Ի, § 4 տես խաչաձև Ի, § 5—6 եւ Ա, § 41 տես վիճակագրական աղբյուրներ, տես գործնական Աստվածաբանություն, Գիտություն, Գիտություն).

Փանարէա գլ. 29, 69, 71, 76, 147, 267, 276. — Հմմտ. (Ա, § 23—26) Ասիական-Փանարեա-Գիտություն 69—79 տես Թաշ-Օվա.

Փառնակեան Մրէն 278.

Փասիա 388.

Փարպանիսէ գլ. 340.

"Փիարա" (Միարա) 59.

Փիշմիշ-կալէ բ. 177.

"Փուքագինա" 44 տես Լուգագինա.

Փոքր-Ասիա 6, 59, 95, 104, 125, 141, 156, 176, 177, 178, 194, 197, 199, 206, 208, 217, 219, 227, 232, 238, 240, 276, 284, 289, 298, 306, 337, 360, 368, 373, 382.

Փոքր-Հայք 1—2, 4, 54—55, 106, 129, 131, 291, 313, 389, 343, 361. — Հայոցական Փոքր-Հայոց 54—55, 313. տես Հայք.

Փոխ-գիր 110, 133, 177, 288, 290.

Քաղդեացոտան 306.

Քաղկիս 313.

Քառասուն Կուսանք բ. (= Կրկնըզուար) 281.

Քարա անեսրայ գ. 57.

Քարտիճան բ., Քարտիճան բանակաթիեմ 36, 45, 227.

Քարտուղար գ. 374. տես Խարշու ս.

Քէյքիա գիւղ 268 եւ ն. տես Պուլլ գիւղ, Կէյկիա-Իրմակ.

Քէհ-Հայիա ամրոցանոց 291.

Քէսիհ աէ-ատ 284 (= Կեսարէ-ատ).

Քէսիյ-քէօփրիւ կամուրջ, մերձ յիկէրիւլիկ եւ Կոբայրը 48. — Այլ մերձ ի Շատրակ 65—66.

Քէսիհ-քէյ գ. 66.

Քէօսէ գ. 369, 371—372, 373, 374 (= Գամանա).

Քէօսէ-տաղ լ. 373 (Քէօսէի եւ Գէրհիլիի միջեւ). — Քէօսէ-տաղ լ. (Շարունակ հարաւ. ակոմբ) 32.

Քէօսէ-էյիր գ. 30.

Քիսակա ս. 303 (= Կիսակա 28ր)

Քիլիկիոմեն գլ. 67, 163—164, 166, 167, 169, 193. — "Քիլիկիոպոլիս" 163. տես Այրու-Օվա.

Քիլիսէ-քէյ գ. 49, 50.

Քիւչիւկ-Կիկիչիկ գ. 227—228. Հմմտ. Կիկիչիկ.

Քուամիալա, Կուամիալա գ. 167, 257—258.

Քուտուբա վ. 374.

Քուրտ-քէօյ գ. 336.
Քրդանոց գ. 321. տես Կիր-
թանոց, Կ(ր)թանոց.
Քօչ-օղու գ. 153.

Օկտապ գ. 79, 266.
Օմայա գ. 79, 80, 264—
265, 266, 392. Հմմմ.
Ներամիսա.
Օսման-փաշա-թէքէ 41.
Օսմանջիկ ք. 20, 121, 123—
126. — Օսմանջիկ գալա
166. տես Պիմոլիսա ր.
եւ Պիմոլիսեներ գ.
Օրդու, Օրսու ք. 295—
296.
Օրխա-էվրէն գ. 59.
Օրթա-քէօյ գ. (ի կազ-
Օվա) 85. — Օրթա-քէօյ
գ. (մերձ Յանպոլը) 329.
Օրտակլար գ. 101.
Օփլիմոս լ. 276.

Ֆէրէնգի գ. 90.

ԿԱ. *Մկռտչեան Հ. Գ. Ծ. Վ.*, Հայերէն լեզուի ուղղագրութեան խնդիրը: 1910: Էջ 73: Ֆր. 1.—

ԿԲ. *Գիւտ Նրդոր Կ.*, Բիւզանդիոն եւ Պարսկաստան եւ անոնց դիւանագիտական եւ ազգային-իրաւական յարաբերութիւնները Թեսալոնիկեցւոց ժամանակ: Թրգմ. Հ. Հ. Համբարեան: 1911: Էջ Ը+162: Ֆր. 2.50

ԿԳ. *Սամոնեան Խ.*, Միխիթար Գոշի Դատաստանագիրքն ու հին Հայոց քաղաքացիական իրաւունքը: 1911: Էջ ԺՒ+344: Ֆր. 5.—

ԿԴ. *Առաքելեան Հ.*, Պարսկաստանի Հայերը, նրանց անցեալը, ներկան եւ ապագան: Ա. 1911: Էջ Ը+97: Ֆր. 1.50

ԿԵ. *Ծովինարեան Հ. Ղ. Վ.*, Միշնադարեան ազգային տաղաչափութիւն ոամկական. Էջ 1–48:

ԿԶ. *Ակինեան Հ. Ն.*, Ծովնաթան Նաղաշ եւ Նաղաշ Ծովնաթանեանք եւ իրենց բանաստեղծական եւ նկարչական աշխատութիւնը: 1911. Էջ 49–117: Ֆր. 1.50

ԿԶ. *Մկռտչեան Հ. Գ. Ծ. Վ.*, Գրիգոր Մագիստրոսի "Դամագտականի,. ամբողջական լուծումը: 1912: Էջ ԺԱ+162: Ֆր. 1 50

ԿԸ. *Գաբրիէլեան Դկտ. Մ. Ս.*, Ակնայ Գաւառաբարբառը եւ Արդի Հայերէն լեզուն: 1912: Էջ Լ+416: Ֆր. 6.—

ԿԸ. *Մադկոդադտ Պրոֆ. Դկտ. Ե.*, Պատմութիւն հայերէն նշանագրերու եւ վարուց Ս. Մաշթոցի: Թրգմ. Հ. Ա. Վարդանեան: 1913: Էջ Լ+59: Ֆր. 1.50

ԿԹ. *Ամատունեան Հ.*, Հայոց գրերը, ընդ մամիով:

Հ. *Մահիկեան Հ. Ա.*, Անանունը կամ Կեղծ-Սեբէոս, քննական ուսումնասիրութիւն: 1913: Էջ Լ+91: Ֆր. 1.50

ՀԱ. *Թորգոմեան Տ. Վ. Ե.*, Երեմիա Չէլէպիի Քէօմիւրճեան Ստամպօլոյ Պատմութիւն: 1913: Էջ ԼԵ+412: Ֆր. 5.—

ՀԲ. *Վարդանեան Հ. Ա.*, Դասական մանր քնագիրներ եւ ծեռագրական համեմատութիւններ, Ա:: 1913: Էջ Ը+155: Ֆր. 1.75

ՀԳ։ *Մարկոսեան պրոֆ. Դկտ. Ց., Հայ բազգրատունեաց ծիւղազգրութիւնը ծանօթութիւններով։ Թրգմ. Հ. Մ. Հապոզեան։ 1913։ Էջ 68։*

ՀԴ։ *Մարկոսեան պրոֆ. Դոկտ. Ց., Վրաական բագրատունեաց ծագումը։ Թրգմ. Հ. Մ. Հապոզեան։ 1913։ Էջ 69–150։* Փր. 1.75

ՀԶ. *Վարդանեան Հ. Ա., Բառաքննական դիտողութիւններ, Ա. 1913. Էջ 120։* Փր. 2.—

ՀԸ. *Գիւտեր Կոք Կ., Հռոմէական Հայաստան եւ հռոմէական սահմանագիծները Դ–Զ դարերուն։ Թրգմ. Հ. Մկրտիչ Վ. Նորշուան։ 1914։ Էջ Է+94։* Փր. 1.20

ՀԶ. *Վարդանեան Հ. Ա.՝ Բառաքննական դիտողութիւններ, Բ. 1914։ Էջ 104։* Փր. 2.—

ՀԷ. *Սրապեան Հ. Ի.՝ Ս. Ցակոբ ազգային հիւանդանոց։ 1915։ Էջ ԻԹ+477։* Փր. 6.—

ՀԸ. *Գալէմքեարեան Հ. Գր. Ծ. Վ., Կենսագրութիւններ երկու հայ պատրիարքներու եւ տասն եպիսկոպոսներու եւ ժամանակին հայ կաթուղիկոսաց։ 1915։ Էջ Ը+384։* Փր. 4.—

ՀՔ. *Դադեան-Բեկ Մ. Ս., Արաքսիրի զաւառաբարբառը։ 1919։* Փր. 5.—

Ձ. *Տաշեան Հ. Ց. Վ., Երշակունի դրամներ. Ա։ 1919։* Փր 3.—

ՁԱ. *Տաշեան Հ. Ց. Վ., Պոնտական Ուսումնասիրութիւնք։ Մասն Ա.՝ Հետազօտական ուղեւորութիւն ի Պոնտոս. Ց. Գ. Կ. Անդերսընի։ Մասն Բ.՝ Ուղեւորութիւն նախնական հետազօտութեան ի Պոնտոս եւ ի Փոքր-Հայս Փր. եւ Եւզ. Կիւմիւն Եղբարց։ 1919։ Էջ Է+420։* Փր. 6.—

ՁԲ. *Փէրհաթեան Հ. Պ., Ցուցակ Եւրոպական-Հայկական հրատարակութեանց 1896–1910։ 1919։ Էջ 273։* Փր. 2.50

ՁԳ. *Գալէմքեարեան Հ. Գր. Ծ. Վ., Նորագոյն աղբերը Եղնկայ Կողբացւոյ։ 1919։* Փր. 2.50

ՁԴ. *Խալաթեանց Բ., Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին։ 1919։* Փր. 2.—

ՁԵ. *Տէր-Պօղոսեան Գր., Նկատողութիւններ Փաւստոսի պատմութեան վերաբերեալ։ 1919։ Փր. 2.—*

